

ОЛЕКСА СОЛТИСІК

ТА
ЗЕМЛЯ
НАША

ПОВІСТЬ

Oleksa Soltysik

THIS EARTH IS OURS !

NOVEL

Published by the Author
Chicago 1960

Олекса Солтисік

ТА ЗЕМЛЯ НАША !

ПОВІСТЬ

Накладом автора

Чикаго 1960

Тираж 3.000 примірників

Всі права застережені

Copyright 1960 by the Author
METROTOP PRINTING CO.

PRINTED IN USA

При головному виході люди стовпилися, кожний стався якнайскоріш вийти із церковної гарячі на свіже повітря, і старий Михайло попрямував до бічного виходу, як це часто практикував. Вийшов надвір із жінками, вдихнув глибоко вітрову гаряч, пішов довкруги церкви, і зустрів виходячого священника.

— Добридень, отче! — привитався. — Гаряче літо заповідається.

— Добридень, Михайле! Не зашкодить трохи гарячі. Загріємося після тих гострих морозів.

— Ваша правда, отче. Привикнемо, як привикли до холоду, хоч деколи тяжко приходиться привикати.

— Я це завважив, Михайле! Ви почувалися погано.

— Ні, отче, все в порядку. — Із-за церкви доходив гамір збору людей, що виходили, ставали, виталися і балакали.

— Ви не слухали проповіді, а ваше лице мерехтіло змінами. Невже серце?

— Ні, отче, може трохи старість, але будьте спокійні, все в порядку. І проповідь я слухав, бо чи міг би хто не слухати її?

— Направду слухали ви, Михайле? — і дивився на нього питанням, бажаючи зглибити всю неказану правду.

— Усе ви прослухали? Чи таки все?

— Та ніби все...—ніяково стало — трохи не слухав, признаюся, я думав ... — Із-за церкви вийшло кілька жінок, привіталися, і поспішали додому.

— Під час проповіді, Михайле, — говорив із легким доктором — не треба думати, тільки слухати. Коли не для себе, то для прикладу молодим.

— Так, отче, я провинився. Обіцяю поправу!

— Як Юстина, Михайле? — змінив тему.

— Дякую, отче. Вона десь тут між дівчатами.

— Праці не шукає?

— Ще ні, отче. Часи бурхливі, жде на спокій. Бачу, що сидить і нудиться, але не намовляю. У неї свої роки, хай сама вирішає.

— Пильнуйте її, Михайле! Вона вся наша гордість і надія.

- Дякую, отче! — гордо випростався. --- Може ви ...

Та не докінчив, бо із-за церкви прилетіло незнане слово, і звістило початок змінливих подій.

... Товариші! Підійдіть ближче, товариші!

Вистрілом упали слова, і на мить заіміли голоси, замерло море голов і розмова, і гамір гуртків. А старенька церковця присіла, і боязливо заглядала перекривленим хрестом між смереки, звідки вискочило досі незнане слово.

Комісар стояв на возі, і бисто розглядався; оглядалися і жовніри, і мимоволі положили руки на автомати, бо море голов, як під подувом вітру, заколихалося, захвилювало, і поволи стало підилувати до воза.

Товариші! Я приношу вам привіт від великого вождя, батька народів, товариша Сталіна. Привіт від Верховної Ради Міністрів нашого дорогого Радянського Союзу. Привіт від непереможної червоної армії, що вас визволила. Здрастуйте, товариші! А з привітом приношу заклик нашої матері Радянської України: Діти мої на чужині! Переїжджайте на лоно матері, я жду на вас. Товариші! Вернемося на хвилину у минуле. Згадайте ви, сивоголові товариші, той час, коли ви жили під буржуазним урядом Австрії.

Добре було жити! почулись голоси.

Хто там говорить? Не перебивати! Не було добре. За Австрії ви мусіли посилати своїх дітей у німецьку школу, ви мусіли всюди говорити понімецьки, тією ненависною мовою, ви не мали доступу до влади, бо ви не були шляхетського роду, ви не родилися буржуями-крупніцями. І тому провалилася Австрія, пропала безслідно із вашої землі, пропала за ваші кривди і ваш піт. А відтак прийшла Польща, панська Польща. Всі ви пам'ятаєте часи польського панування. Польський панський уряд експлуатував вас як кожному кроці, забирав вашу працю, наклав на вас ярмо неволі, замикав ваші школи, польонізував ваших дітей, ви жили під чоботом панів-капіталістів, ви жили в неволі. І тому провалилася Польща, пропала безслідно панська держава за ваші кривди і ваш піт. А потім прийшли тяжкі часи німецької окупації. Виродок фашист грабував вас, грабував ваше добро, забирав вас і ваших дітей на каторжні роботи. Під нагаєм мерзенного фашиста-наїзника ви мусіли кувати зброю і фабрикувати бомби на підбій світу і на поневолення вашої вільної і квітучої батьківщини. І тому мерзенний фашист пропав під ударами непереможної червоної армії, пропав за ваші кривди і ваш піт.

При перших словах обидва перемінилися у слух, і ловили звуки мови бесідника. Першим промовив священик, і перервав незвичну тишу.

— Це представник нової влади, радянської, коли не помиляюся.

— Підійдемо, отче?

— Ви так, Михайле. Я ні.

— Тоді слухаймо звідсіль. Докладно чути кожне слово.

— Це ще гірше. Довідаються, що ми стояли осторонь, і причеплять нам яку напасть, хоч би шпигунство.

— Я чув про те, але якось тяжко повірити.

— Вірте, Михайле, і будьте осторожні. Те все, що розказують, правда. І Юстину остережіть.

— Так, отче!

— А тепер розійдемося. Я піду додому, а ви ставайте між людей, нехай вас кожний бачить. Стоячи в гурті, ви можете не слухати, це не злочин, але злочином є стояти набоці і слухати.

— Якийсь дикий час настає, отче.

— Так, Михайле, переживаємо дивні часи. Ті покоління, що придуть по нас, будуть нам завидувати, що ми були свідками тих подій. До побачення, Михайле!

— До побачення, отче!

— Здоровіть Юстину!

— Дякую, отче!

Священик віддалився сходами в долину у сторону плебанії, а старий Михайло підійшов до гурту людей і прислухався до промови:

— Товариші!

Стояв на возі і кричав, аж відгомін вертався, махав руками і кивав головою, і великим контрастом виглядав він на тлі чотирьох непорушних сторожів.

— Товариші! Ми приїхали повідомити і заохотити вас до добровільного скорого переїзду в Радянську Україну. Ми певні нашої згоди, і ми горді з того, що ви наші брати так довго зносили гніт буржуазно-капіталістичного устрою і не змінилися, осталися синами свого народу, і незмінені невгнуті переїдете тепер на лоно великої нашої матері Радянської України під опіку великого вождя і батька народів товариша Сталіна. Там щойно заживете щасливим райським життям у добробуті. Бо, подумайте товариші, що очікує вас тут, коли ви останетесь. Знову невोля!

Відшукав Юстину, і легко пропхався до неї. Вона слухала бесідника із занертим віддихом, і не завважила його присутності. Легко торкнув її рамя, вона здригнулася, і бистро обернулася до нього, а її лице зайнялося припливом гніву на інтруза. Та пізнавши батька, вона випогодилася. Він хотів запитати її, але вона положила па-

дощ на уста і знову обернулася до бесідника. Замок і чекав.

Товариші! Незабаром приїде до вас переселенча комісія. Ставайте всі до запису, всі як один, і їдьте всі на нову землю, у нове життя. Ми віримо, що ви всі занешетесь і поїдете, туди, де нема панів і капіталістів, де нема фашистів, де є тільки парід і рай для селянина і робітника. Покиньте тут ваше нужденне майно, і їдьте, там одержите багато більше майна, багато більше землі, одержите хати як палати, ваші діти будуть учитися своєю мовою і житимуть щасливим життям. Записуйтесь усі, і їдьте всі у краєце завтра, у нове життя!

Нехай живе наш великий вождь і батько парідів товариш Сталін!

Нехай живе наша непереможна червона рамія, що вас визволила!

Нехай живе наша Радянська Україна!

Поїхали, лишили приголомшених людей, і коли ген поза церквою затих туркіт воза, зірвався гомін народу. Стадом переляканих птиць зринули голоси, то зростали, то затихали, гурти гомоніли і розпливалися, люди спішили доми обідати і поділитися новинами. Поволі все затихло, минула хвилина і все здавалося прикрим сном, що скоро промінає, тільки велике оголошення на дверях дзвіниці розціналося білістю паперу, що не був це сон, а гола дійсність.

Проїхалися, прочитали оголошення, і пішли додому, як кожної неділі по Службі, та не було у них того спокою, що колись, і думки їх не були при щоденних їхніх потребах. Ішли дорогою батько і дочка, одного роду і одної крові та різних світосприймань, тому різно прийняли вістку про недалеке переселення. Старий Михайло зажурився, думки тяжчі від гірських скель надалили його груди, він з трудом міг дихати, журба нагло налягла на струджені плечі, і колодою ставала перед його втомленими ногами. А Юстина не переймалася, байдуже погодилася із долею і навіть, як уся молодь, відчувала певне захоплення тим новим, далеким і незнаним.

Дорога пишалася зеленню і підстрибувала селом навиперед із річкою, що побіч реготалася, чепурився прекрасний літній день, голосилися до концерту і птиці і дріб, клапцалися дерева і моргали хати у сонці, але старий Михайло не бачив тієї краси. Біль близької розлуки присів його тягарем, Михайло журився за незнане, а лячне майбутнє і за долю Юстини, останньої із його роду і найкращої із його роду.

— Утомився, тату? — запитала, почувши його важкий віддих.

— Ні, Юстино, мені нічого, — оминав її погляд.

— Неправдою збуваєш мене. Твоє втомлене лице зраджує тебе.

— Тяжко погодитися із думкою, що треба покидати родинні сторони.

— Комісар говорив про добровільний переїзд. Хто не захоче, той не поїде.

— І ти повірила!

— Нема причини не вірити. Комісар був представником влади.

— Ет, — зідхнув — літами ти жінка, знанням лікар, а досвідом наївна дитина!

— Знову! — надулася ображена. — Ти ніколи не перестанеш поправляти мене.

— Я тебе не поправляю, Юстино. Я бачив брехню і підступ в очах комісара. І дуже він поспішав, і оглядався, неначе б когось лякався. Не знаю, чи тому, але його говорення було не дуже то розумне, хоч прикращував його Сталіном і червоною армією і товаришами і Радянською Україною і багато чимсь іншим.

— З того ще не виходить, що треба журитися.

— За словами прийде дія. Хто запишеться, поїде добровільно, хто ні, того силою заберуть і повезуть.

— Проти закону?

— Закон їхній, Юстино. Проженуть нас із землі радів, і я, газда, умиратиму дідом на чужому.

Чому ти тату бачиш усе в чорних красках! Нас не повезуть між чужих, тільки до своїх, до свого народу, що говорить тією самою мовою і живе в тій самій країні на нашій землі.

— І ти задоволена, Юстино?

— Так, тату! Нарешті вирвемося у широкий світ. Отвориться для мене місце праці і кар'єри. Так багато говорилося у нас про батьківщину по той бік границі, стільки ми переживали із народом, братами їх називали, боліли з ними і раділи з ними, все рахувалися одним народом, і бажали жити в одних границях. Коли ж нарешті прийшла хвилина, що ми злучимося в одно з народом, всі ви зажурилися. Землі вам жаль? Там земля краща, не та, що тут!

— Не та що тут, Юстино, не та, і тому ми журимося. — Глянув убік, недалеко забілили мури цвинтаря, і загорів бажанням зайти. — Ти того не розумієш, ти виростає

школах, ще тут не вкоренилася. Ти не знаєш, що таке любов землі!

- Котра любов землі, тату?

— Та любов, якою наш селянин любив і любить землю.

— Ах, ти думаєш про землю, як місце праці. Не вір цьому, тату! Така любов землі - це видумка письменників. Наш селянин сидів на землі, і боровся за неї, бо мусів, бо не мав іншого виходу. Ремесло і торгівля були в руках ворога або чужинця, недоступні були для нього місто й уряди, оставала тільки земля і тяжка в поті чола праця. Наш селянин не любив землі, тату!

Пристанув, довго дивився на неї, мов би не розумів, рухав устами то кліпав очима, а потім зідхнув, і ще більше пригнувся.

- Коли б ти не моя дочка, то я задушив би тебе за ті еретичні слова. Мабуть примусиш мене жалувати, що послав тебе до школи.

- Прости, тату, коли я тебе образила. Не є моїм наміром дражнити тебе, я говорю правду. Дуже розголошена у нас та любов землі, може вона прищеплена ворогом тема, щоб легше було пити кров із народу?

--- Пусте говориш!

— Ні, тату! Я говорю із досвіду. Знаєш, як численні покидали батьківщину, коли війна добігала до кінця.

--- Бо боялися червоних.

— Отже тих людей зустрічала я у Відні, наполовину селянський елемент. Крім того, скільки селян працювало протягом війни по фабриках? Наші селяни сказали мені, що вони не люблять працювати на землі, і ніколи до тієї праці не вернуться. Потім хто із селянських дітей учився на агронома, або лісовика? Училися на інженерів, лікарів, священиків, коби тільки даліше від землі. І мене ти перемовив записатися на медицину.

— Бо який із тебе був би агроном!?

- Може ліпший ніж лікар, бо від малої я знала потреби землі. Так, тату, підсвідомо наш селянин ненавидів землю.

Тоді не розпинався б за неї.

Противно, тату. Більша посілість робила його багатим і незалежним від дідича. Він міг післати дітей до школи, дати їм у руки інше знання, і так відірвати їх від землі.

Мовчки ішли, кожне у своїх думках.

- Не можу повірити твоїм словам, Юстино! — озвався по хвилині. — Не можу і не хочу. Так багато диких наїздів перенесли ми на своїх плечах, і не змели вони нас, бо ми кріпко держалися землі, вросли у неї і перетривали.

І тривати будемо, як довго будемо держатися землі, своєї землі! Хто раз відірветься від неї, той утратить той життєдайний корінь, і згине у чужому морі. Тому і не беру я серйозно твоїх розказів про тих селян, що кинули землю, і не хотіли вертатися до неї. Вони були без кореня і розпливуться між чужими.

Замовк і знову ступали мовчки.

Не знаю, — почала — що тобі відповісти. Дивлячись твоїми очима, все інакше виглядає. Але ж зрозумій, тату, що та любов до землі, про яку ти говориш, то не любов до землі, як до місця праці, тільки любов до землі, як до своєї країни. Такою любов'ю руководилися наші предки, і держалися місця свого походження.

Оце власне я думаю, — підхопив старий, — і з радістю бачу, що ти, розумуючи, приходиш до мого погляду. Місце свого походження. Наше місце тут, бо ми тут родилися.

— Пожди, тату, я не думала про місце походження, як вузьку регіональну частину країни, я говорила про цілість країни, в якій живе той сам нарід. Тому перехід із місця на місце в тій самій країні не має ніяких погубних наслідків, і нема чим так перейматися. А ви всі сильні мужчини розкисаєте.

— Не матиме ніяких погубних наслідків для тих, що уродяться і виростуть на новому місці. Але погубить тих, які родилися деінде.

Не вірю! На тій самій землі?

— Для тебе вона та сама, але не та сама вона для мене, чужа вона і для других людей. Ця земля наша! — стукнув ногою до землі — тут наше серце, наша душа і наше життя, ця земля — то ми, одно спільне нерозлучне! — і повернув на бічну доріжку.

На цвинтар повертаєшся? Обід жде! — задержалась.

Закортіло вступити. Я лиш на хвилину. Закортіло зайти, неначе останній раз іду, а після того вже понесуть.

Не крич, прошу! — мимоволі здригнулася.

Вирвалося, вже не буду. Зайдеш зо мною? Я поясню тобі, що думаю.

Що ж зробию, зайду!

Перейшли браму і пішли доріжкою. Рівними рядами стали гроби і провозжали їх, старі-старезні ледве видні, майже рівні із землею із трудом продиралися крізь зарости зілля і трав, а молоді новенькі пишалися голою землею, виростали невеликим горбком понад сусідів. Дивувалися хрести, то хилилися, то простувалися, а де-не-де вистав камінь, і летів різьбленим написом у вічну пам'ять.

— Тут, — відхнув старий, ставши між гробами, — Юстино, мій світ і мій рід. Із тієї землі ми постали, і в ту землю ми обернемося. Від початку хоронено нас усіх тут, і тут повинен бути наш кінець. Цього гробу вже не пізнати, запався і зник, тут спочив перший із нашого роду. А може його і не було, тільки переказ заховався для нашого добра? Хто знає?! Чи знаєш ті гроби, знаєш, де хто лежить? Тут лежить мій дід, твій прадід, направо мій батько, твій дід, ти його не пам'ятаєш, а це порожнє місце побіч призначене для мене. На лівій стороні моя бабуня, побіч неї моя мати. Пам'ятаєш бабуню? Вона тебе дуже любила. Дальше твоя мати, Юстино, це знаєш, а там місце для тебе. Тут наше минуле і наша слава, тут наша земля, і я ніяк не хочу з нею розлучатися.

— Навіть, коли це буде для твого добра?

— Нерозумне говориш, дитино. Сядь тут на хвилину, прошу, я розкажу тобі історію тієї землі!

2

— Ми живемо у вигнутім поясі горбів, які коло Сянока відколюлися від карпатських гір, окружили дуклянську долину, і за Івонічом знову зіллялися із головним поясом гір. Ті далекі сині верхи, то головний пояс гір, ті самі, що тут Карпатські гори. Чи знаєш ти їх? Ні, ти не знаєш карпатських гір! Колись у старині не було їх, була рівнина зелено-голубої краски, привітна соняшна країна. Веселий, щасливий нарід жив у мирі, на волі, і не знав, що це неволя, нужда, зло. І княжив князь правдою, законом, і добром славилася його країна. А літа плили, приходили покоління, відходили покоління, росли оселі, повставали оселі, розростався нарід, і жив у щасті. Любувався князь, хоч журба давила його, і зганяла сон із очей. А журився тим, що літа не минали безслідно, що карбували його, що помалу зігнувся у лук гордий його стан, похилились плечі; він постарівся, а із старістю вже смерть стала люб'язно усміхатись. Не журила його смерть, кожному призначено умерти. Журився долею свого народу, бо не буде на кого лишити князівства, не було синів. Колись було два та згинули. Один пішов у світ слави здобувати, і вже не вернувся. Тільки слава прилинула, присіла, і полетіла, не зогрівши батькового серця, десь чужа земля кості його обіймає... А другий, молодший, став на ловах до бо-

ротью з ведмедем, і, хоч вийшов переможцем, все ж дорого заплатив свою перемогу, помер від ран. Не стало синів, довго болів князь, але біль не воскресить минулого. Добро і щастя країни було для нього найвищим добром і тому мусів забути свій біль. Однокою потіхою і розрадою осталася дочка. Радів князь нею своєю найменшою, і, хоч бачив, що вона добром, правдою народ наділяє і що кожний у країні забуває найбільший свій біль, коли для нього княжна сонцем зійде, чаруючи всіх красою і принадою. Хоч радів, тихо журився, бо не бачив у неї сильної руки, не бачив погляду і слова володаря, не вірив, що зможе вона в потрібі захистити країну, і дати ні відсіч.

А слава про княжну линула далеко у світі; у чужі країни. І почали прибувати женихи, прибували володарі, лицарі, прибували свати, манила княжна і багате віно, велике і квітуче князівство. Але княжна не спішилася заміж, ще не прийшов такий, що від першого погляду полонив би її серце і думки. Нагло, як грім з ясного неба, прибувають свати від грізного сусіда з півночі — дикого, жорстокого. Прибувають сватати княжну за свого володаря, прибувають до князя і ставлять умову, що коли княжна не дасть згоди, сам їх володар прийде і спустошить країну, а княжну силою забере. Зажурився старий князь, знав, що княжна для добра країни посвятиться. Жаль було її післати у дикую країну, та ще більша шкода було своєї квітучої країни, що в разі відмови сплила би кров'ю і спалахнула вогнем під стопою наїзника й переможця. Зажуренний думав, похиливши голову на руку. Відповідь мав готову, ще розважав можливості, а відтак рішився, із тяжким серцем пішов питати княжну. Княжна спокійно вислухала, на хвилину похилила голову, а відтак глянула князеві прямо в очі і без надуми погодилась віддати свою руку жорстокому дикунові. Знала, що очікує країну в разі відмови, погодилась для добра країни, але батькові нараз жаль зробилось віддавати квітучу красу на поневірку — одинокий плід і надію. Він загорівся завзяттям, жадобою перемоги, і сказав послам коротке та рішуче „ні”. Сказав, і видав заклик до свого народу. Відозвалися всі, багач і бідний, вельможа і селянин, ремісник, купець і жебрак, відгукнулись на заклик князя, і виростло військо. Став князь на чолі того війська, вирушив напроти дикого, жорстокого наїзника, і перестрів його на границі. Стали два війська напроти, зірвався бій, лютий і завзятий, день і ніч і день, і вже став князь перемагати. А княжна сиділа у палаті і дрижала за батька, за військо і за долю країни. За себе не боялась.

оо вірила, що зуміє оборонитись ніжним словом перед дикою брутальністю, дрижала і ждала. Ждала день, ждала другий а на третій прилетів гінець на запіненому коні, і приніс вістку про розгром:

— Військо розгромлене, князь убитий, поляг у бою, а жорстокий і дикий володар півночі іде по княжну, лишаючи за собою руїну і попелище. Втікай, княжно!

Почула княжна вигуки ворога, побачила, що нема рятунку, виїняла з волосся чудової роботи гребінь, зачарований гребінь, сказала якесь тихе слово, і кинула його позад себе. І лиш гребінь торкнувся землі, як земля відозвалась, задрижала гнівом, застогнала, затряслася, зрушилась, і почала рости. Покрилася горбами, неначе міхурами, стали ті горби гребенем, і стали рости в ширину і вгору. Заростали, закривали собою простір між княжною і ворожою погонею, розділяли, віддаляли їх, закриваючи вид, окружили їх, і росли, росли, вгору, до хмар, до сонця, до неба. І вирости гори, підперли небо, гордим луком грудей вигнулися на північ, а кінцями побігли на південь, долинами все далі, далі, підійшли до Дунаю, і стали над Дунаєм, нагнулись пити воду, провавилились прірвою у воду, і так, провалені, осталися до сьогодні.

Стоять гори старезні, поважні, мовчальні, стоять у сноконвічній своїй красі, а в лоні своєму держать княжну, ворожу погоню і лицарів у сні із старим князем на чолі, і ждуть на висланця долі, що прийде і розбудить їх із вікового сну. І в хвилині потреби встане сурмач, затрубить на гори, і прокинеться ворожа сила погоні, прокинуться слячі лицарі зі старим князем на чолі, встануть ще раз до бою, і розіб'ють ворожу силу; тоді знову заціте країна до нового життя, як колись, а княжна зійде сонцем.

Стоять гори вічнозелені, у сонці і світлі стоять, підняли на собі зелено-голубу соняшну країну, і на її узбіччях красується вона досі. А ген, у центрі, де спить замкнений ворог, і жде на суд, — темно і глухо. Там нетрі і провалля. старезні бори шумлять таємничу пісню. Деколи прокрадеться у темну глибіню цікавий промінь сонця.

Злетяться комарі тенором, завтурують їм мухи басом, загляне білочка із-за стовбура, обережно зиркне лис із нори, причаїться рись на стовбурі, а часто незграбно виכותиться ведмідь, і стане ловити невидану ясну смугу. А гороку понад ними зграї ворон із криком і галасом проганяють ширяючого яструба, або дражнять орда на чатах.

Старезні гори, милі, сердечні, і добрі, незрадливі, не підставляють обривів над прірвою, не висять порушеними

дтомами скель. Стоять сильні і солідні, певні за себе і зою силу, зриваються скелями до хмар, то опадають ладними узбіччями у долини, розстеляючи полощини, лани і ліси. А до узбіччя попритулювалися хатки, боязливо, як діти до матері, пришикли, закрилисягородами і гадами, немов би лякалися, немов би все ще очікували корожої лютої погоні, і тільки під вечір несміла стижка диду зраджує присутність людини.

Стоять гори, і лисиною своїх шпилів орють хмари, немов горомлячись своєї наготи, ховають її у хмарні завої. Бо ніякче хмар попристроювалися у різноколірний одяг, убрались у різноколірні лісові плащі, і побіг той плащ лісу кругом гори, все нижче і нижче, біг і розширився, аж до біг майже до краю, і, задихавшись у бігу, став відпочити. Спинився на узбіччі одної гори, став на узбіччі другої, і далі і далі, довкруги, став і чудувався, чому забракло йому сили побігти далі й закрити решту узбіччя, закрити своєю лісовою силою зелену розкіш піль, городів, садів, побігти і закрити ті пишні долини, зійтись із собою над річкою. А долини раділи і нишались, простяглися легким схилом між горами, розлились хатинами сіл і заблестіли бляхою дерев'яних церков. Розвернулися і стояли як колись, ще заки гори виросли, коли ще цвіла князівська країна. Розпростерлись і годували народ, той же, що жив у старовині, мирний і добродушний. І зрісся той народ із землею, разом прожили добрі часи, разом прожили лихі, помагали собі в добрі й у злі, і, помагаючи собі, подружилися навек. Давала їм земля свої плоди, а нарід папував її своїм потом, кров'ю; і так жили від віків нерозлучні, навек нероздільні. І так повинні вони бути завжди разом.

Хвилину сиділи мовчки, кожне у своїому світі думок.

— Дуже гарна казка! — промовила Юстина захоплено і підвелася розглядаючись. — Шкода, що це тільки казка.

— В кожній казці є правдива основа, — піднявся старий і станув біля дочки.

— Невже ти, тату, через казку не хочеш виїжджати? — дивилася дочка бистро і питаюче.

— Хай буде, що через казку. Колись пізніше, як доживеш того пізнішого, зрозумієш мене, і змінишся. Але мене вже не буде, щоб бачити ту зміну. Не перебивай, прошу. Я не кричу, я відчуваю те, що говорю. Я помру з туті за рідною землею, якщо мене на ній не уб'ють. О, як хотів би я спочити тут при моїм роді, старому і чесному, тут, на цім клаптику землі! — й пішов до виходу.

Юстина пішла за ним мовчки, видула губи в задумі й

дивилася на землю. Не знала, що сказати, тому мовчала. Мовчки вийшли вони із цвинтаря й пішли поміж хатами й городами, старий мовчав, мовчки зиркав на дочку, але не подошив її думок. Село опустіло й притихло, люди полуднували, тільки вони двоє мандрували бічними стежками додому. Юстина йшла й розглядалася, батько не говорив і не питав її — хай сама передумає сказане й приїде до висновків. Він знав її і вірив, що дочка вирішить остатися, бо в її жилах пліла кров його роду, та сама життєдайна, що напоїла ту землю протягом довгих поколінь. Він знав, що дочка прив'язана до тієї хати, де родилася і провела дитинство, що любила ті гори над ними й ті ліси, які шуміли їхню долю своєю відвічною піснею, що мли були для неї ті поля, що годували їх і родили хліб для їхнього роду. Він був переконаний, що її захоплення вихати на нові землі було тільки хвилиною прихвою. Так мовчки вийшли вони на головну дорогу і ще не зробили кілька кроків, як старий насторожився і прислухався.

— Немов би хтось біг за нами!

Хвилину йшли мовчки, хтось бігом приближався, оглянувся, і Юстина оглянулася.

— Чи пізнаєш, Юстино?

— Хтось знайомий, але ще добре не бачу. Ганя? Ні, не Ганя, це... Орина, Грабарєва Орина!

— Зачекаймо, вона даром не біжить за нами. Довідаємося повин, вона все знає.

— Або видумає, і розказує байки!

— І байку цікаво послухати.

— Коли вона не про тебе! Я її не долюблюю! — заявила енергійно. — Вона все мішає мене у свої сплітки.

Ти вчена, Юстино, і не повинна тим перейматися.

Я не зважала б на те, але пізніш люди так підозріло приглядаються, що мені аж соромно. Хоч і не знаю, чому.

Призвичаїшся, і пройде. Ти все будь чемна до людей, і перестануть приглядатися. Добрідень, Орисю! Куди ти так біжиш? несеш повини, чи може розсипала їх, і тепер біжиш збирати?

Добрій-с-день! Ух-ух ох-ох! І задихалася я... біжу аж від цвинтаря... я вже була у вас... ух... нікого не було... я пішла шукати вас на плебанії... тато бачив, як ви вийшли із цвинтаря, і я побігла за вами... ух... підкидала грудьми аж під бороду, а лице горідо розбурханою від бігу кров'ю... І пан із двора заходив до вас...

— Пан із двора? — здивувався старий. А не знаєш ти, чому?

— Не знаю. Велів вам переказати, що він хотів би з вами поговорити.

І не казав у якій справі?

— Не казав, але я, хе-хе, можу додуматися. Дівчи на усміхом глянула на Юстину, але Юстина спокійно ви тримала її зір.

— Чому то пан нами зацікавився?! — думав го голосно старий.

Певно налякався, і проситиме у вас поради.

Кого налякався, Орисю?

— Ну, червоних, тих, що сьогодні викрикували під церквою. Вони збираються до нього в гості.

Він любить гостей.

Таких гостей ніхто не любить. Вони переїжджали побіч двора, приглядалися і дивувались.

— Дивися, який! — промовив один. — І ще стоїть.

Як же це, що наші ще його не знайшли!? — не розумів другий.

І не пустий! — озвався третій. Хтось замешкує! Чи поміщик, товаришу комісар?

— Поміщик! Порембскі, чи Зарембскі, якомсь подібно зветься.

— Зложім візиту! — обернувся візник. — Можна пожитися.

— Нет! Цього мусимо оставити в спокою, він наш. Такий наказ влади.

— Поміщик, і наш? — дивувалися.

— Усякі речі бувають. Влада каже, і ми мусимо вірити. Може на правду наш, а може йому щось тут бракує, — показав на чоло. — А як владі він збудиться, тоді буде наш!

— Треба затямити сюди дорогу! — пробурмотів візник до себе, і затяв коні. — Чи нема причини, щоб пан боявся?

— Так, як ти кажеш, то є. А як про те довідалися, Орисю?

Ігнац стояв при отвореному вікні, і чув розмову червоних. Не розумів слова „поміщик”, і пішов питати Якіма. А я надійшла, і чула.

— Ні, то не те! — думав голосно старий. — Із його мислу не страши йому комісарі. Тут мусить бути щось інше!

— Інше? — приблизилася Орина. — Ви знаєте, що?

— Хоч би знав, то не сказав би тобі, Орисю, — погрозила їй пальцем старий. — Крім того ти щось забула.

— Я? — пооглядалася Орина. — Що, дядьку Михайле?

Ти забула сказати, чому ти нас шукала.

— Ох, так, вибачте, я заговорила. Я хотіла бачитися із Юстиною.

— Зі мною? — піднесла брови Юстина. — Цікаво чому!

— Я принесла новину і запит від них. Ти лікар, і сидиш дармо, а вони потребують лікаря. Може ти підеш до них?

— До кого, хто шукає лікаря? — запитала Юстина здивовано.

— Про кого ти говориш? — зацікавився старий.

— Як то про кого, то ви не чули? Направду не знаєте? Де ж ви були, як вістка селом летіла?

— Ми були тут, Орісю. Тільки вістка ще сюди не долетіла.

— Так, ви були на цвингарі, як я сюди перебігала. Тепер знаю, ви ще не чули, а я думала, що ви не хочете признатися. Ця вістка небезпечна, кожний шепотом її розказує і не хоче признатися, що її чув. Особливо тепер, коли у нас були червоні.

— Ми нікому не скажемо, що чули її від тебе, Орісю, — нахилився до неї старий Михайло. — Розкажи нам шепотом.

— У наших горлах — нахилилася до них Орина, оглядалася і голосно шепотіла — явилися повстанці. Багато їх, велика сила, нікого не бояться.

— Повстанці! — викрикнув старий. — За німців волочилися вони цілими р'ями. Це певно ті самі банди, що грабували нас, і підшиьалися під Армію Крайову.

— О, ні, не ти! — переконувала Орина. — Ці наші, регулярне військо — Повстанська Армія. Не вірите? Направду наші, говорять нашою мовою, говорять з людьми, і помагають їм, а б'ють комуністів. Біля Риманова розбили відділ поліції, який вів політичних в'язнів до Кросна. Усіх в'язнів увільнили. Це не данди!

— Хто це приніс, Орісю?

— Дмитрів Мирон, знаєте, той, що має крамницю у Кросні. Він бачив побитих комуністів, із страхом розказували про повстанців. Простих вони випарять, і пускають, остерігаючи, щоби не кривдили народу. Червоних жорстоких офіцерів убивають. Мають хворих і ранених, шукають лікаря. Може ти, Юстино, пішла би до повстанців?

— Ти здуріла, Орино? У ліс між хлопців?

— Ну, то що! Кажуть, що між ними є й дівчата вояки. Дисципліна у них строга, не курять і не п'ють. Мають молодого отамана, чорноволий, гарний, кучерявий, зветься Сокіл. Він славний на всі гори. Не цікавить тебе? Ось дідич надходить! — показала Орина рукою поза них.

— Дідич? — запитали обое враз, і обернулися.

— Вийшов із вашого саду. Мабуть знову до вас заходив.

— Ходім, тату! — промовила Юстина. — Мене цікавить та справа, з якою він до нас заходив.

— Підемо! Дякую, Орисю, за повини. А панові ти розкажеш зала ту небезпечну вістку?

— Та розказала! Питав мене за новинами, як було не розказати. Годі він пішов зо мною до вас.

— Значить, ти перше була у дворі. Дякую, Орисю. І до побачення!

До побачення!

— А не забувай за нас, заходь із новинами!

— Добре, зайду! — крикнула віддаляючись Орина.

Обернулися, і пішли назустріч дідичеві.

3

Казимир Ян Володислав Поремба-Порембські, дідич Бонарівки, власник Копанин, Потоків і Ковалівки підходив повільним кроком, і грав на устах легенькою легко-важною усмішкою. Присадкуватий, середнього росту, кременезно збудований сидів на своїх добрах помімо довгих років воєнної заверюхи, урятував усе своє майно, і тим почував себе вищим від усіх дідичів воевідства.

— День добрий, панно Юзю, День добрий, пане Міхал! — привітався, елегантно скидаючи капелюх.

— Добридень і вам, пане дідичу! — відклонився старий. — Чи смію запитати, як ваше здоров'я?

— Дякую, пане Міхал! Почуваюся, як би тільки що з яйця видзьобався. Ужив би вашої приповідки, що погане не гине, але ви, пане Міхал, зараз мені притакнули б, і ми могли би погніватися.

— Хіба вам на тому залежить, пане дідичу?

— Пане Міхал, як ви можете таке питати, — говорив дідич з удаваним докором. — Прещень ми сусіди повинні жити у згоді.

— Я ціле своє життя старався жити в згоді з усіма, пане дідичу.

— То значить, що я провинився.

— Вина тут ніпричому. Але ваші слова перечать вашим ділам. Війна скінчилася тому рік, а ви говорите зі мною другий раз. Чи це можна назвати добрими сусідськими взаєминами?

— Ваша рація, пане Міхал, я поступив зле. Але маю доб

рий намір те все направити. Чи можу рахувати на вашу поміч? Дякую вам! О, вибачте, я затримав вас у дорозі. Прошу, я проведу вас. Панна мовчить? Чи дозволить панна, панно Юзю?

— Юстина, прошу, пане дідичу! Ви мене польонізуєте, і тому я сердита на вас.

— Ох, дуже, дуже перепрошую вас, панно, — взяв її руку, і, заскочений аристократичним виглядом руки, підніс її до уст, — я не мав заміру сердити вас. — Порембські дивився на неї мов би вперше її бачив. Такою ще її не бачив, не звертав на неї особливої уваги, не бачив її довшого часу, і не завважив, що розцвіла зрілою красою жіночости. Відчув магнетну силу пожадання, то не була дівчина простого походження, хлопка, як він згіржливо казав, перед ним була дама. — Хоч мені все здається, що ваше ім'я Йозефіна, — не пускав її руки.

— Лишім це, пане Казимир, ви непоправні, — взяла Юстина свою руку. — Які новини у світі, пане Казимир? Ви були у Ряшеві?

— У Ряшеві нічого не знають, питали мене за новинами. Учора я ще нічого не знав, а сьогодні неначе б усі новини злетілися.

— Що таке, пане Казимир?

— Ви все те чули вже, панно. Вістка про переселення. А потім те, що Орина розказувала.

— Ет, Орина! — зневажливо махнула рукою. — У неї самі сплітки. Мене цікавлять новини сальонів, про що говорить панський світ.

— Сальони лякаються і мовчать, пани зникають. Тепер влада пролетарів, влада народу! — промовив із призириством Порембські.

— Ви не любите нової влади, пане Казимир?

— Владу люблю, вона знищила всіх моїх ворогів. Але самі бачите, до чого доводять її розпорядки.

— Переселення?

— Це одно! Хоч це не були наші, то були комісарі з України.

— Певні ви?

— Певний, панно. Стах був у лісі, і підслухав їхню розмову.

— Дуже цікаво! Про що вони говорили, пане Казимир?

— Не можу опертися вашому бажанні, панно. Стах вийшов рано оглянути сільки, чи що не зловилося. Почув туркіт воза і, зацікавлений, підійшов до дороги. На возі сиділи п'ять цивілів. Візник дрімав, і його голова підскакувала

комічно на вибоях дороги, побіч нього сидів задуманий середніх літ мужчина, і підозріло оглядав ліснесті узбіччя гір.

А інші три грали в карти посередині воза, і лаяли погану дорогу. Ніби нічого незвичайного, тому Стах вже хотів відійти, але чужа мова і незнана лайка затримала його і він придивлявся. Нагло віз підскочив на камені, її одним колесом запався у вибоїну: голова візника мало не відорвалася, зуби скочили на язик і візник розбудився. Карти розсипалися по возі, два граючі стукнулися головами, вхопилися за вдарені місця, люто глянули на себе, і стали лаяти віз, дорогу і гори, команду, що їх післала, лаяли цілий світ, а найбільше візника. А візник торкав пальцем свій язик, сердито щось бурмотів, і почав бити стоячих коней. Стах вже хотів розреготатися, та тут промовив той, що мовчав.

— Пастой, Міша! — і притримав руку візника в половинні удару.

— Єсть, товаришу комісар!

— Коні не винні, що на дорозі яма. А ви — звернувся до лаючих, — замовчіть!

— Єсть, товаришу комісар!

— Ми в горах, у лісі, обережність не зашкодить.

— Ми цивілі, товаришу комісар.

— Але лайка на милю нас зрадить. Буде пізно, як нараз із за корча загаркає автомат.

— Банди, товаришу комісар? — і вхопили за зброю.

— Банди! Але поховайте зброю, за нашими відомостями, їх тут ще нема. А зрештою, я не знаю, ліпше бути всюди на них приготованими. Вони тепер утікають перед нашою офензивною армією, і можуть нагло всюди явитися. Недавно сукіні сини знищили більший відділ армії й МВР та убили великих спеців Чанаєва і Шуварова. Це було там по той бік границі. А тепер всі здітні і витягати віз із ями! Під час, коли витягали віз, Стах відійшов і розказав мені всю пригоду.

— Дуже цікава історія. Дякую, пане Казимир.

— А які пляни влади щодо переселення, пане дідичу? — запитав старий Михайло.

— Ще нема конкретних плянів, пане Міхал. Однак всі згодні, що треба переселити чужий елемент. Щоб не було клопоту із меншинами, — додав для пояснення.

— Іншими словами — шкода надіятися на можливість остатися.

— Думаю, що ні, пане Міхал. Мені дуже прикро.

— Не повинно бути, пане дідичу. Ви лишаєтесь.

— Такий сарказм, пане Міхал? Я вам не ворог.

— Вибачте татові, пане Казимир! - вмішалася Юстина. Але і ви не вдержали би свого болю, коли б ви мусіли нагло покинути все, і їхати кудись в незнане, — зловила вдячний погляд старого, і стало їй легше.

Порембські зрозумів, але не хотів дати того пізнати. Глянув на старого, бачив його зажурене лице і похилені плечі, разом підходили до хати, яка скоро не буде їх. Порембські глянув на Юстину, зустрів її погляд, очі облили його жаром і він пожалував її.

— А може ви хворі, пане Міхал? - змінив свою думку.
— Я пришлю вам мого приятеля, він лікар з великим досвідом.

— Дякую, пане дідичу. Але прошу не турбуватися, я не хворий. Це старість відзивається.

— О, вибачте, я забув, ви маєте лікаря дома. А про старість не говоріть, у вашому віці ще до старости далеко. А ви, панно, пильуйте свого тата! — грозив їй пальцем, а її погляд розбуджував у ньому всі відтіні пожадання. Направду буде шкода, як вона виїде.

— Що вам Орина розказувала, пане Казимир?

— Про банди! Ви це вже чули!

— Ні, пане Казимир.

— Не вірю вам, панно. Вони вже з вами сконтактувалися
— Хто, пане Казимир?

— Бандити! Ви лікар, вони шукають лікаря. Ви тільки передражнюєтесь зі мною, панно. — Яка вона притягаюче чарівна, дражнив себе думкою.

— Ні, пане Казимир, я ще нічого не знаю.

— Орина говорила з вами.

— Не встигла розказати, ви надійшли, пане Казимир. А зрештою я Орині не повірила би.

— Не розумію чому!

— Юстина не любить Орини, пане дідичу. пояснив старий. — За сплітки!

— А — а! — роз'яснився. — Я нічого не чув, вишитаю її про те. Вона мусить щось знати. — А думки роєм насіли, мусить бути причина до історій, жінка її покрою не може не мати таємниць, вона напевно має таїні афери, але з ким?

Десь унутрі почув біль і легку заздрість, що це з ним.
— Пане Казимир! — Юстина глянула на нього з докором і не знала, скільки вогню запалила. Ви хіба не цікавитесь сплітками!

— Досі ні! Але поцікавлюся сплітками про вас, панно. Мусять бути цікаві і пікантні.

— Прошу, пане Казимир, не забувайтесь!

— Прошу вибачити, панно, я жартував! — цілував її руку, і ще глибше вразив його її аристократичний вигляд. Такі руки мала Станислава. Як міг він це досі переочити?

— Отже бандити ще з вами не сконтакувалися. Це все, що я хотів знати.

— Це все? — питала розчаровано. Пожалував, що розчарував її. Гарячково думав над причиною, щоб затримати її.

— Що говорять про банди, пане дідичу? — запитав старий, коли станули при дверях хати. — Чи то ті самі, що грабували нас під час війни?

— Думаю, що так, але певності не маю. Зрештою, які вони не були б, всі бандити однакові. І тому ви, дорога моя сусідко, не дайтеся підмовити, і не йдіть до них. Їх скоро знищать, а з ними і вас. Влада не знає жартів.

— Я не лякаюся! — передражниювалася. — Заки мене викрили би, я вже була би за границею. Нас скоро переселять.

— За границею той сам режим, що тут. Знайдуть вас і там. І за що виставляти себе не безпеку, панно? Скажіть!

— Чи я знаю? Хіба добре заплатять, долярами!

— Бійтесь Бога, панно, осторожно із словами. За ці слова вже вас засудили би. Ви не знаєте, який тепер світ. Багато гірший від фашистів! Одно слово замикає людей на довгі роки. Ви були в Німеччині, тепер два рази гірше. Пане Міхал, чому ви її не остерігаєте, чому ви її не пильнуєте?

— Вона має свої роки, дідичу, вже виросла з-під моєї опіки. Пробуйте ви!

— То ви, панно, вже свого батька не слухаєте?

— Тато жартує, пане Казимир. І я жартувала, ліс мене не манить. А тепер вибачте нам, ми ще не обідали.

Повинен лишити їх, і піти, однак не хотів відходити від неї. Чим більше вдивлявся, тим більше пожадав її, думка про близьку розлуку наповняла його чимсь незаниманим, і жаль і шкода і тремтіння утрати чергувалися почуваннями. Не знав, звідки вони нагло взялися, чи може знайомість минулих літ будить у ньому нові пристрасті, чи аристократичність її рук викликала візію подібності до Станислави? — Ще минутку, дорога сусідко! Я просив би ще кілька слів розмови.

— Говори, Юстино — промовив батько на її питаючий погляд — я зачекаю на обід.

Не хочеш остатися зі мною?

Я втомлений, і в голові тараном вистукує. Сяду в хаті і відпочину. До побачення, пане дідичу!

До видження, пане Міхал!

Прошу, пане Казимир озвалася, коли за батьком замкнулися двері — я вся горю цікавістю.

Я зараз, панно! — тему мав, шукав тільки доброго підходу. — Може перейдемо у сад, приємніше говоритися. Тут нас хтось побачить, і силітки готові!

А, хай ... махнула рукою. Тато жде на обід!

Послухайте мене, панно, батько доручив мені вами опікуватися. Хоч поза хату перейдім. Я не можу дозволити, щоб хтось несував вам репутацію, вам і мені. Прошу!

Ви вперлися, пане Казимир! Отже піду. Тільки прошу, не дражніть мене, зволікаючи. — Дивилася на нього проханням очей, горів до неї і дрижав до неї, її очі заповнали його пристрасті, вирішив не пустити її у світ, перемовити, затримати для себе.

Ви рішили їхати, панно!

Що ж зробимо, не опремося наказові влади.

— А ви хотіли би остати тут?

Ще і як хотіла би, пане Казимир. Тато все віддав би, щоб ми могли остатися. І я воліла би жити на рідному клаптику землі, аніж носити її спомином у серці і далеким привиdom у снах. Скажіть щиро, пане Казимир, ви маєте впливи і знайомості у влади, чи не могли би по-могти нам?

Гм, чи я знаю? — тішився, що сама повернула розмову на його рейки, і дала йому атут у руки. — Це дуже делікатна справа. Сядьмо ось тут на лавці і подумаємо. Ви самі не хотіли би лишитися?

Без тата? Ніколи у світі!

Гм, значить вас двоє. Треба знайти причину. — Дивився на неї, і не міг знайти слів пропозиції. Нагло став злий на себе, чому він так возиться з тою хлопкою. — Дивлячися на вас я починаю докоряти собі, що так мало цікавився вами, панно.

Ви все мало цікавилися народом, пане Казимир. Тепер пізно думати про те.

Ніколи не пізно, панно. Справи вимагають нашого зближення.

— З народом?

— Ні, з вами.

— Не розумію вас, пане Казимир.

— Я мушу подати до влади поважну причину, щоб ми ді-

гати для вас дозвіл, мушу щось видумати, щось збрехати. Тому нам треба грати комедію.

Комедію?

Так, для справи. От хоч би кликати себе здрібнілими іменами. Замість Казимир --- Казю!

Ви ніколи не кличете мене по імені.

— Бо я його не люблю. Як би Юзя я все кликав би, взяв її за руки, але увільнила їх.

Чи для справи треба змінити ім'я?

Треба!

Може і віру? Національність?

Буває! Може прийти потреба, що ви на час перейдете жити до двора.

А тато? --- зморщила чоло незадоволенням.

Тато лишиться у своїй хаті.

Гм, ось воно як. Все для справи. — примружила очі, і напружено думала. Взяв її руки, не боронила, цілував їх, не відбирала, це осмілило його. — Поясніть мені, Пане Казимир, які будуть наші відносини, коли я перейду жити до двора.

Які ж можуть бути відносини між мужчиною і жінкою, коли вони живуть разом?

Оминаєте пряму відповідь. Відносини між вами і мною. Прошу, скажіть щиро, як ви думаєте держати мене у дворі?

Як мою коханку!

Мовчки звільнила руки, поволи встала, відступила крок, глянув на неї, і здивувався сходячим гнівом.

Ви забулися, пане Казимир! --- промовила спокійно, але той спокій був грізніший від погроз. — Прошу відійти! Перепросіть, і зараз відійдіть! Я дозволила вам підійти близько, я не сподівалася такої невихованости, такої безличности... --- шукала слів і не могла знайти, гнів збирався хмарою, сів на обличчі, і блиснув очима на Порембского. Жаль підступив наглим припливом під горло, і потиснув корчем груди. — Як ви сміли таке подумати про мене? Така зневага, такий сором... --- гнів підійшов із жалем аж під верх, і тиснулися слізьми, але не заплакала. Порембскі зняковів, і розгублено підвівся за нею, став напроти неї, і не знав, що казати. Та доволітня нахабність перемогла, й він інакше зрозумів її вибух.

— Шкода нервів, моя дорога — підступив ближче і не час на комедії. Ти лікар, і все знаєш, очікує тебе розкіш. Це ж не перший раз будеш спати з мужчиною! --- Сказав усміхаючись, але погасив усмішку, налякався

її блідого обличчя. Ударила його щосили в лице, обернулася, і пішла гордим ходом поза хату. Стояв із горіючим лицем, і дивився на хату, не бачив, як Юстина оперлася на двері, і залилася повинню сліз болю і пониження.

4

Порембські постояв, і поволі відійшов із почервонілим лицем, відійшов лихий на себе, що не був осторожний і зіпсував усе ще в почині. В очах стояла вона, грізна богиня гніву, у гніві ще краща і ще більше пожадана, а в ухах бринів її розгніваний голос. Коли Порембські наближався до двора, думки його порядкувалися, уступала злість на себе, а на її місце із образою і невдоволенням родилася злість на Юстину.

Не пішов прямо у двір, щоби служба не завважила його червоного лица, пішов у сад остудити горіюче ударом лице і розбурхану злість невдачі. Прийде час і він віддасть їй той удар, німститися за те, що посміла вдарити його, пана дідича. А потім узяв рушницю, і пішов у ліс. Далеко не залускався, бо боявся зустрічі з бандитами. Полудень протягався, і Порембські не мав куди його подіти, ходив по лісі і думав, але думки не порядкувалися. Як підійти до неї? Оженитися? Він мусить здобути і посісти її, хочби ціною себе. Але із жінкою клопіт, і жінка скоро йому знудиться, він любив часту зміну. Хіба тільки заручитися, використати її як наречену, і покинути. Це вже ліпше! Заручиться із нею, і протягатиме час, призвчайть її до себе, і вона піддається. Засміявся до своїх думок, тіні стали протягатися, Порембські пригадав оповідання про бандитів, і пішов до дому.

Не спав добре цієї ночі, встав пізно, як сонце підкочувалося під полудень, встав розіспаний, утомлений і незадоволений. Механічно поснідав, і перейшов на північне крило двора. За вікном горів світ літнім сонцем, Порембські глянув у світ, позіхаючи, і ще не замкнув рота, як побачив Юстину. Глянув у льорнетку, Юстина сиділа сама у білій блюзочці і білих коротеньких штанятах, спокійно замкнула очі, а сонце ховалося по її лиці, і сідало на легко опалені ноги. Глядів і хвилювався, тепер є нагода підійти із своєю пропозицією. Жінка на сонці все лінивіє, і нездібна думати. Піде поговорити із нею, а при тім подивиться на її ноги, її ніг він ще не бачив. Глянув у дзеркало, не в отому одязі, а в офіційному, мусить заімпонувати хлопці, що

би зм'якла, мусить показати їй, що він пан, і її жде кар'єра. Пішов змінити одяг, а Стаха післав за цвітами.

Юстина почала вишивати, а сонце золотом обляло її лице, і заграло вогнями у волоссі. А потім вогнем сіло на її ніс, і ніс зайнявся жаром. Повернулася спиною до сонця, літня тиша колисала, і легенька втома сіла на очі, Юстина похилила голову, примикаючи повіки, коли несподівана тінь упала на неї. Бистро підвелась, і оглянулася, перед нею у парадному чорному одязі стояв Порембські, і держав у руці китицю рож. Порембські! Загоріла досадою і злістю, що наважився прийти, але задумалася. Порембські так по-важно в чорному в таку спеку, і цвіти приніс, може прийшов перепросити? Він часто п'яний, може і вчора був п'яний?

— Ви таки насмілилися прийти! - - сердилася а очі цвіли великим питанням.

Добрийдень, панно Юстино! - - Чемно й елегантно вклонився, називаючи її перший раз по імені. - - Чи можу запитати, як здоров'я вашого тата, пана Міхаала? - - хитро повів розмову.

— Дякую за чемність, пане Казимир! - - оживилася. - - Тато ніби добре почувується, але мовчить, і це мене журить. Дуже гарно, що ви прийшли його відвідати. Він у хаті, пане Казимир.

Я відвідаю його, бо мусітиму із ним говорити. Та заки я поговорю з вашим татом, мушу поговорити з вами, панно Юстино. Чи хочете вислухати мене?

— Я маю поганий досвід, пане Казимир.

— Прошу вислухати, у мене добрі заміри. Чи може ... відійти, і пробувати іншим разом?

Не хотів думати, що відішло його. Гарячий день і гаряче сонце тяжіли тонами на плечах, одяг замикав доступ повітря, під високим блискучим капелюхом творилися каплі поту, і переганялися по лиці, віддих тяжко працював, і грала кров. Грала і шуміла ударами в скропі, вогнем у тілі, як очі обіймали дівчину уявою образів. Вигиналася лебедина шия, магнетом спокущували високі груди, розривали блюзочку при кожному віддиху, дрижали тонкі рамена, сотворені для обіймів, тремтів тоненький, радочний став, так і плив у його обійми, красувалися і цвіли прекрасні обнажені ноги, і цвітом рожевіла чистенька прозора шкіра дитячої свіжости.

Не знаю, що відповісти! - - надумувалася. Раз хотіла вислухати, і жалую.

Вислухайте мене, панно Юстино! - - просив, і знав,

що вислухає. — Не думайте про вчорашнє, я дуже, дуже перепрошую вас за вчорашнє, — цілував її руку — прийміть оці цвіти на знак, що прощаєте мені, — подав в'язанку рож — червоні вони, як кров, на знак, що я жалую, і кров'ю із серця виканує жаль, що каюся і б'юся у груди. Скажіть, прощаєте мені! — а очима блукав по її випростованих ногах. Зауважила це й опустила ноги на землю, впивалася запахом рож, і мовчала.

— Сидите і мовчите. На гордому чолі сидить досада, на очах блиски гніву, на устах злість і образа, а в серці по-рожнеча. Оце ваш образ, панно. А я прийшов із чесною пропозицією, чи хочете вислухати мене?

— Із пропозицією прийшли? — цікавість перемогла.

Якою пропозицією, пане Казимир?

— Просити вас про вашу руку!

Дивилась на нього, як усе, без почувань і без пристрас-ти, і його слова не зробили сподіваного вражіння.

— Ви прийшли просити мене про мою руку! — повторила байдуже його слова, і нагло зрозуміла. — Що? — безмірно здивувалася. — Ви прийшли просити мене про мою руку? Чи добре я зрозуміла ваші слова, пане Казимир?

— Так, панно Юстино, — притакнув розгарячений, став перед нею на коліна і цілував її руку — так моя королево, моя царівно, — взяв другу руку, і цілував — моя весно і зірко. Чи хочеш бути моєю? — цілував раз одну, раз другу руку, і під дотиком її тіла гарячився. Перед очима красувалися прекрасні обнажені коліна, тягнули магнетом, і Порембські не витримував, нагнувся, і поцілував умите сонцем дівоче коліно.

— Прощу, пане Казимир! — відібрала розбурханому обі руки. — Не провокуйте мене до прикрих слів і вчинків. Я ще не дала вам права на себе. Ви ніколи не поважали мене, пане Казимир.

— Все поважав!

— Тоді ви не ображували б мене.

— Не розумію!

— І вчора і сьогодні, ви піддалися пристрасі. Я можу подумати, що ви граєте комедію.

— Прости мені, Юстино, що я не вмів погамувати себе. Але чи можна при тобі погамуватися? У тебе одної стільки жіночости. скільки нараховував разом увесь старинний Олімп. Чи можу я грішний здержатись, не поклонитися тій красі? Прости мені, моя королево, і скажи так. Будь моєю жінкою!

— Бути вашою жінкою, пане Казимир? Але ж я вас не ко-

хаю. Ви були мені другом, ви були нещаче би братом, але між нами ніколи не було ніяких почувань. А подружнє життя базується на почуваннях.

Ті почування були все укріті.

Якісь дивні були ті почування. Ви насміхалися, понижували мене. Ви ніколи не старалися про моє товариство, і не шукали його. Ви ніколи не зацікавилися моїм життям, цілими роками пропадали, ані разу до мене не написали, чи можна говорити про якісь почування? Почування і пристрасть два різні поняття! Чи ви взагалі кохаєте мене, на не Казимир?

— Кохаю, дуже кохаю, понад усе кохаю!

Дивно! Коли то зродилася така велика любов до мене, пане Казимир?

— Вона не зродилася, вона все була. Я все кохав тебе, дамо мого серця, тільки та любов спала у мені. Аж на вістку про переселення я відчув, що я можу втратити тебе на все, і так я пізнав, що я кохаю тебе, моя зірко, кохаю від того дня, коли я почав розуміти світ, як мужчина. О, не відкидай мене, золота моя, скажи — так, а я залишу вас тут обоїх, тебе і твого батька. Я не міг би перенести розлуки, моє серце розірвалося б, і навів плакало б кров'ю. Не мовчи, промов слово, скажи так, для добра твого тата і для твого добра, скажи так, а я шануватиму тебе, моя королево, всі сальони положу тобі до стіп. І ти будеш панувати, пані мого двора, пані мого серця, пані тих гір і лісів, пані тієї країни. Мовчиш? Значить ти погодилася, і ти вже моя! . . . — і знову почав цілувати її руки, аж пристрасть засліпила його.

Сів біля неї, обійняв за стан, обсипав поцілунками рамена і шию, повернув її до себе, приссався жадібно до її уст, правою рукою здавив за груди і почав нахилити її назад. Розбудилася нагло, як із тяжкого сну, отряслась, запручалася, відорвала його руку від своїх грудей, лице зайнялося вогнем гніву, на силу відорвала уста, щоби вхопити повітря, вкусила настирливу губу Порембського, і стусанула його з такою силою, що Порембські полетів із лежача на землю, і поїхав по траві. Опанований пристрастю, і так скоро позбавлений усієї надходячої насолоди, Порембські підірвався, побачив повалений травою свій сальоновий одяг, запалав непогамованим гнівом, і кинувся з руками до Юстини. Щось вколело його у праву долоню, аж біль у кості проліз, засичав і опритомнів, з долоні капала кров, а Юстина стояла перед ним з ножицями, і, як богиня пімсти, кидала очима гнів.

— Не підходьте! Ще один крок і убу!

Палаючи на виду її очей, і станув, долоня боліла, кров капала, у грудях лютували всі бурі, вивисав устами кров, виплював солоний її смак, і той смак солі утишив усі бурі, погамував дику лють і слішу пристрасть.

— Ви виграли, — ссав кров — виоачте, я показався мерзеним, — рана була досить глибока, кров плила і червоніла плямою — я вдячний вам, що ви опритомнили мене. Я не винен, що у вас стільки чару, що чаруєте мене щораз ольше, що я відкриваю у вас щораз то нові вартості, що кохаю вас щораз більше — рана боліла і відзивалась колючим нервом на кожний удар пульса — не я винен, ваш чар винен і ця жара. Ух, жара іззовні, жара з нутра, як же ж отямитись — за кожним колючим дрогненням нерва випливала кров. Ссав її і виплювував, Юстина не рухалась.

— Обіцяю, присягаю, що це більше не повториться, ст, надоіло вже говорити до вас. Серця нема у вас, не говорю про серце для мене, але про серце жінки, що на вид крові і болю милосердиться навіть над своїм противником. Серце і повинність лікаря, що навіть своєму ворогові приходить з поміччю. Ви не хочете перев'язати мені рани, у вас нема серця, у вас у грудях гірський камінь замість серця. Ви не жалуете мене, але — нічого, я на ваших очах сам собі поможу!

Скинув смокінг із правого плеча, і лівою рукою урвав правий рукав сорочки, але не відірвав цілком. Сорочка подавалась на плечах за кожним торгненням рукава, рубець шва був засильний, щоб урвати його однією рукою. Шарпнув кілька разів, не відірвав рукава, рана крива вила, боліла, пекла і запалювалась. Порембські нетерпеливився і сердився, а Юстина стояла без руху.

— Не стійте даром! — крикнув сердито. — Не хочете перев'язати моєї рани, то хоч допоможіть відірвати рукав. Сам собі перев'яжу! — і ступив крок до дівчини. Юстина на немов прокинулась і посунулась крок назад.

— Не підходьте! Я вам не вірю!

— Клянусь на оцю кров — показав Порембські на червоне п'ятно на долоні — що не торкну вас! Не хочете допомогти мені, то хоч дайте ножиці — він підступав поволі, і хоч дрижали ножиці в її руці, не відступала — я присягнув і дотримаю присяги, дайте тільки ножиці, я перетну той затятий рубець! Не бійтесь мене більше — посунувся ще крок, і поволі простягав ліву руку по ножиці, приковує Юстину очима — я вже не той, що був, ця рана і

Очі і кров змінили мене, поглибили моє кохання до вас, тепер буду ждати, аж ви покохаєте мене, аж доки не родиться у вас почування до мене. Не бійтесь мене — він узяв її руку з ножицями, і поволи підносив її до рубця на шиї — бачите?, я щиро казав, я не боявся вас, хоч ви хотіли убити мене, я миг би тепер обеззброїти вас і пімститись за увесь біль, та я цього не зроблю. Я все відносився до жінок полицарськи — почув на рамені холодний дотик металю, і мимоволі здригнувся — там десь є той рубець, бачите його, Юстино! Прокиньтесь, допоможіть!

Проснулась ніби, втяла рубець, без слова різала перев'язки із рукава і перев'язувала криваву рану. А сльози ви кочувались із-за повік, посилали сонцю на привіт свій блиск кришталю, і, відорвавшись від очей, летіли до землі. Летіли і не долітали, падали на перев'язку і вогчили її. А за ними слізки випливав із душі світ дитини, летів у світи безповоротно, лишав порожнечу і на порожнє місце родилась жінка. Порембскі зауважив ті сльози, почув їх на своїй руді, здивувався і зацікавився, чому вона плаче. Лівою рукою ніжно взяв він її за бороду, і підніс легко похилену її голову. Діамантами розлетілися сльози по лиці, за ними виплили сотки інших, блиснули і поплили здоганяти попередніх, за стіною сліз сіріли бездонні жіночі очі, і в них не було ані гніву, ані злості, в них не було нічого.

— Чому плачеш, Юстино? Скажи, чому плачеш, моє кохання?

Ховзнула бородою по його руді, і знову нахилилась над перев'язкою, мов би не чула його питання. А може не хотіла чути? Може дівоча соромливість не дозволяє їй сказати правди? Так, напевно він розбудив її тим поцілунком, напевно із вибухом шалу і видом крові Юстина покохала його.

— Серце моє, королево моя — підніс знову її голову до гори — чому не промовиш слова, чому мовчиш і краєш серце? Скажи слівце, скажи, чому плачеш, я може допоможу тобі. Не плач, пташко моя — погладив він Юстину по підборіддю — чому стільки сліз у твоїх очах, скажи, чому плачеш?

— Бо ви ограбили мене, пане Казимир, — і сльози покотилися по лиці — бо ви забрали мені що найцінніше, ви забрали мені мій безжурний сон! — і знову нахилилась над перев'язкою, а за кожним здержуванням вибухом жалю падали між них кришталеві сльози. Ті сльози зацвіли цвітами у завмерлому серці Порембського і він усвідомив собі, що щось незнане, щось нове, може кохання прийшло і по

лонило його. І з тим новим почуванням зродилась ніжність до дівчини, вся пристрасть на хвилину задула, Поремські зачекав, аж скінчила перев'язувати руку, взяв обі її руки, підніс до уст, і ніжно цілував. Та ніжність передалась Юстині, Вона піднесла повні сліз очі, і глянула на нього. Багато дечого було в її погляді, тільки не було кохання.

Положив обі її руки собі на груди, Юстина похилила голову і слези знову покотились. Поремські ніжно повів лівою рукою по шовковим дівочім волосу. Дівчина глянула, блиснула слізми, і похилилась на його груди. Поремські чув вогкість сліз на своїх грудях, як промочували собі дорогу через крохмалену сорочку, і щастя спливало на нього із тими слізми, він легко обійняв її плече раненою рукою, а лівою ніжно пестив дівочий волос.

— Не плач, золота моя королево, — примовляв до рожевого дівочого вуха — все буде добре, ти вилікувала мене від гніву, ти вилікувала мене від пристрасти. Ти змінила мене, а із моєю кров'ю випило із мене все зло, як із твоїми слізми виплила із тебе вся лють. Я кохаю тебе. Я залишу тут вас обоїх, тебе і твого тата. Ти будеш моєю королевою, і будеш панувати на всі ці гори й ліси, а твоїй тато нарешті заживе у спокою і добрі, як належить людині в його віці. Не плач, дівчино, не плач, панно, — і в міру його ніжних нестонів і загідних тихих слів плач вривався, тихшав і завмирав. — Шкода твоїх сліз, я їх не позбираю, хоч рад би позбирати. Не плач, я не буду більше питати тебе. Я знаю, що ти кохаєш мене. Ти будеш щаслива зі мною.

Дівчина успокоїлась, і лежачи на його грудях, слухала його слів, лиш часом тяжко і глибоко зідхала.

А кругом горіло літо, сотки медьодії і тисячі блисків, моргали гори і сміялись ліси, моя прекрасна країно, ми лишимось із тобою. І Юстина підняла до Поремського своє заспокоєне обличчя. Все було у її погляді, і радість і надія питання і довір'я, згода і душевний спокій, легкість серця і думок, тільки кохання не було.

Поремські неначе прокинувся, так багато поетичних слів уже давно не говорив, ще ніколи так не повівся з дівчиною нижчою йому станом. Несподіваній хід події виселив його, мовчав і глядів без думок, відчув рух її голови, і мов би прибув із далекого світа.

— Бачу згоду у твоїх очах, моя кохана! промовив спокійно. — Чи піти говорити з татом?

Мовчки кивнула головою. Підніс за бороду дівоче обличчя, хвилину глядів на нього, подивився в очі, нахилився, і легко, без притиску поцілував Юстину у замкнені уста.

Відірвався й пішов у сторону її хати. Юстина стояла без руху, і гляділа за ним, поцілунок не зробив на неї ніякого враження. Бона відчула його на своїх устах, як дотик, але не як поцілунок милого. Чула дотик його уст, але не зродилось у ній почування, гляділа за ним, як сестра за братом і все було в її погляді, тільки кохання не було.

5

Порембські переступив поріг хати, і станув віч-на-віч із старим Михайлом. Старий не встав на привітання. Чи вражіння вчорашнього оголошення, чи хвороба душі на думку виїзду в незнане, чи може нехить до діди́ча, як ворожого сусіда, казала йому забути вроджену інтелігенцію і чемність, не встав на привітання, непорушно сидів за столом, і, суворо, спокійно глядів на Порембського. Тільки легке дрогнення брів зрадило його здивування. Глядів і мовчав. Мовчав і Порембські.

Глядів на старого, глядів на сивий волос, на пооране зморшками обличчя, загоріле аж чорне від вітрів і сонця і ще чорніше у відблиску літнього світла на дворі, і чомусь привиділась йому свіжо зорана земля і перший приморозок. Здригнувся від приви́ду, приморозок, вістун надходячої смерті природи, чи і тут надходить кінець? І жаль стало старого, почув повагу до зораної річці, покритої сивим інеем, рана зголосилась колкочим болем, і Порембські привітався поважно, без давньої іронії.

— Нех бендзе похвальони!

— На віки слава! — відповів старий, не ховаючи свого здивування, і поволн встав. — Вибачте діди́чу... не думав я, що з Богом приходите... Прошу, сідайте і будьте моїм гостем... Вибачте мені, я трохи нездоровий... Це старість... Ви з Богом прийшли, я не думав, що ви вірите в Бога, пане діди́чу!...

— Так всі думають, забуваючи, що я католик, порядний християнин. — говорив Порембські хоч сам у це не вірив.

— Чи ж не оправдані ті, що так думають? Ще ніхто не бачив вас у церкві.

— У вашу церкву я не ходжу, бо я іншого обряду.

— Покійний діди́ч, ваш батько, ходив, хоч був іншого обряду...

— Часи змінюються. Як ваше здоров'я, пане Міхал? — змінив тему сідаючи.

— Дякую, діди́чу! На тілі я все добре почувуюсь.

— Ну то все в порядку, пане Міхал!

— Не все, пане дідичу. На ту хворобу, що у мене, при такій майбутності, яка нам стелиться, нема ліку. Тут — ударився у груди — тут щось урвалося.

— Даруйте, пане Міхал, говоримо про хворобу, а я не поінформований. Розкажіть, прошу, я попробую щось порадити.

— Ви мене не зрозумієте, пане дідичу. Ви людина іншого поколю, те все ви брали би менше серйозно ...

— Розкажіть! Прошу пане Міхал.

— Що ж тут говорити, пане дідичу, Комісія приїжджає!

— Приїжджає. — здвигнув раменами.

— І всі таки мусимо їхати?

— Мусите! Такий наказ влади!

— І нічого не можна зробити?

— На жаль нічого.

— А ви, дідичу?

— Я остаюся! Бо хоч би і хотів їхати, не дозволять. Влада вирішила, щоб поляки жили в Польщі, а українці в Укр їні. З Галіції переселили вже всіх поляків.

— Поляки в Польщі, а українці в Україні. Хіба тут де ми живемо, не Україна? Стільки століть рились ми у цій землі, взяти її нічию, нікому її не відобрали, і так довго її боромили, чому ж тепер примушують нас покидати її? Україна тут, бо Україна це ми! — ударив себе у груди — а ми постали з тієї землі!

— Тому і виселяють вас. Тут прийде Польща!

— Тяжко зрозуміти сьогоднішній світ! Була Австрія, була вже Польща, одні і другі лишали нас у спокою, і ми жили на традиційській землі, де наша кров, наш піт, де наша сила і слези, де кости нашого минулого, і нікому ми досі не завдавали. А цій Польщі, що тепер приходить, ми нагло стали на перешкоді. Ця земля наша! І ця земля нашою остане! Вона годувала нас віками, і ждатиме на нас! Вона не буде вас годувати, бо ви її не знаєте, і вона вас не захоче. Вона тужитиме за нами, як мати, а ми за нею, як діти, чи буде це життя? Оце моя хвороба, пане дідичу, але ви цього не розумієте!

— Чому не розумію, пане Міхал?

— Бо ви не живете ритмом землі, бо ви тієї землі не любите!

Замовк старий, і полинув кудись у світи, глядів перед себе, але нічого не бачив, відпочивав отвореними очима. За вікном пульсувало життя співом і світлом і голосами, а

в хаті розсілася тиша. Порембські мовчав і бавився перев'язкою, за думками і рана затерпла. Що з того, що він не любить землі? Має її багато, матиме ще більше, коли цей нарід виїде. І легенька вдоволенна усмішка зацвіла на його обличчі. Остане нарешті сам, паном на доли і гори.

— Не любите землі, пане дідичу, і ви ніколи її не любите. — Промовив старий, немов розбудившись, поглянув на Порембського, і відгадав його думки. — Ви радієте з нашого нещастя. Але ви забуваєте одно, найважливіше. Нарід ви селять, нарід поїде, ви останете самі. Матимете багато землі і багато пустелі.

Пустелі? Чому пустелі, пане Міхал?

— Як господар ви повинні знати, чому. Земля ця потребує поживу, щоби дати плоди. Найбільшою поживою для цієї землі є піт, і коли забракне того піту, не дасть вона плоду. А хто дасть цей піт, коли нарід виїде? Нема чого радіти пане дідичу!

Порембському стало досадно. Не любив, щоб йому говорити правду, не любив, щоби говорили до нього прямо, але задля справи проковтнув уразу.

— Я не радію! — заперечив слова старого.

— Заперечуєте. Але я бачив усмішку на вашому обличчі, неначе б ви посіли вже всі Карпати. Не тіштеся, можете ще жаліти. — Урвав і замовк, мовчали оба, як би вже все вигорили. — Де це Юстина забарилася, — почав наново старий — ще попечеться, коли заснула на сонці. Вибачте мені, дідичу, що я заговорив вас своїми проблемами. З Юстиною я не можу поговорити, вона не любить цієї землі, як ми, вона інакше думає, вона ще не вкоренилася. Вона любить, бо її вчили, що треба любити. А вчена любов не є любов'ю, вчена любов є тільки фразою і насиллям власної волі. Я зараз покличу її, ви прийшли до неї. Прийшли покенкувати, хочете ще на кінець у гніві розійтися?

— Ні, пане Міхал . . .

— Прошу не дражнить її — наказував устаючи — вона і так переживає. Бо роз'їдетесь розсварені, і лишиться не-смак на все.

Юстина! Вернулася вся гаряч до тіла і рана оживилася, торгнувши нервом аж у раменах. Порембські полетів зором по хаті, шукаючи віддрузи, але не знайшов відпочинку. Кімната була та сама, що і за його хлоп'ячих часів. Вели-

ка простора кімната, у куті велика камінна піч, під стіною шафа на посуду, напроти старинне дубове ліжко, посередині трохи ближче до вікон великий стіл і стільці довкруги, полід стіни лавки, а стіни повні образів. Давно тут був, літа минули, а ніщо не змінилося, неначе забальзоване. Все було старинне і велике, і все виглядало таке саме по літах і по поколіннях.

— Я не прийшов сваритися, пане Міхал. Я вже бачився з Юстиною. Прошу сідайте, і поговоримо про справу, з якою я прийшов до вас.

— До мене, пане дідичу? Не вірю вам!

— Не вірите? Чому?

— Бо ви досі до нікого не приходили, ви посідали Стаха. Через те нарід зненавидів вас.

— Через слугу? Дивне і дурне!

— Але правдиве! Той слуга заховувався аrogантно, глумився, погрожував, лаяв нас, і все заставлявся, що він повторює слова пана.

— Смішно, що люди вірили слугі!

— Як було не вірити після того всього, що ви мали з людьми. А ви змінилася, хоч тепер вже пізно на зміну. Перший раз відколи ви стали дідичем ви прийшли до мене із справою. Цікаво послухати, яка ваша справа.

— Я хочу вам допомогти!

— Усім, чи тільки мені?

— Тільки вам, пане Міхал.

— — —

— Я буду старатися, щоби ви лишилися тут.

— А решта?

— Поїде! Не журіться ними, вони не журяться вами, ніхто не відвідав вас, не запитав про здоров'я. Тільки я прийшов, бо ви мій сусід, я хотів би мати вас біля себе. Не знати, хто прийде сюди, може який злочинний елемент, що не захоче працювати а потворить банди. Ви чули, що вже якісь банди появилися у наших горах. Будьте отже осторожні, не виходіть із хати по ночах і Юстини не пускайте. Час певний і дуже необезпечний.

— Не думаю, щоби банди були такі нерозумні, та йшли грабувати тоді, коли зустрінуть опір. Чейже все візьмуть даром, нас вкортці виселять, і все добро по нас останеться. А про себе — додав задумавшись, — я не маю чого ля-

катися, я ніколи смерті не боявся. Тільки малі духи лякаються смерті, пане дідичу. Хто славно і чесно свій вік прожив, той смерті не боїться. Для мене особисто скоро смерть була би спасінням. Ви не знаєте, яка то мука умирати так поволи, як я почав умирати..

— Прощу, пане Міхал — перервав Порембські, якому на згадку про смерть і банди лячно стало — дуже прошу, покиньте свої думки про смерть і повільне умирання, а поверніть давню свою силу й охоту жити.. Я прийшов до вас як добрий сусід, і хочу вам допомогти. Я зараз завтра, завтра є вівторок, поїду до староства, і вистараю для вас дозвіл остатися тут.

— І ви певні, що це вдасться?

— Я певний того, бо староста мій приятель. Крім того я маю там інших приятелів, інші знайомості, впливи. Запрошу на чарку, трохи підмашу грішми, і справа зробиться.

— Будуть видатки. А я не маю грошей, пане дідичу.

— Тим не журіться, пане Міхал. Я їх маю.

Старий задумався. Глядів на Порембського, зловив його зіниці, прикув до своїх і не випускав. Порембські утік очима, та все зневолений вертався у круг зору старого. Очі заболіли від напруги, і рана заторгача сильніше. Він вже хотів заговорити і зломати ту силу очей, але старий вперевив його.

— Знаю вас від маленького, пане дідичу, і знаю, що ви не допомогли б нам, хоч би ми як просили у вас допомоги, бо ви не любите нас. А тут мені пропочвете допомогу, заступаючись навіть матеріяльно, і з тією пропозицією ви прийшли до мене самі. Щось за тим криється. даром ви не прийшли.

— Прощу, Пане Міхал, не дивіться на мене з точки зору минулого. Тепер по війні я змінився, хочу вам допомогти, чи це таке дивне? Приймаєте мою пропозицію?

Глянув старий на двір, за вікном ігралось сонце, горіло літо і дримали гори у тиші. Остатися! крикнула вся його наболіла душа, остатися, за всяку ціну остатися!

— Приймаю! — промовив, і нараз полегшало на дівні і на тілі. Злетів тягар розлуки, і розплилося тиснення болю солодким струмом відпочинку. Відчув голод, захотів нараз їсти, і пригадав собі дочку.

— А що буде з Юстиною? Ви хіба не хочете оставити ме-

не тут при собі, а Юстину випустити за границю. Що буде з Юстиною, пане дідичу?

— Юстина останеться теж. Зі мною!

— От воно що! Тепер розумію! Говорили ви з нею, чи тільки так думаєте? Я її не перемовлю!

— Я говорив з Юстиною, і вона погодилася. Але як добра дочка, казала запитати вас, пане Міхал. — Встав і вийшов ізза стола. — Я прошу про руку вашої дочки, пане Міхал, я прошу, віддайте за мене Юстину!

Старий дивився на Порембського, і бачив усе незвичне із плямою і перев'язкою, але не питав. Юстина сама розкаже.

— І Юстина кажете погодилася?

Погодилася!

— Ви говорили із нею про взаїмну пошану, про віру і про любов? Говорили, пане дідичу, чи ще ні?

— Говорив! — збрехав, щоби все скоріш закінчити, і йому стало несмачно.

— Коли ще ні, то раджу вам, поговоріть. Так оминете складних пізніш ситуацій, оминете незгоди і боротьбу.

— Між нами не буде складних ситуацій, пане Міхал, не буде ані незгоди, ані боротьби. Ми ждемо тільки на вашу згоду.

— Як я знаю Юстину, щось тут не ясне. Та годі! Я дочці не стоятиму на перешкоді, дівоча вдача химерна, може на правду договорилися! Вибрала, погоджуся і поблагословлю. Тільки ви мусите респектувати її віру! Чуєте пане дідичу? Мусите! Це я ставлю умовою, і тільки тоді дам згоду, коли ви це мені приречете.

Даю своє слово!

Панське слово мало. Я жадаю присяги!

— Добре, присягну! — обіцявав Порембські, хоч уже знав, що не дотримає присяги, і не буде сповняти ані зобов'язань ані обіцянок. Усі його думки сіли при Юстині, вона буде його, належатиме йому, тільки йому, матиме її і насолоджуватиме нею досхочу, жадова оп'янювала розум, вява малювала і кров загорілася, тепло ударило у виски, і нараз стало душно. Розмазував на чолі краплини поту.

— Тоді, хай діється Божа Воля! — говорив старий стоячи. — Привезіть дозвіл, спишемо умову, дамо на оповіді, і щасть вам Боже у тих тяжких і незаниханий прийдешніх хвилинах!

— Дякую вам, пане Міхал, дуже дякую! Я зараз їду до Ряшева і побачите, що привезу дозвіл. Я його дістану! До побачення, пане Міхал, і скорого видужання!

6

Юстина ще спала, як прибув гінець і сповістив, що приїхала переселенча комісія. Старий вислухав його, похитав головою, гінець відійшов, а з його відходом вернулася вчорашня хвороба. Сидів він при вікні і постогнував, глядів на двір і відчував, що надходить кінець. Все нагло змінилося, і старий не пізнавав країни довкруги, гріло сонце і усміхалося, але не було то вже те саме сонце. Інше світло світило, інше тепло розливалось, інші брудні хмари зачіпали за гори, небо не голубіло, а сіріло, почорніли ліси і гори споганіли, а власна хата присіла і непривітно висіла стелею над його горем. У груди сів тягар і давив до долу, все кругом заболіло, як би хотіло розлетітись, у голову заліз шум, і вихорем бив у виски, а віддих з трудом підносив груди, й із свистом вилітав розширеними ніздрями. Надходив кінець. Приїхала комісія, заберуть, вивезуть, доведеться повільно умирати, і ніхто не порадить, не вилікує ніякий лікар.

— Куди ти ходиш, Юстино? — звернувся до входячої.

— В селі була, тату, у Насті з горба захорувала дитина, наїлася зелених яблук. Кликали поглянути. А потім бігала до двора, Порембського шукала.

— Просив я тебе і наказував — сердився — а ти таки не послухала і бігала до двора! Порембського нема, Порембські у Ряшеві, старається за нас, та нім вистарається вже буде по всьому. Не дуже потрібно мені його старань, мені вже не довго жити. Я це відчуваю, не перебивай, прошу, я не кричу, я це знаю!

— Смішне, як ти можеш це знати?

— Шостий змисл. Ти не віриш у шостий змисл, бо ти вчена, а я вірю, бо я дитина природи, і його маю.

— Чи тому я не можу вийти з хати?

— Така ти як і твоя мати! Я не хочу пускати тебе з моїх очей, бо не пережив би, коли б тобі сталася кривда.

— Яка кривда, тату? Так зле ще нема, щоби в день кривдили людей.

— О, дай Господи, щоби твої слова справдилися, щоби не кривдили людей! А що у дворі? Стах насміхався?

— Я не бачила його, вернулася від паркану. У дворі повно війська.

— У дворі військо? Багато?

Повний сад, кілька соток буде. Лежать, сидять, проходжуються, п'ють, нудьгують і сплять.

— Поляки, чи червоні?

— Не знаю, бо не чула їх мови. Хіба не все одно? Вони тепер всі червоні. Що на обід з'їси тату?

— Нічого!

— Знову нічого? Ти вже рано нічого не їв! Так не можна, треба щось з'їсти!

Я знаю, що треба. Але чи можна їсти, коли не чуєш голоду? Ну, вже хочеш сердитись, добре, давай щось їсти!

— А що?

— Щонебудь!

Їв, і не відчував, що їсть, не відчував ані запаху, ані смаку, завмерло все світосприймання. Їв механічно, без потреби, без задоволення, їв із при звичаєння і щоби дочка не сердилась.

— Тату!

Що Юстино? Насторожився до оборони.

— Може я пішла би подивитись у школу?

— У школу? Чому у школу? — питав задоволений, що не буде розмови про їжу і поклав ложку.

— Там комісія урядує.

— Не виділа комісії?

Тієї не виділа, і тому цікаво подивитись. Цікаво, як виглядає той запис, що дозволяють узяти, чи записують майно; цікаво, чи люди записуються, хто вже записався, не цікаво тобі?

Ні мене цікавить це військо у дворі. Дуже цікавить!

Я піду розпитаю, тату!

Кого, жовнірів?

— Ні, людей. Хтось може вже щось знає.

Якщо село щось знає, то і ми скоро довідаємось!

Сидячи в хаті?

Орина принесе.

Якби щось знала, давно прийшла би.

Коли б ми були тільки одні, давно прийшла би. Але між школою а нами нів села, всіх треба повідомити. Орина йде, напевно йде, бо я знаю Орину, несе новини, інакше не вміє, не втерпить, щоби не сказати. А школа її, напитає собі ще біди. Сьогодні треба мовчати.

— Орина напевно додасть багато свого, правди буде мало. Я хотіла би піти! Чому не дозволиш піти, тату?

— І про що ти питатимеш комісію? Вони говоритимуть багато, гарні речі говоритимуть, вони мусять гарні речі

говорити, так їм наказано. Ти вже чула їх під церквою. А поди? Знають то, що їм комісія сказала. А тільки покажешся у комісії, ого, пропадеш. Вони винитають тебе, наговорять, перемовлять, підсунуть панір, перо, і ти піднишеш, як у сні. А отямишся і жалуватимеш, та буде пізно.

— Тоді я не питатиму комісії, не піду у школу, я хочу трохи між людей. У тім очікуванні і в непевності можна здуріти.

— Що робити з тобою, Юстину! Вдалась у маму, і знаю, що нічого не pomoже. Захотіла піти, не дозволю, викрадешся, і підеш сама. Самої тебе не пуцу, одягайся, я піду з тобою, хоч це мені тільки погіршить. — виліз ізза стола.

— Ти сам себе з'їдаєш, тату, нищиш себе журбою, і це перешкаджає організмові у нормальній праці. Ми нічого тут змінити не можемо, і твоя журба не pomoже. Що може тобі погіршити, коли виїдеш трохи між людей?

— Не питай, ти того не зрозумієш! Як довго я не записався, так довго я газда, паном на своїй землі, і вона моя, предками набута і з роду в рід мені передана. Чи бачила ти, як урветься ланцюг? Одно звено розривається, і через нього пропадає вартість цілого ланцюга. Чи смію я стати тим недобрим звеном, і добровільно запропастити надбання й надію цілих поколінь?

— А як нас примусять?

— Це що інше. Це так, як би хто силою перетяв одно звено, але воно не урвалося само.

— Одна хвилинка не шкодить тобі, тату. Ми не підемо у школу, ані не підемо під школу, ми підемо трохи до сусідів, хоч би до коваля Федора. Там люди збираються і щось розказують. Чи це теж тобі не до вподоби?

— Не подобається!

— Чому ні?

— Я хотів би пережити останні хвилини у своїй ще власній хаті. Чим довше, тим краще.

— На самоті?

— На самоті! Ти не любиш самоти, я знаю, ти молода, і любиш товариство. Я теж любив його колись. Відтак приходить в житті зміна, набридає товариство, а тишисть самота. Згадаєш мої слова!

— Тоді не йдім. Я вже роздумалася. Зачекаємо на Орину.

— Вічна жіноча вдача, змінна і примхлива. Тепер, коли я почав одягатися, ти не хочеш іти, сяду — знову захочеш іти. Краще ходім зараз, бо не знати, що буде відтак. Ця тиша не подобається мені! І військо під боком ...

Ти чув? Пеначе хтось стукав! — перебила, замовкла,

стук повторився, заскрипіли двері і в хату увійшов жовнір.

Здрастуйте! — глянув на Юстину і облизався.

— Доброго здоров'я! — привітав чемно. — Несете наказ?

— Да! Треба записуватись! Наказ комісії! Ви мусите йти записатись!

— Мусимо? — удав здивованого. — Говорили про добровільний запис!

— Ет, ерунда! Говориться одно, робиться друге. Комісія сиділа шість годин і чекала, спокійно чекала на людей. Більше чекати не може, запис тут мусить скінчитися по пляну, дебто сьогодні. Завтра ми записуватимем за горою! Да!

Не вірю я, товаришу, — озвалася Юстина — щоби досі ніхто не записався.

— Да! Записалось кілька родин, правдивих робочих і пролетарів. Але це мало. Куркулі і бунтівники не прийшли, тому комісія наказує усім бунтівникам і куркулям громадно являтися і записуватись на добровільний переїзд у Радянську Україну. Опірних строго каратимуть. Чому ви досі не записались?

— Ми мали працю — викручувався — ми саме збирались йти.

Харашо! Ідіть самі, бо коли по вас прийдуть, погано буде. Да! Я тебе, старик, не остерігав би, але твоя дочка мені сподобалась. Отже ідіть записатись. До побачення! Побачимось, маленька? — блиснув очима до Юстини і пішов, лишаючи за собою заслону мовчанки.

Мовчав старий і Юстина мовчала. Інстинктом відчула небезпеку. Не була вона у словах жовніра, тільки в його погляді. Так досі ніхто на неї не дивився, вона не знала такого погляду, привикла, що її респектували і поважали. Жіноча підсвідомість насторожилась, відчула брутальну силу, що ломить, нищить, і в обличчі тієї незнаної небезпеки Юстина почувалась, як голуб атакований яструбом.

— Примушують наказом! — промовив старий по довгій мовчанці. — Тепер знаєш, що висить у повітрі. І грозять. Бачиш, Юстино, я знав, який буде цей добровільний переїзд. Тому і війсьکو у дворі. Що ж, підемо записуватись?

— Ще ні, ще зачекаймо, може Порембські явяться? Коби вже нарешті прийшов. Коли його потрібно, не приходить.

— Ти таки думаєш, що Порембські тут щось допоможе!

Я певна цього. Він має великі впливи у влади.

Казав тобі про це?

Казав!

І мені казав, але я не вірю Порембському. Чваниться

і неправдою надробляє. Хоч легше було б знати, що він тут, і що можна його покликати в разі потреби.

— Чи не післати кого до двора?

— Кого? Ніхто не піде між жовнірів. Кожний має до-сидіти своїх клопотів.

— Я певна, що він сам прийде до нас, як тільки вер-несться.

— Дай Боже, щоби прийшов! Хтось іде до нас? Іде, Орина, чи не Орина! Так, не казав я? Орина іде, зараз до-відаємось новини. Тільки не дражни її, Юстино, бо нічого не розкаже.

Не до дражнення мені тепер. Хіба, що сама мене за-чешить. Говори ти з нею, тату.

Добридень! увійшла задихана Орина.

— Добридень, Орино! — витав старий. — Прошу, сі-дай! Що чувати?

— Дякую, але сидати не буду, бо часу у мене нема. Я від рана в селі, ще не була дома. — і сіла при вікні. — Комісія урядуює у школі, це ви знаєте. Чи ви вже записались?

— Ще ні, не було часу. Тільки що був у нас післанець, приніс наказ записуватись. Треба буде послухати і йти у школу.

Він усім наказував йти записуватись, і тому ніхто не піде. І ви не йдіть! Усіх не будуть карати.

— То ще ніхто не записався?

— Записались, і говорити не варт, хто. Записався Семен з-за потока, Іван з горба, Петро з поля, Микола з-за до-лишки, Козаків Микита і Маланчин Пилип. Більше ніхто не записався.

То не газди, самі безземельні. Нероби і п'яниги, тому бідні! Правдиві пролетарі, казав жовнір, хай їх забирають. Хай їдуть, їм тут і так не було що робити. А з господарів, правдивих газдів ніхто не записався?

— Ніхто!

І не підуть?

— Не підуть. Хай викидають, добровільно ніхто не запи-сється. Так вирішили всі газди. І ви не йдіть! Це все! Час мені йти до дому.

— Скажи, Орино, — цікавилась Юстина — не бачила ти Комісії? Як вона виглядає, той запис, розкажи! Ти була у школі?

— Була, намовляла мене записатись, але я викрутилась, сказала, що йду по батька. Воно нічого надзвичайного, комісія сидить у великій клясі. Є п'ять комісарів і п'ять жов-нірів до послуги. При вході сидять ще два жовніри, мають

усіх нас записаних на листі, питають, як звесня, і при твоїм імені роблять гачок. За столом, знаєш ті довгі столи, вони зісунені до себе, і за ними сидить комісія. Ти підходиш по черзі до кожного комісара, кожний комісар питає тебе багато, кожний питає що інше, і кожну твою відповідь записують. А питають таке, аж смішно.

— Смішне, кажеш, питають? Чому смішне?

— Питають про родину, про батьків і дідів, ну це всюди питають, але вже другий комісар, так їх кличуть жовніри, отже другий вже цікавий, чи ти умієш читати і писати, чи ходив у школу, і як довго, які мови вмієш, це ще можна витримати, але питають, чи віриш в Бога, чи ходиш до церкви, чи священник не говорив чого проти держави, чи не підмовляв проти виїзду, чи це не смішне? А третій допитує, чи ти був переслідуваний панамі, чи сидів у тюрмі, і за що сидів, чи цікавишся політикою, чи був караний за політику, чи бив жидів, чи любиш жидів, чи це не смішне? Тоді підходиш до косоокого, і він записує все твоє майно. Кажуть, що в Україні дістанеш два рази стільки, що подав, тому кожний подає два рази стільки, скільки має. Останній дивиться на тебе прижмуреними очима і питає, хто з родини співпрацював з німцями, хто втік за границю і чому. А відтак каже підписати заяву, що це все правда, що ти скажеш, підпинешся на кожному папері. і відходиш чекати на наказ до виїзду. Оце все, так виглядає той цілий запис. Але я розбалакалась, а мені найвищий час іти до лому. Ви не йдіть записуватись, добровільно не поїдем, хай забирають силою. Тут Орина встала від стола.

Ще вступаю до двора, і тоді піду до дому.

— Не йди до двора, Оринцю, остеріг старий — у дворі військо.

Ну, то що, я війська не боюсь, не прийшла з ними воювати. Я до пана.

Передай панові привіт від мене! — озвачаєся Юстина.

О, привіт? Добре, я передам панові привіт від тебе. Бувайте здорові!

Так газди постановили не йти записуватись -- говорив піби до себе старий, вирішили не їхати добровільно, хай силою забирають. Чуєш, Юстино? Кожний чесний газда думає, як я, не кидати землі, не бути тим поганим звеном у ланцюгу поколінь. Боже, Боже, чим то все скінчиться!

Вінсько не дармо жде у дворі, будуть повоі, розвоі, сьвоі і кров!

Коби вже Порембські нарешті показався! погляділа Юстина у вікно.

Покинь, Юстино, вже він не pomoже. А може? Як би приніс дозвіл остатися, були би ми спокійні, не лякалися б незнаного, і військо і комісія лишили б нас у спокою, та ні, як би я міг людям в очі подивитись! Стільки літ жив з ними, тією самою кров'ю і тією самою мовою споєний, чи ж міг би я спокійно дивитись на їх горе, на їх біль, що мусять покидати землю батьків? Не міг би дивитись, докір їхніх очей був би зі мною до віку, ні не треба мені дозволу оставатись, не треба мені сорому, що просив панської помочі, не треба мені панської ласки. Хай виселюють, поїду з людьми!

— І цілий вік хворіти будеш з туги за рідним кутиком.

— В гурті легше буде терпіти!

— А як Порембські принесе дозвіл остатись, чи відкинеш його?

— Відкину!

— Ти погодився з ним!

— Погодився, бо ти дала свою згоду.

— Я не давала своєї згоди. Я казала поговорити з тобою.

— А він, чортів син, обрехав мене. І як йому вірити! Не вдався у батька. Батько його був на правду паном, а цей виродок!

Виродок? — стягнула брови. — Це ти сказав у прищипу гніву.

— Хоч би! Знаю його мало. Як би ти знала, чого не знаєш, і ти це сказала би. Але ти його не знаєш.

— Якто, не знаю! — здивувалася. — Ми ж через сад сусідами були, і я його не знала би? Знаю... — задумалася — ніби знаю і не знаю. Між нами все була прірва і відпихаюча атмосфера. Ані сліду яких небудь почувань. І нагло вчора він попросив про мою руку.

— Я не вийду за нього заміж, бо його не кохаю. Він чужий мені, і я цілком байдужа, чи вернеться до мене. Але може що порадив би. Я чекаю тільки того дозволу. Я хочу ужити його зброю і одурити його.

— Це нечесно! Наш рід воював твердим правдивим словом.

— Сьогодні не той світ, правдою далеко не зайдеш. Мене вчили, що для збереження себе всі способи є дозволени і всі дороги правильні. Я рішилася обманути Порембського, коби тільки впровадив мене у саліони.

— Не ті вони сьогодні, що колись. От Порембські людина сальонів. Усі вони однакові. Ти не думала би про сальони, коли б знала Порембського.

— Розкажи мені про нього.

— Багато треба розказувати. І не все гарне воно.

— Прошу, тату, розкажи. Щоби я знала, з ким маю до діла.

— Гм... причина добра. Порембські! Щоб його схарактеризувати, треба починати від дитинства. Ти сказала, що він чужий для тебе. Він чужий для всіх, ніхто його не любить і не шанує. І таким відчуженим був він від малого. Опираючись на свій рід, він не зважав на ніщо, почував себе паном тієї країни від малого, спадкоємцем тих гір, володарем цілих Карпат. Ти пам'ятаєш казку Карпат!

— Ту, що ти розказував мені на цвинтарі.

— Ту саму.

Порембські ще малим почув ту казку і вірив твердо, що його предок був тим великим князем, що княжив, борючись, і спить десь у горах. Зацікавлений почав шукати гори із сплячими лицарями, коли міг вирватись ішов або їхав у гори і блукав по скелях, провалах, аж одного разу сполошений кінь скинув панича на землю, і панич розбив собі носа об дубовий корінь. Ніс вигоївся, але остав на все сплющений. Після тої пригоди прогульки в гори закінчились гострою заборонаю виїздити самому, і Порембські, сидючи вечорами при теплій печі, мав тільки одне бажання, бути тим вибранцем долі, що знайшов би ту зачаровану гору, і розбудив сплячих лицарів. Уява малювала йому, що старий князь напевно не захоче вже панувати, віддасть йому князівство, свою дочку князю, і так, незнаний ще у світі дітич, стане нагло знаним на увесь світ магнатом і володарем цього народу.

— Тепер знаю, чому він з погордою висловлювався про жінок, чому все говорив, що ще не знайшов своєї призначеної. — викликнула.

— Дідичем став по смерті батька, маючи 16 літ. Його батько, старий, добродушний пан, правдивий пан, умер від пазурів хижака, коли вертаючи до дому із відвідин свого приятеля на ложі смерті, попав у двобій із голодною рисею. Рисю убив, оплативши перемогу своїм життям, і так знайшли їх пастухи сплетених у смертних обіймах. Народ жалів старого, що все мав отверте серце, і помагав кожному хто тільки просив помочі.

Помер дітич, лишив синові прекрасний і добре заготовлений маєток, але син не вдався у батька. Довгі роки

не було відсвіження крови, і здегенерована кров покоління виявилась усім своїм здегенерованням у природі молодого панича. Змисловість узяла верх над розумом, вже замолоду давав волю своїм сексуальним нахилам, і по цілій околиці ходили історії про молодого панича та скандальні його пригоди. Може я не повинен тобі того розказувати...

— Розказуй, тату, я хочу знати всю правду!

— Літа минали, панич мужнів, але розумом остав дитиною із своєю хорою уявою, не слухав нічиїх порад, провадив гуляще життя, а коли грошей не ставало, позичав і дивувався, що його великий маєток не давав йому стільки приходу, скільки він хотів видавати. Панич почав задумуватись над причиною того, заглянув у книги, і знайшов записану більшу суму, якою заплачено людям за працю під час жнив. Зробив авантуру управителеві, що заплатив людям, почалась аргументація, вислідом якої було це, що молодий Порембскі звільнив управителя. Сам запросив людей до двора молотити збіжжя і відпустив їх, кажучи, що управитель переплатив їм при жнивах. Коли загрозили йому судом, висміявся, й іронічно докинув, щоби не тратили часу, бо суд все за паном, а тимбільше тепер, коли на його внесок влада запровадить знову добродійну панщину.

— Він не думав цього серйозно! — Не вірила Юстина.

— І як серйозно! Писав довгі прохання до уряду аргументуючи, що запровадження панщини принесе державі величезні користи і зиски, але урядовці кидали його писання в кіш.

Прийшло до судової розправи. Суддя спокійно вислухав скаргу, і видав присуд засуджуючи Порембського на заплату всіх заробітків та судових коштів. Порембскі подав відклик, і програв; пішов ще вище, програв, пішов до самого міністерства, і ніхто не знає, що вони говорили між собою, хоч ішла несміла вістка, що міністер порадив йому передати господарку маєтку управителеві, а самому піти учитись життя і теперішних законів. Порембскі вернувся лютий, ображений і покривджений, почав ненавидіти свою владу за незрозуміння його потреб, і ще більше зненавидів нарід. Люди оминали його і його двір, і маєток без праці підупадав щораз більше. Порембскі зажадав війсьکو, влада не дала, зажадав арештантів — не дістав, а робітників треба було, Порембскі огірчений на все, мусів піти на уступки, мусів заплатити людям належну ціну за працю, кленучи їх і свою власну владу.

— А скандали?

— За тими клопотами Порембські перервав свої гулянки, цілу його увагу зайняло шукання доріг помститись на владі. Він вірив, що коли зміниться влада, він доб'ється свого, і солодка буде його пімста на тих усіх, що його дотепер не розуміли, або не хотіли розуміти.

І мав відвагу зрадити свою країну?

Так! Одинокє, що відповідало його плянам, було за провадження комуністичної системи, і, як курйоз, його двір став збирачем і розсадником комунізму.

Із двора проминював той комунізм довкруги, туманив на род, влада пошукувала тих носіїв, і хоч часом зловила декого із снівробітників Порембського, так не довідалася нічого, бо ніхто не зрадив.

А паш нарід не доніс?

Ні, старші люди обговорювали вечорами, що почули, не робило це на них великого вражіння, принимали все байдуже. Та не так молодь. Молодь скоро викрила джерело комуністичної пропаганди, скоро довідалась, що за тим всім сидить Порембські із своїм злочинним штабом і грішми. І хоч молодь ненавиділа комунізм, то на щастя Порембського не йшла до влади за поміччю, бо за наказами націоналізму і влада була так зненавиджена, як комунізм, і до дідича всетаки був у селі респект. Та з централі партії націоналізму зі Львова прийшов наказ за всяку ціну ліквідувати й розбити гніздо комуністичної пропаганди і сільська станиця вислала делегацію до дідича, щоб заперестав свою дальшу роботу. Порембські навіть не дослухав, попав у шал, вхопив рушницю, і був би повистрілював делегатів, але на їхнє щастя вмішався слуга Порембського Стах, задержав дідича і перемовив. За той час перелякані делегати мали час втекти, а за ними погнався розлючений голос Порембського, що він застрілить кожного, хто покажеться на його подвір'ї без попереднього зголошення.

— Ніхто не відважився піти?

— Ніхто. Наказ був, але не було кому його виконати, ішли довгі дискусії, намічені чи іменовані післанці грозили виступленням із партії, аж нечаяно прийшла спасенна думка, хтось запропонував післати священика. Старенький священик вислухав справи і пішов, навіть не дослухав остаточно про зброю. Порембські прийняв його вороже, але з цікавістю, однак ніяк не хотів погодитись на заперестання своєї злочинної роботи. Протинно, розказав про пляни підсилення і розбудови її, тимбільше, що мав фонди бо коротко перед тим зв'язався із німецькою розвідкою, довідався про підготовку війни, і обіцяв ворогові співпрацю для

повалення своєї держави. Священик побачив, що не буде діла, і підвівся до відходу, холодно уклонився і попрямував до дверей..

До побачення! - - крикнув Порембські йому у слід.

До побачення, але на суді! - спокійно відповів священик, і виїшов на двір. Порембські сидів хвилину спокійно, нагло скочив, як ужалений і кинувся до вікна.

Як маю це розуміти, отче?

— Так, як я сказав! Ви затруєте душі моєї пастирської громади. Я не можу дивитись на це, прямо звідсіль іду до влади щоби зробила з вами порядок!

— Із тим наміром ви не виїдете із мого двора! Відкаличте свій намір, або я стріляю! — і вхопив рушницю.

— Моє життя в Божих руках, пане Порембські, і я не лякаюсь ані вас ані вашої зброї. Я мушу дбати про спасіння душ моєї віруючої громади! - - і священик пішов через подвір'я.

Отче, стій! - - ревноу Порембські, і прицілився, а весь його комуністичний штаб, захований по будовах довкруги, завмер. Священик не затримався. - - Отче, стій! Стій! Рахую до трьох, тоді стріляю! Раз, два, три! - - внав стріл, розвіявся дим, священик спокійно ішов даліше, впав другий стріл, не поцілив, священик доходив до брами, Порембські крикнув ще раз, добре прицілився, і стрілив два рази по собі, розвіявся дим, і всі побачили, як священик вже поза засягом стрілу поспішав спокійно до дому. Приїшов до дому, і зараз поїхав до Ряшева, а під вечір поліція запечатала комуністичне гніздо Порембського, арештованого Порембського посадила у підвал староства, а з ним і всіх його співробітників, хто завчасу не втік.

- - І був суд?

Був. Дідича засудили на 10 літ за підривну роботу. Він мав щастя, що ніхто не довідався про його зраду проти держави, були би засудили на кару смерти. Без слова прийняв він присуд, а в душі присягав німсту всім, що жили кругом нього. Тільки до священика, як до чарівника, що його не бере куля, чув респект, просто лякався його сили, і постановив сходити йому з дороги. Порембські не сидів довго, на обрії збирались хмари, збирались, зібрались і нависли грозою, ждали тієї іскри, що спричинила би ввух, та іскра нечайно впала, гроза грянула ввійною, котя чинь лявіною по світі. Війна принесла волю Порембському, його співробітникам і всьому іншому шумовинню. Польща впала. Порембські радів, але не сповнились його надії. Німці толерували його, бо він фігурував у їх списках, як

їхній співробітник. Війна ішла даліше, утиски побільшилися, контингенти росли, парід мусів їхати в Німеччину, Порембському насадили комісаричного управителя, того самого, якого він колись звільнив із праці, забрали йому ліс. Тоді Порембські побачив, що наставив пастку на себе, і сам себе зловив. І тоді доперва зрозумів, що все таки свої ліпші, хоч і погані, почав думати над поправою і приверненням своєї влади, довідався про рух спротиву, про організацію Армії Крайової, зв'язався із тим рухом, і, як перше його двір ширив комунізм, так тепер став він одним із осередків польського підпольного руху.

— Прямо несамовита гра! І несамовите щастя. - - додала Юстина.

— Так, дурний все має щастя. Порембські тепер бундючиться, що має знайомості, що має впливи у влади. Без сумніву, що їх має. Знаєш, як війна закінчилась, прийшли червоні, уряди обсаджено комуністами, бувшими співробітниками Порембського, Порембські може свобідно порушались бо добре записаний у влади, всі вважають його за свого, за переконаного комуніста. Чи тепер знаєш його Юстино?

8

Сонце сідало, вже зачіпало за верхи, узбіччями котився вечір, а вони все ще сиділи і говорили.

— Мені щось говорить, — почала Юстина - - що Порембські поправився, що він не той, що був, що він по всіх тих переживаннях і досвідах змінився на динше. --- встала і підійшла до вікна.

— І я так думав, Юстино, але на думанні скінчилося. На жаль! Хвороба вже мені є страшна вона промине. Мені вже полегшало, коли я рішив не прийняти панської помочі, а ще поліпшиться, коли я викину Порембського за двері, і розкажу все газдам.

— Жовніри йдуть до нас! — промовила нагло.

— Жовніри? — прискочив до вікна. --- Ідуть до нас! Узброєні! Значить, зачнеться танець і насилля. І веде їх той, що вже два рази був у нас післанцем, той, що тебе їв очима, той, що казав, що ти йому подобаєшся. Недобре несуть вони! Втікай, Юстино! Сховайся, іди в свою кімнату, отвори вікно, і коли жовніри ввійдуть у хату, втікай, втікай і сховайся!

— А ти, тату?

— Мною не журися! Рятуй себе! Втікай, іди вже, послухай, я добре раджу тобі! Іди!

- Я хочу бути з тобою ...

— Іди вже, прошу і наказую, іди! Мені вони нічого не зроблять, за мене не журися, рятуй себе! Втікай, поки час, іди вже! Іди і сховайся, бо жалітимеш на все, що мене не послухала! Іди! - - випхав її у другу кімнату, жовніри вже наближалися до дверей. - - Втікай, отвори вікно, і втікай через сад над ріку, а там у ліс! Прийди, коли западе ніч, я ждатиму тебе в саді за хатою. Іди! - - випхав її за двері, хоч ішла опираючись, зачинив двері, і скоро вернувся до стола, бо вже заgrimали приклади рушниць у двері. Жовніри розбили двері, хоч не були замкнені, не пробували замка, розбили їх у сінях, заки встав із-за стола їх отворити, заgrimали у хатні, підійшов, отворив їх, і зловив три дула на свої груди. Не злякався, не ворухнувся, глянув в очі того, що був післанцем, і тільки глянув, зараз відчув, що прийшла його смерть. Не злякався, Юстина безпечна, гордо повів зором, легким рухом руки змів дула із своїх грудей і поступився.

- - Чому ломите двері, коли отворено! Заходіть, прошу, і будьте моїми гістьми!

- - Єрунда, старик! --- промовив жовнір, що приходив післанцем і увійшов у хату, а за ним увійшли жовніри. - - Ми не в гості прийшли, ми прийшли по тебе. Одягайся і ходи, мусиш їхати! --- жовніри почали грабунок.

- - Їхати? --- питав, щоби протягнути час, щоби Юстина могла безпечно сховатись. --- Куди їхати?

- - Не валяй дурака, старик, ти знаєш, куди! А де твоя дочка?

— Дочка? Дочка в комісії, зараз по вас пішла до комісії записати нас обоїх на виїзд!

- - Не бреши, старик, --- і пооглядався --- дочка не була в комісії, я там її видів би. Ти знаєш, де вона, де дочка? --- і наставив у груди автомата. Не злякався.

- - Не лякай мене тою цяцькою --- промовив спокійно, і вдруге поволи віддалив рукою дуло від себе --- ще тебе на світі не було, як я армати штурмом брав і не лякався. Коли я кажу, що дочки нема, то значить, що її нема і ти мусиш вірити моїм словам!

- - А я не вірю, старик! Твоя дочка тут! Не хочеш сказати, де вона, пошукаємо і знайдемо!

Шукай! — промовив спокійно, певний, що Юстина вже далеко, що жовнір не знайде її і буде змушений вирити його словам. Спокійно сів при столі, вів зором за жовніром, як жовнір отворив одні двері, заглянув і вернувся, як отворив другі, і нічого не знайшов, як отворив двері до кімнати Юстини, щось промовив до себе, увійшов до кімнати, мабуть побачив отворене вікно і пішов подивитись на двір, думав, і вже хотів зідхнути з полегшою, як нагло з кімнати вилетів розпучливий крик, що затримав усіх в русі на коротку мить.

— Вона тут! — розсердився, перед очима станула вся гроза небезпеки і сердитість розвіялась, а ожита відвага й сила батька боронити свою дитину. Ще крик не перелетів хати, як старий одним скоком знайшовся в кімнаті, прискочив, ударив жовніра між очі, придунув за горло, жовнір захаркотів і запручався, старий зрозумів, що сили можуть його опустити. Втікай, Юстину! — крикнув лютим голосом і Юстина вискочила вікном у сад. Жовнір пручався, відорвав одну руку від горла, і крикнув допомоги, жовнири покинули граунок прибігли до кімнати старини вже знемагав, замахнувся ще до удару, в тій хвилині з крахом упав на голову приклад рушниць, і, погасивши йому світ, беззвучно поклав старого додолу. Жовнір випростувався. Гад! — промовив розтираючи горло, люто синнув на мертвого серію з автомата, відітхнув з полегшою, махнув рукою на жовнірів і вони вернулися до грабунку, а він сам переступив через мертвого, підійшов до вікна й вискочив на двір. Побіг у сад, подумав, і вернувся назад під вікно, темніло, поглянув додолу, і побачив сліди дівочих стіп, пооглядався, глянув на стодолу, подумав, і пішов до стодоли. Ішов він певний що Юстина там, що він знайде її, натішиться нею, що тепер ніхто не відбере від нього тої насолоди, бо батько мертвий, ішов він задоволений, і не знав, що іде по свою смерть. І ще не пройшов подвіря, як зірвалися стріли, крики, падала сальва за сальною, жовнір пристанув і послухав, розстрілюють? Не було наказу розстрілювати, зареготались автомати, десь близько і десь далеко, був наказ окружити село, але не було наказу стріляти, чи може новий наказ? Доходить уже до стодоли, і побачив двох біжучих жовнірів. Утікають? Не втікають, від кого мали би втікати, ні, певно за жінками побігли. Десь літали оклики, вибухли гранати, жовнір не переймався, він ішов по насолоду, увійшов до стодоли, і не знав, ані не бачив, що коло школи розгорівся завзятий бій.

— Що/ гового, Стаху? — питав Порембські, кидаючи віжки в рухи Стаха.

— О/ новин багато, пане дідичу, дуже багато. Шкода, що ви не вернулися вчора, розказати так не можна, як воно діялося.

— Думаеш, Стаху? Я знаю, що твій язик опише все якнай докладніше, бо ти всюди був і все бачив. Правда?

— Я попробую, пане дідичу, все таки краще було бути при тому, що діялось.

— Менш справи затримали через цілий вівторок.

— І через ніч! Знаю і не перечу. Особливо ніч! Солодка була та ніч, виджу по вашій міні, пане дідичу. Хто був тим разом тією справою, брунетка, блонд, чи знову червоно-волоса?

— Справи, Стаху!

— Так, пане дідичу, справи, як завжди. Ось вони ті справи, — тишився, здіймаючи волос із плеча Порембського — блонд, я так і додумався, що блонд, бо ви не хотіли признатись. Закладаюся, що другим разом вони будуть чорні для відміни. — твердив, показуючи волос.

— Все брешеш і крутиш. — хлопське насіння! — усміхаючись, грозив Порембські, — і я колись скажу тебе за те вибатожити. Але сьогодні ти вгадав, і тому, що ти вгадав, можеш зголоситись по чарку коняку.

— Чи можна просити її зараз, пане дідичу? Горло цілком засохло.

— Ні, по обіді! Ніхто не п'є рано. Або ходи, я по обіді матиму багато справ. Ти відмочиш свій язик рано, і розкажеш свої новини, тоді по обіді не матимеш що говорити, і може трохи попрацюєш.

— Я все працюю, пане дідичу.

— Язиком!

— Але не сьогодні, пане дідичу, язик не обернеться.

— Повинен обертатись, Стаху! Ти все порядно смаруєш його, коли я виїжджаю. — Порембські глянув на Стаха, пристаючи в ході. — Коли ти вчора випив коняк, дістанеш батога! — Увійшли до кабінету.

— І не нюхав, пане дідичу, вірте мені, і не нюхав!

— Зараз побачимо!

— А хоч би понюхав? — ображено. — Жалуйте мені, пане дідичу, такої дрібнички жалуйте за вірну службу. Коли понюхав, то не винен я, винні обставини, пан дідич знає байку, як то коза капусту сторожила!

— Хочеш байкою виправдатися? Розкажи свою байку, а може я додумаюся, що ти набешкетив тим разом. — Налив чарки.

— Панське здоров'я, пане дідичу! За панське здоров'я і за панські справи, щоби не переводились. — випив і поставив чарку на бюрко.

— Чому став, Стаху? Сідай і розкажуй свою байку!

— Байку? Ага, так, про козу і капусту. Колись давно жив господар із козою. Господар жалував свою козу, не обтяжував її працею, і коза вірно йому служила. А той господар славний був із своєї капусти, такої капусти не було в цілій країні, не диво, що з усіх усюдів підкрадалися крілики до тої капусти. Кожної ночі виходив господар сторожити своєї капусти, і кожної ночі коза йому помагала. За те господар давав їй поїдати все листя, яке облітало з головок, а часом при доброму гуморі дав їй і цілу голову.

— Сьогодні не кину тобі цілої головки, Стаху, мусиш задоволитись листками. І скоріше кінчи свою байку, я не маю часу.

— Та байка коротка, пане дідичу. Чи можна ще один копняк? Ні? Шкода! Тяжко говориться. Я вже розкажучу. Раз господар мусів виїхати, і лишив козу хазяйнувати! — Тільки капусту добре стережи, а я тебе нагороджу! — І господар поїхав, всі крілики думали, що без господаря найдяться капусти, кинулись на лан, але не знали кози. Вона не настрашилась, скочила між кріликів, одного поколола рогами, другого покусала, іншого знову потолочила, і, крілики ляючи, відійшли з нічим. І вже не вернулись, боялися кози. Коза ходила кругом лану, аж втомилась, і присіла відпочати. Кріликів не було, не було що робити, коза почала нудьгувати, а нудьгуючи, їй їсти захотілось. Оглядаючись за їжею, побачила відорваний листок капусти, і закортіло. Це крілики відорвали! — подумала коза, і, щоб затерти сліди бійки, з'їла його й засмакувала. Пішла в обхід лану, знайшла ще один листок, і той з'їла, інше один, інше один, поз'їдала всі краєм, тоді пішла серединою лану, і поз'їдала всі лежачі листки, які господар дав би їй пізніше. При тих листках донерва засмакувала, голод прокинувся, їсти хотілось, але не мала відваги їсти цілі головки. Голодна, сіла на межі, задрімала, і приснилось їй, що крілики вернулись і на її очах гризуть капусту. З просоння коза люто скочила, і потолочила кілька головок. — Буде господар ляяти! — налякалась. — Треба зложити вино на кріликів!

Понадгризала потолочені головки, і засмакувала, голод ще більше почав докучати, терпіла, але не втерпіла при лані капусти, надгризла ще кілька головок, апетит і голод зростав. З'їла кілька надгризенних головок, голоду не втишила, з'їла всі надгризені головки, голоду не втишила, апетит зростав, набрала відваги і з'їла кілька головок, тоді доперва набрала смаку, а із смаком зросла і відвага, коза почала наїдатись, і так поволи з'їла цілий лан капусти, щоби заспокоїти свій голод. . .

- Знаю, що скажеш далше! --- підсміхнувся Порембські. --- Господар прийшов і зарізав козу. . .

--- Ні, пане дідичу! Простив їй, кажучи, що не коза вина, тільки винні обставини, бо ніколи не можна давати козі пильнувати капусту!

--- Дурний був той господар, Стаху! Я не простив би, я убив би таку козу. Історія стара, і ти вигадав її, щоби себе оправдати. Цікаво, якийсь ти непевний, ти щось поганого зробив. Не скажеш? Твоє щастя, що я добре настроений. Я про все довідаюсь, само вилізе на верх. --- Посунув йому пляшку. --- Налий собі ще один коняк і розкажи новини.

- Дякую, пане дідичу! Панське здоров'я! Новини? Від чого тут почати! Зачну від учора рано! Отже вчора рано приїхала переселенча комісія!

--- Уже була вчора? --- підскачов Порембські. --- Так скоро? Не розумію, чому так скоро! --- Налив собі чарку, і нервово випив. - - Мене запевняли у Ряшеві, що комісія приїде аж через тиждень, і я остався ночувати. Невже староста піддурив?

- - Може вони говорили про іншу комісію, пане дідичу. Шя приїхала зо Львова, самі грубі риби, бо мали велику військову асисту з перемиського гарнізону. Начальник комісії прийшов сюди з командантом війська, питали за паном, я сказав, що пан у Ряшеві, начальник вилаявся, лишив капітана і військо у нас, тому наш сад такий засмічений, а комісію посадив у школі. Начальник був якогось високого чину, бо всі дуже услужно до нього ставились, хоч він косоокий. Гінці побігли селом, і повідомили, що комісія жде у школі записувати охочих до переїзду в Радянську Україну. Ждали до обіду, але вперті хлопи не йшли записуватись.

- - І ніхто не записався?

--- Записались, але тільки ті, що не мали нічого до страчення. Знає пан дідич, ті, що все крали і пропивали панське добро.

- І комісія відїхала з нічим? Не вірю!

— Не відїхала, а ледве з душею втекла. Але прошу пана, я по черзі розкажу. Чи можна ще одну чарку? Дякую панській ласці, ох, як солодко говориться після доброї чарки. Отже крім злодіїв ніхто не записався до виїзду. Около полудня начальник вилаяв того комісара, що в неділю їздив по селах із зазивом їхати, а вилаяв його за погану роботу і післав гішців удруге вже із легкою загрозою. Тоді хлопи памовились не їхати, добровільно не поїдуть, хіба їх силою виселять. Не знаю, що було би з того вийшло, комісія не знала, чому хлопи не записуються, і думала, що комісар погано їх поінформував, але один із злодіїв, знає пан, той Семен, що кожного року сидів за пані дрова, отже той Семен пішов до комісії і доніс, що хлопи поставили не записуватись і не їхати добровільно. Ох, як начальник залютував. „Не хочуть добровільно їхати, силою виженемо, присилуємо підписати добровільний переїзд і викинемо! Фйодор! — звернувся до одного із післанців. — Неси наказ капітану! Окружити село, хата за хатою перешукати, вигнати людей із хат, усіх скажи, вигнати і зібрати тут, на майдані перед школою. Я промовлю до них, і побачимо, чи не послухають. А опірних піддержимо багнетами!”

Фйодор приніс наказ капітану, військо окружило село, і жовніри кинулись по хатах. Розбивали вікна, розбивали двері, виганяли, або і викидали людей із хат, гонили на майдан, і під вістрям багнета кожний мусів добровільно підписатися, що з власної волі бажає переїхати в Радянську Україну. Хлопи були люті, але не мали відваги опиратися, бо котрі тільки слово промовили, таких зараз називали куркулями або бунтівниками і, як опірних, били, побивали до непритомности. А потім уже не робили різниці, опірний, чи не опірний, всіх били, дітей гонили прикладами, а жінок і дівчат гвалтували. Коли вигнали людей, грабували хату. Ті хлопи на правду глупі, наперед підмовлялись, а потім сказали про це злодієві. І через ту змову мусіли терпіти, лились сльози, лялалась кров, жовніри мали наказ, і викидали людей, люди нігтями чіплялись одвірків, неначе вони не відірвуться від дерева, чи не дурні вони? , цілували і обливали слізьми пороги, били головами об стіни, обіймали ноги жовнірам і просили їх стріляти, але жовніри не мали наказу стріляти, і не стріляли. Був досить великий театр з тим усім. Я ніколи не думав, що ті хлопи так прив'язані до тієї землі, хоч вона нічого не варта в порівнянні до землі в Україні. Чи можна ще одну чарку, пане дідичу?

— Пий, погане насіння, і розкажуй далі! Отже людей зігнали на майдані, примусили підписатись, і погнали до Кросна на станцію. Чи не так? А я бачив людей, коли я з'їжджав з гори. Щось воно не так, пробрехався ти Стаху, забагато винив мабуть.

— Ні пане дідичу, я не пробрехався, я ще не договорив до кінця. А винити ще далеко мені до багато, я маю міцну голову.. Чи можна ще одну чарку? Дякую пану! За панське здоров'я! Отже було це так! Ще не зігнали половини людей на майдан, як сталося щось таке, чого майже ніхто не сподівався, а вже найменше я. Банда з'явилась!

— Яка банда? — вдруге підскочив Порембскі.

— Банда з гір! Та, що в горах!

— Вже тут з'явилась? Матко Боска! Може спалити двір. Була у дворі? Я мушу постарати військову охорону, бо не можтиму спокійно спати. Але в чім тут таке щось надзвичайне, що банда з'явилась? Помогла хлопів грабувати. Правда?

— Ні, пане дідичу! — відповів задумано Стах. — Ця банда інша, дивна банда! Відважна, завзята, хоробра і понад усе дисциплінована, де паному війську до неї, і тим вона страшна, що так дисциплінована. Не грабує, не пасидує, не п'є, не курить, лише б'є, і то добре б'є, я бачив, як била військо, хоч мала проти себе двох на одного. Це та банда, що б'є комуністів. То не банда, пане дідичу, а військо, правдиве і страшне військо, це Повстанська Армія.

— Мусіли тебе добре налякати, що так хвалиш їх, Стаху!

— Я не хвалю їх, пане дідичу, борони мене Боже, я лиш правду розкажую. Пан не виділи, як комісарі їх боялися, а цей косоокий гордий начальник заліз аж під панське ліжко.

— То комісія переховалась у мене?

— Так, пане дідичу, у дворі. Я сховав її. Уночі повтікали. Обіцяли мені нагороду!

— Чи знає хтось про це?

— Ніхто! І ніхто навіть не підозріває! Бандиги шукали їх кругом, дуже хотіли знайти комісарів, перешукали кожну хату в селі, а потім прийшли сюди до двора. Я якраз виїшов на гапок, вони думали, що я пан. і, питаючи про комісарів, хотіли перешукати двір. Я вже боявся, що знайдуть комісарів і спалять двір, але попробував одурити їх. і вдалось. Я заручив їм шляхетським словом, що у дворі нікого нема, і вони повірили. Перешукали будинки і відійшли.

— А ти худобо! — лаяв Порембські. — Вже моїм словом рочиш?

— Ні, пане дідичу! Своїм власним!

— То в тебе гонору нема!

— Є гонор, пане дідичу, але до бандитів не потрібно гонору. Я ошукав їх, заручив їм шляхетським словом, а моє слово не шляхетське, бо я не шляхтич. Я заручив їм нічим словом.

— Чорт тебе там зрозуміє, як не говори з тобою, ти все на своє викрутиш. Одна осторога, уважай! Не напитай мені біди своїм крутієм. Бандити не знають жартів, зараз повісять.

— Стаха вони не зловлять!

— Яка твоя думка, Стаху, чи виступити проти бандитів, чи ліпше терпіти їх якийсь час. Ти їх бачив, скажи!

— У згоді, пане дідичу, у згоді, не зачіпати їх. Це військо, і то страшне військо. А найгірше є те, що вони приходять і щезають непомітно. Явились, як з-під землі, розбили військо, перешукали все село, забрали ранених і щезли, ніхто не бачив їх кудюю і куди. Ліпше жити з ними у згоді.

— Багато їх?

— Багато! Направду не скажу, скільки, бо кругом була ніч, а я не міг людям на очі показатись. Хлопи мало на руках їх не носили, я боявся, що хтось покаже на мене пальцем, і канут! — повів пальцем попід шию.

— Гм, — задумався Порембські — вони так близько, під моїм носом, а я заспокоїв старосту, що банди десь на словацькім кордоні. Треба було б повідомити старосту про їх появу, а ти радиш не зачіпати їх. Не знаю, що робити Мушу добре подумати, заграю турка, що нічого не знаю, і пожду, що обставини скажуть. Цікаво побачити їх! Кажеш Стаху, що це військо! Я військо знаю, я сам офіцер. Вони являються і зникають без сліду. Щось тут не так, вони не духи. Ніхто їх не очікував, з'явились несподівано, і тому все вийшло так таємничо. Правда, Стаху?

— Правда, пане дідичу, ніхто їх не сподівався! У селі був рейвах, кляли жовніри, кричали хлопи, плакали діти, верещали гвалтовані жінки, панував неописаний гамір. І нагло з'являються таємничі постаті, мордують розгуляних жовнірів, мордують тих, що сторожили майдан, з темноти надуть поодинокі стріли, падуть сальви, заки команда зрозуміла, що щось не в порядку, вже третина війська лежала мертва. Жовніри настрашились, кидали жінок, награбоване майно, і почали відступати в темноту, але з темряви синались на них кулі, а ворога не було видно, і жов-

пирі почали утікати. Чи можна ще одну чарку, пане дідичу? Вже сухо . . . Дякую пану!

Капітан був на ганку школи, певно комісарі казали йому ставати до бою, бо капітан нагло кинувся на дорогу, затримав утікаючих жовнірів, одною командою положив їх у рови, то не була одна команда, капітан дав кілька команд, заки жовніри послухали, і залягли в ровах. Почалась стрілянина, кругом було темно, і капітан казав зачепити найближчу хату, та заки хата розгорілась, жовніри мусіли покидати рови, бандити наперли на них із трьох сторін, і жовніри з капітаном відступили під школу. Там їх окружено. Жовніри не хотіли піддатись на зазив бандитів зложити зброю, почався шалений бій, хата розгорілась надобре, стало ясно, і тоді всі побачили, хто був так близько, як я, що міг все видіти, що нашого війська багато, около сотні, а бандитів тільки горстка. Капітан зрозумів, що треба дії, і дав наказ до наступу, жовніри кинулись через майдан, я вже тішився, що поб'ють бандитів і виженуть із села на все, але я помилився. Наступ війська відперто раз, відперто другий раз, а коли лютий капітан погнав його третій раз до наступу, і бандитські гнізда засипали страшним вогнем, бандити відступили між хати, розділились, зайшли зізаду, відтяли жовнірів від школи, і так взяли їх у два вогні. Розуміє пан, горстка бандитів відважилась узяти понад сотню нашого війська у два вогні! Капітан попав у шал, теж розділив свій відділ на дві частини, більшу повів у наступ під школу, а меншу після між хати виганяти бандитів, між хатами прилучились до них ще малі відділи війська, що верталися з грабунку, або з утечі, і спільно вигнали бандитів з-поміж хат. Тоді всі вернулися до капітана, притиснули бандитів до школи, хата присвічувала, бандитів окружили великим перетенем, і були би зробили їм канут, хоч бандити бились, як чорти, прикладами, ножами і кулаками вже бились, але в останній хвилині дістали підмогу. З криком вискочив з-поміж хат другий відділ бандитів, сам командант їх вів, вони звуть його . . . гм . . . забув, ну, гетьман, ні, не гетьман, ну, як звуть його пан дідич не знає? Чи можна ще одну чарку? Може і скоріше пригадаю! Можна? Дякую панській ласці! Панське здоров'я! А пан не п'є? Панське здоров'я! Добра річ цей коняк! Так! Про що я говорив? Ага, про бандитського ватажка, отамана, так отаман, так його бандити називають, видить пан?, коняк зараз пригадав! Отже були би наші половили бандитів, але з великим криком наскочив на наші задні другий відділ бандитів із своїм ота-

маном, сипнули дощ куль автоматами, і відразу положили задні лави наступаючих жовнірів капітана, як косою положили, з розгоном ударили на відділ капітана, легко розділили його, змітаючи все по дорозі, прорвались у середину, я думав, що вони останні дурні, що прорвались прямо в середину нашого війська, і дали себе окружити. Але вони не дурні! Той отаман, то сам чорт, або чарівник, кулі його не ціпають. І знає військові справи! А з ним ще був такий другий високий, той, що пізніше питав мене за комісарами. Разом відперли, ні, прямо відохали наступаюче військо від школи аж до середини майдану. Отаман казав погасити хату, бандити кинули туди кілька гранатів, і горюча хата розлетілась. Ще горіли рештки, але вже такого світла не було. Отаман казав перенести ранених до школи, і під градом куль носили їх, отаман казав поставити скоростріли у вікна школи, казав кинути у гуңцу війська кілька гранатів, це все тривало секунду, але зробило такий перенолох у наших рядах, що військо почало відступати. Капітан був лютий, давав накази, але їх вже ніхто не слухав, жовніри були вже на краю майдану, і не хотіли слухати про потребу перемоги, починався безлад, і вже жовніри були би кинулись до втечі, коли щасливим припадком долі ніхто не знає звідки прибув більший відділ нашого війська, то б то ніхто не знає, де він сидів під час бою під школою і чому якраз тепер виліз із своєї криївки. Жовніри набрали завзяття, капітан зрадів і дав наказ до наступу, військо рушило з місця, а бандитам бракло гранатів і замовкли у вікнах скоростріли. Наші крикнули з радості, бандити дали сальву з автоматів до наступаючого війська, та наші бравурно наступали, вже дійшли до половини майдану, ще раз сипнули бандити з автоматів, але вже ніщо не могло затримати роз'юрених жовнірів, капітан добув шаблю і дав наказ: на багнети! блиснули багнети, я так радів, що мало не завалив сусідньої стріхи, але заскоро тіпнився. Здавалось, що вже ніщо не врятує бандитів, що згинуть всі проколені багнетами, але ніхто не знав їх команданта. Отаман дав наказ, я не дочув, що він сказав, і коли наші багнети блиснули вже під школою, бандити, як зачаровані, розділились і зникли на боки, а перед нашими багнетами лишилась гола стіна. Атак нашого війська був такий сильний, що перші лави з розгоном просто вбили багнети у стіну, а задні лави притиснули їх; це все тривало секунду, але передало ініціативу в руки бандитів. Наші прокололи тільки двох бандитів, поранили кількох, але це не мало впливу на їх боєздатність. Бандити знайшлись

на відкритих боках нашого війська, і, замість утікати, їх отаман дав наказ до наступу, з одного боку наступав той високий, що потім був у дворі, а з другого сам отаман. Наш капітан зараз опанував ситуацію, видав накази, бандити мордували жовнірів, як скажені, не дали їм опам'ятатись на команду, і тоді бандитський отаман зваріював, крикнув: -- За мною хлопці! Дістаньмо капітана! і ножем почав прорізуватись через військо до капітана. Чи це такого бою не бачив, військо із багнетами, а ті бандити з ножами ішли на багнети і клали наших жовнірів, немов би багнети їх не брали, немов би були зачаровані, подумав я, і так палякався чарів, пан знає, що я боюсь чарів, отже я палякався, бо все виглядало на чари, і почав дрижати із страху, що вони чарами відкриють мене, і теж замордують. Втекти я не міг, бо ще догорювали рештки хати, і трохи ще світили, а кругом стояли хлопці, і я із страху закрив очі. Але цікавість перемогла, я глянув знову на майдан, бандити клином врізались у наше військо, врізались із двох сторін, все ішло дуже скоро, вже наше військо відбивалось малими групами, і лягало під бандитськими ножами, а їх отаман за той час прорізувався, і станув напроти капітана. Боюся ще тепер, як згадаю, чи можна одну чарку? Дякую, пане дідичу! А пан? Теж? Тоді вин'ємо разом! Панське здоров'я! Де я був? Ага, при капітані. Капітан був із шаблею, а отаман тільки з ножем, всі виділи і всім здавалось, що капітан виграє, і я і все наше військо вірило у перемогу капітана, бо ніхто не знав, що їх отаман чарівник, та із чортом зв'язався. -- Маєте перевагу, капітан, ставайте до двобою! --- крикнув отаман. Капітан засміявся, і кинувся на отамана, але як завзято наступав, а кожний його удар відбивався від ножа отамана, хоробро бився капітан, та отаман хитро вимикався усім його ударам і вколам, реготався і дразнив капітана, капітан пакітці роззлостився, і почав дико наступати, вже навіть ранив отамана, що ніби бавився з капітаном, а потім отаманові було того всього забагато, і він на очах усіх проколов капітана наскрізь, проколов так скоро, що капітан не встиг ударити, і із піднесеною шаблею повалився на землю. Знявся крик, бандити кричали з радості, наші жовніри завили з люті і кинулись на отамана, повстало замішання, хлопці налякались крику і поховались поза хати, бо не знали, чому військо кричить, я скористав із того замішання і побіг скоро до двора.

--- Дальше знаю! У дворі ти застав комісарів, сховав їх, а потім, граючи роллю пана, відправив бандитів, і не бачив,

що сталося даліше. А шкода, що ти не видів, панево бан- дитам приїшла дономога, і наше військо розбито, може самі хлопці помогли бандитам? До того я вірю тільки по- ловинні твого оповідання, бо ти Стаху брехун, а ніч пере- більшує образи, і ти розказував мені казку. Чи може ти бачив, як той їх отаман порізав цілу нашу компанію і без рани відійшов у гори!

— Не відійшов без рани, пане дідичу! Непритомного тяжко пораненого понесли його в гори! Може вже помер!

— Тяжко раненого, кажеш Стаху? Гм ... а може ти правду говориш? Налій собі ще один коняк і розкажи, що ти ще бачив.

— Дякую панській ласці, пане дідичу! А панові теж налягти? За панське здоров'я! Ах, яка це добра річ! Але до справи! Відправивши бандитів із двора, я вернувся під школу, бо хотів знати, чому там так тихо і хто виграв. Ішов я обережно, бо кругом стояли хлопці, і бандити веш- тались. Підійшов я під школу, хата вже майже погасла, хоч ще давала трохи світла, і при тому погасаючому во- гні побачив я, чому було так тихо. Майдан був укритий трупами, все панні мундури, і тому було так тихо, що мертві мовчать. Я подивився, і вже хотів відійти, коли наг- ло щось ворухнулось, я думав, що привиділось, глянув ще раз туди, ні, не привиділось щось рухалось між тру- пами, я налякався, і хотів утікати, але неспаче приріс до землі, не міг рушитись немов зачарований, волосся стануло мені дубом, і дрижачи переляканий на смерть, стояв я під Василевим парканом, чекав, що буде далі. І тоді побачив я, як із купи трупів один ожив, почав підноситись, із трудом підвівся, вітер піддув пожарище, вогонь блиснув, і я пізнав того живого трупа, це був отаман. Але як він виглядав! Пане дідичу, кожний налякався б! Увесь у крові, лице і груди і руки, в руках окривавлений піж, а на грудях розвіла величезна кривава пляма! Страшний був він! Встав, як п'яний, вхопився за груди, похитнувся, ступив крок, похилився донереду, і п'яним, непевним кроком почав йти, зараз у мою сторону. З ножем! Заріже мене! — подумав я, і, переляканий, не міг я рушитись з місця, прямо як би приріс до землі заворожений. Зі страху я пригадав собі, що треба молитись, а чари зникнуть, я хотів молитись, але не міг нічого пригадати, і повторяв тільки: „Ойче наш” і „Ойче наш”, ждучи, що станеться чудо, і чудо сталося! Під школою встав другий труп, у паншому мундурі, я видів, як оперся об стіну, я з радості перестав молитись, тамтой підніс карабін до ока, прицілився до

ідучого на мене отамана, я тішився, що застрілить його, і врятує мене від смерти, стрілив, але у карабіні не було кулі. Я почув сухий тріск, карабін вилетів з рук, а за карабіном і сам жовнір повалився мертвий на землю. А отаман, заточуючись, ішов у мою сторону, я бачив уже блиск ножа, і чув його на собі, отаман був щораз ближче, стунав щораз повільніше, пляма на грудях розцвітала все більша і більша, непевність його кроків зростала, похитувався ще більше, і вперто ішов на мене з пожем. Я не витримав, і вже хотів завити із страху, але параз надбігли бандити і затримали отамана в ході. З бандитами були хлопи і ксьондз. Ксьондз казав нести отамана до себе. Отаман стратив притомність, бандити питали за лікарем, і ксьондз казав піти по Юстину.

— По Юстину! Пий ще коняк! І що сказала Юстина?

— Я не знаю, пане дідичу! До ксьондза я не пішов, бо боявся, що хлопи назвуть мене шпіоном. Вони тих бандитів мало на руках не носили. Я пішов до двора, щасливий, що живу, і що ніхто мене не видів, ішов я до двора і все мені привиджувався отамана з ножем.

— То ти не знаєш, що було у ксьондза?

— Не знаю! Але можу довідатись! Сьогодні хоронять усіх убитих, і я піду на похорон!

10

Порембські викупався, убрався, поснідав, і став нудьгувати. Ждав на Стаха, і передумував його оповідання. Було ще рано, Порембські викурив усі цигарки, які мав під рукою, пішов по папіросницю і знайшов у кишені зложеної папір. Глянув, і пізнав, що це папір, по котрий їздив учора аж до староства до Ряшева, що це дозвіл для Юстини і старого Михайла остати в Бонарівці. — Треба їх повідомити! — подумав. Була 10 година ранку, Порембські взяв капелюх, і пішов. — Не видно диму з комина, певно ще сплять по вражіннях вчорашньої ночі! — пішов через сад, бачив отворене вікно, але не підходив, не хотів сердити ні старого, ні Юстини, вони не любили заглядання у вікно. Обійшов позад угол, дивна тиша висіла над хатою, наче мертвечина, здригнувся, підійшов під двері, двері позіхали порожнечою, лежали розбиті у сінях, ступив на них підійшов під легкоприхилені хатні двері, і легко постукав. Слухав, і не почув голосу з хати, постукав сильніше, ще

сильніше, ніхто не обзивався, отворив двері, увійшов до хати, і не пізнав ні. Все лежало горі дном, повернувшись, повиснаше, потолочене, знищене. Він бачив ту хату багато разів, і все бачив її чисту і чепурну, упорядковану, бачив її ще передучора, не міг зрозуміти, як це все сталося, і чому все сталося. Бандити?, казав Стах, що вони не грабують, наші?, моргали напів отворені двері. Це кімната Юстини пригадував, і як на potwierдження бачив розкинений у неладі жіночий одяг. Станув у дверях, під стіною стояло старинне різьблене ліжко, ліжко Юстини, помійте, чому помійте? Насилували жінок, казав Стах, певже Юстину?, глядів на поміте ліжко, і задрість розгорялась у грудях, що хтось поспів простягнути руку по його Юстину. За відкритим вікном зеленів затишний садок, зеленів літом і красою, а може Юстина втекла вікном? Порембські отворив двері, глянув на підлогу, і, задержуючись у півкροці, мало не закричав із переляку. Перед ним лежав старий Михайло, і мертвими скляними очима глядів на нього, а кругом розбитого черепа засохла перемішана з мозком кров. Порембські пізнав і уснокоївся, та все таки моторошно було, не любив товариства мертвих. Старого убили вчора, бо вже задеревів, а Юстина? Порембські підійшов до вікна, вихилився, і побачив сліди, дівочі сліди зараз під стіною, але побіч сліди тяжких чобіт. Дальше він не думав, вискочив через вікно, і побіг через сад, став над річкою і вернувся. Не туди побігли вони. Повів зором довкруги, і зір його сів на стодолі, була ніч, Юстина не побігла до ліса, дівоча вдача боязлива, напевно побігла до стодоли, а може ще є в стодолі? Палякався цієї думки, і побіг до стодолі, отворив двері, у півсвітлі не бачив нічого, замкнув очі і отворив їх, на ліво була стіна, на право солома, щось заблистіло, Порембські бистро глянув і знову палякався, із соломи сторчала скорчена людська рука. Юстини? Хоч палякався, пішов туди, виліз на солому, наступив на автомата, похитнувся, підніс його, і став відважнішим, підійшов до трупа, і зідхнув з полегшою. Це був червоноармієць, розхристаний аж до стіп і мертвий із власним багнетом у плечах. Хто? Юстина? Урятувалась, чи впала жертвою солдата? Невпевність рвала груди, мусить це знати, мусить знайти її і довідатись про все, де вона? може Стах знає? Взяв автомата, і пішов до двора. Вже доходив до ганку, як на дзвіниці розбудився дзвін, і перший його удар немов ножем проколов Порембського. Дзвонять! Банда? Але пригадавши оповідання Стаха, Порембські уснокоївся, і винив один коняк, радіючи, що дзвонять не на сполох,

гильки на похорон. Стаха не було, ранішні вражіння камешем тяжіли на мозку, непевність і незнання тягнули надвір, запитати, випитати, довідатись, піти між людей і знайти Юстину, і випивши ще один коняк пішов у село.

Під школою була тиша побоевища поміж кількох людей, що крутились між трупами. Дідич станув на краю майдану, і йдучи за раннім оповіданням Стаха одним поглядом відтворив собі вчорашній бій. Стах не перебільшив, трунів було багато, все польські мундури, Порембські знову побачив людей, чому ті люди крутяться поміж трупами, мародіри? Він хотів підійти до них, але ще задержався, бо не бачив, щоби обшукували і грабили трунів. А люди тимчасом підняли і винесли мертвого, мертвий був без мундура, Порембські зацікавився і підійшов.

— Добрий день!

— Добрий день і вам, дідичу!

— Дивлюсь, і не можу повірити! Війна ніби скінчилась, а тут видно, що вона ще не скінчилась. Коли б не прийшов побачити, не повірив би оповіданню!

— Оповіданню, дідичу? Чому оповіданню? Ви були дома і вгощали тих розбишак.

— Я розбишак не вгощаю, я пан! Я був учора у Ряшеві. Хто це, що ви його тут положили? — запитав, показуючи на винесеного трупа, хоч думкою відгадав, що це бандит.

— Повстанець, дідичу, воєк повстанської армії, одиникий наш онікун і оборонець. Умер, щоби ми жили! — пояснив селянин і перехрестився.

— Багато їх впало? Дивлячись на побоевище багато мусіло згнути, бо багато жовнірів убито. Правда?

— Та воно так, але і не так, бо тільки шість повстанців убито.

Тільки шість на таку велику скількість війська? Не вірю! Ви мабуть ще всіх не знайшли!

— Усіх, дідичу, усіх! Цей, що ми тільки його знайшли, був останній, тяжко було знайти під трупами жовнірів, але нарешті знайшли!

— А я все таки думаю, що ви ще всіх не знайшли. Пошукайте в цій купі!

— Не треба, дідичу, більше нема! Ми теж шукали би але повстанці відходячи сказали самі, що тільки шість їх осталось на полі бою.

— Ранених було більше...

— Майже всі, дідичу, кожний був закривавлений. Кількох було тяжко ранених, але їх забрали із собою.

— Ранені понесли ранених?

Виділи ви його?

— Так, дідичу! І отамана попесели!

— Не видів, бо пізно прийшов. Але інші бачили. Казали, що не виглядає на такого, яким є. І бився, як лев! Бачите цю куну трупів, дідичу? Усіх отаман положив, сам мало не загинув при тому.

— А де він бився з капітаном?

— У тій купі. Капітан лежить на споді, досі із шаблею в руках.

Порембські горів цікавістю побачити того капітана, що із шаблею в руках загинув від ножа, що дав себе зарізати, як безборонний баран. Він бистро підійшов до купи трупів, але не міг доглянути лица капітана, на його голові лежали мертві жовніри. Глянув у сторону людей, що мовчки стояли і дивились на нього, Порембські кивнув їм рукою і підійшли.

— Не бачу лица капітана! Скиньте з нього цих жовнірів!

Без слова скинули жовнірів набік.

— Пшеп'юрські! — викрикнув Порембські, побачивши лице капітана і не міг сховати свого здивування.

— Знаєте його, дідичу? — питав селянин.

— Знаю, він мій товариш із офіцерської школи. І хто б не знав поручника Пшеп'юрського, ціла Польща його знала. Один з найкращих мистців на шаблі!

— Наш отаман ще кращий! — гордо заявив селянин. — Ножем переміг шаблю!

— Чув і бачу — промовив Порембські — і не можу цього діяк зрозуміти. Хіба що побачу отамана!

— Напевно ще побачите; дідичу! — запевняв селянин. — Хай тільки виздоровіє.

— А як помре?

— Не помре, він в добрих руках. І він нашої твердої крові, виздоровіє.

Порембські попрямував поміж трупи через майдан до дому, дзвін дзвонив безнастанно, пригадав собі його перший удар, автомат, і цілий ранок станув перед його очима. Звучко повернувся.

— Ви грабар Петро, правда?

— Так, дідичу, я грабар.

— Старий Михайло лежить в хаті із розбитою головою, мертвий! Юстини нема, і не буде кому похоронити старого, коли її не буде. Я пошукаю Юстини, а ви тимчасом піпліть кого вмити і вбрати тіло до похорону!

— Добре, дідичу, ми зробимо це, коли буде потрібно. Гепер це непотрібно бо Юстина обіцяла сама вмити і вбрати

ти тіло тата до похорону. Юстина дотримає, що обіцяє.
— Юстина? Ви знаєте, де Юстина? Я шукаю її, скажіть, де вона?

— Юстина лікує раненого отамана.

— Але де, де?

— Не знаю, дідичу! Ніхто не знає цього. І лишче так, самі знаєте, який тепер час.

Але Порембські вже не слухав дальше, скоро перейшов майдан, і спрямував свої кроки у сторону церкви. Казав Стах, що раненого отамана забрали до ксьондза, він певно лежить у ксьондза, і Юстина сидить при нім, може не хоче, а бандити силують її? Дзвін став голосніший, чому вони так довго дзвонять? Під церквою збиралися люди, зносили убитих підчас вчорашнього погрому, Порембські станув під церквою, дзвін здавалося бив прямо над його головою, ксьондз жив паливо від церкви, за городом, повернув на ліво, і в міру як приближався до плебанії, відвага опускала його. Не бачився з ксьондзом від того пам'ятного дня, коли стріляв до нього, дідич станув при паркані, — піти?, ні, не піде до нього і сьогодні. Поже, побачить Юстину на похороні, і поговорить з нею, може вона потребує його, тужить, жде, вони по слові, значить заручені, її батька нема, і вона потребує опіки, батько мертвий, а може вона тепер убирає батька до похорону?

Обійшов церкву і пішов поміж хати, не приглядався до понижених хат, скоро ішов і скоро дійшов до хати Юстини. Неначе причулись голоси, вхід був із противної сторони, Порембські обійшов угол хати, завернувся, щось блиснуло перед ним, інстинктивно затримався, і одним поглядом пізнав безвихідність ситуації. Опершись об стіну стояв молодий хлопець, зараз пізнав, що це бандит, недбало лежав автомат у руках, Порембські знав, що ця недбалість позірна, що при найменшому русі той автомат виплюне цілу серію в його сторону. — Попав я! — подумав Порембські, підніс руки вгору, а переляк виступив холодними краплями на чоло, і поліз по спині в долину. Органічно боявся бандитів, стояв і ждав стрілу, думав, що довідались, що комісія сховалась у дворі, був лютий на Стаха, та хлопець лиш усміхнувся і не звертав на нього уваги. Порембському стало соромно, і він розсердився, в обличчі небезпеки прийшла відвага, може виграє, а може програє, зайнявся гнівом і крикнув хлопцеві: — Або стріляй, або пропуйся!

Хлопець без руху знову усміхнувся, але не відізався, зате в хаті почувлись голоси, рух, кроки і в дверях показалась Юстина із високим мужчиною.

— Пане Казимир! — крикнула Юстина, і Порембські як би вдруге народився. — Це свій, сотнику! — звернулась Юстина до високого мужчини, і він зник у сінях, а Юстина підбігла до Порембського. — Пане Казимир, нарешті ви з'явилися. Я так ждала вас учора цілий день, і не діждалася. Ви були би оборонили нас від нападу. А так!... і плач став підживати її раменами.

Порембські мовчки простягнув руки і пригорнувся до себе, вона плакала на його грудях і знову дівочі сльози мочили його сорочку. — Як передучора! — подумав він, все буде добре, і мимоволі підшепнула друга думка, що по тамтих сльозах сталось погане, і по тих станеться щось неприємне.

— Я не знав, Юстино, я не знав, нічого не знав і не сподівався, що комісія приїде так скоро. Я був у Ряшеві, по дозвіл для вас їздив, і староста запевнив мене, що комісія приїде аж за місяць.

— І я так думала, і думала, що все відбудеться культурно. — говорила Юстина крізь плач, що поволі погасав. — Все прийшло нагло, доля зрадила нас, батька вбили, і вже його не воскресимо. Ви ще не бачили його, пане Казимир... — увільнилась із його обіймів.

— Бачив, Юстино, сьогодні рано бачив! — вмішався у її слова. — Шукав за тобою і за батьком, приніс вам дозвіл влади остатись тут. Батька знайшов, але йому вже ніякий дозвіл непотрібний. Він і так тут останеться. Як він згинув, Юстино?

— Я того не бачила! Батько казав мені втікати, я не послухала, не хотіла лишати його самого, жовніри прийшли до хати, один прибіг до мене, і кинув мене на ліжко, все ішло так скоро, що я не могла усвідомити собі, що щось погане мають на думці. Зрозумівши, я закричала, батько прибіг, і відорвав жовніра від мене, я лишила їх у кімнаті, а сама вискочила вікном. Що було в хаті, я не виділа. Коли повстанці розбили військо, я вернулася, але тато вже не жив.

— Ти сховалася у стодолі, Юстино? — питав підозріло.

— Так, пане Казимир! Як ви це знаєте?

— Я був там сьогодні рано. Знайшов трупа, і додумався, що це ти боронилась!

— Так, я убила жовніра, і тому боюся влади. Хоч я убила його у власній обороні. Але хто мені повірить? Я сховалася у стодолі. Це був той сам жовнір, що кинув мене на ліжко, і батько відорвав його від мене. Той жовнір убив тата, і не знаю, яка кара повела його до стодолі.

- Сліди твоїх стій, Юстино!

Жовнір знайшов мене, підійшов, почав говорити приємно, розпитувати, а потім нагло зміняв мене, кинув на солому. Я боронилась розпучливо, знала, що буде зі мною, коли не оборонюся, але я не маю багато фізичної сили, і та почала мене опускати. Чи могла я боронитись від дикої сили солдата?

— І він знасилував тебе? — викрикнув заздрісно Порембські.

— Ні, Божа сила оборонила мене! — зідхнула побожно. Я зідхнула до Бога, коли здавалося мені, що вже нема рятунку, і тоді щось тверде натиснуло мене в коліно. Я підняла рукою багнет, і встромила його у хребет солдатові, коли він був уже певний своєї перемоги. Солдат навіть не застогнав. Тепер боюся, що влада покарає мене за цього.

— То не був поляк, Юстино!

— Це не змінє справи. Большевицька влада ще сильніша. Кожна влада строго карає за убивство свого жовніра, але що ж я винна, що боронила себе?

— Для мене! — мало не викрикнув задоволений Порембські, а голосно почав її вговорювати. — Не бійся, Юстино, влада не довідається нічого. Не він один, учора згинувло близько дві сотні війська. Я тишуся, що ти жива, і що тобі не сталася кривда. Тепер я тобою заопікуюся. — В тій хвилині в хаті почувлися голоси.

— Хто у тебе в хаті, Юстино? — запитав підозрічо Порембські.

— Хлопці із сотником. Прийшли хоронити убитих своїх стрільців, і по дорозі візьмуть мого батька під церкву. Ходить у хату, пане Казимир.

— З охотою — промовив Порембські, — але чи він мене пустить? — показав на автомат за собою.

Не розумію, пане Казимир!

— Загрозив мені стрілом.

— Чи правда це, Білозоре? — питала суворо хлопця.

— Неправда, пані доктор! Він сам налякався виду зброї!

— Примусив мене підняти руки вгору!

— Коли я вас стрілятиму, не встигнете підняти рук!

— Білозоре! — звернула йому увагу.

— Простіть, пані доктор! Це все фалшиві обвинувачення!

— Ходім, пане Казимир! Будьте обережні, повстанці дуже чулі на фалшиві обвинувачення. Білозор найкращий із усіх стрільців і найшвидше око повстанської розвідки. — Пояснила Юстина, ведучи Порембського в хату.

Порембські переступив знані зрана розбиті двері і ввійшов у хату. Бачив крізь отворені двері, що якісь постаті пораяються біля мерця, ізза стола піднеслась чиясь висока постать, і вийшла на хату. Порембські ще не встиг придивитись їй, почувався якось дивно незвично в товаристві бандитів, якийсь дивний неспокій опанував його, знав, що бандити не знають жартів, може знають про комісію? Мав надію, що Юстина оборонить його, здобувся на відвагу, ступив ще два кроки, і станув напроти високої постаті, підніс очі, дивна знайомість ударила його, але не міг пригадати, хто це.

— Дозвольте познайомити — знайомила Юстина — сотник Хмара, Казимир Поремба-Порембські, наш дідич і мій сусід!

Порембські сердився, що не назвала його своїм пареченим, думав, що дівоча соромливість ще не дозволяє, що ще не призвичаїлася до тієї назви, і в тім думанні простягнув руку до високої постаті. Дивувався, що бандит не хапає її на привітання, думками був при Юстині, коли слова високої постаті привели його назад до себе.

— Яка іронія долі! Ми знову стрінулись, ротмістре!

Порембські здригнувся, як уколений. Бистро підніс голову, сотник не подав йому руки, взяв свою назад, і миттю стануло минуле перед ним.

— Князю! — промовив у безмежнім здивуванні, але сотник затримав його слова.

— Сотник, ротмістре! Сотник Хмара! Ніколи цього не забудьте! Забудете, що я сотник Хмара, покараю вас!

Порембські ще не прийшов до себе із надміру здивування, глянув на свою заліплену руку, що нагло засвербіла, глянув на Юстину, що стояла побіч, і нічого не розуміла, глянув на сотника, і під навалою вражіннь захитався й сів.

— Перепрошую вас, не гнівайтесь, кня . . . , пардон, сотнику, що я сів, але я поражений, нічого не можу зрозуміти. Ви тут . . . — Порембські глянув на Юстину і питаюче на сотника. Сотник зрозумів, завагався, але погодився.

— Лишіть нас самих на хвилину, докторе! — звернувся він до Юстини. — Я дуже перепрошую вас за сміливість, я гість у вашій хаті, але обставини так вимагають. І, прошу, ні слова про те, що ви чули, докторе!

Юстина мовчки кивнула головою, і вийшла до другої кімнати.

— Ми знову зустрілись, ротмістре! Маленька ця країна, якою ви колись так бундючилися.

Бачу, її із здивування не виходжу, як змінився світ.

Старе правдиве, темнора мутантур! Ви . . . магіат . . . одинак . . . з такими перспективами у минулому . . . з такими зв'язками . . . і можливостями, з таким славним родоводом і ви тут з тими бан . . . хлопцями?

— Остерігаю вас, ротмістре. Я вас знаю, і не роблю kwestії з вашого говорення, але хтось може зробити, і попадетесь. Сучасна нам доба дуже жорстока.

— Я у себе дома, і можу сказати свою думку. Я пан дідич.

— Ця війна зрівняла всіх нуждою. Вас пощадили через ваше минуле, але чи надовго?

— Думаю так. Ми дуже добре себе розуміємо, це б то я і режим. І за що мене карали би, я із ними — кивнув головою у другу кімнату — не співпрацюю.

— І не працюйте проти. Вони карають страшніше, ті золоті хлопці. Як би ви їх знали, самі пішли би до них!

— Я? Ніколи, сотнику! — обурився. — Це була би зрада вітчизни!

— Якої вітчизни, ротмістре? — іронізував сотник.

— Польщі натурально!

— Польщу ви зрадили вже багато разів. А що вас не відкрили, завдячуєте тому народові, з якого і ви походите. Нарід знав про все, і не зрадив вас. Чи не характерна риса народу?

— То значить, за вашими словами, і ви походите з того народу?

— Так, ротмістре! Зв'язок крові!

— Але ж тому перечать і Ярема і Михайло і багато інших.

— Це епізоди, ротмістре, епізоди одного роду. Кров є риншальним чинником призначення, і життя, й голосу крові не можуть пригасити ані століття, ані обставини. Голос крові, ротмістре!

— А чому я не чую голосу крові?

— Бо ви повні ненависти. Змінили би свії характер і почули би.

— Хто знає, сотнику, може . . . гм, сотник, це капітан. Це деградація. Ви ж полковник, хоч би задля вашого походження.

— Походження! — кинув згїрдливо. — Чину капітана я добився своїм знанням і заслугами для повстанської армії. Почав я від простого вояка, ніхто не знає хто я, і мені так добре.

— Шкода, що не знають. Напевно дали би аванс, якщо не вибрали би головнокомандуючим.

— Ні ротмістре, у нас авансується по здібностям і заслугам.

— А військові чини? - - питав розчаровано.

— Треба їх заслужити! Одинокий виїмок зробили ми із нашим отаманом, але він прийшов до нас із більшими заслугами, як усі ми мали із усіх боїв разом. Зрештою мені пропонували головне командування, але я відмовився.

— Відмовився? — не вірив. — Такого чину відмовлятися? Я ніколи не відмовився б. І чому ви відмовилися, сотнику?

— Для добра нашої справи. Провадити резистанс — це найвище військове мистецтво. Я не родився із такими здібностями.

- - А вибраний отаман родився?

- - Трохи паївне питання, ротмістре. Влада вам розкаже, чи він їх має.

— Ет, трохи щастя, або випадок.

Ні, все прецизійно обдумане. І хитрун і вояк! Ви знали Пшепюрского. На моїх очах славний мистець на шаблі Пшепюрский із шаблею в руці згинув від ножа отамана. У двобою!

Запала хвилина мовчанки.

- - Не може поміститися в моїй голові — почав знову Порембські — що ви тут, сотнику. А де? . . .

— Станислава, думаєте ротмістре? - - споважнів сотник Хмара, і болем стягнув лице. — Не живе! Що це у вас з рукою, ротмістре? - - запитав, змінюючи тему. Виглядає, як укол багнетом!

— Ні, поранився . . . - - шукав слів, завваживши, що згубив плястер — цвях у дверях. . . — а зором мимоволі побіг за Юстиною. Сотник глянув у ту сторону, і прижмуриив очі.

- - Ви полюєте на неї, ротмістре? - - запитав печайно.

— Я кохаю її! - - Затремтів дивним почуванням, що названо його найтайніші думки.

Кохаєте. А вона? Чи вона кохає вас?

— Кохає! Ми заручені.

— Напевно, ротмістре?

- - Почуваюся, як на поліційному допиті, сотнику. А це мої приватні справи. - - відрізав слісно.

— Не є, ротмістре! Ця дівчина з пами і під нашою опікою, тому все, що заторкує її є нашою справою!

— Але ж я освідчився їй, і хочу із нею жєнитися!

— Без кохання?

Я сказав, що кохаю її!

— Ні, ви тільки пожадаєте її! Я знаю ті вогні у ваших очах, вони запалювалися колись, і як скоро погасли. Наси-

тившись, ви покинули би її, як покинули багато на своїй дорозі. Тамтих не було шкода, вони були тільки жінки, а ця — то жінка з характером.

— Але ж вона кохає мене!

— Вона не кохає вас! І тому забудьте про неї!

— Як то забути! — обурився. — Ще вчора чекала на мене, ще вчора обіцяла вийти за мене, ще вчора кохала мене. . .

— І вчора все скінчилося! Смерть батька убила в ній всі старі почування.

— Не може бути! Через одну ніч?

— Одна ніч великий шмат часу, ротмістре! Вчора мабуть вона була ще дитиною, але сьогодні вона вже жінка із ранимим подіями серцем. Ранене серце замкнене для кохання, але замкнене жіноче серце, то придушена іскра. Подув характерного мужчини роздмухне її до кохання, і вона розгорівшись великим вогнем, повік не зотліє.

— Дивуюся, чому ви спиняєте мене, сотнику! Я хочу роздмухати її!!

— Не ви, ротмістре, не ви, забудьте її! Ця дівчина не для вас!

— Не розумію ваших слів. Чому не для мене? Проншу пояснити.

— Маючи до вибору сокола і крука, кого вибрали би?

— Відповідь проста.

— Тому і ця дівчина вибрала сокола.

Говорите, мов би ви це знали.

Знаю! У неї характер Станислави, я зараз пізнав. І довірно скажу вам, що у неї вже розгорюється той вогонь, про який я говорив.

Заздрість шарпнула груди Порембського. По своєму зрозумів слова сотника, дивився на нього як на суперника, заздрість засліпила його, бо знав, що мусить перед ним уступити, і забув про осторогу.

— Чи до вас, князю? — запитав злісно для певности, глянувши на сотника і налякався. Хмарою нависли, і так нахмурені брови сотника, він блиснув очима, стиснув зуби, і поводи вийшов із-за стола.

— Остеріг я вас, ротмістре, а ви таки вернулися до минулого. За кару лишу вам пам'ятку, щоби ви більше не забувалися. — Сотник підійшов до переляканого нещоручного Порембського, витягнув ніж, і легким рухом проколов йому кінець вуха. — Це для пам'ятного кульчика. Я сотник Хмара! Забудете ще раз, тоді проколю вашу шию!

вернувся на своє місце і сів. — Ви щось питалися, ротмістре? підняв він урвану нитку розмови.

— Чи до вас, сотнику, розгоряється той вогонь? — хотів таки впевнитися Порембські і розтирав на вусі каплі крові.

— Я сказав, що вопа вибрала сокола. Я не сокіл! Хочете довідатися більше, запитайте її. — Сотник показав головою на двері. Оба глянули туди, у дверях стояла Юстина, легко занарілася, що про неї говорили, але відважно дивилася їм в очі. Обом стало якось дивно, що підслухала їхню розмову.

— Прощу, докторе? — запитав сотник.

— Все готове, сотнику! — промовила серйозно, хоч легка дрож голосу зраджувала схвильованість, що хтось відкрив її тайну.

— А для мене нема хвилини часу, Юстино? — вмішався Порембські. — Справа нашої будучности!

— Нема часу, пане Казимире, не темер. Може по похороні!

— Тоді вирушаймо! — наказав сотник. Виструнився, коли виносили наскоро збиту труну, і, гострим поглядом поставив на струнко Порембського. Пропустили похід попри себе, звільнили поставу, і вийшли на двір за сумною близько плачу Юстиною.

— Мертвим треба віддати пошану, ротмістре! — гостро картав сотник Хмара. — В обличчі смерти всі рівні!

— Вибачте, сотнику, я забувся!

— Сьогодні дуже небезпечно за часто забуватися.

— Матиму себе в руках, сотнику.

— На прощання даю вам серйозну пересторогу. Служите чужому богові задля примхи й із іронії долі, служіть! Нашому богові ви не будете служити, бо у вас замало характеру. Але не служіть двом богам, бо один вас знищить.

— Я і не думаю!

— Не добре! — Сидіть тихо, і не виступайте, проти нас. Хоч би ви як конспірувалися, ми скоро відкриємо правду!

— Запевняю вас, сотнику ...

— Ви притакуєте, але я держатиму вас на оці, бо не вірю вам. Через неї! — кивнув головою в напрямі Юстини.

— Вона тут ніпричому, сотнику!

— Мене не обманите, я вас знаю. Ось ось вернеться Носатий, і я спрямую його на ваш слід. Сидіть нейтральні! Бо на оцю кров — зірвав пальцем краплю крові з вуха Порембського — обіцяю, що коли довідаюся про вашу роботу проти нас, прийду вас знищити, і це справить мені особисту приємність. Ви знаєте моє слово, воно все те саме!

— Так, сотнику!

— Раджу вам запам'ятати мої остороги. На похорон не йдете?

— Не можу сотнику. Зібралоя багато сирав! Хоч хотів би поговорити з Юстиною.

— Я їй пригадаю це. Тоді бувайте!

— До видження! — зідхнув з полегшою Порембскі.

— Так, побачимось ще не раз, ротмістре! А своїому слугі скажіть, щоби не давав на брехню шляхетського слова, бо ми не жартуємо. Тим разом я ще пожалував вашого двора!

11

Стах крутився між людьми, й осторожно розпитував, а коли довідався, що потребував, пішов із похоронним походом. На цвинтарі пропхався аж до середини, щоби все добре пооглядати, бо знав, що коли докладно переповість Порембському про всі події, нап'ється коняку, а може ще й грошей дістане в нагороду. Станув у середині, напроти нього стояв хор, на ліво священик, а на право стояли вони, Стах зараз пізнав, що то вчорашні бандити, що розбили військо. Дивлячись на них, не міг зрозуміти, як вони могли битись, як це він бачив учора. А може то не вони? Ні, вони, ще мають перев'язки від ран, а той високий панешко їх новий отаман, його не було вчора, чи був? був, він ходив по Юстину.

Панахида відправлялась, хор співав, люди плакали, зягли отвореними ротами виконані ями, лежали побіч готові трумни і ждали того останнього менту, коли сядуть на дні ям, прикриються землею, і у спокою ждатимуть поклику ставитись на останній суд. Стахові було це все байдуже, він поза горілкою і грішми нічого більше не знав і тому дивувався, що люди так серйозно ставились до відправи, глянув на трумни і на ями, і якось лячно стало на вид смерти, відчув на собі гострий погляд, і як під наказом підніс голову. Глянув прямо в очі того високого, що ходив по Юстину, ті очі прошили його, як ніж, задрижав, заморгав, закрив очі. Чому він так глядить на мене? — думав. І нараз пригадав собі, що це той сам бандит, якому він учора заручив шляхетським словом, що у дворі нема комісії. Стах поблід, чув, як переляк виступив потом на чоло, люди христились і він перехристився, панешко той високий знає, що він учора одурив їх. Зараз застрілить його, бо зробив рукою рух вдолину, замкнув очі, ждучи смерти, і та хвилинка була для нього вічністю.

Старого Михайла похоронили в тому місці, яке він собі призначив, праворуч його батька. Повстанці мовчки спустили трумну в яму, Юстина кинула першу грудку землі після священика. Не плакала, бо плач висох у грудях, тільки одна велика сльоза скотилася поважно по лиці, і полетіла в яму за грудкою землі.

— Спи, тату, в рідній землі і жди на мене! — промовила німголосом, обернувшись і зімлівши впала в руки сотника. Коли по хвилині прийшла до себе, не було в неї і сліду із давньої Юстини. Нова Юстина розбудилася болем і горем загартованою жінкою, готова до боротьби, посвяти і до життя.

Повстанців хоронили останніми. Сотник увесь час похорону був десь далеко, його лице було скорчене болем, його брови ще більше захмарились, його тяжкі зідхання зраджували внутрішню боротьбу. І мов би під впливом своїх минулим болючих думок, забувся, а коли прийшла черга хоронити повстанців, він домагався похоронити їх побіч цвинтаря.

— Це ваша земля. Ми заїди, яких прокляла доля, і викинула поза межі держави і закони! — промовив гірко під сувору мовчанку повстанців. — Ви дали їм християнську прислугу, решту ми їм дамо, як нам каже наш закон!

І сотник вже хотів дати наказ винести трумни із цвинтаря, коли з-поміж людей виступив священик, і станув напроти сотника Хмари.

— Я чув ваші слова, сотнику, — говорив спокійно — і бачив вираз вашого лица. Ви гордого роду, ви родились і учились командувати, та тим разом ви забули одно: Ви командуєте живими, мертвими командую я! Тому покоріться перед Богом і перед смертю! — наставив хрест, сотник глянув, лицем його пройшов скорч, очі повернули давній притомний блиск, він як би прокинувся із прикрого сну, лице його виногоділося, він перехрестився, нахилився, і поцілував хрест.

Стах дивився на те все, і дивувався. Той високий, що стільки страху наносить нагнувшись, і поцілував хрест на бажання ксьондза. Налякався ксьондза, чому налякався? Бо ксьондз чарівник, як це вже давно відкрив дідич.

На знак священика повстанці по черзі підносили і опускали трумни у яму, сотник завмер на струнко і віддав честь, на струнко станули повстанці по боках, поволі опустили всі ність трумн, священик поблагословив їх, і хрестом зрушив грудку землі. На стук тієї грудки землі до віка трумни сотник немов прокинувся, мов би прибув із

далеских світів, нахилився, підніс жменю землі, стиснув її в руці, і півголосом проказував, хоч думками був десь далеко.

— Прощайте, хлопці! Прощайте і спіть. Золоті сні, про які ви мріяли за життя, нехай спляться вам, сні про волю і про свою державу! Спіть, щасливі, нічия рука вже вас не досягне! Нехай та земля, яку ви обороняючи напоїли своєю кров'ю, буде вам за матір у ваших снах! Вічна вам слава!

Кинув грудку землі і здригнувся від стуку, хвилину глядів, як повстанці засипували яму, відтак, мов у сні, обернувся. Люди виходили із цвинтаря, сотник пішов поволи до виходу, і всі бачили, що думками був десь далеко. За ним пішла Юстина і священник. Повстанці передали засипування ями грабареві теж прилучились до походу, і всі чули, як сотник оглянувся на свіжу яму та немов знехотя вирвалось із його уст:

— Як хотів би я бути з ними!

— Не соромно вам, сотнику? — обурився священник, і бисто пооглядався.— Така жорстока доба, а ви розкисаєте!

— Не соромно, отче! Я не розкисаю, як це вам здається, я дуже бажаю туди. Але смерть оминає мене. Я хочу туди, бо там моє життя і все, що мав у житті!

— Минуле спочило в Бозі, сотнику, і не треба його зачіпати!

— Дякую, отче! Дуже дякую, що не ставили питань і не розірвали моєї рани. — Станули при виході.

— Не вступите до мене? — питає священник.

— Дякую отче, не сьогодні. Ми майже цілий день провели поза табором, це каригідне. Отаман хворий, і справ багато, ми ще нові в цьому терені. Я буду з вами в контакті, отче, незабаром зайду. Нам пора іти! Докторе! — звернувся до Юстини. — Ваш сусід Порембскі мабуть жде на вас!

— Не сьогодні! — байдуже відповіла. Пацієнт важніший. Здоровий мусить зачекати, аж вилікуємо хворого. І не до розмови мені сьогодні!

— Згадали про отамана. — зацікавився священник. — Чи можна провести вас кусочок? Як здоровля отамана?

Обоє здвинули раменами.

— Сьогодні рано ще жив, — казала Юстина — але це була боротьба із смертю. Рана від пострілу невелика, але багато крові уплило, і наступило загальне ослаблення організму. Коли б не його залізне здоров'я, він давно

номер би. Коли видержить і перебуде кризу, скоро виздоровіє.

— Все в Божих руках! — промовив священик. — А потім у твоїх, Юстино! Ти добрий лікар, помагай йому перебути ту кризу, не дай йому умерти, ми всі його потребуємо. Правда, сотнику?

— Так, отче! Ми стоїмо перед завданнями, які потребують його генія. Хто пильнує його тепер, докторе?

Олена і Ксеня панереміну. Я просила їх, щоби зараз післали по мене, коли погіршає. Мабуть все в порядку, коли нікого не було.

— Хай будуть золотими ваші слова, докторе! Знаєте, отче, тяжко повірити, але навіть запеклі в боях повстанці присіли вчора, як діти, і ждали на перше слово доктора, чи буде жити, чи ні. І всі зголосились із своєю кров'ю до трансфузії, аж треба було жеребок витягати. Коли доктор оголосив, що отаман живе, і заснув від застрика, неодноразово суворе закам'яніле лице блиснуло радісною сльозою.

— Я вірю, що буде жити! — шептав священик. — Молодий, сильний і в добрих руках, як звать його, ах, пригадав, Сокіл, правда? Сокіл, а сокола не так легко покопати. Я не міг навіть добре придивитись до нього, бо повстанці станули муром і не допускали, а що бачив, це було червоне від крові. Був би дуже вдячний, якщо би ви, сотнику, схотіли дещо про нього розказати. Повстанський отаман все цікава людина. Можете розказати, сотнику?

— Не я, отче, вибачте, і не вмю розказувати і не знаю багато. Але ось, десятник Гіля, знає все і розказувати вміє. Я пришлю його до вас, отче, завтра вже пришлю, домовитись за Службу для нас, і він розкаже вам про отамана.

— Пристанули. — Тут розділимось, отче! Не гнівайтесь, але так треба. І безнечніше для вас! До побачення, отче!

— Я маю ще одно прохання, отче!

— Прошу, Юстино!

— Будь ласка, припильнуйте, щоби мертвих жовнірів забрано з майдану. Хай люди виконають яму і похоронять їх, хоч вони і вороги. Бо киється якась зараза, і всі вимруть, як мухи. Ліків нема!

— Добре, Юстино, я постараюся про це.

— І я маю ще одно прохання, отче!

— Прошу, сотнику!

— Той брехливий слуга Порембского швендається за нами вже довший час. Тепер лежить там у бур'яні і підглядає. Вертаючи, отче, прошу нагло повернути до нього і дати йому остерогу від себе і від нас.

— Добре, сотнику! Хто ще має якісь справи до полагодження? Нема? Тоді з Богом, діти! А вас, десятнику, нетерпеливо ждатиму!

Розійшлись, повстанці зникли в лісі, і не бачили, як палканий священником Стах побіг до двора.

Порембські нетерпеливо ждав його. Вернувшись додому після зустрічі із сотником, почувався як у горячці, вухо трохи напухло і долягало, не міг висидіти на місці, дзвін торгав його нервами, ходив і курив, а потім сів у кабінеті, і випивши кілька коняків, полинув за думками. Прибули минулі роки, спомини вилізли із кутків кабінету, вишовзали на б'юрко, ставали образами між пляшкою і чаркою, торгали щезаючими нервами, і він переживав ще раз минуле. Станули перед очима офіцерська школа, і князь і Пшепюрські, вернулися спомини балів і забав, а потім пам'ятні маневри і постій на Волині. Там стрінули біловолосу княжну Станиславу Корецьку, і всі тільки що укінчені кадети закохались, всі, крім князя. Гордий князь не клав ваги на життя і не хотів бути одним із закоханих студентів, глузував собі із їхнього кохання, і не дотримував їм товариства, все вимикався від товариства княжни, аж це впало їй в око. Княжна, як кожна жінка, любила бути в товаристві, любила бути окружена гуртом закоханих мужчин, поцікавилась, чому князь все ігнорує її, і раз в обличчі усіх їх запитала князя про причину його дивного заховання. Князь поглянув, іронічно підсміхнувся, і всі почули його відповідь, що Станислава йому не подobaється. Скипіли гнівом, брязнули шаблями і всі як один викликали князя на двобій за образу панни. Князь знову іронічно усміхнувся, і обіцяв прийняти визов, коли княжна назве їх своїми лицарями. Всі повисли на устах Станислави, але жіноча вдача химерна, нехай жінка і високого роду і багатого походження. Горда і прекрасна аристократка не назвала нікого із них своїм лицарем, і всі були тим дуже розчаровані, а вже найбільше він, Порембські, що молочись до неї своїм коханням, прямо наступав їй на п'яти. Станислава поглянула кругом, усміхнулась, і на здивовання всіх заявила, що князь не образив її.

— Почувань не можна накидати! Я не можу і не смію примушувати князя любити мене, бо тим розбуджу ненависть. Князь мав відвагу сказати правду, і тим він сподобався мені!

Усміхнулась до князя, кинула йому квітку, гордо обернувшись і відійшла кроком переможця, лишаючи заскоченного князя з квіткою, а за нею гуртом підбігали всі вони

тільки що винущені кадети, і ніхто з них навіть не подумав, що між обома гордими противниками зацвіте слава на цілу Польщу кохання.

Порембські випив коняк, ставало душно, за чаркою стали привидом пам'ятні лови у Біловезькій пущі, де він програв Станиславу і мусів покинути найвищі сфери товариства.

Вернувшись з маневрів додому, він кинувся у вир життя, і, гуляючи з жінками, забув про княжну, спокійно і байдуже їхав на лови, й тому зустріч із княжною поразила його громом. Побачив її ще гарнішою, ще милишою, і приспане кохання, не так кохання, як пожадання, розбу-дилось з подвійною силою. Два дні не відступав від неї, ловецьке товариство збиралось, але він не думав про лови, шукав поглядів, шукав слів, шукав самоти із княжною. Та княжна була якась дивна, невесела, немов би когось виглядала, немов би щось її бракувало, неначе б не могла прикликати своїх думок. Третього дня ранком мали вирушати в пущу. Порембські вперто домагався якоїсь обцянки, згоди бути її товаришем, княжна ще мовчала сумна, вже мали всідати на коні, як княжна оживилась, зарум'янилась, повеселіла, легко станула на його коліно, вискочила на коня, і, дякуючи здивованому Порембському усмішкою чару, обцяла йому рай.

— Ви будете моїм товаришем ловів, ротмістре!

Мало не затанцював із надміру щастя, світ закружляв перед очима, гордо глянув на зібране ловецьке товариство, побачив князя, якого не було досі, певно тільки що приїхав. Князь кивнув йому приязно, відклонився механічно, думки його були при княжній, і, радіючи надією про розкішні хвилини самоти із нею, не міг дочекатися знаку вирушати.

Князеві, як найбільшому мисливцеві, доручено провід ловами. Порембські завважив, що Станислава кидає крадені погляди у сторону князя, але не переймався тим, не був заздрісний, знав, що вона пам'ятає про давню уразу, і сподівався, що горда жінка шукає нагоди зрванжуватись. На ловах буде нагода до того. Порембські радів, що буде свідком пониження князя. Коли нарешті вирушили, зідхнув облегшено із глибин своєї нетерплячої душі.

Князь уставив усіх півколом, і остеріг перед небезпеками. На його знак пустили собак, вїхали в пущу, і кожному в ухах дзвеніли гострі слова вибраного провідника, що за непослуг строго каратиме. Порембські не переймався тим, князь був його товаришем, не думав про лови, не

думав про звірів, ні про лисів, ні про диків, ні про ведмедів, він думав тільки про прекрасну свою товаришку, шукав нагоди відстати від цілого товариства, очима шукав місця, де міг би запропонувати княжній присісти відпочити, щоби шіхто їх не бачив. Непомітно почав приставати, відбивався від товариства, відбивався щораз даліше, обое їхали глибше в пущу, терен ставав дикий, незнаний, неприступний, коні з трудом продирались, княжна їхала передом, держала рушницю готову до стрілу і бистро розглядалась, її цікавила незнана і небезпечна дорога. Їхати ставало щораз тяжче, Порембскі утомився, і вже почав жалувати, що відбився задалеко, коли нагло ліс розступився і постелив перед ними прекрасну поляну. Порембскі навіть не глянув перед себе, без слова зліз із коня, підійшов до княжни, помагав їй злізти і торкнувся до неї, опираючись на його руки, вона легко скочила з коня прямо перед нього, прямо в засяг його рамен, він глянув на її золоті кучері і в прекрасне рум'яне лице жіночости, кров вибухнула по лум'ям, жажда запекла вогнем, — я кохаю вас княжно! — процідив і пірвав її в рамена. І ще не встиг обняти її, як від його наглого руху занепокоїлись коні, зафоркали, із поляни за його плечима роздався загрозливий хрюкіт, Порембскі затримався, і глянув на широко відкриті очі княжни, що не страхом, а цікавістю гляділи позад нього, він скоро оглянувся і налякався. Недалеко за ним на поляні стояла величезна матка із стадом поросят, грізно гляділа на них, але уснокоювалась, бо хрюкіт завмирав. Порембському минув страх скоро, за страхом прийшла лють на звіра, що вирвав йому з рук таку нагоду. Він хотів щось показати перед княжною, похвалитися своїм умінням, обернувся нагло, і скочив до коня по рушницю. Даліше все пішло блискавично. Порембскі вхопив рушницю і скоро обернувся, княжна крикнула: Не рухайтесь! — але він її не слухав, із поляни пронісся грізний і дикий хрюкіт, на його рух дик нахилився і рушив у їх сторону. Порембскі нервово прицілився і стрілив, але не поцілив ока, і куля відбилась від смоляного боку. Гук стрілу ще більше роздразнив дика, дик прискорив свій хід. Порембскі стрілив знов, але знову не поцілив ока, лютій дик наступав величезними клеваками і сопів на всю пущу. Порембскі почув, що страх виповзає на його спину. Гримнув гук стрілу, це стрілила княжна, але куля відбилась від засмоленого чола. Дик захрюкотів, княжна прицілилась, але рушниця затялась. Дик, сопучи, вже був близько, величезні гострі клеваки забілили на чорному смоля-

ному тілиці звіра, Порембські із страху почув ті клеваки у своїйому боці, і так налякався смерті, що обернувся й скочив за княжну, а відтак за дерево, лишаючи княжну на певну смерть від розлюченого звіра. Не бачив, як із кущів вискочив стрілою вовк, вхопив дика за задню ногу, дик у бігу повернувся і перевернувся, скоро піднявся, скочив до нового напасника, вовк відскочив, дик повернувся передом до княжни, вовк знову прискочив до його задніх ніг, матка відігнала його і повернулась до княжни, вовк прискочив утретє, дик махнув люто головою вбік, клевом зачепив і ранив бік пса, пес завив, ледве відскочив, дик повернувся до княжни, і був уже близько, як збоку зпоміж дерев прискочила чиясь висока тінь, вхопила дика за ногу, перевернула величезного звіра, і встромила йому лід лопатку ніж аж по ручку. Матка захарчала, бухнула кров'ю, підорвалась і упала без руху, збиваючи князя з ніг. Князь упав на землю, а мертва матка притиснула його ноги до землі. І тоді між кущами захрюкав другий дик і кинувся на лежачого безборонного князя. Князь сягнув по рушницю, але не міг досягнути, гора м'яса лежала на його ногах, і гора м'яса грізно насувалась. Він досягнув ножа, але не міг його витягнути, дик скоро і дико наближався, над головою князя нагло вдарив грім, а як дим розвіявся, мертвий дик лежав побіч убитої матки, а бліда княжна клячала біля князя, держала рушницю при оці, хоч у дулі не було кулі. З бідою видобувся зпід мертвого дика, ноги були тільки легко подушені, але розходив їх, обійшов кругом мертвих звірів, пошестив поросят, пошестив раненого пса, і підійшов до княжни. Станули напроти себе, як старинні боги, глянули на себе, і зрозуміли себе одним поглядом.

— Гарний стріл, княжно! — пробував іронізувати по старому. — Гратулюю!

Але княжній не було до жартів, вона вже знала все, що хотіла.

Ви спасли мені життя, князю!

Не я боронився — не я, він спас вас, княжно, гайдук! — Показав на ранену собаку, що повзла у їх сторону.

— Не він! Гайдук затримав смерть на кілька секунд. Ви спасли мене новим мисливським способом!

— Прошу, не пробуйте його княжно, і нікому про це не кажіть! Я бачив на Галяпагос лови на черепах. Дики не черепахи! Тут все сталося випадково. Але я дякую вам, княжно, ви спасли життя мені!

— Життя за життя, князю!

— Чи життя для життя?

Замовкли споважніли, глянули собі в очі, не говорили, а дорогі хвилини минали. Княжна зрозуміла, що треба дії що коли тепер не вхопить щастя у свої руки, то вже ніколи його не полонить.

— Я чую голос серця крізь зашлону гордості, князю! Ми призначені для себе. Коли ви не промовите слова, годі засеромлю вас і попрошу вас про вашу руку!

Глядів на неї, але не так, як досі, не було в його погляді ані глуму, ані іронії, ані охоти докучити, ані охоти потражнити, не було нічого старого, бо прийшло нове до його погляду, прийшло кохання.

— Ти спасла мое життя, і воно твоє! Я твій!

Простягнув руки, поцідував княжну, пригорнув до грудей, і забулись в обіймах стоячи. Коли прокинулись, кругом них стояли поросята.

Порембські бачив усе, чув легкий біль у грудях, але вже не було в них тієї бурі, що шаліла ще перед кількома хвилинами, він стояв віч-на-віч із смертю, і страх смерти убив у ньому всі інші почування. Ще не усвідомив собі ваги останніх подій, ще не знав, що зломив свою кар'єру, і на все програв княжну, глядів на величезні тілища диків і дрижав на вид величезних клевів, що були б розпори його на двоє.

Прощу приготувати коней, ротмістре! промовив князь у його сторону, і він здригнувся від тих слів, хоч не було в них злості. Ви не послухали наказу! говорив далі князь, дивлячись на диків. — Не буду карати вас за непослух, вас доля покарала, ви втратили нерви. Подякуйте гайдукові, що знайшов вас саме в пору! — Затрубів у ріг, послухав, десь далеко відозвався другий ріг, ще раз затрубів, і пішов перев'язувати раненого пса.

Порембські привів коней на поляну, десь далеко загавкали пси і занепокоїлись поросята, ховаючись при неживих диках, гавкіт вміру приближався, Порембські підвів коней до княжни. Вона не дивилась на нього, і це його заболіло.

— Вибачте, княжно!... почав, але не одержав вибачення. Глянула на нього, як він глядів на своїх слуг, або підданих, зором зневаги, і гнів заграв у її зінцях.

— Ви зложили свій іспит, ротмістре! процідила.
— Прощайте! До нас повороту нема!

Зрозумів, що програв на все, програв княжну і ті кляси, в яких він досі обертався, дивувався, що байдуже прийняв її слова. Гавкіт собак був уже близько, вже було чути туїт коней, Порембські глянув на князя, як пестив перев'язану собаку, і не чув урази до нього, бачив, що не йому міряти з князем. А князь станув між диками, станув правою ногою на голові матки, підніс риг до уст, і коли мисливське товариство в'їжджало на поляну, заграв мисливську пісню перемоги.

Випив і махнув рукою. Сьогодні доля поставила їх напроти себе. Давній гордий аристократ злетів до ролі тільки повстанського сотника, все його минулося, тільки давня гордість остала. А він, Порембські, сидить, як колись на своїх добрах і має більшу силу, як колись. Князь безборонний, знищити його, пімститись за те, що він забрав йому Станиславу. Вуха боліло, і Порембські пригадав осторогу сотника Хмари. Пі, він розкаже про минуле, його рекорди все добрі, ліпші, як Порембського, йому повірять і будуть сміятися з Порембського, що перед звірем ховався за жінку, треба забути минуле, а жити для теперішнього. І в тій хвилині станула Юстина перед його уявою. Станула, аж здригнувся, як жива. Налив чарку, постать жила в уяві, затужив своїм пожаданням, доля пощадила її для нього, піти, пошукати її, вони заручені, і, мов із-за стіни, пригадав слова сотника: — Вона вибрала сокола! — хто є тим соколом, хто є кращий від нього, хто сміє бути кращим від нього, вона кохає його, Порембського, він є тим соколом, вона його кохає, сотник заперечував, чому заперечував? — У неї характер Станислави! — пригадав ранішні слова сотника і спалахнув гнівом. Випив чарку і кинув нею об стіну. Чарка розприснулась дрібним розбитим склом. Гордий князь, — шешула думка і вухо заболіло. Не князь, а сотник сам закохався в Юстині, і напевно перемовляє її, розказуючи про його минуле. Порембські налив іншу чарку, випив, гнів пройшов із теплом коняку. Чи стати йому до змагання за дівчину? — задумався. Князь перевищає його у всім, не видержить з ним змагання, мусить уступити. Випив ще чарку, вухо затерпло, і нерви успокоїлись. Легко зашумів змученням, мусить поговорити з Юстиною, сотник пригадає їй, що він на неї жде, вона обіцяла прийти, вона дотримує слова, дотримає, прийде, оп'яніла голова похилилася, і Порембські сидячи заснув.

Прокинувся, як Стах грюкнув дверми за собою. Вечоріло.
— Чому галасуєш, хлопське рило! — гукнув з просоння,
і сердився. — Куди ти цілий день волочився? Винюхав
щонебудь?

— Так, пане дідичу! — побачив пляшку і облизався. —
Я дуже перепрошую панську терпеливість, що я голосно
замкнув двері, я не знав, що пан сплять, — підійшов до
бюрка — я багато довідався, бачив бандитів, багато знаю,
чи можна одну чарку, пане дідичу?

— Пий, хлопе, бо без того нічого не розкажеш. Пий і
починай нарешті! — позіхнув розіспаню Порембскі.

— Дякую панській ласці, слуга пана аж до смерті! Я
був на похороні, бачив бандитів і їх команданта ...

Команданта? Як виглядав?

— Високий, насуплений, хмарою стягнені брови ...

— Це не командант, дурню, це тільки сотник. Я говорив
з ним сьогодні рано. Він знав, що це ти ручався шляхет-
ським словом. Він казав остерегти тебе, щоб ти не пробу-
вав того ще раз, бо сплять двір, а тебе повісять! Отже
пам'ятай, такі жартів не знають!

— Ех! — махнув рукою Стах — не дуже вони небезпеч-
ні, коли грозять. Добре, що остеріг, тепер так робитиму,
щоб мене не зловили!

— Не роби нічого, бо мені сплять двір!

— Я робитиму на власну руку, влада заплатить добре
за кожного бандита. Чи можна ще одну чарку, пане дідичу?

— Ти ще пічого не розказав!

— Зараз зачну! Панське здоров'я! Я цілком висох сьо-
годні! Від чого тут починати. Про бандитів пан дідич уже
знає ...

— Чи ти довідався, як було у ксьондза?

— У ксьондза? — здригнувся Стах. — Я ксьондза не хо-
чу заціпати, він з чортом справу робить!

— Чи ти довідався, як було вчора з бандитським ота-
маном?

— З отаманом? Ага! У ксьондза! Ага! Чи можна ще од-
ну чарку? Дякую панській ласці! З отаманом було так!
Непритомного отамана принесли до ксьондза, і післали
по лікаря, по Юстину. Пішов той високий, пан казали,
що він сотник, отже він пішов і ще один, не знаю, як зветь-
ся, Галузь, Конар, Гиля, якось дерев'яно зветься, отже
пішли оба по Юстину, а Зазулин Дмитро їх вів. Він мені
розказав про все, тому я так добре все знаю. Отже прий-

шли вони до Юстини, і знайшли її саму, як сиділа при розбитій голові старого тата.

— Юстино! — озвався Дмитро, — Юстино! Люди прийшли! — повторив голосніше. Вона не чула. Тоді приступив сотник, присів біля неї, і почав гладити її руку. Юстина немов прокинулася із дрімоти, здивовано піднесла очі, глянула на присутніх, і вернулася до свідомости.

— Чому ви прийшли сюди? — тихо запитала.

— Докторе! — промовив сотник. — Отаман тяжко ранений, потребує помочі. Докторе, рятуйте отамана!

— Огамана? Не можу, не можу йти. Татові потрібно помочі!

— Докторе! — настирливіше переконував сотник. — Ваш батько вже поза засягом живих. А отаман ще живе, та рештки життя втікають, докторе, ходіть рятувати життя!

Не можу рятувати чужого життя. Тата треба рятувати!

Тоді сотник шепнув щось другому, той вийшов до другої кімнати і вдарив дошкою по столі. Залунав лоскіт, як вистріл, Юстина торкнулася, як уколена, глянула кругом, зір унаві на розбиту батькову голіву, і річкою вибухнули довго стримувані сльози. Сотник підніс її щось говорив до неї, плач поволі втихав, і тільки жаль потрясав її плечима, як виходила з хати, держачи сотника за руку. За ними той другий, що якимось дерев'яно зветься, ніс лікарську торбу, а Дмитра лишили погасити світло і замкнути хату. Але Дмитро налякався мерця і втік. Чи можна ще одну чарку? Дякую панській ласці!

У ксьондза всі посумніли, коли ослаб віддих отамана, але полегшено віддихнули, коли прийшла Юстина. Один сотник журився, що не буде з неї великої помочі. І, дійсно, Юстина як у сні підійшла до отамана, простягнула руку, торкнулась крові, і немов би електричний струм пройшов через неї. — Хто це? — опритомніла питаючи.

— Це наш отаман, Сокіл! — Рятуйте його, докторе! — поволі й з притиском говорив сотник.

— Сокіл? — торкнулась удруге кривавої плями на грудях отамана, і гляділа не моргнувши. В тій хвилині отаман рухнув головою, Юстина ж дивуючися підняла високо брови! — Сокіл — повторила, і немов би під подувом вітру живучости вся нараз оживилася. Вихопила торбу з інструментами з рук дерев'яного бандита, і із нездалої напів притомної Юстини перемінилась у лікаря, що бореться із смертю.. Всі гляділи і не дихали, один ксьондз тихо щось бубонів, напевно заклинав, бо він чарівник, потрафив покорити того високого бандита. Юстина слухала, і вдив-

лялася в отамана, а коли врешті піднесла очі на присутніх, була в них утома, але було і щось інше, щось нове! Чи можна ще один коняк, пане дідичу?

— Що було в очах Юстини? Кажіть, будь ласка!

— Що було? В очах було кохання! А чарка?

— Брешеш, хлопе! — крикнув як ужалений. — Пий свою чарку і признайся, що брешеш!

— Ні, пане дідичу, я не брешу, я так чув, і кожний панові то саме розкаже. Юстина закохалась у раненому отамані.

— Не вірю! — викрикнув, а у грудях розгорялось пекло заздрости. — Вона не кохає отамана. Навіть сотника не кохає, а не то отамана. Ніколи! А знаєш, чому ні? Вона кохає мене! — Умовляв у себе, хоч в ушах бриніли слова сотника: — Вона кохає іншого! — Випив чарку, стало легше, віддихнув, і посунув пляшку до Стаха.

— Налий собі ще одну і розкажуй далі!

Дякую панській ласці, пане дідичу, дуже дякую! — Белькотів Стах уже підпитий. — Розказувати далі? Де я став? Чи є ще що розказувати? А може я вже скінчив? Де я став? Ага, вже знаю. Юстина прослухала отамана, і, ховаючи інструменти, звернулася до сотника.

— Отаман живе, сотнику, хоч того життя вже небагато. Потребує крові і то скоро, — і почала замикати рану.

— Чи витримає ще годину, докторе? — спитав сотник.

— Думаю, що так! Чому сотнику?

— За годину будемо в таборі! !

— Я рішуче протестую! — озвався нагло ксьондз. — Я не дозволю рухати його з хати, тяжко раненого носити десь по горах. Чи ви подуріли? Тут хай лежить аж виздоровіє.

— Ми дуже вдячні вам отче, — промовив сотник — дуже вдячні за готовість допомогти. Але не можемо і не сміємо скористати з вашої гостинної оферти.

— Мусите скористати!

— Ви, отче, забули, який час, і що ми тільки що розбили відділ війська. Ми не сміємо лишати одного хлопця, коли в ньому хоч мала іскорка життя. Такий наш закон! Чи сміли би ми лишати тяжко раненого отамана? Ви не оброните його перед ворогом.

— Ворог не довідається! Я його сховую!

— Навіть не знаєте, як скоро довідається. На голову отамана дві держави наклали нагороду, СРСР тільки 15.000 рублів, Польща тільки 10.000 злотих, але напевно підвищить по сьогоднішнім бою. Ми вдячні, отче, за

прислугу і поміч, але отамана не лишимо. На ваш знак, докторе! — звернувся до Юстини. Юстина дала отаманові якийсь застрик, положили його на ноші і понесли. Юстина пішла за ними, як тінь, і нічого не бачила, крім раненого отамана. Розбудилось дрімуче серце, при втраті однієї любови видом крови зродилась друга любов, і Юстина свою любов дочки до батька віднайшла у незнаній їй досі любові дівчини до хлопця. Так усі говорять. Чи можна ще одну чарку?

— Ет — махнув зневажливо рукою — в селі не одно говорять. Я не вірю твоєму говоренні. Ти багато не дочув, а багато видумав. Сотник обіцяв переказати Юстині, що я жду на неї. Він дотримує обіцянки. Юстина прийде, і почемо, чи скаже те саме.

— Чи можна спитати пана, коли вона має прийти?

— Сьогодні! Може вже йде!

— Чи можна ще один коняк? Юстина не прийде сьогодні, пане дідичу! Прошу вислухати, я чув, як сотник пригадав їй, що пан хоче говорити з нею, але вона махнула рукою. Завтра — сказала — пацієнт важніший, здоровий мусить уступити хворому.

— А, не казав я? Вона тільки з обов'язку!

— Може? Я не знаю, я тільки розказав те, що чув. О, а я щось для пана приніс! Мало що не забув. — витягнув фото з кишені.

— Покажи! Що ти приніс!

— Юстину, фото Юстини! Чи можна ще один коняк? Чи пан дасть нагороду?

— Дай сюди! Гарне фото. Де ти його взяв? Признайся! Ходив грабувати? — Порембські поставив фото на бюрку і приглядався.

— Ого, вже починається! Я сподівався похвали ... нагороди ... більше не буду вже старатися зробити панові приємність. Я знайшов його, і це все, вже сам не знаю, де я його знайшов.

— Я тобі пригадаю. Ти був у розбитій хаті Юстини, ходив красти, коли там ще було що красти. Правда? Признайся!

— Я не крав, я ходив подивитись і ... і знайшов це фото. Коли б знав, що пан буде злоститись ... Я віднесу його назад!

— Я не злощусь, Стаху. Я хотів тільки знати, де ти був. Що ти вкрав, це твоє, воно і так нічیه.

— А Юстина?

— Юстина житиме тут, у дворі; її не треба буде старої знищеної хати. Хочеш, я тобі її подарую.

— Дуже дякую пану, пане дідичу, дуже дякую. Слуга пана аж до смерті. Нарешті я буду мати свою хату і свою землю. Чи можна один коняк на то конто? Дякую! А як Юстина не погодиться?

— Чому не має не згодитись! Я беру її до сальонів, зроблю з неї паню, королеву сальонів, і вона не згодилася? — Налив чарку і випив. — Погодиться, Стаху, побачиш, що погодиться. Ти не знаєш жінок. Кожна жінка любить вигоди, блиск, гроші і товариство. Я певний, що Юстина погодиться, тимбільше, що вона вже майже моя, погодилася бути моєю жінкою. Ми заручені, а це щось значить.

— Чи можна щось сказати? — почав Стах, налив собі чарку і випив. Не хотів слухати про Порембського наречену. — Я чув у селі, як хлопи парікали на пана. Кажали, що пан дідич спровадив на них комісію і військо. Найбільше говорив грабар Петро . . . — брехав уже підпитий.

— Хай собі говорять. Я був у Ряшеві.

— Хе, хе, вони казали, що пан виїхав навмисне. І ще кпили собі, що пан бігає за Юстиною, як цуцик, а Юстина пана не хоче.

— Хай собі кплять. Я їх фактами переконаю. — в голосі дрижала легка образа і гнів, але дідич ще опанував себе — Ще що чув?

— І ще чув, як насміхались, що пан чекає на Юстину, а Юстина має пана десь, бо кохає бандита. Кажали, що вона щоночі з іншим бандитом спить . . .

— Мовчи! — викрикнув порушений до глибини. Лють залила його кров'ю, і він грізно показав пальцем на двері. — Вийди! Вийди і не смій того повторяти! — говорив поволі, а в грудях гураганом бушувало пекло гніву і заздрости. — Юстина порядна панна, і ще з ніким не спала! Затям це, і другим перекажи! І ще скажи всім, що вона мене кохає, тільки мене, завтра прийде до мене, і завтра я з нею ожениюся. А тепер іди, зникай, і не показуйся мені на очі! — тріснув дверми за Стахом, хитким кроком підійшов до столика, випив чарку, взяв у руки фото Юстини, і довго глядів на нього. Поставив і знову випив, пожадання й заздрість розперли його груди, він щось пробурмотів, глянув на стояче фото і знову випив, закляв, похитнувся, відвернувся від столічка зробив два кроки, повалився в одязі на софу, і захропів на цілий кабінет. Не чув, не бачив, що Стах вернувся назад, і вкрав решту його коняку.

Сонце вже доганяло полудень, як Порембські прокинувся і довго не міг собі пригадати, де він. Боліло горло від незвичного храпіння, боліла шия від незвичного лежання, а найбільше боліла голова від учорашнього пиття. Боліла при кожнім русі, як тільки старався її піднести.

На дворі розливалось літнє сонце, запалило літо і підсичувало горіння літа своєю спекотою. Та літня спекота пролізла у хату через замкнені вікна, повисла над сплячим Порембским, і видобула із одягненого останні краплі поту, що коли він прокинувся, все було на ньому мокро. Насилу встав із софи, голова розривалась від невидних ударів із середини, він скинув із себе весь одяг, пішов у лазничку, і пустив на себе холодний струм води. Трохи полегшало. Змінив він білизну, убрав свіжий одяг і випив чарку коняку, щоби відтроїти перespoений організм. — Клин клином! — пробурмотів, коли голова трохи відсвіжилась, почув голод, задзвонив на Стаха, і сів ждати, але Стах не приходив. Лютий пішов він кімнатами, всюди була та сама спека, тільки у кухні на північній стороні застав ще рештки приємного ранішнього холоду. Стаха не було і сніданку не було. Порембські сердитий і голодний вийшов на двір, не бачив нікого, сад стелив перед ним свої тіні, запрошував у свій холодок, кругом лежали папері і сміття, яке лишив по собі перемиський гарнізон Пшен'юрского, він вже хотів ступити у сад, коли із другої сторони двора долетіли до нього якісь голоси. Пристанувши, він пізнав голос Стаха, але не міг пізнати других голосів. Цікавість перемогла, і Порембські пішов через сіни на другу сторону. Перед ганком стояло двох селян, один був грабар Петро, зараз його пізнав, а другий був молодий, подібний до грабаря, певно його син. Селяни намагалися увійти до двора, але Стах стояв на ступенях, і не хотів пускати їх до середини, перемовляв, лаяв, грозив, нічого не хотів слухати. Був такий дивний, що Порембські поцікавився і вмшався.

— Чому тут такий галас! — викрикнув гостро. — Що сталося?

— Добрий день, пане дідичу! — уклонилися господарі. — Ми прийшли до пана дідича за порадомою . . .

Я сказав їм — перебив Стах — що пан спить, хотів вислухати їх і переказати справу панові, але хлопці . . .

— Мовчи, Стаху! — гукнув Порембські, пригадавши слова сотника. — Ти сам хлопці, не забувай, що стоїш перед

паном. Уступися, я сам поговорю з людьми. Коли хто до мене приходить, ти мушиш мені зголосити, а не відстрашувати людей від мене. І епер інші часи, не забудь цього, Стаху! Прошу, сідайте! --- показав здивованим селяням вигідні плетені крісла на ганку, і сам сів. — А ти, Стаху, іди і готови снідання. Шницка і яйця повідевськи. Прошу, що за справа у вас? Я слухаю вас.

— Ми, прошу пана дідича, прийшли просити інформації у дуже неприємній справі. --- промовив грабар Петро.

--- Неприємній? Чому неприємній?

— Гм, я не знаю, як тут говорити. Було це передучора, як війсьکو тут було, сталося це у дворі...

--- Що, що сталося? --- допитував, а страх виповзав на чоло, що щось знають, і питатимуть про комісію.

Дай мені сказати, тату! — озвався молодший. — Тут, пане дідичу, справа йде про мою сестру Орину. Ви знали її, пане дідичу, правда, що пригадуєте собі Орину?

Орину? Ага, ту щебетуху, знав її, добре знав, певно, що пригадую собі її; все мала запас повни, і ціле село ними обділяла. Ще в неділю говорив із нею. Що з нею сталося? Хвора?

--- Ні, пане дідичу, пропала без вісти!

— Пропала? Коли, де?

--- Передучора, коли комісія урядувала. Бачили її, як ішла до двора, а потім почався грабунок, бій, кожний мав багато клопоту, і ніхто її не бачив. Коли по бою все успокоїлось, вона не прийшла додому, ми тим не переїмалися, бо вона часто приходила пізно, потім був похорон, її не було, не прийшла і вночі, ми ждали, і не діждавшись, почали журитись, а потім пішли розпитувати, і так по сліді зайшли сюди до двора. Ви не бачили її, пане дідичу, не знаєте, де вона?

--- Не бачив і не знаю, перший раз про це чую від вас. Передучора я був у Ряшеві, із старостою мав розмову, він мій приятель. Я навіть не знав, що комісія тут була. Староста запевнив мене, що комісія приїде аж за два тижні, можете собі явити, як я здивувався, коли Стах розказав мені, що комісія вже була. Коли б я був знав про це, зараз був би приїхав, може затримав би насилля і розбої. Військом командував мій шкільний товариш.

--- Той капітан, що бився з отаманом?

--- Той сам, капітан Пшен'юрскі. Але я про ніщо не знав, про все довідався доперва від Стаха. Пождіть, я закличу Стаха, він був дома, якщо вона була у дворі, він напевно бачив її і скаже, куди вона пішла та що з нею сталося.

Стаху! Стаху! — крикнув у двері. — Покинь усе і біжи сюди! Він зараз прийде! — сказав селянам, і ще не скінчив говорити, як Стах станув у дверях. — Стаху! — питав значуче Порембські. — Передучора пропала Орина, та сільська пошта, як ти все дражнивсь з нею. Батько і брат шукають її, питали людей за нею. Вони прийшли до двора за слідом, і тут її слід уривається. Скажи, була вона тут? Видів ти її?

— Передучора? — думав голосно Стах, і Порембські пізнав по тоні його голосу, що Стах щось знає. — Орина? Ага, пригадую! Так, вона була у дворі... я бачив... еє... вона не була у дворі, ні... еє... вона була тільки при дворі... так, тенер пригадую собі, знаєте, передучора було дуже багато війська у дворі, всі хотіли їсти, пити, і я не звертав уваги на своїх, еє, знайомих із села. Так, я бачив її, вона прийшла там до паркану, у саді було повно війська, ще сміття лежить, так я бачив, як говорила із жовнірами, стояла за парканом, а потім я відійшов, бо капітан мене покликав, і я більше нічого не знаю. У дворі вона не була!

— Чи це все, Стаху? Більше нічого собі не пригадуєш? — питав гостро Порембські, хоч знав Стаха і знав, що більше від цього не видобуде, хіба при допомозі грошей, або пагая.

— Все, пане дідичу, святу правду, більше нічого не бачив і нічого не знаю.

— Напевно, Стаху? А не брешеш ти?

— Напевно, присягаю на всіх святих, щоб я не дожив до кінця місяця, коли брешу!

— Гм, що робити — звернувся Порембські до селян — я не був дома, і нічого не знаю. Ви чули, що Стах сказав, і закликав. Вона не була у дворі, вона була при дворі, при паркані саду. Може де у селі застрілили її жовніри? Як ніціонку!

— Ні, пане дідичу, коли б жовніри застрілили її, ми знайшли б тіло. Ми шукаємо її, або її тіла, перешукали ціле село і околицю довкруги, і ні сліду по ній. Пішла до двора й пропала безслідно.

— Стах каже, що її не було у дворі. Зголосіть до поліції, може Орина втекла перед жовнірами на друге село...

— Ми зголосили до поліції, обіцяли нам, що розслідять справу, але коли це буде? Ми хочемо похоронити тіло, коли Орина мертва, ми хочемо знати, що з нею сталося. Поліція нам не допоможе, одинока надія, що повстанці знайдуть її, обіцяли розслідувати справу.

— Повстанці! — викрикнув Порембські, і чомусь неприємно стало.

— Так, пане дідичу, цей високий сотник із стигненими бровами, як хмара, сотник Хмара. Він дуже зацікавився тією справою, що Орина зникла у дворі, і обіцяв прослідити справу. Це одишока паша надія.

— Я знаю сотника -- говорив Порембські, а попередня неприємність помалу перемінялась у страх -- коли він обіцяв прослідити, то він дотримає слова, він все дотримував слова. — Мимоволі торкнув проколене і загоєне вухо. — Мусите зачекати на вислід його слідства, я сам нічого для вас не могу зробити. Мені дуже прикро, -- сказав підводячись, а за ним встали і селяни -- що я не міг служити вам інформацією, але я нічого не знаю, чув усе перший раз. Запевняю вас, панове, що доложу всіх сил, щоб розслідити цю неприємну справу, і коли довідаюся щось позитивне, зараз вас повідомлю.

— Дякуємо, пане дідичу, дуже дякуємо! До побачення, пане дідичу! -- уклонились чемно і пішли. Порембські стояв, довго глядів їм у слід, думки роєм гуділи над його головою, не міг пов'язати кінців, голод відозвався, він бистро повернувся, і станув напроти Стаха у дверях. Глядів на його безвиразне лице, на його мутні очі, на вічно незачесаний волос, пригадав собі його запевнення і ту згану брехливу нотку. Загроза повстанського слідства висіла страхом над двором і над ним, дзвеніла в ухах осторога сотника, і Порембські рішив, що мусить дізнатись правди, за всяку ціну мусить відкрити таємницю і зарадити злч, поки ще час.

— Снідання готове? — пішов він за Стахом у кухню. скоро їв, але не насичувався смаком, бо думки шукали розв'язки таємниці. Глянув на Стаха, Стах як би нічого, порався біля кухні, Порембські скоро встав і станув напроти Стаха.

— А тепер скажи правду! Де Орина? -- промовив із стримуваним гнівом, готовий усіми способами видобути її із Стаха.

— Не знаю, пане дідичу, на правду не знаю. Пан дідич чули, як я відповів хлопам, і це правда, що я сказав. Присягаю, що я казав правду.

— Я не цікавлюсь тим, що ти сказав хлопам, я хочу правди. І твій присязі не вірю, бо знаю тебе, і кожне твоє слово звучить неправдою. Ходи зі мною до кабінету. Я вже вчора знав, що ти щось нагрішив!

— Але я нічого ...

— Мовчи і слухай! Як я приїхав, ти був дуже услужний, і підлещувався. Такій ти є, коли щось нагрішиш, бо звичайно ти лінивий і нездалий. Я думав, що ти щось украв, бо ти тоді добре заховуєшся — тут оглянувся, чи Стах іде за ним — твоя байка про козу і капусту висвітлила мене, що ти щось украв, але я тим не переймався, бо коли забороню тобі, крастимеш ще більше — увійшов до кабінету — Замкни двері! А ти не вкрав, ти наброїв чогось іншого я боюсь думати про це, ти сам зараз розкажеш. Сідай тут, Стаху, і кажи правду, поки я добрий, і поки ще час . . .

Я сказав правду, пане дідичу. Що я маю розказувати, як я більше нічого не знаю.

— Де Орина, хлопська мордо!

— Я не знаю! Присягаю, що не знаю!

— Стаху! Вона була у дворі, ти це знаєш і я це знаю, бо я відгадав по твоїй міні. Тільки ти знаєш, що з нею сталося, а я ні. Стаху, мені не йде про Орину, тут загрожений двір і я і ти, чи ти того не розумієш? Де Орина?

Я не знаю! — вперся на своєму, а очима їв коняк на бюрку. Порембські налив собі чарку, випив, налив другу, віддихнув, підсунув Стахові під ніс, і коли Стах понюхав, Порембські забрав чарку назад.

— Добрий коняк, правда? Хочеш пити?

— Хоч одну чарочку, пане дідичу!

— Скажи, де Орина!

— Орина? Вона . . . я не знаю, пане дідичу. Жовніри були, може застрілили, я не знаю, чи можна одну чарку, пане дідичу?

Дістанеш, як скажеш, що знаєш. Дам тобі все, що тут є, більше, як пів пляшки. Чи ти не можеш зрозуміти, що брехією не виграєш зі мною? Я не дозволю, щоб через тебе двір був у небезпеці. Де Орина, дурню?! — люто викрикнув. Що ти з нею зробив? Признавайся по доброму, бо я силою видобуду правду із тебе! — встав ізза бюрка і пішов у сторону дверей.

Я вже раз сказав, що не знаю, я присягав, що не знаю, що ж я можу зробити, коли пан дідич мені не вірять? Я сказав правду. Я бачив її коло паркану — почув звук замка і черкіт ключа — чому пан дідич замкнув двері?

— Не вийдеш звідси, аж доки не скажеш правди! Де Орина? — гукнув грізно.

— Е, ви все то само! Де Орина і де Орина! Звідки ніби я маю знати, де вона? А потім за якусь хлонку, щоб так мене мордувати?

— Таку ти вже співаєш? Я за хлонку не питаю би, хай

пропадає, але тут справа не із хлопкою, але з тим, що нею зацікавилися бандити! Коли сотник візьме справу в руки, напевно викриє її, до того ще якимсь Посатим загрожував мені, мабуть якийсь добрий шпiон. Тут, худобо, справа не в тім, що хлопка пропала, тільки в тім, що через неї загрожений двір і я, хлопе! Чи ти того не розумієш? Мовчиш, коняк не пригадав тобі нічого, а я мушу дізнатись правди. Коли коняк не поміг, дамо тобі щось міцніше — відкрив шафу — зараз ти пригадаєш собі, коли я почастую тебе. Чи може надумався, і так скажеш? Мовчиш, не хочеш мене послухати, за це дістанеш батога — обернувся з нагайкою в руці — так довго битиму, аж скажеш правду. Де Орина, Стаху? — і замахнувся.

— Не бийте мене, пане дідичу — налякався Стах — я не знаю, не бийте мене, я все сказав, що знав, пан дідич тільки страшать, правда пане дідичу? Пан дідич не будуть мене бити, не будуть бити свого вірного слугу через хлопку! — Стах бачив задуму і нерішучість на лиці Порембського, і попередній страх уступав надії, що на брехні все скінчиться, і він не зрадить таємниці. — Я все сказав, що знав, пан дідич не будуть мене бити, пан дідич добрий і милосердний, я вірний слуга, правда, що пан дідич тільки страшать? Чи можна чарку коняку?

Порембські був лютий, підніс нагайку і глянув на столик, побачив фото Юстини, і думки помішалися. Стояв з нагайкою нерішуче, і забув, що має бити. Стах белькотав, та він не чув його белькотання, він бачив Юстину. Немов би стояла перед ним, як тоді, коли горіла сонцем і літом, коли мочила слізьми його груди, і обіцяла бути його. Глянув на годинник, вже полудень пройшов, а її ще нема, залютував на цілий світ, заздрість затроїла спокій нервів. Вона пішла з бандитами, живе з бандитами і кохає бандита? Обіцяла прийти, а може вже не прийде? Чи зломилася своє слово, покинула його, чи замінила на сотника, чи на бандита? Лють і заздрість, біль, гнів і незодоволені інстинкти запалили Порембського. Він стиснув нагайку в руці. Чому нагайка в руці? Відорвав очі від Юстини, Стах якраз згадав про коняк, не сказав нічого, а коняку хоче. — Підлий хлоп сміє дурити пана! Вся назбирана лють сконцентрувалася в одну точку добути правду від Стаха, і в тій шаленій злості Порембські підніс нагайку, і щосили персв'язав нею Стаха через плече. Удар наступив так нагло, що заскочений Стах занімів, Порембські ударив ще раз, удар заболів усіми нервами, Стах завив з болю, і кинувся до ніг Порембського, та копнений впав на підлогу, побачив над со-

бою піднесений нагай, завив ще раз із страху і признався!

— Не бийте, пане дідичу, не бийте більше, я скажу правду. Я знаю де Орина, я знаю, що з нею сталося.

— Говори!

— Орина була у дворі, говорила з жовнірами. Вони забрали її до стодолі, а потім я не бачив її . . .

— Брешеш! — крикнув, і вдарив ще раз лежачого. — Пригадай краще! — і замахнувся.

— Не бийте! — завив з болю і страху. — Не бийте, пане дідичу, я вже пригадав, я вже знаю, я вже скажу, тільки не бийте! Орина прийшла до двора, я був п'яний і жовніри були п'яні, я якраз виносив нову пляшку, як вона прийшла і питала про pana дідича. Вона все мені подобалась, я побачив свою нагоду і заманив її до стодолі, кажучи, що пан дідич у стодолі. Вона дурна пішла за мною, чому вона пішла? Я почав намовляти її, але хлонка вперлась, і навіть слухати не хотіла, хоч я обіцявав оженитись із нею. Згірдливо засміялась і попрямувала до виходу, я заступив її дорогу, Орина почала мені погрожувати і визивати мене. Це мене роззлостило, я кинув її додолу, вона сильна була, і не давалась, почала кричати, прибігли жовніри, я обіцяв їм її, і вони тримали Орину за руки. Коли я відійшов, жовніри ішли гусаком, гвалтували її, але вона вже ані не боронилась, ані не стогнала.

— Чи капітан знав про це?

— Капітан? Ні, не знав, він сидів у салоні. А потім прийшов алярм, жовніри пішли виганяти хлонів, я пішов за ними, коли нагло пригадав собі Орину у стодолі. Я вернувся заглянути, що з нею сталося, наскудна хлонка ще жила, повзла до дверей, глянула на мене так якось дивно, що я налякався її, із страху я вхопив орчик, і вдарив її по голові. Я не знав, що від мого удару Орина перестане жити.

То вона ще у стодолі? — викрикнув переляканий Порембскі.

— Ні, пане дідичу, її нема у стодолі. Я боюсь трупів; особливо, коли я сам. Я не міг би спати, як би вона була у стодолі. Її нема у стодолі.

— Тоді де вона? — підніс знову нагайку.

— Не бийте, пане дідичу, не бийте, я все скажу. Я закопав її у саді.

— Де у саді?

— У тому зарослому кутку над рікою.

— Бачив тебе хто?

— Ніхто! Кругом чорніла ніч.

— Стаху, Стаху! — дивувався Порембскі. — Тільки мене

нема, ти зараз щось наробиш. І не боявся ти гвалтувати, а потім убити?

— Не боявся, бо тепер наше право! Я не знав, що уб'ю її. Налякався доперва, як бандити з'явилися, і тому не хотів признатись. Але вони не знайнуть її.

— Знайдуть, Стаху, напевно знайдуть, кожний камінь у дворі перевернуть, ті знайдуть, що захочуть. І тому треба зарадити злу! Ти брехав, і брехнею всіх відправив, ніщо не зміниться, коли тебе покараю, твоя вина висить загрозою над двором, і ще мені причеплять половину твого злочину. Думай тепер, що робити, як нам вилізти із біди, добре думай, видумай щось таке, щоб нас врятувало, і щоб тебе бандити не повісили.

— Я вже знаю, — викрикнув Стах — я перенесу її у ліс, я знаю там одно місце, де земля висить підмита дощами і повинню. Я закопаю її під обривом, і допоможу землі обірватись, ніхто Орини там не знайде, ось там, пане дідичу — підійшов до вікна — там, між тими двома горами, де потік впливає . . . — урвав розмову, приглянувся, і скоро обернувся до Порембського.

— Військо їде до нас! — промовив здивований. — Наші!

14

— Військо? — прискочив Порембські до вікна. — Так, наші, іздалеку пізнати рогаті шапки. Веде їх той на чорному коні. Може знайомий? Так, поручник Малік із полкової команди у Ряшеві. Пощо він їде до нас? Недобре, а може добре, що їде? Так, Стаху, я маю плян нашого рятунку. Ти мусиш зникнути на якийсь час. Я задержу поручника до вечора, ти за той час приготуй мішок. Коли стемніє, ти викопай Орину і сховай у той мішок. як жовніри збиратимуться до від'їзду, ти запряжи сивого до тієї старої брички, що стоїть за шпихліром, сховай Орину під солому, і їдь до Ряшева. Там десь її вкинеш, сховаєш так, щоби ніхто її не знайшов. Потім сиди, аж я тебе покличу. Я тут поговорю із людьми, навіть із бандитами, чи сотником, бо він напевно прийде розпитувати, коли обіцяв. Я вже йому щось розкажу, і після всього буду знати, чи ти зможеш вже вернутися. Тепер іди, бо жовніри вже при ганку. Іди, і замельдуй їх. Поручника попроси сюди до кабінету. Я за той час отворю вікна, щоби трохи провіяло. А Ігнацові скажи, щоби прийшов мені услугувати.

Стах вийшов, Порембські сів, і засміялось до нього фото

Юстини. Доходила друга година, а її ще не було. Вона приїде, коли обіцяла, вона дотримає слова. А може її не пускають? Вона знає, де бандитський табір і могла би вговоритись, не кохання, ані обов'язок, бандити її не пускають. Люто стягнув брови, і заскреготів зубами: — коли їй зроблять кривду — засичав — і не пускають її до мене, тоді я знищу це бандитське гніздо! — гримнув кулаком у стіл, і в тій хвилині Стах постукав у двері.

— Прошу! — промовив, погамувавши себе. Двері відчинились, увійшов Стах і зголосив.

— Поручник Малік! — пропустив поручника, поручник стукнув закаблуками і віддав честь. Порембські встав і підійшов із простягнутою рукою.

-- Пане поручнику!

— Пане майоре! — стиснули собі руки.

-- Прошу сідати, пане поручнику і бути моїм гостем! Мені дуже приємно витати пана у моїй хаті, як гостя, пане поручнику. Стаху! Подай коняк! А потім почастуй водкою жовнірів і добре нагодуй їх. Перепрошую, пане поручнику, я тепер до панських послуг. — Налив чарки. — Прошу, пане поручнику. За здоров'я пана поручника!

— За здоров'я пана майора! — випили. — Добра річ! Що це за марка, пане майоре?

— Наполеон, оригінальний французький. Рештки старого запасу. Прошу, ще по одному! Зараз буде обід, а по обіді вип'ємо решту. Пан поручник не відмовить!

— Не смію відмовити, пане майоре, я жовнір. А який жовнір відмовить випити чарку?

— Дуже мені приємно, пане поручнику, дуже мені приємно. Маю надію, що пан поручник загостює довше, і тоді погуляємо трохи.

— Остав би, та не можу. Дуже мені прикро розчарувати пана, пане майоре. Я не можу лишитися, мушу виконати доручення. Я приїхав сюди службово.

-- Службово, до мене? Кличуть мене до служби?

-- Не до пана, пане майоре, до пана я заїхав тільки відпочати. Я приїхав прослідити справу бандитського нападу, і до того мушу мати тверезу голову. У полку всі шалено люті, тимбільше, що якраз тепер у Ряшеві є відпоручник міністерства. Я мушу щось знайти, в противному разі мене вичистять. Я сподіюсь, що щось знайду, бо пан мені в тому допоможе, пане майоре!

— Я? — здивувався Порембські, і неприємно стало йому. Він знав, що та неприємність це передвісник страху, не знав тільки, кого йому боятись. — Чим я можу допомогти?

Я був тоді у Ряшеві, і нічого не бачив. Крім коняку я нічим пану не послужу на жаль, пане поручнику!

— Не кажіть так, пане майоре, прийміть мою пораду. Краще для пана, коли пан щось знайде. Це направить панську опінію у старостві.

— Староста мій добрий товариш!

— Староста так, він нічого проти пана не має, пане майоре, хоч пан запевнив його, що банди десь на словацькому кордоні. Але це запевнення чув відпоручник міністерства, і вчора почав розпитувати про пана. Як би не панські заслуги для режиму у минулому, давно пана арештували би!

— Мене? Защо?

— Сьогодні не кажуть защо арештують. Арештують і засудять, переконавши людину у злочинах, про які вона і не снила. І пана так переконали би, що навіть рідна мама не пізнала б.

— Хто цей відпоручник міністерства, пане поручнику?

— Не знаю докладно, хто він. Знаю тільки, що він права рука Скверчевського.

— То Скверчевські є у міністерстві військових справ? Він же ж поганий офіцер!

— Але добрий комуніст!

— Всі ми комуністи, пане поручнику.

— Думаєте, пане майоре? Я так не думаю! Я не комуніст, більшість війська не комуністи, нарід є католицької віри, а католик ніколи комуністом не буде. І пан не комуніст, пане майоре, правда? Чи піддав би пан свій двір і маєток для партії?

— Гм ... може віддав би ...

— Ні, пане майоре, пан не віддав би, бо пан ніколи правдивим комуністом не був. Але це наші приватні справи, вернімся до службової справи. Я мушу починати слідство, а пан мені буде помагати, пане майоре. Для добра пана. Пан знає околицю, знає людей, знає, чим хто дише, пан зараз відкриє чужого в селі, і пан може показати нам когось, хто в контакті з бандитами. Бо хтось напевно є. Ми мусимо знищити це бандитське гніздо, так вимагає висланник Скверчевського, а то сам генерал приїде, і зробить чистку. Я волів би того не дочекати, а пан, пане майоре? Де я міг би заложити свою квартиру? У ксьондза? Ага, за голову бандитського отамана дають вже 20.000 злотих нагороди. Ідемо до ксьондза, пане майоре.

— Одну хвилиночку, прошу, пане поручнику. Я маю іншу пропозицію. Я не радив би йти до ксьондза, в село. Ті хлопці дуже тверді і дуже вперті, коли вони дома.

— Ми їх примусимо говорити.

— Це до нічого не допровадить, пане поручнику.

— Пан їх боронить, пане майоре?

— Противно, пане поручнику, я їх знаю. І не раджу уживати сили. Я маю ліпший плян. Ми лишимося у дворі, пане поручнику. Пан візьме мій кабінет за свою квартиру. Хлопи тут у дворі все трохи незручно почуваються, а вже цілком м'якнуть, коли стоять перед паном. Пан поручник сяде тут на моєму місці, а я сидітиму скромно в куті. Це ще більше хлопів налякає. Жовнірам наказати поводитися коректно, і післати їх у село списувати шкоди, зроблені бандитським нападом. При тому можна буде їх випитати; вони все балакучі про нецікаву справу. Підозрілих арештувати аж під вечір. Арештувати і скоро виїхати.

— Чи не зайва осторожність? Чому аж під вечір?

— Щоби не заалармувати бандитів. Пан поручник хоче жити, правда? — пошкробався по засохлому вусі.

— Я не розумію панських слів, пане майоре. Пан боїться тих бандитів? Правду кажучи і мені не дуже то відважно, ліс, гори, іде до ночі...

— І замало війська! — докинув Порембскі.

— Війська досить, майже пів полку, але я лишив його у лісі.

— У лісі! ?

— У лісі, для всякого випадку. Може спровокую бандитів до нападу? А тепер до праці! Пан каже, пане майоре, щоб не питати прямо про бандитів, але списувати шкоди?

— Так, пане поручнику! Це всіх змилить. Хлопи будуть думати, що влада лишає їх на місці.

— Розумію! Плян дійсно добрий. Гратуюлю, пане майоре!

— Дякую, пане поручнику! Прощу сісти тут за бюроком і дати жовнірам відповідні інструкції. Все, що діялось передучора з деталями нападу розкаже пану Стах, він усе бачив. Коли хтось говоритиме інакше, вже підозрілий. Ага, я просив би пана, пане поручнику, зробити мені малу прислугу. Прощу, ще по одній! — налив чарки.

— До услуг, пане майоре!

— Справа Стаха. Він нагрішив багато під час моєї не-присутності, і мусить на якийсь час зникнути, аж локи все остигне. Чи не міг би він поїхати з військом до Ряшева?

— Хай їде, але це не виправдає його. Я зроблю так, щоб не було підозріння. Я арештую його.

— Прекрасно, пане поручнику. Але пан мусить подати причину арештування.

— Причину маю!

- Яку, пане поручнику?
— Зв'язки з бандитами!
— Геніяльно, пане поручнику, з пана напrawdę геній. Стах і зв'язки з бандитами. Ха, ха, ха. Пан'ємось на цю геніяльність, пане поручнику. Здоров'я пана поручника!
— Пане майоре! — вишили. — Але досить, пан вибачить, пане майоре, коняк коняком, а служба службою. Я мушу розпочати вже, ще за дня хочу виїхати. — Встав із крісла.
— Я дам жовнірам інструкції. Хто це стукає?
— Напевно мій слуга, пане поручнику. Я подзвонив на нього. Прошу дати йому доручення.
— Доручення?
— Доручення покликати панського ад'ютанта, і дати накази тут у панській квартирі, пане поручнику. Прошу! — гукнув у двері, і з'явився Стах.
— Пан дзвонили по мене, пане дідичу?
— Не я, Стаху, а пан поручник. Пан поручник урядуватиме тут сьогодні, і ти будеш до його послуг. Прошу, пане поручнику!
— Стаху!
— Так єст, пане поручнику!
— Підеш тепер до жовнірів, і пришлеш мені сержанта. А відтак розкажеш мені докладно, але докладно, як відбувся бандитський напад.
— Так єст, пане поручнику!
Стах вийшов, Порембські звільнив місце для поручника, поручник сів, дав інструкції сержантові, списав протокол із Стахом, жовніри розійшлися селом, ще не було нікого, поручник розглянувся, і побачив лежаче на бюрку фото Юстини. Взяв у руки, довго приглядався із піднесеними бровами, обернув у руках, прочитав підпис: — „Відень 1944”, і глянув питаюче на Порембського.
— Хто це? Нїмка? — показав фото.
— Моя наречена, пане поручнику.
— Гарна жінка, гратулюю. Правда дама. Чи можна знати прїзвище?
— Аж на весіллі, пане поручнику! Я і старості не казав, хто вона, і староста погодився зачекати аж до весілля. Пан вибачить, пане поручнику, вона так хотїла. Пан розуміє, я мушу дотримати обіцянки своїй нареченій.
— Гаразд, навіть похвалюю це. Коли танцюємо на весіллі?
— Може завтра, пане поручнику. Вона — глянув на годинник — повинна вже тут бути, певно трохи спізнилася.

Вона обіцяла відвідати мене, і, як прийде, пан поручник побачить її.

— Дуже мені приємно познайомитись, пане майоре. А де вона тепер?

— Гм ... — замнявся — в тому то цілий сук. Вона в руках бандитів.

— Нечуване! Це перший випадок пірвання жінки. Тепер розумію пана побоювання, вони взяли її як закладничку. Пан боїться за неї. Я мушу цей випадок запротоколувати. Ціла Польща обуриться і повстане. Розкажуй пан, як це сталося! Під час нападу?

— Так, пане поручнику. Тільки прошу вислухати, я додам ще потрібні вияснення, бо справа трохи заплутана.

— Не розумію вас, пане майоре.

— Я постараюсь вияснити, пане поручнику. Оця панна, моя наречена, є доктором медицини віденського університету.

— Фій! — підвиснув поручник. — Мусить бути добрим лікарем. Пан має щастя, пане майоре.

— В тому вся біда, що вона є добрим лікарем. Пан поручник знає з протоколу Стаха, що під час двобою з Пшеп'юрським ранено бандитського отамана. Бандитам він дуже дорогий, захотіли лікаря, хлопці показали на неї, бандити привели її, і забрали із собою.

— І вона тепер з бандитами?

— З бандитами!

— І має прийти сюди?

— Так обіцяла!

— Оце я називаю успіхом, щастя само в руки лізе! — затер руки поручник. — І на нього нап'ємось, пане майоре! Як добре піде, то ми сьогодні довідаємось, і знищимо бандитське гніздо. А можна вірити її обіцянці? — питав придивляючись до фота.

— Вона все досі дотримувала слова. Хіба що бандити її не пустять.

— Якщо вона хитра, і дотримує слова, повинна втекти. Почекаємо. Така нагода не трапляється щоденно. Чую рух, пане майоре, мабуть ведуть когось до протоколу.

Приводили жовніри людей, списували шкоди, і випитували про бандитів, випитував і поручник, люди відповідали і розказували, що знали. Але не багато матеріялу зібралось, бо люди мало знали. А час минав, вже сонце простягало свої промінисті руки до гір, щоб зачепитись за шпиглі і притягнути себе до свого гірського моху-ложа, положитись на сон, і, замкнувши промінисті очі дня, закутати зму-

чену землю у темряву відпочинку. Порембські втомився, утомився і поручник, слідство не дало бажаних вислідів, переговори між собою, що тільки їх цікавило, і що було досі необговорене, тіні ставали довші, жовніри оглядалися на вікна двора, чи вже не кінець усьому, і підозріло споглядали на ліс. Висів передвечірній літній спокій, і цей спокій непокоїв усіх. Бандити тому два дні знищили у шаленім бою перемиський полк, і тепер висіли загрозою над військом.

— Дивує мене, що її ще нема! — сердився Порембські. — Щось зайшло! Коли бандити винні, що вона не може прийти, тоді сам власноручно рознесу їх гніздо!

— Бажаю панові щастя, пане майоре. Може панові вдасться. Досі всі полекли собі пальці. А знає пан, де це гніздо знаходиться?

— Ще ні! Але дізнаюся, відкрию, вони ще не знають Порембського. Першого бандита, який покажеться мені на очі зліквідую, щоб пімститися за сьогоднішнє довге чекання.

— То пан ще ніколи не чекав на жінку, пане майоре?

— Ніколи, гм . . . , раз, раз тільки чекав, але вона зрадила мене! — мов крізь мряку з'явилась княжна Корецька, і розплилась у Юстину. — Від тоді не чекаю. Нема, іду далше!

— Нареченої пана нема, пане майоре, ми дармо ждемо. Куди нам іти далше?

— Цим разом інша справа; ми останемо, бо ця жінка інша. Обіцяла, і все дотримала слова. Обіцяла вчора, що сьогодні прийде . . .

— Вчора? Напад був передучора. Пан видів її вчора, пане майоре?

— Так, вона була вчора у селі . . .

— Чи вона прийшла з ліса, з бандитського табору?

— Так, пане поручнику . . .

— І пан не затримав її? Пан відпустив її до ліса? Чи пан знає, що це значить, пане майоре?

— Не горячися пан, пане поручнику, вислухай пан перше, що я говорю. Пан молодший і віком і рангою. Я не бачив її, бо я поранив собі вухо, і сидів дома. Стах бачив її, і розказав мені про все аж під вечір, коли вже було по всьому. Чи пан поручник думає, що я пустив би її від себе, як би я бачив її? Ніколи! За велика була би втрата і як жінки і як інформаторки про бандитів.

— Гм, пан переконав мене, пане майоре. Бачу вже вечеріє — глянув на вікна і годинник — я довше не буду че-

кати, мушу вечером ставитись у команді. Я скажу їм, що пан має вигляди на важні інформації про бандитів, і це всіх заспокоїть. Ага, треба ще арештувати Стаха, зробимо це на дворі, щоб всі чули. А пану, пане майоре, поручаю ось що: Коли прийде пана наречена, затримай її пан при собі, по-доброму чи по злому. Вона варта мільйони, при її допоміж відкриємо бандитське гніздо, і зловимо їх команданта. А без команданта вони самі розбіжаться, прямо в наші сіти. 20.000 злотих багато грошей. Може той командант не варта стільки? Як він зветься той їх командант?

— Орел, ні, Сова, ні, як звались перед військовою організацією молоді? Со... Соколи, так він зветься — Сокіл!

— Сокіл... Сокіл? Він тут? — скочив нагло поручник, і почав вибиратись в дорогу. — То сам чорт, не бандит. Пан не чув про нього, пане майоре? І про Чапаєва не чув? Про шефа відділу МВД по спецзавданням? Того, що zorganizував нашу Безп'єку? То пан нічого не знає, пане майоре! Той Сокіл знищив Чапаєва і дивізію війська із ним. Підступом! Будь пан обережний, пане майоре! Це чорт. Тепер не дивуюсь, що поконав Пшеп'юрського. Мушу скоро їхати, із ним я не виграю, ще вночі! Нехай сам генерал вирушає проти нього. Коли скажу, що це Сокіл гуляє по нашому воевідстві, буде рух в полку, і нагороду напевно підвищать. Пане майоре, лови пан свою наречену, і знайди пан, де бандити сидять, а аванс заведе пана аж на комісара полудневий областей Польщі. Я получу пана телефон просто до моєї канцелярії.

— Хтось підслухає мене...

— Пан не мусить прямо говорити, що бандити в селі, пане майоре. Видумаймо якесь гасло. Просто пан запитає: „як справа із Стахом”, і мене зараз заалармують. За пів години буду тут.

— Кінно ніколи!

- - Кінно? Панцирним автoм! Ніколи більше не виїжджайтиму кінно поза Ряшів.

— Через бандитського отамана, пане поручнику?

— Може! Нехай пан не легковажить собі того бандита, пане майоре. Цілий Радянський Союз гонив його через цілу Україну, і не зловив. А коли Чапаєв нарешті замкнув його дивізію війська, він не тільки знищив Чапаєва і вирвався, але і військо знищив. Ми дістали докладні відомості про нього із Радянського Союзу. Питали за ним, там дають за нього вже 20.000 рублів. Я вже хотів відрепортувати, що його тут нема, і пан відкрив мені таку важну спра-

ву. Моя місія принесла успішний вислід, тепер вже маю з чим їхати назад. Полк буде задоволений, і відпоручник Кверчевського повезе новину до Варшави. Прощаю пана пане майоре!

— Один коняк на дорогу, пане поручнику!

— Дуже радо, навіть потребую його. Здоров'я пана майора за так важку інформацію.

— Здоров'я пана поручника!

— Ідемо, бо жовніри непокояться. — вийшли з кабінету. — Все лишається, як я зарядив, пане майоре, прошу не забути гасла: Як справа із Стахом! Телефон буде день і ніч обсаджений, гасло порозуміння знаємо тільки ми два. Пастка наставлена, при обережності і трохи щастю ми скоро когось зловимо. Мусимо зловити хоч одного бандита, він все виспіває, і тоді одним махом очистимо воевідство від банд.

— Кажуть, що бандити дуже тверді!

— Не у нас! Ми маємо методи, Радянський Союз, а особливо організатор Безп'єки Чапаєв навчив нас. Коли застосуємо їх, все виспіває, хоч би найтвердший був. Коли пана наречена приїде по нашому від'їзді, пане майоре, тримай її пан при собі, вона крім грошей принесе панові ще славу на всю Польщу! — "Майор Порембські очищує край від бандитів!" — писатимуть газети. — Вийшли на ганок. — Прошу покликати Стаха, пане майоре. Ні не треба, він ось говорить із жовнірами. Зараз кликну збірку, і його арештую. Увага! Струнко! Збірка! Спочинь! Броню і ти Казю, приведіть коні! Ідемо! Стаху!

— Так ест. пане поручнику!

— Ти бачив учора наречену пана майора?

— Бачив, пане поручнику!

— Де?

— На похороні, пане поручнику!

— І куди вона поділась?

— Пішла з бандитами до ліса, пане поручнику.

— Що ти кажеш? То і бандити були вчора в селі? — глянув питаюче на Порембського, але Порембські здвигнув тільки раменами.

— Були, пане поручнику.

— І ти не повідомив про це владу? Арештувати! Підозрілий у зв'язках з бандитами. На коні! Ідемо!

Від'їхали, і забрали Стаха якому Порембські на жадання поручника дав стару бричку. Порембські дивився їм у слід, аж зникли за закутом гори, а потім сів у кабінеті і почав передумувати, все що говорив із поручником. Лихий був

на себе, що забагато про себе розказав, що дав себе розгадати, що він не комуніст, поручник може це використати, і все матиме його в руках. Брала досада на себе, на поручника, на військо, а вже найбільше на бандитів. Вони винні усьому, через них нема і спокою і певності завтра, і Юстини нема. Глянув на годинник, доходила восьма година, вечеріло, а Юстини не було. Поручник казав, що дармо жде, а може її вже не буде? Закрався сумнів і клював, узяв фото в руки, але не усміхалася до нього, як колись, кинув сердитий фотом до стола, і налив собі чарку. Розлилося тепло і несмак своєї ситуації, бандити не пускають її, коли хитра, казав поручник, повинна втекти. А може вона не хоче втікати до нього, може бандити вже перемовили її і вона ніколи більше не прийде до нього? Казав Стах, що чув, як люди говорили, що Юстина кожної ночі спить, ет, прогнав таку думку, а може?, задрість шарпнула грудьми і перемінилася у лють. Порембські випив, вилаявся, випив ще, і легше стало. Така невірна хлопка, він понижується для неї і її добра, а вона вибирає бандита. Задрість і лють чергувались, аж ослаб, і, лихий на цілий світ, поплівся до спальні.

Встав як сонце заглянуло йому в очі. Довго спав, але не відпочив. Не допомгла навіть холодна вода, протягався і позіхав. Казав Ігнацові принести сніданок до кабінету, сів за бюро і глядів, як Юстина іронічно до нього підсміхалась. Піддурила проклята хлопка, не прийшла вже два дні, може прийде сьогодні, а може вже йде? Глянув у вікно, якісь два хлопці наближались до двора, задзвонив і дав Ігнацові наказ прогнати їх із двора, не хотів говорити з ніким. Ігнац скоро вернувся і приніс панові записку. Порембські недбало розвинув її, не читав, тільки глянув на підпис, і вже хотів сказати, що відмовлено, коли знайомий почерк прикував його увагу. Глянув бистріше і зараз оживився, підпис Юстини, це записка від Юстини. Стало йому зараз легко і мило, він глянув на фото, як обіцяюче усміхалась, і кров заграла, — будеш моєю вже скоро! — промовив, і почав читати!

— Дорогий Пане Казимир!

Не маю часу, тому пишу кілька слів усього. Прошу про маленьку поміч, дуже потребую алькоголю, а особливо прошу про ті ампулки пеніциліни. Хлопці згідні заплатити кожну ціну. Буду скоро в селі, тоді поговоримо. Маю багато дечого говорити, бо багато дечого змінилося. Я ду-

же щаслива, бо я знайшла себе, і знайшла своє призначення.
До скорого побачення

Ваша Юстина.

Прочитав раз, і не міг зрозуміти, прочитав другий раз, і почав розуміти. Юстини ніхто не тримає, вона не приходить із власної волі, не має часу для нього, для свого нареченого не має вже часу, є щаслива, і знайшла своє призначення. Знайшла його в бандитському таборі, є щаслива не з ним, а з бандитами. Порембські зайнявся жалем. Казав сотник, що вона вибрала сокола, а не крука, що кохає іншого, Стах чув, що вона кохає отамана, поручник нагло від'їхав на вістку про отамана, отаман забрав йому наречену, Юстина покохала отамана, він сам чорт, отаман і отаман, невже нема ради на нього? Налив чарку, випив і побачив Ігнаца, що скромно стояв коло дверей.

— Ти, хлопе, нащо ждеш?

— На інструкції, пане дідичу! Ті два ждуть на ганку. Що їм сказати?

— Заведи їх ... до хати старого Міхала! Скажи, що я прийду туди! Хай ждуть!

Ігнац вийшов, Порембські задумався. Глянув на фото Юстини, і прочитав ще раз записку, лють і заздрість залили його хвилею гніву. Бандити забрали йому Юстину. Він злісно зімняв записку, і кинув її додола, ... На них є рада!

--- Пооглядався, і взяв слухавку.

--- Поручник Малік, прошу! Поручник Малік? Говорить Порембські! Як справа із Стахом, пане поручнику?

15

Легенько постукав, просунув голову у відхилені двері, — можна, отче? — запитав, увійшов і запер двері за собою.

— Добридень, отче!

— Добридень! Прошу? А-а, пане десятнику, — пізнав — прошу ближче, дуже радий, що прийшли. Прошу сідати, я зараз приготую чаю, бо ви напевно алькогольних напитків не п'єте. Так і думав! Що чувати? Як справа з отаманом?

— Дякую, отче! Видужує!

— Слава Богу! Я вірив, що видужає. Юстина добрий лікар!

— Добрий лікар, правда. Але ліків обмаль, а що зробить лікар без ліків? Має надію, що вона дістане їх у ва-

шого дідича, я забув його прізвище. Ви знаєте його, отче?

— Порембского? Знаю!

— Хто він, отче?

— Непевний тип, нехарактерний, Знає тільки себе і свій двір. Будьте з ним осторожні. Він легко може зрадити, ви для нього тільки бандити.

— Це ми знаємо, ми на все приготовані. Не віримо чужим, і своїм не віримо. Знаєте, отче, закон самозбереження.

— Правильно поступаєте, десятнику. Часом свої більше небезпечні, ніж чужі, бо ви від своїх не сподієтесь ножа у спину. Як я довідався і погром у нас був через зраду. Не будете карати винних?

— За що їх карати, отче, за їхню дурноту? Їх вже Бог покарав, забираючи їм розум. Більше вони не зрадять, бо все лякатимуть самі себе!

— Хвалю вас за це! Я протестував би, коли б ви взяли їх на розстріл. Мусів би, розумієте? Божі закони понад національні.

— Буває, що закони мусять уступити потребі хвилини.

— Буває! І тому діються надужиття. Прошу, десятнику, розгостіться, скиньте із себе трохи одягу і відпочиньте!

— Не турбуйтеся, отче, мені цілком добре. І мусить бути добре, треба бути все приготованим. Розумієте? Що зробили б ви, коли б нагло отворились двері, і ви знайшлися в обличчі готової до стрілу зброї! ?

— Сидів би спокійно і без страху! А ви?

— Сипнув би серію у двері! Бачите?, мій автомат спрямований дулом на двері. А щоб це було незамітно, я не скидаю одягу.

— Так звучить, як би ви когось сподівались. Видів вас хто?

— Не думаю! Ми тепер подвійно осторожні. За часто військо показується.

— Невже потомились воювати!

— Не це! Ми прийшли боронити нарід перед насиллям і мститися за кривди. Коли військо заховається мирно, за що ж тоді воювати? Шкода нашої енергії і крові, вони теж хочуть жити. Така ухвала старшини і воля отамана. От, учора, шеф безпеки із Ряшева, поручник, я забув його прізвище, лишив військо у лісі, а сам з горсткою приїхав у село. Ніхто не знав, що ми чатували, і були б змили цілий відділ війська, заки воно встигло б виїхати із ліса. Але військо заховувалося мирно, і ми його випустили.

— Така воля отамана, кажете. Чув про нього багато, прямо легендарні вістки, що чарівник, що ворожбит, що

рівночасно показується в кількох місцях. Не вірю я тим переказам, хоч у кожному переказі трохи правди.

— Слушно, отче! Часом трохи, часом багато правди. Нарід у тій біді і безборонності перебільшує, годуючи себе казками. Тому ми в очах народу є геніями, героями, майже надлюдьми. А ми такі нормальні люди, як кожний довкруги, тільки ми більше осторожні, і деколи маємо більше щастя. До того ми забули про страх, і сміємо опиратись величезним потугам.

— Казав сотник Хмара, що отаман перевищує усіх у всьому.

— Це правда, не кожний може дозволити собі на такі вчинки, як наш отаман. Чи ставали б ви на двобій із ножем проти шаблі? Або справа з Чапаєвим і ворожим перстем. Не чули про це, отче?

— Не чув, десятнику, ще не дійшло до нас. Де це було?

— У Східних Бескидах. Там, по той бік Сяну за границею.

— Ось і чай кипить! Прошу дуже, розкажіть, хай покритись душа подвигами рідної зброї. Ви ще маєте трохи часу, правда?

— Не багато, отче! Коли хлопці залагодять справу з ліками, піду і я.

— То вони прийдуть сюди?

— Ні, вони підуть тією дорогою, і я їх завважу. Вони не знають про мене. Ми все висилаємо когось третього для розвідки. Тому ми все знаємо приблизно правду, коли щось нагло станеться.

— Значить, ще є час, десятнику. Я повторю своє попереднє прохання, і цілий перемініюсь у слух.

— Добре, отче, я розкажу вам, що знаю. Але заки зачну, мушу залагодити доручену мені справу. Сотник Хмара згадував вам, отче, про наше загальне бажання бути на Службі!

— Готовий кожної хвилини, десятнику. Я відправлю її для вас потайки . . .

— Ні, отче, ми не можемо прийти сюди на Службу. Хоч би як тайно йшли, все хтось побачить. До того нашим приходом ми наразили б і вас і все населення на репресії за зв'язки з нами. Ми просимо вас до нашого табору відправити полеву Службу і поблагословити нашу зброю. Так ми подякуємо Богу за збереження отамана при житті, і попросимо сили встояти проти навали. Чи згодні, отче, піти до нас?

— З найбільшою приємністю! Коли?

— Про це ми вас повідомимо, отче. Просимо бути при-

готовані. Ми прийдемо мабуть під вечір, і проведемо вас до табору. Хлопці хочуть причащатись.

— Дуже тим радію. Я ждатиму готовий кожної хвилини. А тепер, десятнику, дві справи, чай стигне, і я не можу дочекатись оповідання про отамана.

— Дві справи, кажете отче? Перша легка до виконання і я зараз беруся до роботи. — Десятник напився чаю і поставив чашку на стіл. — Дуже добрий чай, отче, давно не пив такого. А тепер друга справа. Важка вона для мене, бо я поганий розповідач. Але за такий чай треба щось розказати. Старатимусь передати хід подій, як я їх бачив і пережив, а може ви, отче, із мого уриваного оповідання відтворите собі образ цілоти. Ми стояли у Східних Бескидах Карпат, і воювали проти ворога, наперед проти німців, а потім проти червоних. Щастя змінювалось, раз ми були горою, то знову здесятковані, ледве із життям виривались, одні падали, нові доповняли ряди, і поволи ми перетворились у тверду боєву одиницю, яку ворог мусів респектувати. Покійний отаман, попередник Сокола, знав повстанське діло. Уміло підібрав собі старшину і тішився пошаною та довір'ям повстанців. Аж прибув до нас Косар, і все змінилося. Ніхто не знає, як він приєднав для себе покійного отамана, деякі думають, що гіпнозою, остався у нас, скоро авансував і скоро став адьютантом отамана, забираючи у свої руки три життєві нитки повстанського табору: сторожу, розвідку і слідство. Табір жив далі своїм життям, ніхто не відчув зміни, хоч отаман щораз далі відходив у тінь, походи і бої перервалися, а над усіма деспотичною силою виростав Косар. Та його нахабне хазяйнування і арогантне відношення відвернуло від нього чоловіку табору старшину, прохали отамана дати Косареві нагану і упітнення, але отаман мав слабкість до Косаря, і тільки усміхався успокоюючи. Проти Косаря створилась поволи дуже сильна опозиція, табір поділився надвое, і тільки особа отамана держала всіх разом. До того зла прибуло ще друге зло — безділля. Косар щораз рідше висилав розвідку, частіше ходив сам, розвідники почали пропадати, Косар посуджував їх у дезерції, розвідка не приносила ніяких вісток про ворога, ми почувались, як відорвані від гіллі, аж одного дня сам Косар приніс вістку, що ворога нема у цілих Карпатах, бо приготував офензиву на гори. І так приспав нас безпечними словами, ми сиділи безчинно, і марнувались у пустих розмовах про большевицьких шпигунів. Бо коли прийшов до нас хто новий, це б то, коли

розвідка або сторожа відкрила когось близько табору, Косар брав його на допит, і на раю представляв повстанському судові готове зізнання большевицького шпигуна. Деколи такі допити відбувались на очах цілого табору, теж видумка Косаря, і довго після них кожний відчував несмак і погорду до себе за безчинне свідoctво пелюдських тортур.

— І нагло явився у нас Сокіл, немов би Боже Провидіння післало його покарати Косареві злочини і вирятувати нас із біди. Два менти не сходять мені із думки, вибачте, що говорю про себе, я зловив Сокола, і все тим чванитись буду. Перший мент — я нагло прокинувся. Було це однієї прекрасної літньої ночі, яка тільки буває у Карпатах. Я прокинувся, немов би на який внутрішній наказ, отворив очі, до мене хтось приближався, поволи і осторожно. Я хотів зівнути і заснути, але сон відлетів, і я глядів, як хтось підозрілий поволи й осторожно приблизився, місяць лизнув його по лиці, і я побачив чужого. Чужий у таборі? Вже переступав через мене, коли я підніс ногу, і звалив його додолу. Цілою довжиною упав на сплячого побіч Мороза, Мороз застогнав, чужий підорвався, я скочив на нього, він висмикнувся мені, як в'юн, я побачив, що не зловлю його сам, а зловити мусів, і вистрілив насплох. Табір піднявся, глухо загомонів, як нагло прокинувся, так нагло затих, а розбуджені вистрілом хлопці кляли, лаялись і засипляли. Нікого із них це не зворушало, що зловлено шпигуна; це було у них часто, і вони привикли до того, хоч їх брала досада, що будуть тортури, і несмачний допит, який цілком не відповідав їхній вдачі. І знову все проковтнула тиша карпатської ночі, беззвучно заглядав місяць поміж дерева, і вітер мішав свій шепіт із спокійним віддихом сплячого табору.

А тепер, отче, другий мент. Ми мали наказ кожного підозрілого вести до Косаря на допит і слідство. Не знаю, як це сталося, я забув про Косаря, і повів зловленого до отамана. Заки отаман убрався, я приглянувся зловленому. Середнього росту юнак, чорне кучеряве волосся, високе чоло, бистрі очі і рівний ніс, хлоп'ячі риси лица, широкий у раменах і мускулистий, бес тіні зайвого товщу у тілі, спокійно глядів на мене. Я бачив крізь його перемучення незвичайну енергію і силу волі, і що мені найбільше заїмпонувало, не боявся нас. Він безстрашно розглядався по шатрі, нашій похідній канцелярії, оперся зором на пеньку, і я бачив, як він прагнув сісти. А потім докладно приглянувся столові, що стояв на чотирьох у землю вбитих ко-

лах, немов би іронічно скривився, і перенісся оком на малу дерев'яну скринку, що заржавілим замком тримала якісь таємниці. Полонений питаюче глянув на мене, і хотів щось запитати, та в тій хвилині увійшов отаман. Покійний отаман був старшого віку високий мужчина, вагався між п'ятьдесят а шістдесят літ, замітний суворим старшинським лицем і довгими козацькими вусами. Його волос і вуси вже посивіли, і хлопці часто дражнили отамана, щоб не виходив уночі без шапки, бо роз'яснить ліс, і зрадить ворогові положення табору.

Отаман сів, стріпнув сон із повік, підніс на юнака бистрі, глибоко осаджені очі, і, прикувавши його гострим допитливим зором, шукав дна захованих таємниць. Але юнак гордо, не моргнувши, видержав погляд отамана, аж брови отамана легко здивувались, і тоді оба глянули на мене.

— Де зловили його, десятнику? — запитав спокійно отаман.

— Майже у середині табору, отамане. Напроти кручі.

— Прошу покликати Косаря.

— Так, отамане!

Настала мовчанка, така багата у незнане; кожний відчував повагу хвилини, і лоскотав свої нерви надходячими подіями. Юнак стояв і ждав, не відчував страху, сміло кожному приглядався, і все було би добре, але повстанці засильно зв'язали його руки. Мотузки поволи вривувалися у тіло, зродився біль у перегубах рук, і поліз аж у рамена, а потім вернувся у перегуби і завертів несамовито. Розбуджені нерви шарпнули руками, і прибічна сторожа, механічно вперла автомати у його ребра, аж він прикусив губи.

— Остерігаю вас, — промовив усміхаючись — що кожне зломане ребро я виміняю на ваше ціле. Ви повинні вже знати, що сталь твердіша від костей.

— Не рухайтесь! — остерігав Білозор.

— Нерви рухають мною. Засильно зв'язані руки.

Отаман рушив вусом, немов хотів щось сказати, і тоді увійшов Косар із десятником.

— Ви кликали мене, отамане? — запитав розіспанно, кліпнув повіками до світла свічки і позіхнув.

Юнак здригнувся, і прижмуреним зором вп'явся у Косаря. Високої постаті і атлетичної будови Косар робив імпозантне вражіння, розхристаний одяг і незачесаний волос зраджували поспіх вставання; він стояв похилений, опершия долонями на стіл, і питаюче глядів на отамана. Юнак напружено глядів, такий профіль сидів у його пам'яті, високе випукле чоло, трохи бульковаті очі, довгий

ніс і кровожадно зціплені уста. Все було подібне, неподібними були тонкі підкручені вуси і коротка китайська бороідка. — Я його знаю, я його бачив, де я його бачив? Нароєм голив думки, і напружено мандрував по своїй нам'яті минулого. Не бачив, що кожний його рух записується в очах слідкуючого отамана. Нахилений Косар пішов за зором отамана, глянув на юнака, і заклінав очима, уста його зійшли легенькою кровожадною усмішкою, він випростувався, і переможним креком підійшов до полоненого.

Ви зловили шпіона! — промовив поволи. — І то велику шишку! — Ховзнувся іронічним зором аж до стіп. — Ведіть його до мене! — наказав сторожі, і обернувся до виходу.

Юнак питаюче глянув на отамана; він ще не знав аrogантності Косаря, і немов глузом порушив уста. Сторожа збрала рух до відходу, отаман неначе під впливом погляду юнака скипів, але опанувався. Рухом руки лишив сторожу на місці, і гнівом прижмуриив очі.

— Косарю! — промовив сердито. — Ви не дістали дозволу відійти!

— Не розумію, отамане! — обернувся при виході. — Ви покликали мене забрати шпіона на допит!

— Косарю! — промовив опановуючи гнів. — Я вам ще не сказав, чому я вас кликав! Прошу стати прилично! Ви знаєте того полоненого?

— Полоненого? Я - ні, не знаю, перший раз його бачу...

— Звідки ви знаєте, що це велика шишка?!

— Бо, бо, ... шукав слів — я так думав, бо його привели до вас, а не до мене. Ааа, чи ви вже допитували його, отамане?

— Завтра буде час на допит, Косарю. Я маю багато важнішу справу. Хто розставляв стійки на цю ніч?

— Я, отамане!

— Чи добре ви розставили їх, Косарю?

— Як завжди, отамане!

— Прошу окреслити точно!

— Так добре, що навіть миша не проховзнеться в табір!

— Навіть миша, кажете? А цього юнака зловили у середині табору. Як це поясните?

— Це неможливе! — крикнув заперечливо головою. — Це брехня!

Це правда, Косарю! Чи ви являєте собі всю трагедію? Хтось чужий незаметно проходить у середину сплячого табору. Сьогодні один, а завтра ворожа дивізія переріже нас у сні. Розумієте ви це?

— Так, отамане. Я це перевірю. Я цікавий, як він пролізе у табір! Дозвольте взяти його на допит, отамане!

Ні, Косарю! — рішуче не погодився. — Цього я сам буду допитувати в присутності старшини. Цей юнак цікавить мене, як і вас він цікавить, правда Косарю? Зумів пролізти у повстанський табір, куди за вашими словами і миша не пролізе.

— Це його короткотривале щастя. До ранку, до суду. Справи допиту і слідства підлягають мені, я покараю того, хто посмів це забути. — промовив Косар гострим тоном.

Косарю, ви не дописали. Тому я забираю вам право допиту і слідства. Розв'яжіть полоненому руки! — наказав сторожі отаман.

Шпурі впади, і юнак розтирав панухлину. Вдячно глянув він на отамана, а потім шукав у закамарках пам'яті, де він уже зустрічав того знайомого незнайомого Косаря.

— Це було би все на сьогодні, решту розглянемо вдень. Положеного сторожити якнайпильніше, хоч я не вірю, щоб хотів утікати. Чи може має хто справу?

— Я маю, отамане! Прошу мене вислухати, дуже прошу! — просив полонений, і з кожним його словом росло зацікавлення.

— Прошу, говоріть!

— Не можу так, вибачте, справа засерйозна. Я прошу розмови в чотири очі.

— Того я сподівався! — глумився Косар. — Так все використовується довір'я.

Чи насправду серйозна справа? — зігнував Косаря отаман. — Ми дорожимо спокійним сном!

— Я дуже прошу, отамане! Справа надзвичайної ваги!

Прошу всіх опустити шатро! Білозоре, ви станете при вхіді. Прошу говоріть! — озвався отаман коли всі вийшли.

— Так, отамане! Прошу негайно подвоїти сторожу, наказати алярмове наготівля, і бути приготованими на кожну-хвилину наскок ворога.

— Наскож ворога? Маю відомості, що ворога нема!

— Це фалшиві відомості, отамане. Ворог так близько, що я дивуюсь вашій безжурності. У віддалі около півтора кілометра ворог замкнув вас сильним перстеном, може кожної хвилини підсунуться, і видушити вас, як мишей. А друга справа — у таборі хтось вас зрадив, і постійно інформує червоних про кожний ваш замір.

— Це неможливе! — викрикнув остовпілий, і дивувався

широкими очима. — Це неймовірно, це фантастично, це казка!

— І я був так поражений, коли йшов до вас, і наткнувся на червоних. Я мало що не понав їм у руки, але вони дуже певні себе, і не виставили сторожі по той бік. Я вполював лейтенанта, і пожег видобув від нього всі вісті. Хтось із вас обіцяв червоним завести всю повстанську силу у їхню засідку.

— Господе Боже! Як легко він міг це зробити! Ми в оточенні. Ворожий перстень. Аа ... як ви пройшли через той ворожий перстень?

— Відносно легко. Я вже згадував про червоного лейтенанта. Його однострій пригсдився, а ніч допомогла.

— А наша сторожа?

— Ви кручі не сторожите. Дуже добре лізти по кручі. Ви могли сто разів провалитися.

— Я виліз по деннім світлі, поволи, без поспіху. А відтак сидів побіч, приглядався до вашого життя і ждав ночі.

— І вкрав наш сон.

— Вибачте, отамане. Я хотів незаметно дістатись до вас, отамане. Моє минуле повне крові і жорстокості, я побоювався, що мене може хтось пізнати, і тоді ворог почав би дію із вами нецриготованими. На мою голову жде висока нагорода.

16

По довгих днях ливсну поринув нарешті у камінний сон. І радів, що виспиться, бо над ним стояла повстанська сторожа. Але сон не тривав довго. Здавалося, що тільки що заснув, як хтось вхопив його за ноги і поволик у темну ніч. Прокинувся і старався затримати втікаючу землю, але руки були зв'язані. Юнак не міг зрозуміти, як це все сталося, прецінь спав під сторожею, чи приспали його, щоб потайки зліквідувати? Ще не подумав над способом рятунку, коли станули, постать пустила його ноги, юнак сів. І ноги його були зв'язані. Не було часу розмотувати їх, темна постать прискочила до нього, він побачив піднесену руку й інстинктивно кинувся на плече. Удар просвистів над ним, юнак втягнув ноги на живіт і шосили випростував їх у сторону темного ворога. Зірвався, коли ворог упав, але ноги були зв'язані, втративши рівновагу гепнув додола, тоді піднявся незнаний ворог, присів його скелсю, і почав душити.

Борошився розпучливо, бо ще не хотів умирати, увільнив із болю одну руку, а відтак з трудом, коли вже світ зайнявся туманом, увільнив другу, та не міг відорвати ворожих пальців від шиї. Втягав шию, та натиск дужчав, вже кров шуміла водопадом, вже очі виступали з орбіт, вже легені роздулись, та повітря не було, вже язик не мав місця в роті. Юнак замахав руками, трапив на чужу голову, легко відогнув її від себе, і щосили рубнув кантом долоні. Попав на чужу шию, ворог упав, повними легеньми насичувався повітрям, і така благодатна неміч залила тіло, що не думав і не хотів рухатись. Зірвався на рух ворога, ворог зник у темряві, юнак сидячи розплутував ноги, розтирав шию, і благословив японця, що навчив його того удару. Порожнечою віяло перед ним, він посунувся туди, і знайшов край кручі, хтось заміряв скинути його, невже хтось пізнав його і боїться? Сторожі не було, де сторожа, що мала його сторожити? Пішов питати отамана, але отамана не було. Сів він на ліжку в отаманському шатрі і ждав, та втома перемогла його і він не завважив, коли заснув. Легкий дотик розбудив його, зірвався лихий на себе, що вдруге дав себе заскочити і прибрав оборонну позу.

— Хто ви? — гостро запитав.

Десятник Гиля, отамане!

— Що сталося, десятнику?

Вибачте, що турбую, отамане, в таборі неспокій! Стійки подвоєні, внутрі алярмове поготівля, ніхто не знає, що сталося, хлопці лають, бо хочуть спати. І ще йде чутка, що наш штаб утік, нема сотника Хмарі і майора Рижого. Казали, що і вас нема, але, Слава Богу, я вас знайшов у шатрі. Які накази, отамане?

Мовчав і шукав розв'язки, куди поділась таборова старшина. Чи пішла шукати правди у його словах?

Накази ті самі, десятнику! Алярмове поготівля для вирави, щоб нас ворог не заскочив у сні. А хлопці хай лають, добрий вояк все лає. Ніхто не сміє вийти із табору. Ніхто, десятнику, це строгий наказ! Добраніч, десятнику!

— Добраніч, отамане!

Сидів і думав, думка думку випереджувала і сон уже не брався. Зашелестіли кроки, помістився у кутку і застиг, мовчаливі постаті увійшли до шатра, але не зрадилися. Мовчанка тягарем звалилася на нього, нога затерпла і докучала, але не хотів зрадитись рухом, терпів із прикушеними губами, доки хтось новий не увійшов і не прогнав тиші.

— Сторожа поставлена по наказу, отамане!

— Дякую, десятнику!

— Є справа, отамане!

— Прошу!

Косар просить звільнити його від обов'язків! Згодився хворий.

— Хай лікується!

— Так, отамане! — І вийшов, накривши їх знову мовчанкою.

— Мовчите із вражін! — почав по хвилині отаман.

Нам треба дії! Ваше слово, сотнику!

— Я ще не маю слів, отамане! — промовив у задумі сотник Хмара. — Не вірив би, коли б не пішов, і не побачив. Це все так неймовірно страшне, що я ще не маю слів!

— А ви, майоре?

— Ферфлюхт нохмальс! — закрляв, і скреготнув зубами. — Сидіти у перстені ворога, і не знати про це є щось так пригнітаюче, що я зараз пальнув би собі в лоб. Наша вина, ми спали. Треба покликати нараду офіцерів, і думати над способом виходу із пастки. І то зараз!

— Не зараз, панове, — заперечив отаман — дайте відпочити своїм мозкам. Нарату скличемо ранком, мусимо переслухати нашого полоненого. Це небо післало його нам на рятунок. Я дякую вам, панове, прошу добре відпочити, завтра починається гарячкова праця!

— Добраніч, отамане!

Вийшли, отаман заснув, і карпатська ніч, як квочка, накрила їх тишиною. Юнак заглянув надвір та роздумався, і сів назад у шатрі, хвилину глядів на сплячого отамана, аж сон подразнив повіки, він простягнувся на землі, і заснув легким сном. Не знав, що в таборі гарячково шукають за ним, він спав у товаристві отамана, добре і легко спав, та недовго. Шелест розбудив його, це отаман обертався, хотів він, та вже не міг заснути, і лежав із розплющеними очима. Надворі починало сіріти, стомилевим кроком летів день, тягнув за собою соняшну кулю, і тільки витягнув на шпиль гори, а вже соняшні проміння розбіглися зайцями і забігали по шатрі. Юнак приглядався їм, і поборював голод. Потім промінь скочив отаманові в очі, отаман прокинувся, позіхнув, повернув голову і побачив юнака побіч себе.

— Ви тут? — миттю сів і витягнув пістолу. — Пощо ви прийшли сюди?

— Я сховався, отамане! Табір для мене небезпечний!

— Без жартів, прошу!

— Я не жартую, отамане! Я ледве втік із життям.

Де була ваша сторожа?

Сторожі не було. Хтось заволік мене до кручі, зв'язав і хотів удушити, та небо ще змилосердилосся.

Я зараз заряджу слідство, і покараю винних.

— Певні ви, що знайдете винних, отамане?

Отаман замовк і задумався. Хвилину гляділи на себе, а потім кожний здоганяв свої думки; із двору доносився шум встаючого табору, деколи брязкнула зброя, почалапали кроки, горою кричала ворона і концертували птиці. У шатрі гнітила мовчанка, і монотонно бриніла велика муха, гуділа, кружляла вонад двома камінними постатями, аж молодший не витримав, одним помахом зловив її та розтоптав. Отаман немов би знову прокинувся, і сховав пістолю.

— Мені досі здавалося, що я про все знаю. Але так не є. Довідуся, що я знаю дуже мало. В таборі панують якісь таємні справи, а поза табором ще таємничіші. Треба починати . . . хтось надходить. Ви, юначе, сядьте там у кутку і не дихайте. — отаман замовк, бо вже відхилилася заслона шатра.

— Добридень, отамане! — увійшов десятник Гиля. — Я прийшов по накази.

Ваша служба скінчилася, десятнику.

— Так, отамане! Косар мав обійняти службу. Але Косар зголосився хворий. Кому передати службу, отамане?

— Поручникові Папороть.

— Так, отамане.

— Сталося що нового?

— Так, отамане! Пропав наш полонений. Перешукали весь табір, ніхто його не бачив.

— Я поставив сторожу біля нього, десятнику.

— Сторожа дістала наказ змінити стійки. Але хто дав такий наказ без мого відома, ніяк не можу довідатися. Є наказ, отамане?

— Останнє доручення, десятнику! Зараз по сніданку просить до мене всю старшину, гм, ні, не всю. Попросить сотника Хмару, майора Рижого, поручника Носатого, і самі прийдіть, десятнику. Будемо радити над долею нашого полоненого.

— Полоненого, отамане?

— Полонений сидить за вами, десятнику.

Обернувся недовіркою, глянув і полегшено зрадів.

— Дякую, отамане. Упав камінь із серця, що моя служба не закінчилася невдачею. Накажу прислати сніданок для двох, і десятник вийшов.

— То людина, що не має нервів. — промовив отаман, і знову покрила їх мовчанка. Мовчки снідали, перейшли до другого шатра, прийшли покликані старшини, і бистро оглянули юнака. Він був уже сензацією табору, не тільки, що не було допиту, але через нього всевладний Косар по пав у неласку отамана.

— А Носатий, десятнику?

— Повеселішав, коли довідався, що Косар уже не все владний. Просив ще лишити його у спокою.

— Лишім, коли хоче. Так до справи, панове! Прощу сі дати напроти полоненого, вислухаємо його, і мусимо вирішити, що з ним зробити. Ви, юначе, розкажіть нам про себе, правдиву невидуману історію!

Правдиву невидуману історію! — промовив відгомном. — Чи ви справдите правдивість розказаного? Але я не прийшов дурити вас, в обличчі небезпеки треба дії. Що ж вам розкажу! Моє ім'я Микола, прізвища вам не цікаві. Це все!

Родина живе?

Не живе! — болем зайнялося лице, і скорчем відпружувалося. — Матері не пам'ятаю, батько помер, коли я був малим хлопцем.

— Значиться, вас виховала держава?

— Ні, отамане! Я мав прибраних родичів. Знайшли мене на степу.

— Активний член Комсомолу?

— Так, отамане! Ви знаєте обставини. Чи це рахуєте злочином?

— Задежить, скільки в людині остало Комсомолу. Освіту маєте?

— Університет у Дніпропетровську.

— Армія?

— Так отамане!

— Заслуги для партії?

— Я не був членом партії. Я військовий!

— З німцями співпрацювали?

— Ні, отамане. Червоні заскоро вернулися.

— Як заховувалися червоні?

— Фронтіві частини пройшли і пішли. А за фронтом ішла партія й МВД. — мимоволі здригнувся, обняв коліна руками і опер на них бороду.

— Щось неприємне пригадали? Прощу розказати!

— Та ж ви те все знаєте, інакше не пішли би у повстанці. Все було звірячо гидке, неприємно будити минуле. го ворив новоби, а очима побіг за прикликаними образами.

— Бо не було приємно дивитися, як брутално зігнали всіх на майдан, проголосили смерть коляборантам, націоналістам, фашистам, зрадникам народу і зрадникам батьківщини, виділили частину невишних людей, і без суду їх розстріляли... Чи приємно може було дивитися, як привезли горілку, п'яні насилували дівчат і жінок, а потім убивали їх?... Гидко було дивитися, як пішли розбоєм по хатах, грабували, насилували дітей і старих жінок!... А чим завинили малі діти і немовлята, що топтали їх?... Чи приємно дивитися, як мозки розприскувалися під кованими американськими чобітьми?... Так верталися визволителі!...

— А де ви були?

— У сховку!

Значиться вам розказували, ви не бачили...

Бачив, отамане, на жаль бачив! Бо коли визволителі попилися, я вийшов із сховку, і бачив, що діялося. І тоді прийшла страшна думка, а що із моєю родиною? Я кинувся до дому, але не міг уже нічого вдіяти. — скорчив лице, сціпив уста, й поволи боєм цідив слова. — Родичі лежали убиті, а обі прибрані сестри рядом насилували... Молодша Оксана зараз померла, а Одарка ще жила... на моїх очах покололи обі... живу і мертву... Потім підпалили хату, мене повели як зрадника і шпигуна... тупо ішов я під вражінням пережитого... набридло жити... десь надійшли жінки, мої сторожі кинулись ловити їх, і жіночий вереск розбудив мене із отупіння... Не пам'ятаю, як довго я втікав, аж знесилений звалився на землю, і тоді все набране бризнуло із мене сухими слізьми і звір'ячим скиглінням... Умерли всі мої почування, і настала порожнеча життя... — тут він замовк із прижмуреними очима.

— І після того ви прийшли до нас?

— Гм! — усміхнувся. Це було два роки тому. За два роки я міг прокрастися на Камчатку. Ні! Я став звіром, кров за кров!

— І ви почали воювати?

Мовчки притакнув головою.

— Цікаво, як ви воювали! — запитав отаман, і старшини переглянулися. Завважав це, випростувався, і простягнув ноги перед себе.

— Ворожими методами. Я вернувся, і перерізав п'яних. Але командирові пощастило втекти. Похоронив я своїх найближчих, і погнався за втікаючим командиром погромщиків. По дорозі нищив ворогів нашого народу. А щоб

вопи знали, що це я, і не карали певних, я значив їх тавром моєї німсти. Початково вони легковажили мене, а потім дивізіями гонили за мною. Тепер я прийшов до вас, бо утомився одинцем воювати.

Запала мовчанка.

— Буйна у вас фантазія, — промовив по хвилині отаман — і гарно вмієте розказувати, тільки ми не віримо вашій історії. Таких історій у нас мільйони і ви з чужих при год зложили свою історію.

— Так ви думаєте? — підніс високо брови і зморщив чоло. — Я на вашій ласці.

— Який ви мали степень у війську?

— Капітана!

Маєте якісь заслуги для країни, для народу?

— Не маю, отамане!

— Це погано. Ви знаєте в чому ми вас підозріваємо. Відтяжуйтесь, бороніться!

— Я не маю нічого до страчення, отамане.

— Не соромно вам опускати руки в розгарі боротьби? Соромно.

Прошу, панове старшино, має хтось які запити?

Чому ви не хочете назвати себе?   запитав сотник

Хмара.

Маю, дуже важні причини.

Прошу назвати їх

— Ворог дуже хотів би мене зловити. В таборі є зрадник. Ворог довідавшись, що я у вас, зараз атакував би табір. А він багато сильніший від вас. І нащо вам моє минуле? Матиму вражіння, що ви прийняли до себе моє минуле, а не мене. Дозвольте мені вчинками задокументувати себе.

— А документів не маєте? — цікавився майор Рижий.

Не маю. І не думаю, щоб ви вірили документам.

Чому ви прийшли якраз до нас? — цікавився десятник Гиля. — В Карпатах оперує більше лобстанських груп.

— Я бачив їх, і в декотрих навіть перебував коротко. Але вони не беруть справи серйозно. Оплутані дивною нереальною романтикою, оперують силою фраз, творять фантастичні пляни і нічого не роблять.

— А як ви довідались про нас?

— Від ворога! Ворог не бере тамтих груп поважно. А до вас ставиться з респектом, і всіма силами хотів би вас знищити.

— Є ще питання? Нема! Ви лишали тавро своєї німсти. На одежі, чи може на тілі ворога?

— На тілі, отамане!

— Ви різали знак?

— Так отамане!

— Тепер я вас знаю, бо чув про вас багато. Прошу придивитись до нього добре, панове старшини! Чи ви догадались, хто він? Ножем різав він ворогам криваве "М" на чолі "М" на знак пімсти, "М,, від слова месть.

— Месник? — викрикнули запитом сотник Хмара і десятник Гиля.

— Так, месник, — potwierдив отаман — той славний месник, про якого в Україні розказують легенди.

Гляділи на юнака з подивом, цікавістю, аж він змішався під їхніми поглядами.

— Як я зрадився, отамане! — запитав, щоби відвернути увагу від себе.

Розказуючи правду і затаюючи своє минуле. Звичайно кожний чвалиться своїми вчинками. А потім ваші побоювання, що верог хотів би вас зловити і через вас атакуватиме табір. І нагорода на вашу голову. І дивізіями гонив ворог за вами. Значить ви мусите бути кимсь небуденним. І ваш дивний прихід. І ваші слова: "Я значив їх тавром своєї пімсти,.. Тільки один лишав пам'ятку своєї пімсти, месник! За ним гонили дивізії, на його голову є висока нагорода і через нього ворог напrawdę атакував би табір. Отже ви месник! І тепер хочете лишитися у нас?

— Так, отамане!

— Ви висказали свою непримушену волю вписатися до Повстанської Армії. До офіційного прийняття потрібно голосування всієї повстанської старшини. Це ми приготуємо пізніше. Ваша думка, панове старшини? — звернувся до присутніх. — Мовчки притакуете головами. Отже за згодою присутньої старшини ми прийняли месника на пробу до Повстанської Армії. Прошу познайомитись: Сотник Хмара, майор Рижий і десятник Гиля, його ви вже знаєте. Тепер приступимо до некучої справи. Завдяки месникові ми знаємо, в якому ми положенні. Мусимо знайти вихід із пастки. Хто голоситься до слова?

— Я прошу слова у справі формальній! — започаткував недавній полонений. — Прошу не кликати мене месником, я дуже прошу, щоб моє минуле залишилося таємницею між нами. Прошу кликати мене Миколою.

Мовчки притакнули, й у глибокій мовчанці кожний летів думками далеко.

Прошу до справи, панове! — промовив перший ота-

ман. — Десятнику прошу дати наказ, що ніхто не сміє вийти з табору без мого дозволу.

— Ви вже дали наказ, отамане! — відповів спокійно Гіля. — Ніхто не сміє вийти з табору без дозволу отамана.

Коли десятнику? — запитав здивований.

— Сьогодні в почі, коли я розбудив вас зі сну.

— Але ж я цієї ночі майже не спав! Чи не приснилось вам, десятнику?

— Ні, отамане! Це було коротко після того, як ми зловили Миколу. Ви твердо спали і я жалів, та мусів розбудити вас.

— Після переслуху, десятнику? — Отаман глядів на десятника, і не розумів. — Прошу все докладно розказати!

— Хтось пустив чутку, що отаман утік із штабом, тому заряджено алярмове поготівля і скріплено стійки. Вояки почали засипувати мене питаннями, я початково думав, що жартують, та коли побачив, що не жарти, почав допитувати правди. Ніхто нічого не знав, вістка нагло прилетіла до табору, і сполошила повстанський сон, особливо, коли не могли знайти ані сотника Хмари, ані майора Рижого. Я не вірив тій вістці, успокоював, але табір починав кипіти бурєю, стан ставав не до вдержання, і я пішов до вас по накази. Коли я з вами говорив, Носатий підслухав, і доніс це передомною, що отаман твердо спить, розсердився від таборової дурноти, і наказав нікого до себе не допускати. Це успокоїло хлопців, і буря втихла.

— Коротко після переслуху, десятнику! Дивне явище, якраз тоді ми в трійку пішли на розвідку, шукати правди у словах Миколи.

— Але ж я розбудив сплячу на вашому ліжку людину, отамане. Хто ж це був?

— Я, десятнику! — промовив Микола. — Я сховався туди, по нападі це було для мене одиноке безпечне місце. Ви розбудили мене, і я дав наказ нікого з табору не випускати, щоб на правду хто не захотів утікати прямо у ворожі сіті.

Мовчали і відштовхували від себе неприємне почуття.

— Але хто, хто міг знати, що ми вийшли з табору! — лютував отаман.

— Того когось ми мусимо знайти, отамане! — промовив сотник Хмара. — Тоді ініціатива лежатиме в наших руках.

— Маєте якісь конкретні пропозиції, сотнику?

— Ще ні, отамане! Дозвольте хвилину подумати!

А ви, майоре?

— І я відвик від воєнного думання, отамане!

— Прошу панове, — сердився легко отаман — справи налягають, а ви хочете надумуватись.

— Передаймо справу Носатому! — запропонував десятник Гиля. — Він перед Косарем знаменито кермував розвідкою, і напевно знайде зрадника.

— Він відмовився від наради, отже ще вичікує. А тут справа не сміє проволікатися. Може ви, Миколо, — звернувся до полоненого — назвете що конкретне?

— Я, отамане? — здивувався. — Я новий у вас, я ще у вашому полоні.

— Для нас важне, — перебив десятник Гиля — чи ви розумієте контррозвідку!

— Розумію! Нас учили шпіонажі і контррозвідки; я колись розв'язував малі справи, але це було для виправи. Я ще ніколи не використав свого знання в серйозному розумінні...

— Фальш! — перебив майор Рижий. — Як месник, ви зіхер випрактикували одно і друге. Андерс, були би вас сто разів відкрили.

— Так! — potwierдив сотник Хмара. — Мусимо працювати хитро й підступно. Ніхто не буде підозрівати, що полонений провадить слідство.

— Дійсно хитро! — годився отаман.

— Позвольте, панове — протестував Микола. — Чи не за скоро ви наділили мене своїм довір'ям? Ви мене не знаєте.

— Трохи знаємо!. — промовив десятник Гиля.

— Ми не вірили би вам, як би ви були хто інший, — промовив сотник Хмара — але чи був би сенс тратити час на досліджування месника?

— Так! — притакнули всі.

Тоді юнак подав під розгляд плян дії.

— Дозвольте мені під сторожею порушатися по таборі. Ви десятнику, будете моїм сторожем, бо ви мене зловили. З табору нікого не випускати, аж доки хтось не зголоситься піти на розвідку. Підемо за ним, щоби довідатися, як він стоїть в контакті із ворогом. Табір держати в алярмовому поготівлі, — відповідь для вправи. Сотник і майор будуть вороже до мене ставитися. Не сміє більше повторитись, щоб алярмувати табір вистрілом, а ну ж це буде умовлений знак для ворога? Хлопці мусять навчитись спати по звірячому, щєбто підсвідомістю відчувати небезпеку, і будити себе із сну. Стійки розставити їжаком, не колом, кличку змінити все по півночі. Знайомий чи чужий,

сторожа мусить все закликати джурного старшину. Це все!

— Добрі пропозиції для викриття зради. А що про наше замкнене положення? — питає отаман.

Найкраще нічого не починати. — радіє сотник Хмара.

— Ганц рехт! — притакнув майор. Пляни робитимем, коли зловимо зрадника, коли перервемо його контакт з ворогом.

— Нашою загрозою є ворожий перстень промовив Микола, — і тільки зрадник може допомогти нам знищити ворога.

— Трохи дивно це звучить! — підсміхнувся отаман.

— У наших обставинах все мусить бути дивне. Ми погодимось на пляни зрадника, ворог сконцентрує свої сили, засівшись на нас, і ми тоді, або знищимо його, або прорвемося з оточення.

— Це нарешті щось конкретне. На цьому закінчимо сьогоднішню нараду! — вирішив отаман. — Дякую панам!

Сотник і майор вийшли позірно люті, і без слова розійшлись. По хвилині десятник Гиля мав випроводити полоненого.

— Чи можу просити про мою зброю, отамане? — запитав Микола перед виходом.

— Зброю? На це я мусів би видати вам особливий дозвіл. І нащо вона вам у таборі?

— Сила призвичаєння, отамане. Я без зброї, як без рук, дурно почувуюсь. Чим же ж підстрелю мого сторожа?

— От воно що! — засміялись. — Усієї зброї вам не дам, хіба пістолю. Дивний світ сьогодні. — дивувався. — Уночі ми ловили вас, як ворожого шпіона, а рано я власноручно віддаю вам зброю. — і дав йому пістолю, лишаючи автомат і гранати у скринці.

— Прошу додати ще ніж, отамане!

— Ніж? Нема ножа!

Чи має ще хто доступ до скринки?

— Ніхто! Одинокий ключ при моєму поясі.

— Цікаво, куди подівся ніж! — думав Микола голосно. — То був ніж командира погромщиків моїх рідних. Утікаючи передомною, він забув його у поспіху, і ним різав я мій шлях пімсти через цілу Україну. Я добре знаю той ніж, і за ним я відкрию того, хто має другий ключ, отамане.

Без зміни і без новин пройшли три дні. Табір пульсував нормальним життям, вояки чистили одіж і зброю розказували видумані історії, і цікаво стежили за новинам об-

личчям. Гіля гостро поводився із полоненим, не дозволяв розмовляти із хлопцями, і не дозволяв прислухуватись їхнім розмовам, коли ж відійшли на самоту, тоді Гіля поясняв Миколі всі добрі і злі сторінки повстанського життя. Кожний із повстанців мав своє псевдоім'я, і так до нього привик, що забув своє власне. Сотник Хмара названий так від вічно хмарою насулених брів, і ще від того, що ніхто з повстанців не бачив його веселим. Щось гризе його в нутрі, але він мовчить, і носить свій біль із собою, ще нікому не звірився із свого внутрішнього. Помалу всі до того призвичаїлись, і перестали цікавитись його минулим. До хлопців він гострий, але справедливий, хлопці люблять його за це, і безмежно йому довіряють. Майор Рижий, названий від свого рудого волосся, родовитий альпійський базарсець, майор німецької армії. Десь у Полтавщині закохався у дівчину українку і зумів добути її серце, що було не легке діло для німця. Не була це звичайна любов, це був огонь сполуки сердець двох протилежних рас, спокійної — гір заходу, і буйної рівнини сходу, це була розмова двох душ, що у всесвіті себе віднайшли і зрозуміли, це була сила притягання двох протилежних бігунів. Німець вивчив для неї українську мову, увів її у своє товариство, німці згіржливо на це дивились, та не перешкоджали, потребували непересічно здібного штабовика. Не знати, що було би вийшло з того, та почався поспішний відворот. Майор забрав свою дівчину із благословенням родичів, і пішов із армією назахід, очікував дня повороту до дому і тихого родинного життя. Та доля шесала інакше. Біля Львова, саме коли на параді штабу одобрено його плян протинаступу, і всі пророкували йому високий аванс, палестіла летюча команда СС, без суду розстріляла його Ніну, як шпигунку, а йому лишила остерогу і поучення про чистість і вищість німецької раси. Це зробило із опанованого і спокійного штабовика, опаленого пімстою вулькана. Він запросив до себе ту летючу команду і вистріляв її, лишив трунам письмо про вижчість німецької раси, і пішов у повстанці. Великий очайдух, не боїться смерти, каже, що там же на нього Ніна. Крім нього є ще двох німців підстаршин, і кілька вояків, котрі, або розчарувались у своїм народі що подякував їм невдячністю за пролиту кров, або червоні знищили їхню родину, і вони боюють для пімсти.

Поручник Носатий, чистокровний жид, названий так від свого закарлюченого носа. Він признався, що ненавидів усе, що українське, і шкодив нам, де тільки міг. Три

роки ховався перед німцями по підземсях, дждався відходу німців, очікував червоної армії, як спасіння, і приготував величаве прийняття для червоного штабу з радості, що його визволили. Якже ж мусів розчаруватись! Мав він молоду жінку і дуже гарну дочку, розумієте, чи можна наказати лисові не красти курей? Червоні офіцери проголосили його коляборантом, коли пережив німців, і знасилували його жінку й дочку. Син виступив в обороні сестри і матери, і вдарив у лице офіцера. За те його, як шпіона, повісили на дверях. Усе на його очах. А потім його порожнього серцем відіслали на розстріл. Ігряні солдати не поцілили його смертельно, він прикинувся мертвим і так лишився між життям і смертю. Наш селянин переховав його, аж фронт пройшов, і трохи успокоїлося. Тоді той селянин провів його в гори, і тут він пристав до нас. З нього прекрасний розвідчик, але не міг погодитись із Косарем і Косар відсунув його від усього. Він все ставився до Косаря з недовір'ям, кажучи, що його довгий ніс вігрити недобре. Того грубенького так і назвали Барилкою, того малого поручника знайши під час постою в папороті і Папороттю остався, він студент філософії, утік, коли йому грозило заслання. Той довгий, тоненький, це наша Нитка, а той, що якраз щось хопцям розказує, і всі регочуться це сміхун Цянка, у нього на лиці чорна плямка. А кругом нього сидять Крук, Ворон, Мігтя, Крутий, Мурза, Мох, недалеко стоять Вітер, Дикун, Лобатний, Пездара, Кухар і багато інших імен, кожний має своє ім'я, і в кожного своя, кров'ю писана, історія. А більше таких, що з любови до краю пішли у повстанці, бити ворога і добувати волю.

-- А з чим зв'язане ваше псевдо, десятинику?

Із деревом, із гілляю дерева. Я мав завдання вішати на гіллі, кого повстанський суд засудив на смерть. Вибрали мене, кажучи, що я найбільш холоднокровний і сильний первами. Але це було колись, давно Косар відобрав мені цю функцію.

-- Я завважив дівчат. Знаєте щось про них?

То наші медсестри. Було багато більше, але остали на побоевищах, остання Віра згинула від час наскоку на ворога коротко перед приходом Косаря. Ще три осталися. Темна струнка красуня, київлянка Олена, біловолоса Оля аж з Херсонщини, тому і степовою її назвали, а третя з косами гуцулка Марта, але хлопці назвали її гуцулка Ксеня. Вони золоті, не дівчата, спокійні, тихі ніколи не парікають, працюють, і хоч хлопці кохаються у них, вони мають для кожного тільки чемний усміх і кілька при-

вітних товариських саїв. Ще донедавна хлопці роєм ходили за ними, присягали любов і благали одного погляду, одного усміху, одного вадійного слова, але дівчата показалися сильнішими, не любов їм у голові. Одного дня пішли всі до отамана.

— Ми взяли за зброю — в імені всіх промовила гуцулка Ксеня — щоби визволити країну, і тієї постанови ми рішені твердо дотримуватись. Але хлопці переслідують нас своїми любовними зідханнями. Ми боронимося перед тими повними пожадання поглядами, але не забудьте, отамане, що у кожної з нас під твердою постановою дримає силою волі прислана жінка. Чи розумієте це, отамане? Дримаюча жінка, це погаслий вулкан, вибухне нагло, нестримно, і нема на це ліку, це природня сила. Ми лякаємось того наглого вибуху почувань, тоді пропала вся наша постанова, вся ідея, тоді зродиться жадова будувати своє вогнище, і жити для тих, що прийдуть, що ще не початі, але вже живуть у ритмі крові, жадобою віддатися, почати і родити. Бути тим звеном переходу у вічність, що закінчує минуле і починає майбутнє, тим генер, тим ментом, де не існуєш ти, де тільки вогонь зачаття нового життя, де сон і забуття і втома і надія. Тоді збудиться ненависть до цього табору, до дисципліни, до всього, що ставитиме перепони здійснити призначення жінки, збудиться ненависть до цілого оточення, всі думки будуть при тім вибранім, що має стати ядром нової родини, а від ненависти лиш один крок до бажання знищення всіх перепон, до пімсти, до зради. Того ми лякаємось, отамане, і тому просимо, допоможіть нам, або накажіть хлопцям забути про це, що ми жінки, або оточіть нас китайським муром. — Такі наші дівчата.

Тяжко повірити, що в жіночому тілі така залізна логіка і таке самозанеречення. Це питомий знак невимірності нашого народу, бо тільки генії відродження міг дати таку здорову будуючу думку нашому поколінню. І як це все скінчилося?

Отаман покликав старшину на нараду, і там вирішено, що в таборі нема дівчат і хлопців, є тільки повстанці, і як довго країна в неволі, так довго не можна думати про особисте добро, тільки про добро народу. Хоч здається, що це тільки слова, але виїшов наказ, і як самі бачите, всі почування поумирали. Вправді був після того ще один випадок, що наробив багато шуму у таборі, але все якось затихло, хоч мені дивно досі, що не було слідства, і не засідав повстанський суд.

— Відважив ся хтось злегковажити наказ отамана?

— Так, Косар! Думав, що наказ отамана не відноситься до нього, і коли всім заборонено думати про жінок, тоді він матиме щастя. Але поікся! Почав переслідувати Олену своєю любов'ю, виманив її на сторону, і ліз цілувати, але Олена енергійна і горда, ударила його в лице, її у сльозах прибігла до табору. Хорушкий Лобода був тоді дижурним старшиною, подав скаргу у суд на руки отамана, Олена домагалася кари хоч для постраху, Косар назвав її шпигушкою червоних, і подав свою скаргу, суд мав засісти ввечері, хорушкий Лобода пішов на розвідку, пропав без вісти, і не знаю, чому, але все відложилось, якое погасло і забулося.

— Чи хорушкий Лобода сам пішов на розвідку, десятнику?

— Косар післав його!

— Давно це було, десятнику?

— Тижнів три буде, а може більше. Добрий був старшина, розумний і енергійний, Кубанець родом. Пішов і пропав із цілим відділом.

— Значить ворог вже тоді мав вас на оці.

— Думаєте, що ворог уже так довго у нашому сусідстві?

— Так десятнику, якщо не довше. Ворог уже давно венгається по горах, винищив багато повстанських гнізд, найбільше через зраду. І вас очікувала доля тамтих; через зраду марно пропав би табір. Чи вам відомо що про історію цього табору, десятнику?

— Гм, багато вам не скажу, бо я прибув тоді, коли табір був уже сильною боевою одиницею. Як мене інформували, наш отаман зорганізував цей табір. Він старий воєк, немов би чудом оминув большевицькі переслідування, із радістю витав німців, як мільйони інших, і як мільйони інших розчарувався, бо, замість сподіваної волі, діждався зміни окупанта. — Перший брав і бив, та я його хоча розумів, цей бере і б'є, а я його не розумію, отже перший легший на шкіру. Оба б'ються, де два б'ються, третій сміється; нам призначено сміятись по своїому, добудемо зброю і погуляємо. — Однотумців знайшов він багато, згуртував їх, і так повстала одна із численних боєвих груп, що примушувала німців призадумуватись над своїми вчинками, і зганяла сон із віч злочинних. З перших вже нікого нема при житті, один отаман остався. Я застав ще кількох, Одні пішли на розвідку, і більше не вернулися, чи попали червоним у руки, чи здезертирували, як твердив Косар, двох Косар здемаскував, як большевицьких шпигунів, хо-

ча суд досі не вірить у їхню вину, але закон законом, - їх засудили, один пагло у почі помер, а решта полягла в боях. Перше, знаєте, ми були все в русі, в походах, розбивали гнізда МВД, розбивали карні відділи війська і поліції, увільняли транспорти політв'язнів, а тепер аж дивно, що вже від довшого часу дрімаємо, бабіємо. І повстанський досвід забувається, і дисципліна вже не та, ми сидимо тут наче в орлиному гнізді в почутті найбільшої безпеки, і тому, коли отаман розказав учора про наше становище, ми думали, що це байка. А коли ми зрозуміли повагу хвилини, стало глупо і весело і досадно, потім піднялися дрозж нещезності, і присіла мрякою лють: - - Стільки літ прожив, а розуму не набрався, став я ще дурніший, як на початку, ще більше неосторожний і легковірний ніж був на початку повстанського життя. Чи не сором? Скажіть самі!

— Це не ваша вина, десятнику. Не піддавайтесь імпульсам почувань, вони забирають чистість і ясність думки. Нашим завданням і обов'язком є знайти винного. А коли ви держите віжки в руках, ваш віз поїде тою дорогою, куди спрямує його ваша воля.

На тих словах замовк, допив холодний чай, і полинув здоганяти свої слова, оглядав минулі образи, переживав наново давно пережите.

- - Дуже цікаво, десятнику, - промовив захоплений священник, і наливав чашки чаєм. - - ви надзвичайний розповідач. Ви так в подробицях описали всі події, що я слухаючи, був там із вами, і у всьому брав чинну участь. Прошу залити чаєм свою мовчанку, бо я не можу всидіти, очікуючи продовження.

— Дякую за комплімент, отче! — Десятник понюхав чай і споглядав у вікно. — Прошу не гніватись, я не люблю компліментів, вони для мене безвартісні фрази. Життя гостро покарбувало мене, і я волю нагану, вона вчить. Хто любить похвали, той волею слабій, і скоро заломлюється. Це мій погляд, отче, прошу не гніватись!

— Противно, десятнику, я високо ціную отвертість. Ваші слова, це строга, але корисна філософія життя. Прошу ще чаю, я маю малий запас, і не боюся, що бракне. Десятник, це який підстаршинський чин?

- - Старшинський, отче! Я поручник.

— Чому ж кличуть вас десятником?

— На моє власне бажання, отче. Слово "поручник" чуже, і на мою думку нічого не говорить. А чином рівне лейтенантові, лейтенант понашому десятник, перший старшина, що командує роєм, колись десятою. Послугуємося

чужим словом, а своє власне таке багатомовне і зв'язане із військовою традицією.

— За республіки десятник був підстаршиною.

— І в Галицькій Армії займав той пост, що сержант у польським війську. А це старшинський чин.

Ви були у польським війську, десятнику?

Не був, отче, і не міг бути.

Не були? Ви ж тутешній.

Я виріс у тих сторонах.

З котрого повіту родом?

Ні, отче, я не родився тут, я родився по той бік океану, у новому світі.

— По закону ви американець! Правда це?

— Правда, отче! Тому я не міг служити в польським війську, не був громадянином. Виправді кілька разів пропонувала зміну громадянства, але я все якось отягався, і так запала війна.

— А німці?

Німці не знали.

Добре, що не змінили громадянства. Тепер ви союзник, і можете зробити кар'єру, або репатріюватись.

Кар'єру! — Зітхнув гіркою іронією. — Як зробив мій брат, отче! Зголосився, що він американець, і просив дозволу сконтрактувати його із американськими властями. Все обіцяли, а за тиждень арештували його, як шпигуна, і сьогодні він десь на Колимі у концтаборі. Забрали його, а за ним зліквідували цілу родину.

— Мої найсердечніші співчуття, десятнику! Вибачте, що порушив болючу нотку, я не знав цього.

— Нічого, отче, прошу не перейматись, минуле вже відболіло. Такий світ, сьогодні злочиним є родитись не під оком сталінського сонця.

— Прошу чаю, десятнику! Ви давно виїхали з Америки?

— Давно, отче, ще малим хлопцем, зараз після першої війни. Мені було тоді шість літ, а брат ще ходити не вмів. Родичі вернулися у свої рідні сторони, і привезли нас, роджених американців. Вернулися у догідний мент, тут була інфляція, доляр стояв високо, батьки купили майно за свої ошадності, і жили ми добре. А там все утратили б у часи депресії.

— Споминів у вас напевно мало, десятнику?

— Мало! Дещо пригадую, пеначе у мряці. Широкі каменисті вулиці, понурі великі доми, а як я станув при вікні останнього поверха тої хати, де ми жили, то понад дахи сусідніх домів летів оком аж до велетнів хмародерів. Час-

то помімо заборони я викрадався на край міста, ставав над водою, і шукав обр'ями другого берега.

— А солоний вітер завівав очі, і пристань кипіла корабельним життям.

— Ні одно, ні друге, отче. Ви думаєте про Нью Йорк, а я родився в Чикаго.

18

— Микола прокинувся, — почав Гіля своє продовження — коли літній ранок, неначе злодій, вже на половину закрався до табору. Зараз над ним на стовбурі дерева у віддалі руки висіла цікава білка, та, відчувши зв'язим інстинктом, що вже прокинувся і став небезпечним, блискавкою шугнула на дерево, і з пересердя кинула в нього сухою гілкою.

Табір ще спав, садинокими звуками були пташині співи і шумлива гармонія дерев. Микола повернув легко голову в другий бік, бачив, що стійки стояли, або куняли, кругом була тиша, що здавалось почуєш, як день надходить.

Косар поволи підійшов до кручі, стійки затримали його і завернули, Косар відступив, хвилину дивився на протилежні верхи, а відтак бистро повернувся, і зник в отамановому шатрі. Микола осторожно підповз під отаманове шатро і прислухувався, але не чув нічого. Підповз ближче, й поволи поліз оком у щілину. У досвітнім півсмерку зарисовувався прислонений вхід, придержуваний заслонами прокрадався цікавий ранок, на ліжку лежав горілиць отаман, а побіч стояв Косар і наслухував. Отаман не рухався, глибоко дихаючи. Косар задоволений звуками поза шатром ступив крок, сягнув до пояса і підніс руку. Микола не бачив добре Косаревої постаті, бачив напружену руку, а в руці був ніж, який пропав таємничо із канцелярської скринки отамана, ославлений ніж месника. Не було часу дивитися і думати, звідки Косар мав другий ключ до скринки, Косар прихилився і ступив ще крок до сплячого. Рятувати отамана! — шугнула думка, та Микола не кинувся до шатра. Миттю подався назад у корчі, під руки пошала суха гілляка, він кинув нею щосили у шатро, і застиг, прилипаючи до землі. Блискавкою вискочив Косар на двір із ножем у руці, і розглянувся. Ніхто не втік, табір ще спав, і тільки природа прокидалася до нового дня. Косар підніс гілляку, поглянув угору, білочка пустувала по дереві він покивав головою, і пустився у сторону, де

причаївся Микола, але удар у шатро розбудив отамана.

— Хто це? — крикнув сердито отаман й виглянув із шатра — Ах, Косар у власній особі. Бавиться, б'ючи гіллякою по шатрі. І ніж! Прошу зайти виправдатися!

Косар увійшов, і глянув у дуло пістолі.

— Не розумію, отамане!... — здивувався.

— У власній обороні, Косарю! У вас ніж, у мене пістолі.

— Але ж я... я хотів... я прийшов... — мнявся заскочений ховаючи ніж і лихий був на цілий світ, що дав себе приловити з ножем у руці. А думка літала по дворі: Не вже білка кинула таку велику гілляку? Я прийшов зголоситися до служби.

— Це все?

— Це все!

— Мало, Косарю. І дуже денгевеньке виправдання пока у руці. До отаманового шатра не входить із зброєю, хіба у злих намірах!

— Я випадково...

— Ви були в шатрі, заки гілляка впала на шатро. Може заперечите? І мабуть ви вже мали ніж в руці. — прижму рив очі.

— Ні, отамане! Я саме вступив у шатро, як якась голота кинула гілляку на шатро й той удар розбудив вас. Я витягнув ніж, вискочив надвір, але ви покликали мене назад.

— Чому ви витягнули ніж?

— Покарати винного.

— Ножем? Самочинно? За намір убити повстанця чекає кара смерті!

— Я хотів тільки налякати.

— Діточі побрехеньки! А тепер скажіть правду!

— Я говорю правду, отамане! Я прийшов зголоситися до служби...

— Ще сонце не зійшло, і коли весь табір ще спить. Чи не можна було зачекати ще трохи? — вибухнув.

— Вибачте, отамане, я не подумав...

— Треба думати! Розбудив мене у найкращому сні! З ножем у руці!

— Не я, отамане, розбудив вас. Я тільки вступив у шатро, як хтось кинув гіллякою...

— Я вже чув. Але чому кинув? Мусить бути причина. Знаєте причину?

— Не знаю, отамане.

— Ви новинні знати. Ви шеф розвідки, й лосі все знали.

Ви мусите виправдати той ніж у руці! Чи ви взагалі здаєте собі справу із серйозності обвинувачення?

— Обвинувачення? — іронічно усміхнувся. — Ви жартуете, отамане!

— Не жартую, Косарю! — різко відповів отаман. — І не злостіть мене, бо зараз віддам вас під повстанський суд! За намір убити сплячого отамана!

— Прошу, отамане, не сердіться. — почав іншим тоном, бо стало справді моторошно. — Я дуже вибачаюся, нещасливий збіг обставин, вірте мені, я дійсно прийшов довідатися про службу. Завважив зміни...

— Які зміни?

— Скріплені стійки, навіть при кручі стійки, в таборі алярмове поготівля неначе би ворог був близько...

— Стійки розставлені для вправи і для безпеки. Щоб часом ворожа армія не прокралася, і не захопила нас сплячих.

— Це смішне, отамане! Табір сторожений...

— Не смішне, але сумне! Табір був добре сторожений, а все таки знайшовся хтось, що проліз у табір. А що було би, як би влізли сотки ворогів?

— Це неможливе, от сліпий випадок. А де той, що вліз у табір? Чи може... вже засудили його? Думаю, що чекаєте на мене, бо ви напевно не видобули від нього правди.

— Ще видобуду. Тепер він на оці десятника Гілі.

— Безпека табору була доручена мені, отамане! Чи я ще далше за неї відповідаю?

— Так ви!

— Отже стійки теж мені підлягають!

— Ні! Чому ви хотіли б зняти стійки?

— Хлопці потребують відпочинку. Незадовго треба буде в похід вирушити, всі мусять бути в боевому дусі...

— У повстанському житті відпочинок деморалізує. Боевий дух у нас є й буде. Ви нагло кажете щось про похід. Дивно. Чи може ворога відкрили?

— Не відкрив, але ворог десь є.

— Так десь є, мабуть у вас він є десь. Чи можу дозволити піти на призволяще трьом сотням золотих хлопців?

— Я знаю околицю...

— І?...

— Три дні тому було спокійно; як тепер не знаю. Чи послали ви розвідку, отамане?

— Ні, Ми були безпечні.

— Дозвольте піти в розвідку, отамане!

— Не тепер, тепер потребуватиму вас! Пізніше!

-- Коли скликати суд, отамане?

— Який суд?

— Судити полоненого! Послухайте мене, отамане!

— Не будемо судити полоненого, Косаре, а зберемось, і прийемо його в наші ряди. Раз я вас не послухаю. І то сьогодні. Через вас ніж! Це все! І більше мене не турбуйте. Потребуватиму вас, покличу. Але другим разом входіть до шатра без ножа. Можете відійти!

— Так, отамане! — Вийшов лютий, і сердито кляв, що події заскочили його неприємним.

Після того отаман був сердитий, таким сердитим ні його в таборі не бачили, і тому сходили йому з дороги. Але коли покликаний Микола увійшов до шатра, отаман легенько усміхнувся.

— Думаю, що це ви, Микола, кинули гілляку на шатро. Напевно і розмову підслухали. Сталося скоріше, ніж я думав, одним замахом дві мухи. Ви вступите до повстанської армії, і підозріння не збудиться.

— Я напrawdę заскочений, отамане. — Ще замовчав про своє відкриття з ножем.

— Тепер прошу іти приготувитись до повстанського свята. Зброю лишіть тут! Одержите її по присязі посвяти чену, і так станете членом армії.

Микола не мав як приготуватись, почистив трохи повстанський однострій, і, сидючи під дубом на своїому місці гри із білкою, ждав надходячих подій. А події готовились, табір приготувався, у повітрі висіла незнана тиша, хлопці чепурились, чистили одяг і зброю, нюхали під кухнею, що вариться, і пописувались новими апскдотами. Микола сидів і глядів, бачив це все і не бачив, думка думку випереджувала, в шатрі ішли наради над його долею. Солодкий тягар сідав на груди, і підходив під горло, сьогодні скінчиться його минуле, сьогодні із утікаючого, переслідуваного звіра він стане гордим, караючим мисливим.

Наради в шатрі тривали довше, причиною був влітковий стан, в якому через зраду всі вони опипилися, про яку всі знали, але мовчали, і не називали її, та щоб зберегти себе від заглади, мусіли грати театр, і приспати чуйність зради. Акторами були всі, добрими і досвідченими акторами. Того вимагало їхнє життя і того життя само їх учило.

Панове старшино — почав нарешті отаман вислухавши звітів, — ще є одна важна справа, що торкається нас усіх, і матиме вплив на наше життя, а саме справа па-

шого полоненого. — Обвів очима довкруги, бачив розцікавлені обличчя, питаючі очі, вичікуючі погляди, хотів почати, і нагло зродилась дивоглядна думка, самому дивно було, звідкіля така думка прилетіла.

— Присутній тут між нами Косар, шеф розвідки, якому підлягає цілість і безпека нашого табору, переслухав полоненого, і сьогодні ранком, розбудивши мене, здав звіт. На його думку наш полонений не представляє небезпеки для нашого табору, є вартісною одиницею, його досвід нам потрібний, і Косар пропонує прийняти його в наші ряди. Прошу голоситись до слова.

В житті бувають несподіванки, без них не цікаво було би жити. Різні бувають несподіванки, бувають часті, наглі, бувають дивні, само життя є для більшості вічною несподіванкою. Буває, іде мисливий гірською стежиною, праворуч круча, а ліворуч стрімка скеля, стежина круто в'ється і гине за закрутом. Іде і просить долю про ще хвилину рівноваги, щоб не провалитися у темну ніч. Іде і сподівається, що за закрутом закінчиться вся небезпека, що за закрутом напевно вигідна широка дорoga і солодкий відпочинок, ще крок, ще два, і всім трудам кінець, мисливий великим зусиллям поборює останню стрімкість стежини, вже закрут, вже кінчиться, великий крок, він стає на широкій дорозі, і стає віч на віч з ведмедем. Широка стежина, надії виправдались, але ведмідь, ведмедя найменше сподівався, нагла несподіванка, і заки прийде реакція, заки інстинкт самозбереження зачне діяти, першим враженням є безмежне здивування, і обличчя, дивуючись, заміняється у великий знак питання. Такий вираз обличчя мали всі присутні на нараді, і коли нагло розскочилась би земля, може навіть не зауважили б того, безмежно здивованим питанням всі дивились на отамана. Дивився так само і Косар. А відтак зір усіх перенісся на Косаря, всі дивувались, звідки нагло така зміна зайшла у того незнамого і недовірчивого хитруна, того, що у кожному вітрив шпигуна, що, переслухавши кожного, доставляв незбиті і підписані докази вини, і, переслухавши останнього полоненого, запропонував прийняти його в повстанці. Нарешті Косар здригнувся, хотів щось сказати, але отаман рухом руки наказав йому мовчанку.

— Мовчите, отже всі згідні з пропозицією Косаря. Голосуємо, я питатиму кожного по черзі. Майор Рижий?

— Так!

— Папороть?

— Так!

— Носатий?

— Ну, чому ні? Так!

— Хмара?

— Ні! — промовив сотник на загальне здивування.

— Гиля?

— Так!

Я — промовив отаман — так! Косар подав пропозицію, отже так, чи може ні, Косарю? Але ви хіба не будете опрокидувати свого внеску, отже так! Всі "за" крім одного. Потрібно загальної згоди. Чи можна знати, сотнику, чому ви проти?

— Щоби демократія була збережена!

19

Військовим звичаєм події пройшли скоро, прийшли, присіли, побули і минули, життя пішло утертим шляхом, і здавалось, що нічого не було, хоч було це давно невидане повстанське свято. Все йшло справно і точно, хоча ніхто не вправляв і не плянував, вродженою інтуїцією кожний вгадував свою ролю, й природньо її відігравав.

Табір змінився, як під дотиком чародійної палочки, впала команда, впала друга, військо стануло підковою, полискувала вичищена зброя, ряди завмерли, закам'яніли. Микола стояв у ряді, рівнессенько бігли крила підкови, і вривались там, де з нічого виріс престол, центр уваги і пошани трьох сотень виструнених юнаків для знамен церкви, яку боронили, і держави, яку хотіли здобути. Невеликий накритий накривалом стіл, на столі перед Розп'яттям Євангелія, по боках свічки, церква, хоч накрита копулою небес, але освячена вірою кожного повстанця. Кожний відчував присутність Бога, якого носили у своїх серцях відколи почали під диктат матері повторяти „Отче Наш”, якого святинь боронили перед знищенням, і з якого Ім'ям вступали в бій. За столом виструнилися два дерева, і держали собою накривало. Сердився вітер, що хтось замкнув йому простір, і натискав, і видував, і старався зірвати накривало. Але не мав сили, тому тільки погойдував тризубом, колихав вишиваним рушником, і маяв галузками червоної калини до шолома, що висів низом над перехрестями двох крісів. А по боках на сторожі два тяжкі кулемети і по парі вояків почесної сторожі. Над усім святочний прапор, а боевий прапор на правому боці у руках хоружжого. Рівнессенько бігли два крила підкови, сот-

ник Хмара перебіг усіх ще раз критичним оком, ряди закам'яніли, зброя не бряжчала, лиш сонце золотило престол, і пригрівало щораз дужче.

— Струнко!

На плече кріс!

— Почесть дай!

— На престол глянь!

Підійшов отаман до хорунжого, хорунжий похилив прапор, отаман віддав честь, за ним Косар, майор Рижий, Гиля і Носатий. Сотник Хмара здав звіт, що престол готовий, що три сотні готові, що кандидат готовий, що все готове і жде. — Прямо глянь! — отаман перейшов фронтом виструненої підкови, станув на попередньому місці, і тоді у стін престола зложено до благословення зброю Миколи.

- На плече кріс!

До стопи кріс!

— Спочинь!

Вийшов поручник Гнида, укінчений теолог, але не висвячений на духовника, бо червоні не дозволили висвятитись, однак серцем і душею слуга Бога. Висвятила його його власна віра і потреба хвилини. Вийшов, поблагословив зібране військо, і відправив молебень до Богородиці, матері і опікунки поневоленої країни, її покровительки зібраного війська.

— Струнко!

На плече кріс!

— Кандидат до присяги!

Із кінців підкови відорвались дві пари вояків, підійшли до Миколи, взяли його в середину, підвели до престола, сторожа осталася позаду, як і личить почесній сторожі, Микола поцілував Євангелію, уклонився старшині, уклонився вояцькому товариству, обернувся до престола і ждав.

— До стопи кріс!

— Спочинь!

Гнида поблагословив Миколу, поблагословив його зброю, Микола поклав ліву руку на Євангелію, підніс праву в гору, і в урочистій тиші, де все затихло, де навіть вітер присів, де тільки очі іскрились вогнями зворушення, мягко та рішуче пролунали слова присяги:

— Господи Боже Всемогучий, Пречиста Діво, Покровителько українського війська, великий український народі і ти свята українська земле, напоена кров'ю найкращих синів твоїх! Я, воїн Української Повстанської Армії, взяв-

ши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю й совістю і присягаю ...

Шугнула білочка, заглянула з-поза стовбура і сховалась. Похилились дерева коронами, уклоном звернулись до престола, і вітер присів на шоломах непорушних сотень.

— Присягаю боротись за повне визволення поневоленої батьківщини, не жалувати труду, ні крові, ні життя, битись до останнього віддиху і остаточної перемоги.

Хвилина зворушення заливала, дрижали нерви у солодкій напрузі, сонце купалось у шоломах сотень, сонце надії сходило у кожного, сотні кам'яно стояли і мовчали, а над усім летіла гармонія старезного лісу, і пригравала оркестра мільйонів комарів.

- Присягаю, і обіцяю бути відважним, мужнім, хоробрим у боях і не щадити ніякого ворога України.

— бути чесним, послухним, товариським, зберігати військову таємницю ...

— бути ... , а тягар насів на легені, насів на груди, тяжів, тиснув і наче жаль, чи радість, бажання, хотіння, щось невимовлене невикінчене підходило й не вступалось, і не могло скристалізуватись у щось наглядне, хоч би слезою, облегшити назбиране, а не відпружене.

— Коли я порушу, або відступлю від цієї присяги, хай карає мене суворий повстанський закон у всій його силі і гостроті, хай прокляне мене весь український народ минулими, сучасними і грядучими поколіннями! Так мені Великий Боже і Ти Пречиста Діво допоможіть!

Так закінчилася присяга. Пройшла вона, і Микола став повстанцем. Поручник Гнида поблагословив його ще раз, Микола поцілував хрест, поцілував і припоясав свячену зброю, уклонився до престола, і відступив. Віддав честь старшині, віддав честь закам'янілим сотням друзів по зброї, підступив Сотник Хмара, подав руку, і обійняв дружньо, а обійнявши, символічно прийняв у їхні ряди.

— Яке псевдо надумали? — спитав.

— Псевдо? Про це я цілком не думав!

— Тоді скоро подумайте! Я кликну його всій святочній громаді, і тим окликом перехрестимо вас. Так ви будете зватися доти, доки будете ходити вовчими стежками.

- Коли треба скоро, нічого не видумаєш. Не можна було б при своєму імені ...

- Ні! Згідно з повстанським неписаним законом кожний повстанець із хвилиною зложення присяги перестає бути собою, тому й імя мусить покинути.. Це легше для нас і безпечніше для всіх рідних на зовні. Ще не надумали? Чи

ви ніколи інакше не звались? Там на широкому світі, у школі, при війську ...

— На жаль я все був собою!

— Як би вас тут назвати? Думайте, розбудіть свою уяву, поспішайте! Я не можу на цій жарі ще довше держати хлопців. Може ви пережили щось замітне, може який звір чи птах заважив на вашій долі? ...

— Так сотинку! — пригадав собі Микола, і прояснився, пригадуючи дивну, недавню пригоду.

Довго ждав він на майора МВД Чапкіна, того Чапкіна, що прийшов у Галичину учити в капіталізмі роджених меншканців найдемократичнішої демократії сталінської конституції, і кожний його виклад червоної доктрини купався у крові соток невинних людей, а кінчився оргією п'яної солдатні із наперед висортуваних жінок. І прибув Чапкін до казина, прибув із своїм штабом, та мов на глум, чи може, підсвідомо відчуваючи небезпеку, закрився сильною охороною озброєних. А Микола був сам, сам між десятками ворогів, одинокою його допомогою був власний однострій капітана. Безумством було щось починати, але Микола був очайдух, цілий його плях і вчинки на границі неможливости, на границі казки були ділом безумства, він вірив у свою зірку, і та віра була його кермою у всьому. Так і тепер, ще Чапкін не встиг розглянутись, ще його штаб не порозпинав плащів, ще сторожа не подумала зняти зброї, як Микола підійшов і чемно попросив Чапкіна на бік.

— Чого вам, товаришу капітане? — гостро запитав Чапкін, як і пристало на керманича відділу по спецзавданням.

Прошу коротко і скоро, бо я втомлений і хочу відпочити!

— Я скоро, товаришу майоре, дуже скоро і коротко. А після того ви будете відпочивати вже без перерви, у вічність. В імені мільйонів вами невинно закатованих ви засуджені на смерть! — і легким рухом, майже незаметним, пробив ножем кровожадне серце Чапкіна.

Чапкін погас без звуку, тільки жахом відкриті очі зрадили безмежного боягуза. Микола посадив Чапкіна на крісло, опер його об стіл. Чапкін сидів, ніби думаючи, і на тім все було би скінчилося, як закінчилося багато разів досі. Але тим разом мало інакше скінчитися. Микола витягнув ніж з грудей Чапкіна, а за ножем бухнула фонтанна крові, і повалєля його однострій. Микола хотів вилаятись, пригадав собі де є, легенько оглянувся, і в тому менті подивився в їх сторону адьютант Чапкіна, поручник

Ридлініскіс. Чи з цікавості, чи може занепокоєння відсутністю своєї майстра і добродія подивився, й заувважив величезну пляму крові на однострої Миколи. З переляку відкрив рот, але не встиг його замкнути і зареагувати, бо впали два стріли. Один прошив Ридлініскіса і так застиг він із відкритим ротом. Після другого стрілу впав із тріскотом світильний навул і настала ніч. Настала метушня, зчинилася стрілянина, крики, зойки, всі кинулись до виходу, двері не могли випустити всіх параз і столочена маса відтяла Миколі дорогу. Він відкрив вікно, хтось блиснув снопом світла, закривавилась пляма на однострою, й подражнені кров'ю очі закричали: — Тут він! Держи! Тримай! — Микола скочив через вікно, юрба за ним, — юрба, бо на вид крові кожний затратив свій тимчасовий шліф цивілізованого вояка, кожний біг на осліп і кричав. Двері нагло для всіх поширились, посипались стріли, Микола щасливо перебіг освітлене подвір'я, темрява прикрила його, але на коротко, бо скорі крики й тупіт погоні не дали йому пристанути, відсапнути. Були і давніше погоні й коротко тривали, скоро він змилив їх, і лишив за собою, але ця була велика, і хтось хитрий нею командував. Микола уживав підступу, милів, і зводив даремно, всі підступи хтось відгадував, все наставляв на п'яти. Не було відпочинку на долах, не було і в горах, не було їжі, не було сну, вже тіло не хотіло слухати волі, Ще трохи — й зловлять. Коли ж раз удалось обманути погоню, захватись, і потонути у покріпляючій, цілючій сні коли здавалось, що тільки що заснув, почув квиління птиці. Лютий силою волі підніс він олов'яні повіки, й став зором шукати чим кинути у це ненависне пташине квиління, недалекий брязкіт розбудив його, й Микола опритомнів. Червоні! Перед ним ворог, а птах кружляє і квилить, і зліва ворог. Що це за птах, і чому квилить? І зправа ворог, орел? ні орел більший, чи не сокіл! Мене окружено! Ворог підходив, ще його не відкрив, але звітрив слід, прийдеться пропадати. Смерть Чалкіна пішла широким відгомоном по всій Україні. Месника благословили, на Месника паложено високу нагороду, й ось по такій довгій і завзятій ловлі ворог нарешті вхопить його, і знищить і позбудеться того несамовитого казкового Месника! Задовго він спав, запізно ти птице розбудила мене, з трьох сторін ворог, а з четвертої? — нема, четверта сторона відкрита, але чому відкрита, чи може пастка? Через пастку найлегше прорватися. А може це смерть моя там стоїть і жде? Невже той навіжений сокіл чує мою смерть, і тому так плаче. Ворог вже недалеко, пі-

дем у пастку, значить моя зірка вже заішла. Я легко не дамся, допоможи Пречиста Діво! Обережно поліз він у четверту, відкриту сторону. Поліз дальше й дальше, глядів наслухував перед себе, ще нічого, обережно ще дальше підповзти, добре, що тут корчі такі густі, ще трохи рачки, а там вже піднятися буде можна. Спасибі соколові, що розбудив, а то зловили б, колись пам'ятник йому поставлю.

Пристанув, послухав, не чув нічого, підвівся, послухав, не чув нічого, змилив ворога, лишив за собою, тепер треба скоро втікати. Микола рвучко обернувся, кинувся до легкого вовчого бігу, зробив крок, крок у безодню, гора стрілою майнула попри нього й летіла й летіла, все вище і вище. Втікало небо підступні галузки із свистом втинали його з долу, коротко і болюче, він стояв на землі, а кругом все шалено летіло вгору. Гори й дерева й корчі, летіли вгору, до неба, а небо втікало, віддалялось, ще клапстиком усміхалось. Нагло війнуло холодом, хлюпнуло, хляснуло, вода розступилась, здивовано постояла, і хвилиною зійшлася понад ним. Ледоватий холод відчув він доперва, коли виринув, і, випльовував воду, нещасливо ковтав вогке повітря, коли зуби почали вигравати барабаншу мелодію, й потрясаала дрож то спиною то грудьми.

— Так, сотнику! — прояснився Микола — сокола бачив!

— Сокола? Отже ваше псевдо Сокіл! Ви Сокіл і Соколом останетесь до хвилини, коли не буде небезпеки показати всім правдивого самого себе, аж доки не здіймуть із вас сьогоднішньої присяги. А тепер я назву вас перед усіма.

— Струнко!

— На плече кріс!

— Отамане, панове старшино, славна вояцька громадо! Наше свято добігає до кінця. Ви всі були свідками зложеної присяги і символічного прийому кандидата в ряди повстанської армії! Кандидат досвідчений старшина в чині капітана - - сотника, має великі заслуги в Україні! Від сьогодні він наш, своє знання і свій досвід віддав нам до диспозиції, і від сьогодні аж до часу, коли ми виконаємо нашу постанову, його ім'я буде Сокіл!

Гучні оплески привітали Сокола, а старшина подала руку.

— Почесть дай!

Сокіл обійшов передом повстанських рядів, що хоч просилися втмою і напругою, так закам'яніли витривалістю, ще раз рвали себе до послуху віддати честь новому членові їхньої спільноти, привитати його чесною поставою і пошаною, бо може якраз він буде тим, що заважить на їхній до-

лі, що може стати їх помічником і оборонцем. Бо повстанське життя повне несподіванок і небезпек, позаду кривава слава, а в переді підступна завзята боротьба і химерне завтра.

- На плече кріс!
- До стони кріс!
- Спочинь!
- Молитва!

І понад три сотні знялась крилата шени прохання. "Боже Великий!" Не за себе просили, не за себе молились, себе вони віддали в руки Бога, і відчували себе в руках Великого Бога. Не просили для себе ласк, ані користей, ані вигод, їх серця молилися за поневолену країну, за закований народ, за насилля, сльози і кров невинну, молилися, і просили кращої долі для замученого народу.

Люд у кайданах, край у руїні,
Навіть молитись ворог не дасть!

І просили їх серця сили й завзяття до боротьби, сили витримати і устоятись ворогові, просили витривалости й мужності довести розпочате діло до кінця, зняти кайдани з народу, відбудувати державу із довговікової слави, добути волю й на волі вільно помолитись.

Боже Великий, дай Україні
Силу і славу, волю і владу!

20

Давно все успокоїлося, а Носатий все ще думав і шукав розв'язки. Він не розумів подій, все відбулося для його недовірливого ока дивно підозріло. Уночі повстанці зловили в таборі чужого, Косар пізнав у ньому шпіона, та Косар у кожному бачив шпіона. Косар домагався забрати полоненого, але отаман не віддав його на допит Косареві, поговорив із полоненим в чотири очі й через полоненого Косар попав у неласку. Ранок не приніс очікуваного суду, полонений дістав дозвіл порушатись по таборі, Косар зголосився хворим, і три дні не показувався, а коли виздоровів, переслухав полоненого й запропонував прийняти його у повстанці. Було щось у тому неправди, і щось таємниче, це Носатий відчув і пізнав, але ніяк не міг догадатися, що. До новоприбулого ставилися із респектом і пошаною, прийняли його у чині капітана, згадували про заслуги в Україні, чи знає хто ті заслуги? Косар теж чваниться заслугами, про які ніхто не знає. А мо-

же новоприбулий це другий Косар? Носатий ходив і думав, а коли думки не могли принести розв'язки і не було кого поінформуватися, він рішив сам знайти правду, спровокувавши новоприбулого до гніву, або до злості. Вибрав догідний мент, і, прибравши маску знашого всім галицького жиди, він улесливо приблизився до Сокола.

— Пане сотнику! Пане капітане! Чи можна? — запитав протяжно.

— Що, чи можна?

— Поговорити з вами.

— Дуже радо. Прошу, сідайте!

— Ох, капітане, як я тішуся такою ласкою! Дозвольте познайомитись. Я називаюся Носатий! — і сів напроти Сокола.

— Носатий! Це ви Носатий! — повторив Сокіл, і цікаво дивився.

Так пане сотнику. У мене довгий піс. Чи може ви хотіли би знати моє колишнє прізвище? — запитав вичікуюче.

— Так! — промовив Сокіл із легкою ноткою веселости. — Ваше колишнє прізвище, потім місцевість, де ви родилися і жили, потім назвіть батьків, дідів, вашу родину. . .

— Прошу! — перервав Носатий, захмарив брови, і біль майнув по його лиці. — Прошу, капітане, — говорив крізь зуби — говоріть про все, тільки не зачіпайте моєї родини. Болить тут, — показав на груди — болить тому, що я вас не знаю і не знаю, чим ви напоєні.

— Це я вам поясню, — відповів Сокіл, байдуже видувачи губи. — Звичайно п'ю воду, деколи люблю добре вино, а при нагоді не цураюся і водки. Сьогодні я пив чай! Чи це виясняє ваш сумнів?

— Еє, ви глузуйте собі із мене, капітане.

— Говорю дуже серйозно.

— Ви глузуйте собі із мене, — повторив Носатий, — а глузуйте собі тому, що я жид!

— Я не знав, що ви жид!

— Ну капітане це ви вже жартуєте. Прецінь по носі візнати, що я жид. Бачите? — і повернувся профілем.

— Не бачу. Я знав багато жидів із малими носами. Ніс тут ніпричому. Ви в чині поручника? — змінив тему питанням.

— Так, і я тим дуже задоволений. Знаєте, — додав таємниче прихилившись — краще бути офіцером, менше роботи. Хоч поручник, то малий чин, от, коли б так ваш чин капітала. . .

— Поміняймося, поручнику! — запропонував Сокіл, усміхаючись. — Я радо віддам вам свій чин.

— І зажадаєте заплати. Я не маю грошей. Хіба, що викрадемося у широкий світ, там я щось вгортаю, і тоді зроблю інтерес. Поможете мені виїти у широкий світ?

— Цікаво. А я думав, що ви допоможете мені. А грошей мені не треба, поручнику. Маю їх повні кишені. Хочете? і простягнув Посатому жменю панерових грошей.

Посатий глянув на них із призирством і мався за думками, та пагло пригадав собі свою роллю, і його очі заблестіли позірною жаждою.

— Гроші! — промовив майже викриком і простягнув руки. — Гроші! — і взяв їх у свої долоні. — Ви багатий, капітане. — промовив із удаваною низькістю. — Ви пан, а жид все любить пана.

— Не все, поручнику, не все! — заперечив Сокіл, підсунув ноги ближче, й обнявши руками коліна, опер на них свою бороду. Тільки тоді, коли це виходить йому на користь. Ви не любите панів!

— Не люблю? — здивувався Посатий, трохи заскочений, що Сокіл проглянув його. — Прошу пояснити, капітане.

— Бо ви самі панського покрою, поручнику.

— Оо, — розяснився широкою усмішкою Посатий, хоч поза нею укрилися недовіря і підозріння, — дякую вам, капітане, дякую за такий великий комплімент, якого бідний жидок ніколи не почує. Значить по вашому пан пізнав пана. А он Косар пан, але мене не любить і все мені докучає.

— Це Косаря справа. Я його не знаю, бо ще не познайомився.

— Не знаєте? — майже викрикнув Посатий, завважив, що вихопився заскоро, але ще не сказав свого головного атута. — Та піби не знаєте, бо я не бачив вас разом. Хоч дивне воно! задумався.

Чим дивне?

— Всім і нічим. А скажіть, капітане, що ви думаєте про мене!

— Цілком що інше, ніж ви думаєте про мене, поручнику.

— Ой пане капітане, ви чарівник. Як ви можете знати мої думки?

— Вгадую. Ви не думаєте про мене нічого доброго.

— А може думаю?

— Може? Зрештою це пусте. Хоч мені приємніше було би мати певність, що ви про мене доброї думки.

- Дайте гроші, я буюду вашим приятелем.
- Всі чи тільки частину?
- Всі! Приповідка каже, що дружба без грошей є легша від ваги зернятка яблука.
- І така вона з грішми, поручнику. Я не купую дружби і ніколи її не купував. Дружбу треба собі з'єднати.
- Ой, то цікаво, капітане. Ви так гарно вмієте говорити, як учитель. Ви цікава людина.
- І вас приємно пізнати, поручнику, правдивого вас. Приємно і цікаво.
- Дякую пане сотник. А чи можна спитати, чому? Мені цікаво, чому вам цікаво.
- Бо я чув про вас!
- А що, пане сотнику?
- Різне! І добре.
- Ой, то я тішуся, капітане. Але хто ми говорити про мене добре? мене тут не люблять.
- Я виніс інше враження, поручнику.
- Еє, пан сотник мене знову милить. От, Косар мене не любить.
- Це його приватна справа, поручнику. І вам вільно любити його, або ненавидіти. Ви є паном своєї волі.
- Коли я боюся, капітане.
- Сказав це із таким театральним виразом лица, що Сокол сердечно розсміявся.
- Чому ви смієтесь, капітане? Напевно ви смієтесь із мене, тому, що я жид.
- Сміх Сокола так нагло урвався, як нагло повстав, і його лице заграло легким невдоволенням.
- Ви вдруге пригадуєте мені, поручнику, що ви жид. Мені вистарчить сказати раз. Чи може ви хочете спровокувати мене до прикрих слів?
- Ой, ні, капітане! Не страште мене, бо я і так боюся.
- То не грайте комедій.
- Пане сотнику. Я ніколи в театрі не був. Аа — хитро прижмурих очі — ви маєте родину?
- Маю.
- Велику?
- Велику.
- Напевно на високих становищах.
- На найвищих, поручнику. Мій рід все мав керму в руках.
- Моряки?
- Ні, всі на жаль земні щурі.
- Ой, а я щурів боюся.

— Я також, поручнику. Я навіть заця боюся. І люблю його за те, що він мене боїться.

— А як там надворі, капітане? — змінив тему Носатий.

— Ми ж надворі, поручнику.

— О ні, я думаю назовні, поза нашим табором.

— Погано, поручнику, погано. і задивився кудись у далечінь. — І нема надії на поліпшення.

— Для кого?

— Як то для кого?

— Ну ваші всі на високих становищах. Навсєню не відчувають біди.

— Це правда, поручнику, не відчувають. І ніколи вже більше не відчують. Хіба що вернуться ще раз.

— А то виїхали?

— Так можна сказати.

— Значить утекли за границю? — запитав вичікуючи.

— Ні! — заперечив головою і задумався.

— А куди? На той світ? Звідтам повороту нема!

— Численні люди вірять, що є. Ви чули про реінкарнацію душ?

— Чув. Ви вірите в неї, капітане?

— Не вірю, бо це противиться моїму релігійному почуванні.

— То ви віруючий, капітане? — насправду здивувався Носатий.

— Віруючий!

— А як ви ставитесь до других релігій?

— як до своєї, з пошаною. Віра людини є її власним сумлінням.

— За те сумління часто переслідують.

— Чи тільки за віру, поручнику? А за національність, а за погляди, а за расу, а за стан не переслідують? Людина все робить прикрість другій людині, і то перш усього для власної наживи; а потім в ім'я чогось іншого.

— А як ставляться там до жидів?

— Так, як і перше. Гноблять!

— І скажіть за що? — розвів руками Носатий.

— За те, що вони жида і твердо стоять при своїх традиціях. Комунізм не толерує і не любить людей, які твердо тримаються своїх традицій.

— Не вірю вашим словам, капітане. Прєцинь жида багато помогли комунізмові.

— Але тепер все пішло іншим напрямом. Комунізм націоналізується, і для жидів не має місця.

— По вашому комуністи і фашисти тотожні?

— Манже! Ідологично пов'язані, і ділом доказують те саме.

— Значить кожний комуніст стає антисемітом!

— Коли він переконаний комуніст.

— А хто є переконаний комуніст?

Той, хто сховався за партійний білет, щоб ушкунти переслідовань. Той, хто грає комуніста, бо не має відваги опертися дійсності.

Гм, цікаве, пове, і мені досі невідоме розказали ви, капітане. Дякую вам за розмову, тепер я вас знаю! — і підвівся із землі, витягаючись на весь ріст.

І який висновок того інтерв'ю?

— Ну, це вже, капітане, буде моєю таємницею.

Хай буде. Але прошу, поручнику, відповіжте мені одно. Але серйозно! Що ви хотіли довідатись від мене?

Гм, хочете серйозної відповіді, капітане? — і задумався, дивлячись на Сокола з під прижмурених повік.

— ~~Я~~ хотів знати, чи ви фашист, чи комуніст! — кинув вишомом, бо зрозумів, що інакше не дізнається правди.

І довідались? — іронією зіпнорував визов Носатого. Довідався, капітане. Ви є і одно і друге!

От воно як! — підніс брови Сокіл, і замість здивування на його лице виплила усмішка. — А я того і не знав.

І ще одногоо ви не знали, капітане. Ви ще й антисеміт! — злісно докинув Носатий, і поволи обернувся до відходу.

— Прошу пояснити, поручнику. Маєте підстави до того твердження?

— Маю! — затримався Носатий у півкроці, повернув голову через ліве плече. — Он Косар! Він або скрайній комуніст, або одно і друге. І він явний антисеміт! Він органічно мене не зносить. А ви, капітане, такий сам, бо ви є приятелем Косаря! Розумієте тепер? — і поволи ступив крок віддаляючись.

Останні слова заскочили Сокола підкресленням сарказмом і злішим глумом. І чимсь недоговореним.

Станьте, поручнику! кинув рішучим тоном, і блиснув енергією. Це все, що ви сказали, потребує вияснення. Прошу, сидьте і поясніть!

Носатий затримався й обернувся, гордо випростований поглядавав згори на Сокола, і вже стягнув лице до гостроти тону, але не сказав того, що наміряв. Змінив поставу і прибрав попередню маску підлесности.

— Ой, пане капітане! Прошу вас, не страште мене криком, бідний жидок мало не вмер з наглости.

— Сядьте ще на хвилину, поручнику! Заграємо в отверті карти!

— А - а, то пан капітан і в карти грає? — запитав сідаючи.

— Прощу, поручнику, комедії на бік, справа дуже серйозна. Ви назвали мене приятелем Косаря. Чому, поручнику?

Носатий не відповів, насуپлено глядів на нього, вхопив його зір, і старася перемогти його волю, та Сокіл не дався. Упнялись очима в себе, камінішими обличчями міряли свою силу, і вдирались поглядами у нутро, змагались, за провід, за перемогу, повіки мліли, зіниці боліли, оба гляділи, і не піддавались, не думали й не хотіли піддаватися. Ще мить, ще трохи, витримати! Нагло Носатий кліпнув раз, кліпнув другий раз, закліпав, і опустил зір.

Прощу відповісти! Це наказ, поручнику!

— Так, капітане! Я це чув від отамана!

Микола не сподівався такої відповіді, і тому не міг сховати свого здивування.

— Ідемо до отамана! — рішив наказом.

Прийшли, станули і мовчали, один ждав, що другий зачне говорити, ніхто не хотів починати, отаман терпеливо ждав і глядів на суворість їх облич, коли ж задовго те все тривало, звернувся до ближчого.

В чому справа, поручнику?

— Я не знаю, отамане! Капітан привів мене наказом!

Прощу поясити, капітане!

Поручник Носатий назвав мене приятелем Косаря!

— Невже ви образилися, Соколе! Це смішне!

Я сміявся б, коли б не серйозність ситуації, отамане. Нам потрібний кожний чистий серцем і думкою. Поручник приїс думку табору, і вірить у неї, чи ж захоче він працювати у нашому гурті? Він підозріває мене, його тон був вичікуюче ворожий, а найцікавіше те, він сказав, що чув це від вас, отамане.

— Прощу виправдатися, поручнику!

— Так, отамане! Косар досі тортурував, і засуджував усіх, як шпигунів, хто тільки попав у його руки, так нищив усіх у дикому пориві садизму, аж моя душа здригалася від його дій. Нагло прибув капітан, і Косар не тільки не знищив його, але запропонував прийняти його у повстанці. Чи це не говорить само за себе?

Що? — безмежно здивувався Сокіл, але отаман зараз вияснив ситуацію.

— Тепер я знайшов причину вашого непорозуміння.

—говорив усміхаючись. — Косар тут ні причому, це був мій підступ. В останній мент мені прийшла така думка, всі були заскочені, сам Косар був так здивований, що забув протестувати. Так я внадутував впертість Косаря і його аргументи, щоб відложити справу прийняття до далекого кінця. Розумієте тепер?

— Розумію, отамане! — притякнув Носатий. — А хто є капітан?

— Я ждав цього питання поручнику. Ви три дні держалися оподаль, самі винні, що нічого не знаєте. Чи чули ви колись про месника?

— Чув, але не вірив у ці історії. Забагато фантазії.

— Ця фантазія є правдою, ці історії на правду відбулися. Герой тих історій стоїть побіч вас, і називається Соколом. Розумієте тепер хід подій, чи ще в чомусь сумніваєтесь?!

Носатий вже не сумнівався, розплилось його недовір'я, прояснився, і з одвертим захопленням підійшов до Сокола.

— Вибачте капітане! — промовив прохаючи. — Недовір'я й осторожність є прикметою моєї раси, все говорило проти вас.

— Приймаю вашу руку, поручнику! — кріпко потиснули свої долоні. — Не буду втаємничувати вас тепер, часу обмаль, поволи все відкриєте самі. Одно тільки застереження, ні слова про месника. Ваше відношення до мене таке, як було до тепер, контактуватись будемо потаємно. Справи цього вимагають. Чи є щось нового, отамане?

— Косар просився на розвідку. Казав, що чує щось недобре, три дні багато могли змінити в околиці. Яка ваша думка Соколе?

— Хай іде отамане! А ви, поручнику — дав доручення Носатому — підете йому у слід!

Носатий пішов і скоро вернувся. Увійшов до шатра й кожний завважив несподіваний страх.

— Ворог!.. — відсалпнув. — До зброї! Ворог під горою! — зловив віддих, і здивувався, що не скочили, не засипали його питаннями, не затрубіли на алярм, старшини сиділи і дивилися спокійною мовчанкою.

— Ми знаємо про те, поручнику! — промовив отаман. — Сокіл прийшов із тією вісткою до нас, тоді у першу ніч!

— Ви прийшли перелякані, поручнику. — озвався весело сотник Хмара. — Невже ворога злякалися?

— Вибачте! — застидався, непорушний спокій усіх успокоїв його. — Мені соромно! Я не знав нічого, ішов

спокійно, нагло знайшовся віч на віч із ворогом. Я мало не наліз на них, із несподіванки я утратив нерви, і мало не зрадився. Кожний перелякався б!

— Квач! — кинув майор Рижий. — В наших обставинах треба бути приготованим на несподіванки.

— Не тратьмо часу, панове! — прогнав свою мовчанку Сокіл — Ми зішлися для вислухання звіту. Пронцу звітувати, поручнику!

— Не маю про що звітувати, — заявив винувато Носатий — я згубив його слід!

Повів зором довкруги, всі сиділи суворі і мовчаливі, гляділи на нього в очікуванні слів.

— Я йшов за ним — пояснив Носатий докладніше поволи і обережно. Ви знаєте приповідку, обережний, як жид. Я йшов, і вважав, щоби Косар мене не побачив, а щоби я його бачив, так зайшов я аж до скелі, над проваллям. Там маленький закрут на ліво. Обережно прийшов я до закруту, за закрутом відкрите місце, я повернув праворуч, забув про провалля, і малоцьо не провалився. Пішов берегом провалля, і малоцьо не наскочив на сильний відділ червоних. Косаря вже я не бачив, він зник біля скелі, неначе у скелю сховався.

— Як червоні заховувалися?

— Патролювали!

— Не чули розмови?

— Ані слова! Інші мовчки і дуже обережно!

— Шукають нас! Значить контакт урвався! — промовив отаман.

— Цікаво що принесе Косар з розвідки! — думав десятник Гиля.

— Цікаво! Зачекаємо, аж сам зголоситься до звіту! — озвався сотник Хмара.

— Чому ждати? — питав поручник Папороть.

— Щоби не розбудити підозріння! Досі ми все чекали! — відповів сотник Хмара.

— А як принесе плянн вимаршу? Підемо? — запитав десятник Гиля.

— Підемо! Напевно будуть ворожого походження, якщо їх принесе. — промовив отаман.

— То не йдім! Мені не хочеться попадати у ворожу засідку. — відповів поручник Папороть.

— І мені ні! Крапце поставити його перед суд, і видунити з нього всю правду! — сказав Носатий.

— Правду ми знаємо, — промовив Сокіл, — У нашому пляні не є відкрити й засудити зрадника, це нам тільки

пошкодить. У нашому пляні є змити ворога, і вирватися із оточення. До того ми мусимо бути терпеливими, і чекати слушного часу, щоби використати зрадника. Дозвольте мені, панове, коли ви мені доручили цю справу, послужитися такими методами, яких мене ворог колись навчив. Коли дозволите, отамане, ми зійдемося вислухати звіту Косаря.

Але в ту ніч Косар не звітував, тихо поклався спати, й ніхто його не бачив. І рано не зголосився із вислідом розвідки, був задуманий, мовчаливий, сидів довго на самоті й думав, ходив, і знову сидів самотою, а під вечір удруге пішов на розвідку. Пішов тою самою дорогою, Носатий пішов за ним, і хоч добре пильнував, вернувся з нічим. Загубив слід! Загубив Косаря на тому самому місці біля скелі.

— Мабуть я нічого не варта! — оправдувався перед Соколом — згубив його, меначе б під землю провалився.

Дивне і цікаве! — міркував Сокіл. — Рано підемо разом, покажете мені те місце при денному світлі, де Косар зникає. Коли він зникає, значить там щось є, і те щось ми мусимо відкрити. Напевно щось просте! Бо коли б він був чарівником, то вже давно позамінював би нас усіх у якусь чортовину, хоч би у ведмедів.

Ранком незаметно вийшли оба з табору, вийшли окремими дорогами, а за табором зустрілися в певній безнечній віддалі.

— Ведіть, друже Носатий! Ви знаєте дорогу, ви вже йшли сюдою два рази, а я тут ще не був.

Дорога спадала по схилі гори, росли дерева, світилися прогалини, розливалися буйні корчі, невеликі але густі і непроглядні. Носатий провадив обережно, оминав прогалини, приставав, наслухував, ішов усе нижче, щораз даліше, і з кожним кроком ставав тихішим і обережнішим. Природня заросла стежина круто виляса і губилася, нахилившись летіла у незнане, все даліше і даліше, нечаяно із корчів підскочила скеля, і Носатий присів.

— Ми на місці! — прошепотів. — То ця скеля, бачите те коліно? За тим коліном Косар зникає! Воно завертає корчами гостро направо прямо перед нас тягнеться прогалина, Косар завертав направо. Коли я підповз туди і повернув на право поза коліно скелі, дорога нагло вривалася непроглядним проваллям.

— А де ви наткнулись на червоних?

— На тому боці прогалини. Я пішов понад проваллям. На моє щастя беріг легко зарослий, прогалину я мав лі-

воруч. Я вже доходив до її кінця, коли якийсь шелест остеріг мене, і я побачив червоних на краю прогалини, якраз напроти скелі

Сокіл мовчав і думав, відтак поліз у сторону скелі, заглянув за закрут, поліз поза коліно, праворуч аж над провалля, поглянув у провалля, але корчі і дерева заслонили вид. Глянув на протилежній скелі і вернувся. Вернувся до закруту до того місця, де скеля виростала гострим коліном, там став, і довго усьому придивлявся, а відтак розвів руками.

— Або ми на фалшивому місці або ця скеля дійсно зачарована. Колись, ще в дитинстві зачитувався я в арабських казках, там Алі Баба отворив скелю, кажучи

Отворись, Сезаме! — Може і тут потрібно якого чарівного слова, або чарівного ключа? Ви, поручнику, подумайте над чарівним словом а я шукатиму ключа. От наприклад той виступ скелі над тим корчем виглядає, як підойма, так проситься потягнути його долів, а зараз отвориться скеля, відкриє таємний вхід, і покаже розв'язку таємниці. Видумали що, друже Носатий? Ще ні? Думайте, станьте чарівником, а я таки не витримаю, і потягну за ту камінну підойму.

Сказав, набрав розгону, скочив, ухопив за виступ каменя, що товхим виступом висів над стежкою, вхопив і повис, заколисався від розгону, камінь відломався, полетів до долу, пориваючи Сокола із собою. Оба впали і покотилися, Сокіл полетів на корч, камінь розлетівся при ударі на дрібні куски, розгін кинув Сокола, і дав поштовх до лету по схилі. Сокіл вхопився рукою за корч, щобн придержати свій лет, але корч не затримав Сокола. Його рука шарпнула за корч, і коли б він там ріс, може затримав би, але він там не ріс, тільки стояв, і тому не дав затримки, перекинувся й полетів за Соколом. А за корчем показався отвір у скелі.

Носатий сидів з отвореним ротом, і споглядав то на корч, то на Сокола, то на щілину. Сокіл підвівся, хотів щось сказати, але не встиг, бо Носатий замкнув рот, щось пробурмотів незрозуміле, і поліз у щілину. Поліз, і зник у темряві. Сокіл намірився полізти за ним, але передумав, підніс перекинений корч, присунув його до отвору. поліз в отвір, і притягнув корч до отвору. Сів на варті, патирав побиту ліву руку, і ждав на Носатого. Носатого довго не було, відтак вернувся, і сів мовчки, у задумі поглянув на Сокола, мовчки показав на щілину за собою, показав надолішну, приложив палець до уст, і посунувся,

роблячи йому місце. Щілина була відносно коротка, легко підіймалася, поверталася на право, темрява стала світлом, стеля скінчилася і там де було найбільше світла скеля вривався гострою стіною у провалля. А зараз під отвором при стіні простягалася віднога величезного патріярхального дуба, що ріс на протилежній стіні гір, похилився у цей бік, і творив природній міст, природній безпечний перехід понад проваллям. А в проваллі аж роїлося від червоних.

Тут десятник знову перервав оповідання, хвилину напружено глядів у вікно, а потім пружисто підвівся.

— Вибачте, отче, я чомусь неспокійний! Дивує мене, що хлопці ще не вернулися.

— Може дідича нема дома, десятнику? Він тепер часто подорожує, усі його товариші на високих становищах.

— Хлопці не мали доручення ждати на його поворот, і вже давно вернулися б. Тут сталося що інше. Кортить мене піти розвідати.

— Успокойтеся, десятнику, прошу. Я раджу ще хвилину пождати, напитися ще чаю, відпружитися, докінчити своє оповідання, а за той час хлопці відійдуть тою дорогою, і ви спокійно вернетесь до табору. Прошу, десятнику, ще хвилину холодить свою гарячу голову.

— Послухаю вас, отче, хоч мій шостий змісл вітрить недобре. Хлопці сидять рішуче задовго, напевно їх притримали.

— Хто, десятнику? Війська в селі нема, я знав би про нього. А дідич ще не відважиться виступити проти вас. Кажете довго, ви у мене всього три чверті години, чи це довго?

— Три чверті, а мені здавалось три години. Я переживав ще раз минулі події, і тому загубив оцінку часу. Що ж, по ваш добрий чай, отче, треба чимось, віддячитись, послухаю ваших слів, і ще лишусь, може на правду непокоюся безпідставно? А ви, отче, просите зором дальшого ходу дії. Не можу відмовити, попробую розказувати далі.

21

Косар вернувся із розвідки і звітував. Говорив ділово спокійно, переконливо, втікав очима від старшинських поглядів, був задоволений собою і задоволений тим, що мовчки його слухали, і не ставляли питань.

— Прекрасно! — промовив перший отаман — щастя помагає нам! Ворог далеско, і нами не цікавиться, харчів має-

мо доволі, вощі вишниців тої американськїй порошок, сидїтьсѧ нам добре, тож сидїм далїше! Таке повстанське життя кожний хотїв би мати, і ворог від нього не відказавсѧ б.

— А може ворога вже нема? — подумав голосно майор Рижий.

— Дїйсно, може ворог давно з нудьги пішов до дому, і лишив країну саму собі! . . .

— Тодї нема нам чого тут сидїти! — перебив Посатий десятникові Гилі. — Вертаймося до дому!

— Е — е, панове, ви глузуєте собі із мене. Я не сказав, що ворога нема. Ворог є. У певній віддалі я зустрїв сильний віддїл червоних, чув між ними і польську мову, може це було польське військо в червоноармїйських уніформах, може тїльки частина поляків, не знаю, не мїг добре приглянутисѧ, бо вважав на свою безпеку.

— Чи червоні ішли в нашому напрямі? — спитав сотник Хмара.

— Ні, віддалялисѧ!

— Значить, ми безпечні й можемо сидїти спокійно?

— Та ніби можемо — задумавсѧ ніби — але, нав'язуючи до слів отамана, я маю застерження щодо нашого побуту тут.

— Мусите мати і причини, Косарю! — прижмурив очі отаман.

— Маю, отамане. Ми задовго стоїмо на місці. Сидячи ще довше у бездїлї, забудемо повстанське діло, забудемо, чому ми покинули світ, чому ми прийшли сюди, і складали присягу. Довге бездїлля деморалїзує кожне військо, хїба не заперечите!

Мовчали, погоджуючисѧ.

— Маєте якїсь пропозиції? — спитав отаман.

— Так, отамане! Моя пропозиція, щоби вже завтра вирушити в похід!

Дивилисѧ непорунно, немов розважуючи Косареву пропозицію, непомітно зустрічалисѧ очима, й розуміли себе, очі їх говорили. А Косар переконував:

— Може комусь дивним стане, що я нагло пропоную вийти в похід, але по сьогоднішньому досвіді я побачив, що ми тратимо боеву вартість. Розумієте, я наткнувсѧ на червоних, і перша думка була втікати. Чи не сором для повстанця думати про втечу? І думаю, що таке було би із кожним на мойому місці. Тому я пропонував би вже сьгодні, але треба приготувитисѧ, отже завтра, й то найпізніше завтра, закликаю вас вирушити в похід. Кинути це кляте місце, що лержить нас у бездїлї, вирушити цілою силою, вишницити

розпорошені відділи ворога, вдарити на більші сили, пригадатися, що повстанці ще є й діють. Отже ж готуйтеся до походу!

Сів і чекав, обвівши усіх очима, думав, що їм тяжко розстатися з дотеперішнім життям. А старшича мовчала, бо не було що говорити. Всі зрозуміли, що Косар приніс ворожі пляни, що ворог засяде на них і знищить їх, коли підуть за вказівками Косаря. Ненавиділи зраду, але не зраджували своїми почуваннями. Та Носатому було це все за поволи. Він добув ніж, а ненависть так і блиснула з його очей. Але Сокіл потиснув його за руку, і Носатий успокоївся.

— Я згідний з вами, Косарю! — промовив отаман — і думаю, що всі згодні, коли мовчать. Чи може хтось не годиться? Тихо, значить, всі згодні. Переконали ви їх Косарю, як переконали й мене. Майоре, виготуйте плян походу!

— Плян тут простий! — почав був майор Рижий, в якому зараз прокинулася жилка штабовика, але обвівши зором довкруги, він побачив суворі, напружені обличчя, і подумався, що щось не так.

— Простий тут простий! Вийти й піти! Але вибачте мені, як іти я не знаю, я після довгого дармування не можу перебрати відповідальності за долю повстанського табору. Хай Косар займається пляном, він знає терен.

— Майоре! — викрикнув отаман, і картав, і ганив, хоч його очі говорили що інше — я всього сподівався, тільки не такої відповіді. Розчарували ви мене, майоре, ви впали в мої очі назавжди. Я цінив ваші військові знання, вашу сконцентрованість навіть в обличчі пайбільшої небезпеки, а тепер переконуюсь, що ви розгублюєтесь, і то у хвилині пайбільшої потреби. Закликаю вас, а з вами і всіх інших, правтеся, сконцентруйтеся, візьміть себе в руки, бо соромно.. Повстанська старшина мусить бути все повна енергії і плянів. Хто розледачіє, той сам себе призначає на загибель, той сам собі копає гріб.

— Але ж отамане! Ми офіцери... — почав протестувати майор, якому заграла амбіція понад потребу гри, але сотник Хмара легко потиснув його, і майор успокоївся.

— Власне тому лаю вас, що ви офіцери і то досі були добрі офіцери! Однак досить, на лайку ще буде час, верніться до справи. Ви, Косарю, мали слухність, пайвищий час вирушити, у безділлі всі ледаціють. Чи можете ви, Косарю, знаючи терен, подати плян походу зараз, чи мусите приготовитись і подумати?

Косар тріюмфував. Задоволений, що так все легко йде, зараз подав наперед приготований плян походу.

— Уживаючи слів майора плян тут простий, і нема над чим довго призадумуватись. Найілініше йти в ранішньому холоді отже вирушимо ранком, і підемо прямо по узбіччї гори, ось тут, тою дорогою — повів пальцем по докладній військовій карті, яку приніс із собою, і, витягнувши, розложив на столі — ось тут, бачите — показував усім — підемо прямо аж до того провалля. Понад проваллям повернемося трохи вліво, перейдемо оцю прогалашу, за нею є ліс і лагідний спад гори, повернемося направо і прямо ввійдемо в оцю долину між двома горами. Ця долина дика виравді і довга, але за це безпечна, бо темна, і легко в ній сховатись можна. За тою долиною є прегарна поляна, і там ми порадимось над дальшими операціями.

— Плян добрий! — акцептував отаман. — Прошу висловитись! — звернувся до старшини. — Мовчите і притакуєте, значить приймаєте і погодились. А може вам соромно, що ви не зуміли подати чогось так простого, як пляну вимаршу війська. А яка ваша думка, Соколе? Ви одинокий мовчите цілий час.

— Вибачте, отамане, я тут новий. Запитаєте мене через рік, тоді скажу.

— Рік — довгий час у повстальському житті! — озвався Косар. — Тяжко прожити рік!

— Я вірю у свою зірку! — спокійно відповів.

— Значиться урадили, і завтра ранком вирушаємо! — промовив отаман.

— На мою думку, — сказав нагло сотник Хмара — ми не можемо вирушити ранком.

— Чому ні? — скочив Косар, який, думаючи, що може дехто донерва почав думати, кинувся боронити вже прийнятий плян і час. Ми мусимо! Що значить, не можемо? Ми ж військо!

— Справді, чому ні? — зацікавився отаман.

Бо не встигнемо приготувитись. Моя пропозиція є вирушити після обіду!

— Добра пропозиція — potwierдив Сокіл — мені теж краще подобається. Можна буде може в останнє краще виспатись.

А я все таки протестую! — не попускав Косар. — Вся кі спізнення погано впливають на загальну кондицію, і не розумію, нащо нам ще більше отягатись задля сну.

Воно ніби так, Косарю, і ніби ні! Пів року сиділи ми дармуючи, чи ж не можна ще пів дня подармувати? Аргумент Сокола переконав мене, може дійсно востаннє можна буде добре виспатись.

І на гім закінчилась нарада. Рішено востаннє порядно виспатись, і всі розійшлись. Видали накази, табір ожив, загудів і зрадів, готовлячись до вимаршу. Старшини розійшлись, кожний із сотнями думок, Косар пішов на розслідження терену, пішов по хвилині, як розійшлись. А воли розійшлися, щоб знову зійтися, коли Косар вийде з табору.

Зійшлися, сіли і мовчали, боялись починати, боялись переривати тишу. Злочин був такий великий і так легко-вхопний, тільки на віддаль віддиху, що гнітив їх своєю близькістю, придавляв, наповняв обридженням до оточення, до друзів, до себе самого, наповняв гнівом і сліпим бажанням знищити причину їхнього обридження, бажанням убити гадюку, заки ще встигне піднести голову, й поразити їх своїм смертельним затруєнням. Кожний розумів без слів, що було б з ними, коли б Сокіл своїм дивоглядним приходом не розкрив їм величини тієї небезпеки, в якій опинились, і довгий час висіли, не знаючи про неї. Кожний розумів, чому всі новоприбулі мусіли бути зліквідовані ще заки могли сказати одно слово правди, чому Косар опреділив їх у стан шпигунів, зрадників, і кожний догадався, чому держано їх так довго у безділлі. Всього кілька тижнів, але в повстанському житті одна година триває, як день, день як тиждень, тиждень, як місяць, місяць стає роком, а рік вічністю, бо повстанське життя є тільки тією хвилиною, коли живеш, тією хвилиною, коли ти, не думаючи про той світ, який ти покинув, є тільки членом повстанської спільноти, ти є тільки частиною себе, а решта — це цілість повстанського загалу. Ждали, аж Сокіл розкриє свої пляни.

— Чому ви, капітане — не втерпів Носатий — задержали мене? Я був би проколов мерзенного, і все було б скінчилося.

Стан гнітучої мовчанки перервався, і всі зідхнули з полегшою. Зідхнули, і ждали відповіді, але Сокіл мовчав.

— Фердамте швайнерай! — викрикнув нарешті майор

— Я не можу погодити двох спдав, офіцерської чести і безличної зради. Він є членом того народу, з якого і ви всі походите, кожним нервом він є членом того народу, це я можу відчутти і оцінити. Ви не можете, бо ви надто слов'яни, руководитесь більше почуваннями ніж розумом, і в цім ваша велика хиба. А коли він є членом того народу, з якого і ви походите, тоді, — чому він не працює разом з вами, чому він не має тієї самої цілі, що і ви, але йде на похилу площу, і зрадою працює для ворога? Я не можу

цього зрозуміти, і подаю свою думку... Цей швайне-гунд може наробити нам ще багато клопоту, коли не зліквідуємо його якнайскоріше.

— Тоді, які ваші думки щодо дальших потягнень? — спитав отаман.

— Я пропоную застосувати до нього його власні методи. А відтак засудити його і повісити на гіллі! — не втерпів нарешті десятник Гиля.

— Позвольте, панове старшино — перервав нарешті мовчанку Сокіл — не можна до справи підходити із запалом наосліп.

— Нам, здається, ішло про викриття зрадника, що стояв у контакті з ворогом ...

— Так, отамане, але це не вичерпує справи. Що ми на тім користаємо, коли ми нагло здемаскуємо зраду, засудимо Косаря і його повісимо? Нічого. Тоді пропаде наш спокій, тоді мусимо бути приготовані кожної хвилини на наскок ворога. Ми ж оточені ворожим перстеном, засильним на наші сили, засильним, щоби перемогти його в прямому отвертому бою. Ворог може кожної хвилини підсунутися, відтяти нашу сполуку з річкою, а без води ми довго не видержимо. Я вже давно зліквідував би Косаря, але він для нас дуже корисний.. Він одинокий держить ворога у певній від нас віддалі. А потім хоч би ви як його оскаржували він може все ще виправдатися, ми не маємо проти нього жадних доказів вини. Ми мусимо допровадити його до такого стану, щоби він учинив якийсь наявний злочин. А найголовніше те, що тільки при його помочі ми можемо знищити ворога.

— Добре. Але чи толерування Косаря не буде коштувати забагато наших жертв?

— На це мусимо бути приготовані, отамане. Краще принести кілька жертв для добра цілого табору, ніж вирватись і мати постійно ворога на п'ятах, а може й утратити половину повстанської сили.

— І я згідний з вами. Що ж тоді робитимемо завтра? — міркував сотник Хмара.

— Знаючи, що перед нами засідка, ми не підемо в ту долину смерти.

-- А куди? — вирвався Гиля.

— Я не знаю терену, і не можу окреслити дороги. От, коли б я мав ту карту, яку Косар нам показував, прекрасну військову карту, і то нову ...

Чи про цю карту думаєте? — спитав нагло Носатий, розкриваючи нову карту на столі.

— Звідки ви її маєте, Носатий? — спитав радісно отаман, коли хвилина здивування минула. Ви досі ніколи не казали, що маєте карту.

Правильно, отамане, я досі цієї карти не мав! Сьогодні я вкрав її у Косаря!

Перший раз усі безжурно засміялись, і перший раз всі побачили, що і сотник Хмара засміявся.

— А тепер; майоре, — озвався отаман, коли хвилина веселого сміху минула, — наша доля у ваших руках! Прощу карту, і виготовіть плян!

22

Встало сонце, поглянуло, і не вірило, позіхнуло, протерло очі і сишло промішним, образ був той сам. Табір тихо стояв, і ждав на команду. Немов човен при березі ждав із звисаючими вітрилами на той вітер, що надме його вітрила, піднесе на хвилю і пожене із хвилі на хвилю далеко, у сишо далечінь, у химерне завтра.

Косар довго спав, коли ж прокинувся і виставив голову з під покривала, не повірив своїм очам. Замкнув їх, відкрив, потер, і поглядів, але картина не змінялась, не був це отже сон, а ява. Перед ним стояли виструнені три повстанські сотні, у повному боевому виряді, і готові до походу, а зараз таки за ним стояла сувора й мовчалива повстанська старшина. Кінець, усьому кінець! — заболіла думка і проколола його наскрізь, аж болюче здригнувся.

— Пооо вставати, Косарю! — гостро промовив отаман.

Ваш сон уже скінчився!

Косар миттю підвівся, сів, поглянув, поблід, уже не сумнівався, що буде суд, завмер. З його очей блиснув жах, і несяче скомління пощади. Десь ніби родилась надія на поміч іззовні, але зараз таки в почині розвіялась.

— Що значить — не розумію!

— Вчора ви паглили до походу, а сьогодні задержуєте нас у вимарші. Чи ви мусите все щось таке робити, що допроваджує мене до вибуху?

Косар зміркував, що помилився, що, нехотячи, вже був над краєм пропасти, що сам туди котився, і був би закотив себе до упадку, коли б отаман паглим своїм вибухом не вияснив справи. Справи в порядку, і всі ждуть тільки на нього, щоб вирушити в похід. Він почув себе паном ситуації, глянув на сонце, воно було на половині до півдня, отже ще дуже рано, з очей відійшов жах, а блиснула погорда і невдоволення.

— Останній раз не даєте порядно виспатись, останній раз я з вами і цей раз мусите мені понсувати. Вчора рішили йти в похід після полудня, чому ж тоді вирушаєте рано?

— Ваше питання, Косарю, Косарю, чому, має тут другорядне значіння. Не ваше діло питати, ваше діло чимскоріш готуватись до походу!

Косар зрозумів, що не виграє, що опір не принесе жада-них наслідків, хотів однак проволікти час вимаршу, і те хотіння було нагло таке вимагаюче, що він почув у собі втому.

— Дуже мені прикро, але я сильно втомлений. Я тепер не йду. Я привик працювати систематично. Ми вчора ухвалили вирушити по полудні, і я дотримуюсь постанови.

— Тоді приемних снів, Косарю! — спокійно промовив отаман. — І прощайте, може ще побачимося! Сотнику! — звернувся до Хмари — прошу дати наказ вимаршу!

Всі обернулись, і стали віддалятись у сторону ждучих сотень..

— Пождіть! Стривайте! — викрикнув. Побачив, що не жарти, що можуть дійсно відійти, зникнути, наткнутись на ворога. і тоді побачать, що грав із ними подвійну гру. Їх гнів і бажання пімсти буде гонити його по цілій земній кулі, не тільки їх, бо і ворог не буде йому вірити, буде мститись за одурення, а тоді з двох приятелів і довірених створить собі двох найзавзятіших безпошадних ворогів. Крім того може ще бути інакше, повстанці можуть перейти, прорватись, повстанське життя має всякі несподіванки, вони не сміють без нього відійти, бо втрачуть їх з очей, олиниться між двома ворогами, і пропадуть всі пляни. пропаде такий довгий час праці, всі сподівання солодкої пімсти й безпошадного дикого знищення. Ні, не сміють піти самі. краще він піде з ними, може який припадок допоможе, й затримає їх у поході, може ще надумуються. краще він піде з ними.

— Стривайте! Я йду, я теж піду, я зараз буду готовий!

— Скільки часу потребуєте на приготування?

— Годину!

— Значить за половину будете готові. Даю вам пів години часу!

І Косар був на час готовий. Отаман лав знак, і табір поплив по узбіччі гори, знявся з місця. і поплив, як попливе весела хвиля по березі. Іншли відділ за відділом, в порядку і мовчки, вийшла перша сотня з табору, перша і найкраща сотня під командою отамана. Косар стояв, і ніби відбирав дефіляду, хотів лишитись до перегляду дальших

сотень, та отаман покликав його із собою, бо крім сотника Хмари і майора Рижного в круженні отамана була вся таборова старшина. Косар сердився, думав, і не міг зрозуміти, чому змінено час походу. Чи це підступ, хіба ні, проти кого підступ, чи це тільки примха отамана? І ще сердився, що не поручено йому команди, хоча на сто процент цього сподівався, не дано йому — якщо не команди усього табору, так хоч команди одної сотні, він же ж високий повстанський чин, і до того одинокий зумів подати вчора плян походу. Ішов сердитий і розглядався. — Чи не краще йти всім разом, отамане? — озвався по хвилині, лютий, що не має безпосереднього впливу на кермування походом, і, що не має навіть зорової контролі загальної дії.

— Може! Але на час маршу кожна сотня є самостійною одиницею! Ви щось дуже розстроєні, Косарю! Чи може прочуваєте що?

В КК

— Хто, я? Ні, нічого не прочуваю! Я прямо — розіспаний, і може трохи всім заскочений. — А подумавши трохи запитав він з цікавістю і вичікуванням: — Я хотів би тільки знати, отамане, хто не дав мені виспатись.

— Я, Косарю, я змінив час вимаршу. Чи це має якийсь вплив на загальний хід подій?

— Ні, звичайно, що ні. — А по хвилині таки не втерпів. — А чому ви змінили час вимаршу, отамане?

— Чому, питаєте Косарю? Конечно хочете знати чому? Я на це вам не відповім, бо сам не знаю, чому. Я мав сон уночі, дивний сон. Ви вірите у сни, Косарю? Ні? Повинні вірити, сни говорять правду. От, я мав сон, і цей сон винен, що я змінив час вимаршу. Дивно, але правдиво!

— Це не дивне, а смішне! Щоб якийсь сон . . .

— Не якийсь сон, але побожний сон. Мені приснився архангел Михаїл, той з мечем, і казав вирушити рано. Я побожна людина, і так зробив! Чи це вас задовольє, Косарю?

Але Косар мав досить, і мовчав. Ішли по узбіччі гори, клалась підсохла шовкова трава, ховзались ковани підошви, дехто падав, та вставав, ішов далше, навіть не закривши. Заставляли корчі дорогу, зачіпали прохожих, причіплялись, не хотіли пускати, але не могли затримати війська в поході. Лишались звисаючи безсило, і лиш махали сумно у слід обчімханими гілками. Оставались дерева, оставались корчі, поросле корчами узбіччя урвалося, перед ними нагло підскочила скеля, заставила дорогу, нагло, жорстоко станула серед дороги, і тут Сокіл і Носатий значуче переглянулись. Обійшли скелю, минули скелю, повернули

походу, я там знав дорогу, і там не було навмання. Чому трохи наліво, пішли лівим краєм прогалини, з права провалля ввійнуло холодом і темрявою, повстанці перейшли через прогалину, і ввійшли до лісу. Так пішла перша найкраща сотня під командою самого отамана. Друга сотня під командою сотника Хмари повернула зараз від скелі сильно наліво, а третя сотня під командою майора Рижого вже давно вернулася до табору і ждала в сильнім боевім поготівлі.

Отаманова сотня увійшла до лісу. Задивувався ліс шумом, і присів, затих, давно не бачив повстанського війська. Сотня легко розскочилася, заїжилась готовими автоматами, пішла трохи направо, трохи прямо, нагло без команди завернула гостро наліво, й розстрільною пішла круто по узбіччі. Косар дивився, і не розумів, бачив рухи прецизійного військового вишколу, та в легкім сутінку лісу і непорушній тишині гір все видалось йому казково дивне. Тим дивне, що не було наказів, не було інструкцій, а ціла сотня маневрувала, як під звуками зачарованих мелодій, як під наказами далеких радієвих хвиль. Хвилину дивувався, думав, що повстанська розстрільна поверне знову направо, як був поданий плян, очікував, а час минав. Сотня ішла прямо по узбіччі, очима і нервами розгадуючи терен перед собою, все далі і далі, віддаляючись від дикої і темної долини приготованої смерті. Косар пристанув і поглядався.

— Ми йдемо цілком фалшиво! — заявив нарешті.

— Чому так думаєте? — питав байдуже отаман.

— Ми мали повернути направо, і йти долиною поміж двома горами. Натомість ми повернули наліво, і йдемо весь час по узбіччі довкруги гори.

— Наліво? Ми йдемо прямо! Я лишив хлопцям повну свободу рухів. Вони в лісі краще визнаються, ніж ми, інстинктивно відчувають небезпеку, бо вони люди природи, не то . що ми, цивілізовані мішухи.

— Але ця дорога зрадлива. Незадовго скінчиться ліс, а зачнеться скелистий непроглядний терен, підступний і небезпечний.

— Не турбуйтеся! Досі нам доля сприяла, може і далі нас не покине.

— Я дивуюсь тільки, як ви, отамане, можете вести віддане вам військо в незнане, навмання!

— Чи деінде було би краще? Кожня сторона для нас незнана, і в кожную ішли б навмання. — відповів спокійно отаман.

— Це неправда! Я подав вам добрий геніяльний плян

ви не дотримались того пляну, чому не дали мені команди, коли самі пускаєте військо стадом без команди?

— Чому? Ви були з ножом у мому шатрі, чи це не говорить за себе? А відтак я мав сон, але ви в сні не вірите. Мені приснився архангел Михаїл . . .

Але Косар вже не слухав, люто махнув рукою, і лихий пішов набік. Ішов мовчки, і думав, чому перекреслено його плян. Тимчасом терен змінився, як це предсказав Косар, ліс прорідшав, уступив місце поодиноким густим корчам, забовваніли між ними величезні камені, розложились скелі, проходи заросли ожиною, диким зіллям, лишилися маленькі доріжки, і порядок походу поспувався. Розстрільна розірвалась на гурти, що з трудом поодинці продиралися, продерлись на краще місце, рівніше, трохи похиле і вільне, але непроглядне, бо напереді виросла дика скелеста стіна гори. Довелось обходити, лівою стороною було ближче, і відповідало загальному плянові, повстанці повернули туди, пішли лавами, перейшли поміж камінням, перейшли поміж ожиною, перейшли похилу рівнину, пішли гострим коліном, повстанці прийшли до рога, завернули поза ріг, вийшли поза ріг, і станули, неначе би хто дав наказ станути. Станули нагло і задержали все військо в поході. Перед ними віч-на-віч стояв сильний відділ червоних, що, не сподіючись повстанської сили в такій віддалі від табору, безладно прямував до скельного проходу, й наглий вид несподіваного, а страшного противника поразив його громом. Нагла несподівана зустріч заскочила обі сторони, завзяті противники спокійно станули проти себе, і на мить здавалось, що кинуть зброю, і впадуть собі в рамена згоди, а обійнявшись, створять вічну дружбу, й привітають янгола мира. Так здавалось на мить, але мить все миттю. Війська опритомніли разом, вхопили за зброю, повстанська зброя держалась рук, а ворожа спочивала на плечах, ворог сягнув на плече по зброю, і в тому русі й застиг, і з тим рухом поклався спати. Сальвами плюнули повстанські автомати, гаркнули, і присіли, закрилися в ожину, за скелні виломи, за каміння, за все, що давало хоч привид охорони. Бо хоч поклався ворог, так ще багато його було, і, роздратований кров'ю своїх мертвих перших лав, приляг, та наставивши зброю, сипнув лютим гураганним вогнем. І як нагло станули проти себе два завзяті противники, так нагло зникли вони, війська зарилися в землю, і знову була би красувалась дика карпатська при-

рода, як би вистріли, та вибухи гранат і рої куль не літали й не шукали для себе укритої цілі.

— Запропастили ви повстанську сотню, отамане! -- промовив Косар з укритим вдоволенням -- а все через ваш сон! Сніть даліше!

Але на Косаря ніхто не звертав уваги.

— Заноситься на позиційну війну! -- журився отаман.

— На неї нема часу, і не сміємо до неї допустити! — радив Сокіл. — Наші три сторони відкриті, кожної хвилини придуть інші ворожі відділи, і замкнуть нас чотирикутником. На скелю не поліземо, бо там доперва ми пронали б, а через скелю хіба не пройдемо, другий раз — поглянув значуче на Носатого — скеля не отвориться.

— Лишається скорий відступ! — запропонував Носатий.

— Не усуне він небезпеки! Матимем ворога на п'ятах, і може прийти до облоги табору. — промовив отаман.

— Тоді я не бачу іншого виходу, як прямиий наступ! — піддав Гиля.

— Так, скорим насकोком знищити противника. Але не там, де він тепер сидить. Це коштувало б нас задорого. Цікаво, де сотник Хмара! От, коли б сотник Хмара був близько, коли б з ним порозумітись! ... Ет, коли б! Нема часу на коли б, час наглити до дії, і до вкладу всіх сил, треба отже діяти, і то діяти скоро. Мій плян простий: Виманити ворога з його укритих позицій, заманити його на отверте місце, а заманити мусимо, і заманимо старим повстанським підступом, удаваною втечею. Засідку зробимо в тому прорідженому лісі за оцією скелею, треба скоро, і то дуже скоро перенести туди тяжку зброю, десятнику, так ви займетесь тим, цитєте, чуєте? стріл, о, ще один! Заждіть хвилину, там в долині щось діється. . .

Замовк, прислухався, прислухувалися всі, в долині впали стріли, впали серії стрілів автоматів, вибухли гранати, заграв скоростріл, зірвалися крики за ворожою лінією, крики наступу, бою, і ворог вискочив на поляну.

— Це наші! — підорвався отаман — Це сотня Хмари! У наступ! Вперед!

Бій грянув, загорів, і ще не розгорівся, а вже погас, зотлів, і обі повстанські сотні подали собі руки. Потиснув Сокіл руку сотника Хмари.

— Дякую вам, сотнику, в імені всіх хлопців дякую! Якраз про вас я думав, і якраз впору прибули! Чи випадково?

--- Ні, Соколе, я все держався близько вас, для всякого випадку! Не міг скоріше, бо тяжко було це кляте місце

обійти. Чи вертаємося до табору? Зараз довідаємося, вістун біжить!

— Носатий просить під скелю. Отаман ранений! — зголосив вістун.

Пішли через побоєвище. Густо лежав ворог, і держався землі, яку підступно і насильно забрав, обіцянками одурив, пограбував, збесчестив, і навіки думав покорити, де думав засісти і володіти, узявши собі уділ землі. І той уділ він тепер одержав, якраз стільки, скільки міг накрити собою, коли заспівала повстанська зброя, стільки, скільки потребував на свій гріб.

Своїх убитих не стрінули, вже їх повстанці винесли. Бачили ранених, тих санітарі вже перев'язали, примістили на ношах, і, стоячи при них, ждали на вимарш.

Отаман лежав під скелею. Його очі відреклись світа і закрились повіками, щоб ніхто не бачив у них болю, а прострелені груди напували кров'ю землю. Отаман ще жив, але за кожним трудним і тяжким віддихом корчилось лице далеким внутрішнім болем.

Прийшли, станули, і болем зайнялися. Зажурився Сокіл, похилився сотник Хмара, похилившись стояв Косар, але з виразу його обличчя не можна було побачити його почувань, чи сумував, чи радів. Сумно сидів десятник Гиля, і втирав літ із напруженого чола отамана, а зажурений Носатий даремно намагався затамувати рештки випливаючої крові, рештки випливаючого життя. А кругом них зажурились хлопці двох очайдушних повстанських сотень, що щойно змели ворога в убивчому бою, і мов би не чули втоми. Зажурилися, бо біль насів жалем, а жаль болем, і гнітив їх і придавляв, болів і нудив, і вертався насильно у свідомість, що щось відходило, щось покидало їх, вони утрачали щось, що було ними і з ними, що держало їх горою, і напувало вірою, надією, щось, чим жили й цвіли, горіли й мліли, чим були й хотіли бути і мусіли бути, чим раділи і наповнялися, що було частиною їх і цілістю разом із ними. Те щось неокреслене, а знане, далеке і батьківське близьке, покидало їх, і з тим покінченням у кожного відривалася частинка його власного я, а залишилася порожнеча. І сумно висіла скеля, поважно нахилились дерева, побожно прокрадалося сонце горою, а ген із-під неба суворо гляділи шпилі гір. Нагло повстав рух у повстанських лавах. І піднялися здивуванням зажурені й похилені голови, лави здригнулись, легко порушались, мов перед тараном, розступились, і в коло перед умираючого

отамана привели червоного полковника, командира знищеного відділу.

— Знайшли його! Сховався!

Полковник ішов уперед, і не оглядався, ішов кожним нервом старої школи офіцер, і не бачив нічого злого у своєму стані переможеного, але з честю вояка. Йшов гордо і цікаво, бо хотів побачити того командира, що зумів одним махом розбити й знищити його відділ. Прийшов, і побачив догоряючого отамана, побачив, що його противник виграв і програв, виграв ціною себе, дорогою ціною, і ще лиш іскоркою держиться на цьому світі. Та величина посвяти ворожого командира зворушила старого вояка, він споважнів, на диво всім виструнився, і віддав отаманові військову честь. Після того очікував він присуду, бо бачив по суворих і ворожих обличчях, що одержить присуд хоча б тільки тому, щоб пімстити дорогу для всіх страту отамана. Знав, який буде цей присуд, і не лякався. Обвів зором довкруги по тих, що мають смілість збройно опиратись тій потузі, яка заволоділа півсвітом, що вже має пляни заволодіти цілим світом, та жде тільки на догідну хвилину. Потузі, що всіх поконала і покорила, якої був вояком, рам'ям, і виконавцем, і, що їх жорстоко за нього покарає. І зір його спочив на Косарі. І полковник ворожої армії змінився. Зникла з лиця вояцька гордість і цікавість, а миттю виступила погорда, ненависть, і обридження. Полковник відкрив рот вилаятись, і згадав, що в присутності умираючого не годиться щось таке робити, промовив: Ча!... і на тім одинокім нескінченім вислові погас. Вистрілом вирвались дві кулі, і прокололи його груди, урвали його мову, й полковник підкошено повалився у стіп умираючого отамана. Мертво стояли всі і гляділи і заки зрозуміли, що сталося, вже Сокіл почав дію. Один недокінчений звук полковника відкрив йому незнаний забутий світ, і все назбиране, наболене в нутрі, прорвалось і витриснуло, як тріскає кров'ю напружена, незагоєна рана. У пориві жадоби дикої пімсти, почав він підступати голіруч, прямо на наставлене в його груди дуло пістоля, що ще димів у руках Косаря.

Відгуки стрілів розбудили отамана, й він відкрив очі.

— Прощайте... друзі! — закривавив з уст — прощайте... і любіть Україну!...

І востанне поглянув кругом на гори, на ліс, на небо, зідхнув, поглянув на зажурених хлопців, на поважну старшину, на Косаря і на димлячий пістоль в його руках, на

дишучого пімстою Сокола, поглянув, і незнаний біль скорчив його обличчя. Він застогнав Косареві:

— Косарю !... Я про .... — і затих, погас і скорч обличчя випогодився, помалу зійшла легонька усмішка, і таким усміхненим остався до судного дня. Всі скинули шапки, перехристились, приклякнули, і змовили молитву, останню прислугу віддали, а в ухах кожного луною летіли останні слова отамана. І тільки не знали вони, чи було це слово „проклинаю”, чи може „прощаю”.

23

Принесли свого отамана до табору, поклали його на отаманове місце, де він жив і втішався, там де був центр табору, і де ще рано стояло його шатро. Лежав він із щасливою усмішкою вояка, немов радів, що смерть постигла його в полі, і він помер вояцькою смертю від ворожої кулі, а не від старости у м'ягкому ліжку. Летіла його усмішка у простори, і напувала мужністю почесну його сторожу, і старшину, і три сотні завзятих хлопців, що знали про суцідство ворога, та не лякалися, і горіли жадобою боротьби, ударити, розбити ворожу силу, й так пімститися за неволю країни і смерть отамана

Табір замінився в нездобуту твердиню, яку подивляв би не один із великих мужів воєнного діла, найжився потрійним перстеном зброї, кожним нервом слухав рухів і звуків перед собою. А в середині в боєвому поготівлі вимінювали хлопці між собою вражіння недавніх подій.

А старшина засіла на нараду.

Не радила вона над собою, не було їй чого займатись собою. Понюхали рано пороху, ніздря займилися запахом ворожої оп'янюючої крові, і це вистарчило, щоб стали собою. Не радили над долею табору, бо не було чого радити. Всі знали, що ворог бизько, бо коли натрапили на один сильний відділ ворога, то напевно таких відділів е більше, і вони близько. Напевно прибули вони вже на побоевище, хоронять своїх, і, проклинаючи, присягають пімсту, та із страхом споглярають на всі сторони, чи нагло не побачать підозрілого руху, чи нагло не зірветься бурею крик, і не посіє смертю укрита повстанська зброя.

Засіли поважні, мовчаливі, бо побоювалися, що одно необережне слово може їх зрадити, й зіпсувати все, що старались обережно будувати поза спиною зради, що мало допомогти їм знищити ворога, і вільно вирушити до нових завдань.

— Треба починати, панове! — відозвався, нарешті сотник Хмара і стало інакше. — Наше мовчання не воскресить отамана, й не увільнить нас від завдань.

— Легко сказати, починаймо! Але від чого! — болем викрикнув поручник Папороть.

— Хтось мусить головувати на раді. Хай тої хтось подумає над початком! — спокійно запропонував Носатий.

— Добре! — притакнув сотник Хмара. — Нехай Сокіл головує. Він усе мовчить, хоч раз мусітиме говорити!

— Дякую вам за довір'я, панове! — запротестував Сокіл — але не погоджуюся. Косар буде головувати нашої нараді, бо він найвищий старшинським чином у таборі і перший по отамані. Косар перебирає функції отамана до вибору нового отамана.

Старшини прийняли все флегматично, Косар тільки здивувався, бо не сподівався, що та влада, до якої прямував ціною самого себе, сама впадає йому в руки. А коли перестав дивуватись, став радіти, що коли не стало отамана, зникло недовір'я, він Косар став на чолі всього війська, і вже ніхто не всилі станути в дорозі його плянам.

— Дякую вам, панове старшино. Довгої промови говорити не буду, повага хвилини вимагає від нас чину. Які ваші думки, панове старшино, про наше загальне положення? Прошу висловитись!

Ніхто не відзивався.

— Ваша мовчанка, панове, говорить багато, але не всі її розуміють, тому питати буду поодиноці. Сотник Хмара?

— Я ще нічого не придумав! Ще навіть не застановлявся!

— Це зле сотнику! Майор Рижий?

— Для мене це все є шайс егаль! Небенбай, я маю вже досить тої гри в ката і мишу.

Притихли, зацікавили, сам майор зрозумів, що встріли дурниці, але на щастя Косар, любуючись своєю владою не подумав про значіння слів майора.

— Майоре, і ви вже дезертируєте? Записуючись у повстанці, ви мусіли прецінь мати на думці, що ви будете не котом, а тою гоненою мишею. Тепер вже пізно на відворот. Чи ви все ще носитеся із думкою вернутися у свою гаймат? Забудьте про це. А за дармування я вас ще ляяти буду, як це зробив би покійний отаман. Папороть?

— В похід, у бій!

— Носатий?

— Ну, ворог під носом, чого нам сидіти? Втікаймо!

— Гиля?

— Конечно вийти звідсіль!

— Сокіл?

— Я — також так думаю. В похід! І маю до цього певні думки ...

— Прошу, говоріть! — Зацікавився Косар.

— Що вийти звідсіль мусимо, це кожному ясне. Важне кудою нам іти. Куди ми ішли рано, вже не можемо іти, треба знайти іншу дорогу.

— Іншу? — викрикнув Папороть. — Куди? З одного боку круча, хіба скочити у глибину, побіч скельна стіна, ми ж не птахи. Два боки спадають похилим узбічч'ям, але один з них лиш доступний, і тільки тудою можемо йти.

— І там же на нас ворожа засідка! — промовив твердо сотник Хмара.

— Так думаєте, сотнику? — спитав підозріло Косар.

— Як же ж не думати! Бій чути далеко, напевно ворог стягнув свіжі сили, побоевище говорить само за себе. Ворог, знаючи, що ми тут, напевно засівся, і жде, щоби пімстити своїх.

— Отже повашому, ця дорога замкнена ворожою засідкою. Якже ж нам тоді вийти? Хіба по кручі? — запитав вичікуюче Косар.

— Гм — міркував сотник Хмара — може і можливим було б, хоч і з великим трудом, довго триватиме, і далеко видно. Ні, круча зрадлива, і, здається, ще ніхто нею не важився сходити.

— Сокіл виліз по кручі до нас. — ствердив Косар.

— Неправда ваша Косарю! — заперечив Сокіл. — Я лиш тому сказав, що по кручі, щоби покійний отаман не карав стійкових. Я не прийшов по кручі.

— Значить іншої дороги нема. — резигновано заявив Гиля.

— Є! — озвався нагло Носатий. — Я знаю одну дорогу! — спокійно заявив.

— — — — —
— Через скелю!

Всі зареготались, хоч кожний що інше мав на думці. А Носатий спокійно зачекав, аж хвилина краденої веселости проміне, і продовжував:

— Не через цю скелю, що висить над нашим табором, і про яку ви всі думаєте. Але через цю скелю — глянув крадьки на Сокола — що в половині гори дорогу нам заступає. Через скелю над проваллям.

Косар здригнувся. — Як ви її знайшли, Носатий? — спитав.

— Припадково, цілком припадково. Я поховзнувся, і па-

даючи, притримався корча. А корч подався за мною, і відкрив мені щілину у скелі.

— Може це тільки мале заглиблення?

— Не заглиблення, Косарю, а прямо тунель. Я поліз туди з цікавості, коли нагло скеля кінчилась, і летіла у провалля. Я так налякався, що мало не впав туди, скоро виліз, і втік.

— А в провалля не заглядали?

— Ой, де там, Косарю! Там так глибоко, що я боявся глянути. Могло закрутитись в голові, і бідний жидок був би пропав.

— Напевно був би пропав! — іронічно завважав Косар. — Я також знаю ту щілину — звернувся до загалу — відкрив теж припадково. Зараз під щілиною росте віднога дуба, по ній можна в крайності перейти на другий бік. Я заглядав у провалля, там досить глибоко, навряд, чи та дорога нам пригодиться.

— Іншого виходу нема! — рішив Сокіл. — Мусимо зійти у провалля! Не дай Бог тільки, щоб ворог відкрив наш плян, і замкнув оба виходи! Прощай тоді повстанська славо! Це був би наш гріб до судного дня!

— І те провалля, як створене на масовий гріб! — вирвалось у задумі Косареві. — Коли ж вирушаємо?

— В другій годині ранку!

— Це все на сьогодні! — вирішив Косар. — Нарада закінчена. Прошу всіх явитись у мене в першій годині ранку!

— Так, отамане! — за всіх відповів Сокіл. — Чи можна ще висловити одну думку?

— Говоріть, тільки коротко!

— Добре було би замкнути табір, і зарядити боєве поготівля, отамане!

— Для чого це все?

— Хлопці не будуть розсипляться!

— Слушно! Навіть добре! Десятнику! — звернувся до Гилі. — Дайте відповідні накази!

— Це накази отамана, десятнику! — пригадав Сокіл.

Гиля віддав честь, і вийшов виконати накази отамана. І так Косар попав у пастку.

24

Скоро минула ніч, золота карпатська ніч, золота, і кривава, і вагітна у події повстанська мати.

Почалось тим, що Косар убив стійкового.

Названий отаманом Косар любувався своєю владою,

ходив по таборі набундючений, і любувався, що його накази виконуються, що на його наказ, наказ отамана, табір најжився зброєю в обі сторони, та в цілковитій ізоляції ждав дальших наказів. Любувався, але вся радість покинула його, коли хотів вийти з табору, а сторожа не пустила, вимовляючись наказом отамана. Лютий і лихий на весь світ, почав вияснити, що він тепер отаман, що це його наказ замкнув табір, що наказ обов'язує всіх крім нього, бо він тепер найвищий командир. На превелике своє здивування Косар довідався, що повстанці не признають самозванчих отаманів, і до вибору нового отамана виконують накази мертвого отамана. Не помогли слова, не помогла лайка, Косар не міг вийти з табору, не міг піти на розвідку, його наказ замкнув табір, а замкнувши всіх у таборі, замкнув і себе разом з ними. Злий на цілий світ, сів остороно і укладав плян. А коли стемніло, він підкрався до кручі, ніхто його не завважив, ніхто його не слідив, він же ж отаман, і може робити, що завгодно. При кручі стояв лиш один стійковий, на його щастя, стояв опертий об дерево, і не рухався, напевно дрімав. Косар обережно підкрався, проколов того стійкового, і через кручі поніс ворогові вислід повстанської наради. Аж у ворожому таборі згадав, що в поспіху лишив ніж у грудях стійкового. Коби хоч зміна не надійшла, — подумав — при повороті мушу забрати ножа.

Косар передав ворогові повстанський плян, і вернувся. Не завважив ніякої зміни. Сійковий мертво стояв на своєму місці.

— Треба взяти ніж і скинути трупа із кручі.

Підійшов, простягнув руку до ножа, в тому менті стійковий ожив, і ударив Косаря по голові. Ніч загоріла, розлетілася зірками, темна точка закружляла і розлетілася у безвість.

А ворог, вірний поданим плянам, засівся, замкнув провалля, та так замкнув його, що і гадюка не вислизнула би незаважена. Засівся ворог, замовк, і розплився у темряві, ждучи. А над проваллям висіли дві скельні стіни приглядались, приглядаючись нахилились, повисли, і висіли грозою, але ворог того не бачив, ждучи повстанської сили, що вже вирушила з табору, бо поданий їм час наближався, доходила друга година ранку. Друга година ранку! Надійшла і перейшла, вже та бандитська сила напевно прив'язала шнурові драбини, вже певно сходить у провалля, ще трохи почекає, не зрадитись, аж зійдуть всі, і тоді захопити їх, та знищити одним махом той непослуш-

ний, незломний бунтівничий дух. І ворог приляг до землі, приляг до скелі, присався, вріс, і скеля не видержала, здригнулася, задрижала, затряслась вибухнула, бризнула вогнем, підорвалася своєю скелистою масою, і розлетівшись на мільйони відломів, полетіла долів, приснаючи все собою. Ожив ворог, і зник під скелею, зник роздавлений розлюченою горою, а хто не зник, зірвався, й побіг наосліп через провалля до другого виходу, й добігаючи опритомнів, і спостеріг, що й тут зірвалась гора із свого віковичного місця, і полетіла смертю в долину. Не стало гір, не стало скельних стін, не стало провалля, гнів вирівняв усе, і ворог зник у цілій своїй силі, а хто не зник, той вибігав із пекольної долини, і летів прямо у смертоносні дула повстанської зброї.

Так скінчилася ніч, а молодий ранок приніс із сонцем повстанській силі повну перемогу над п'ятикратно сильнішим ворогом.

Ранком Косар відзискав притомність. Голова сильно боліла, Косар розглянувся і побачив, що сидить у стіп мертвого отамана.

Побіч отамана лежали ще якісь тіла, і Косар пізнав хорунжого Мурзу, вістуну Мітлу й багато інших. Вернулося нервово відчуження, він почув біль у руках, і зрозумів, що руки зв'язані, і ноги побачив зв'язані. Не знав чому, рішився мовчки ждати, що буде далше.

Табір жив іншим життям, стійки стояли вже рідкі, у всіх наступило загальне відпруження, і вдоволення із перемоги. Дехто завивав рани, дехто чистив зброю, а решта копала ями, щоби у рідній землі гідно і з честю поховати поляглих.

І знову, неначе із землі, виринув престол, і стануло військо підковою, станула старшина, лежало по середині тіло отамана, лежали побіч тіла убитих друзів по зброї. Поручник Гнида відслужив панахиду, і востаннє поблагословив тіла мертвих, все на очах Косаря, що сидів у стіп мертвого отамана.

Дужі стрілецькі руки піднесли тіло отамана, накрили його прапором, піднесли на рамена, стали на переді, піднесли тіла убитих друзів по зброї, та зі співом понесли кругом табору, а за ними ішло і сумувало все військо, сумним співом прощало свого отамана. Ішли кругом табору, символізуючи дорогу похорону із церкви на цвинтар, а Косар сидів. тупо глядів на те все, і пробував випростувати затерплі ноги.

Принесли тіла убитих знову у середину табору, і поклали

їх на землю. Побіч чекали дві свіжі ями, одна для отамана, друга для його супровідників у посмерті, для тих, що над раном упали в бою з ворогом. Поклали тіла на землю, станули, і легким сумом дрижали верхи дерев понад ними.

— Ой, що ж бо то тай за ворон,

Що по морю крякає, ...

Станули колом, виділили із себе почесну сотню, і станув на команду майор Рижий. Іскрилася зброя, золотило сонце шоломи лав почесної сторожі, критичним оком оглянув її майор Рижий, і станув на чолі, пописуючись парадною шпадою.

— Рости, рости, о, клен дерево,

Рости вгору високо ....

Поскидали шапки, як підносили тіла, виструнилися, як почали їх опускати.

— Струнко!

— На плече кріс!

— Почесть дай!

Похилився прапор над тілами, понизився додолу таборовий прапор, повіваючи жалобою, камінно стояла почесна сотня, віддаючи честь, і камінно стояв майор Рижий із шпадою в руках.

— Поховали свого отамана

В сиру землю глибоко...

Тіла лягли на дні.

— На плече кріс!

Випростувався прапор, вернулися шапки на голови, майор Рижий повернувся ліворуч до почесної сотні, і підніс шпаду.

— До стрілу кріс!

— Вогонь! — махнув шпадою, і ще раз, і ще раз, упали громами три сальви, відбилися від скельних стін, ударили в узбіччя гір, і полетіли долинами, перекликаючися широким відгомоном. І тоді Косар зрозумів, що мусіло статись щось нове, коли так сміло стріляють.

— Поховали своого отамана

В сиру землю ще глибше...

Кинули по грудці землі, висипали могили і розійшлися.

Розійшлися, і зійшлися, щоби вибрати нового отамана.

— Сотник Хмара! — рішили одногolosно. — Отаман Хмара!

Але сотник Хмара не погодився.

— Дякую вам за честь, дуже дякую! Але не я на отамана, панове старшино! Щоби бути отаманом, треба мати непересічні вроджені здібності. Я їх не маю, але ви всі зна-

ете, хто їх має, хто зберіг нас від заглади, хто відкрив зраду, хто перехитрив ворога, хто віддав нам неоцінені заслуги, чому цей "хто" не може бути отаманом? Хай Сокіл буде отаманом!

І так сталося. Ще Сокіл, поражений несподіванкою, не встиг відмовитись, як старшини заплескали в долоні, і тоді, коли посипували йому голову попелом, сотник Хмара оголосив, що Сокіл став отаманом. Бурею зірвались оплески, гураганом покотились оклики, і громом впала привітальна сальва.

— Нехай живе отаман Сокіл!

Сокіл став отаманом, і першим його словом було одно слово, коротке й гостре, як вистріл:

— Суд!

Засів повстанський суд під головуванням сотника Хмари, станув Косар перед суворим і страшним повстанським судом, станув із згідливим та глумливим виразом лица, бо не знав правди. Не знав, що ворога нема, що його заслугою ворог спочив під звалищами гір. Не лякався, бо чув за собою силу, сподівався допомоги іззовні, від ворога, від союзника, тому не страшний був йому повстанський суд. І тому мовчав, не відповідав на питання, ігнорував суддів, ігнорував свою сторожу, ігнорував за собою три сотні слухачів, цілий світ, ігнорував і лиш іронічно посміхався.

— Косарю! — поволи і з притиском остеріг сотник Хмара. — Ваші злочини великі. Ми поставили вас перед повстанський суд, прошу захуйтеся гідно в обличчі закону!

— Які мої злочини? — іронічно спитав Косар.

— Зрада! — кинув сотник Хмара.

— Контакт з ворогом! — сказав майор Рижий.

— Морд! — викрикнув Носатий.

— Докази маєте? Як же ж хочете судити мене без доказів? Зрада? Де доказ зради? Контакт з ворогом? Який контакт? Морд? Кого я замордував? Це все тільки голі слова! Дайте докази! Я жадаю законного суду з доказами моєї вини.

Я замовк. Стояв певний своєї перемоги, що коли розкриє стан, в якому знаходяться, то виграє, переломить суворість повстанського суду, обіцянками рятунку поставить закон на свій бік, а потім доля обернеться знову лицем до нього, і він судитиме своїх суддів.

Переступив на ліву ногу, оглянувся за себе, побачив море голов слухаючих хлопців, за ним круча, а там його спасіння. Мило усміхалися соняшні верхи, щось бебев-

хнуло за ним, неначе б хтось упав цілою довжиною тіла, або кинув хто наповнений мішок .

Здригнувся, рвучко обернувся, і застиг, дивлячись на повстанський труп. Мертвий лежав лицем до землі. Косар поглянув на суддів, вони сиділи суворі, і мовчали, поглянув на хлопців, горіли цікавістю й мовчали. Поглянув на лежачого трупа, і пригадав стійкового, зігнувся й одним рухом перекинув лежачого лицем догори. Була це кукла в повстанському однострою, й у грудях кукли сторчав його ніж.

— Морд, кажете? — (а думка вперто верталася до вчорашнього вечора!) — Який морд? — (чи та рука, що вдарила, виступила ізза дерева?) — Чи можна убити щось мертво? — (ні рука піднеслась перед його очима,) — Я свідомо проколов куклу! — (щось із думками не в порядку, мабуть удар помішав пам'ять,) — Я думав, що хтось хотів мене налякати і . . . прямо проколов куклу, щоби той хтось знав, що я відкрив підступ. Чи був би я лишив свій ніж у грудях, коли було б інакше? — і радів, що нагло це придумав, що забутий його ніж стане доказом його невинності. Отже морд відпадає!

— Не відпадає! — промовив твердо Носатий. — Я не ставляв обвинувачення в убивстві за проколення цієї кукли. Підчас несполіваної зустрічі із ворогом Косар пострілом у плечі убив покійного отамана!

25

На мить злавалося, що повстанці здіймуться із землі, кинуться на Косаря, і зітруть його на той порох, з якого повстав. Мовчали, і та мовчанка вагітніла грозою, наспівав гнів тишею оживання, ждали, що земля нагло розступиться, і на їх очах проковтне Косаря, що небо займеться страшним гнівом, і громом спалить злочинного. Косар зрозумів, що його положення стало загрозливо небезпечно, що він мусить викрутитися ще заки промовить хто слово, бо тоді ніщо вже не допоможе, тоді зірветься буря, й розірве його на шматки. І затерплі ноги домагалися відпочиньку.

— Це брехня! — викрикнув, щоб розвіяти мовчанку. — Носатий говорить неправду! Отамана убила ворожа куля!

— Я свої слова підпишу кров'ю! — підкреслив Носатий.

— Кров жида маловартна! — кинув глуфом, захочений мовчанкою суддів. Розумів її посвому, що судді не вірять

Носатому, бо він жид, і тому мовчать. — Дайте свідка! Хто видів мій злочин? Розуміється крім вас!

— Мовчите, — почав знову, бо не любив мовчанки — шукаєте слів, чи може чекаєте моїх слів? Добре, я вам скажу! Я грав у вас комедію, бо справа вимагала. Тепер скінчу із комедією, і стану собою. Ви не знаєте свого положення, і не знаєте, хто я. Я не боюся вашого суду, бо хоч ви маєте мене в руках, ви в моїх руках!

Іронічно скривився, вже бачив ту сцену, коли скаже їм хто він, і вони займуться страхом, явно погорджував ними, і кидав їм свою ненависть, прийшов знищити їх, хоч би за те, що вони такі малі люди, що вони нічого не варті без покійного отамана. Не бачив, як з поміж рядів слухачів виступив Сокіл, підпер боки руками й із глумом слухав його до кінця.

— Здрастуйте, товаришу Чапаєв! — крикнув за його плечима.

Поміж лавами слухачів пішла хвиля заскочення. Чапаєв, кат України, шеф МГБ в Україні перед ними і в їхніх руках. Очі всіх сіли на ньому, і здавалося, що Косар пригнувся під тягарем їх поглядів. Його розгадано! Косар обернувся плечима до суддів, і поморщеним чолом глядів на Сокола.

— Здрастуйте! — промовив у задумі — Ви пізнали мене, ви значиться хто інший. Хто ви, що перехитрили самого Чапаєва? Мабуть нас учили ті самі учителі!

— Правильно, товаришу Чапаєв! Тільки ми пішли різними дорогами. Але не говорім про минуле, товаришу. Чи це ваш ніж, товаришу Чапаєв? — показав на ніж у груях кукли.

— Мій! — промовив, і розвіяв усі сумніви Сокола.

— На ньому коов мільйонів невинно замордованих! За що, товаришу Чапаєв?

— За що? — задумався. — Я комуніст, ідейний комуніст, мабуть більший від самого Сталіна. Сталін убивав, і на кістках убитих будував імперію московського народу, отже зрадив ідею комунізму. А я ні, я убивав для ідеї комунізму, для добра партії. Може тоді в початках говорив, і полетів думками далеко — я не думав про ідею, я робив це з особистих причин, родинних, мав викиди сумління, через батька. А потім набрав рутини, і почув насолоду у вбиванні. Сумління гризло мене, та було вже за пізно. Сумління! Чи знаєте ви, що це неспокій сумління? Не пекло!.. Ти мордуєш, а вони мовчать, глядять на тебе горло і пронизливо, з ненавистю, з докором, і так застигають вони з відкритими очима. Глядять на тебе мер-

тві, ідуть зором за тобою, знаходять тебе, обвинувачують і спокій забирають. Ти втікаєш, але не втечеш, вони держать тебе, все бачиш ти той зір, у сні і на яві. шукаєш забуття, і його нема. Шукаєш забуття у любки, і в її очах ти відкриваєш ті мертві страшні очі, може тільки привид, але ти бачиш ті очі в її очах, і не знаходиш забуття у дівчини. Кидаєш її, береш другу, і в неї ті очі, і в третьої, в десятої, у кожної ті, широко пімстою відкриті очі, той сам народ, та сама кров, А сумління гризе, бо і в твоїх жилах горить та сама кров. А потім бачиш ті страшні очі в очах твоєї родини, в очах твоєї сестри й матері, жінки і дитини, в очах твоїх друзів, кожного стрічного, усюди ті очі, кругом ті очі; ти з переляку попадаєш у шал, і мордуєш, щоби ті очі погасити, щоб їх замкнути!.. І боїшся того прокльону покоління, і відплати боїшся. Із крові мордованих виріс прокління для тебе, розбудився раб, у крові розбудився, і пізнав, хто він. А тоді збунтувався, піднісся, і став опиратися. Видав борців, несамовитих, очайдушних, як той сатана, що з местю ішов, що непокоять нас, не дають спокою, під час праці і під час відпочинку, зганяють сон з очей. Ти спиш, і не спиш, чатуєш, і падаєш з втоми, ждучи, все ждеш тих тіней пімсти, на кожний шелест хапаєш за зброю, і ждеш так довго, аж терпець урветься, попадаєш у лють, і знову убиваєш, щоби успокоїти себе, щоби відпружити свої нерви.. Але сумління не втишити, — поволи вертався він назад із свого минулого — чи знаєте ви це? Мабуть ні, бо ви не переживали внутрішньої муки.

— Вас ообвинувачено, товаришу Чапаєв, — повернув розмову Сокіл — обвинувачено в трьох тяжких злочинах. Чи признаєтеся до вини?

— Ні, товаришу. Я Чапаєв, перед яким дрожить вся Україна! І ви хочете судити Чапаєва?

— Ми не дрожимо перед вами, товаришу Чапаєв! Перед нашим законом всі рівні. Прошу відповісти на питання, чи признаєтеся до вини?

— Не признаюся! Закидаєте мені зраду? Я не зрадив вас, бо я не складав присяги на вірність. Контакт із ворогом? Я прийшов від нього, щоби вас знищити. Морд? Морд не є злочином, я комуніст! Тільки убити комуніста є злочином! Про убивство отамана не будемо говорити, це видумка. Я маю іншу справу, товаришу; що ж, не хочете сказати, хто ви, кликатиму вас Соколом, отже товаришу Сокіл, я маю до вас справу. Ви заїмпонували мені, ви перехитрили самого Чапаєва, ви дорівняли мені, тому я

пропоную вам мою дружбу, дружбу великого Чапаєва. Приймаєте мою пропозицію?

— Ні, товаришу Чапаєв! Дружба великого Чапаєва кінчиться пострілом у потилицю. Не забувайте, що ви стоїте перед повстанським судом, ваші попередні слова засудили вас на смерть! Ми винищуємо ідейних комуністів, щоби не затуманювали вільного світа!

— Я вже сказав, що я не боюся вашого суду, і зараз скажу вам, чому. Ви замкнені сильним перстеном, кругом гори засілися на вас дві дивізії, і я ними командую. Ви засудите мене, але це вам не допоможе, ніхто із вас не вийде живий, що більше, коли до вечора не буде від мене вістки, моє військо накриє річку, і відітне вас від води. Тут для вас є тільки одна розв'язка, ви пустите мене вільно, а я за те обіцяю вам вільний пропуск. Подумайте! — тріумфував, і не розумів, чому на повстанських лицах сіла іронія. А Сокіл без слова відступив у лави слухачів, і тепер заговорив повстанський суд.

— Прошу прокурора забрати слово! — промовив сотник Хмара.

— Підсудний Косар — встав Носатий — вчинив чотири тяжкі злочини: наміряв убити повстанця, сконтактувався із ворогом, зрадив повстанську силу і убив отамана! Кожний із тих злочинів карається смертю, я пропоную, що підсудний мусить умерти чотири рази!

— Прошу оборонця забрати слово!

— Опираючись на факт, — встав поручник Нитка — що підсудний допоміг нам вийти із пастки, отже приніс нам рятунок, оборона просить злагіднити присуд, зредувати його смерть із чотирьох до одної!

Ніхто не засміявся, кожний серйозно притакнув на погляд сотника, і так одноголосно засудили.

— Смерть через повішення! — присудив сотник Хмара.

— Прошу світлого суду, — виступив знову Сокіл — я маю ще справу до засудженого; чи дозволите мені її полагодити? Дякую! Моя справа, це справа життя і крові! Товаришу Чапаєв! Ви запропонували мені свою дружбу. Чи не було досі нікого, що дорівняв би вам? Я знаю одного, що перевищив вас, я знаю, що ви його лякалися!

— Так, месник, одинокий, кого я в житті боявся. Але він мав спілку із чортом, бо не можу його інакше пояснити. Я ловив його, всіми силами гонив за ним, довго, довго, а коли пристанув, і подумав, я побачив, що я втік, а він гонив за мною. Стати гоненим із гончого це

досить болючий досвід. Але він уже давно належить до минулого.

— Чому, товаришу Чапаєв?

— Попав у мою засідку! Він був хитрий, нищив малі риби, міг сягнути деколи і по грубші; міг сягнути, і знищити навіть Чапкіна, але не Чапаєва, до Чапаєва був замалий. Я знищив того легендарного месника, убив його власноручно! Тому месник належить до минулого.

— Пробрехались ви, товаришу Чапаєв! — заявив Сокіл, і зацвів іронічною усмішкою, дивлячись, як Чапаєв гордо любувався вражінням своїх слів. — Під горою стояли три полки, командував ними полковник Шуваров, але уже їх нема! Ми знищили вашого союзника, і ви нам у тому допомогли! — І нагло погасла усмішка на устах, лице закам'яніло, і блискавкою блиснули очі. — Ви самі, товаришу Чапаєв, — скоро нахилився, і енергійним рухом виврав ніж із грудей кукли — і ви в руках месника!

Настала мовчанка, тільки шелестом ховзалися проміння сонця. Чапаєв помітно малів, зникла зарозумілість, зникла певність себе, зникла іронія і погорда, він легко приблід, видушив чолом краплі поту, і страхом засвітив очі.

— Месник! — хвилину глядів на Сокола, і здригнувся. — Ви месник? Ні, я не вірю вам, ви не месник, я інстинктом відчував месника. Ви хто інший, ви хочете мене налякати. Але я не боюся вас, я у ваших руках, проколить! — і розірвавши одяг, наставив груди Соколові.

— Месник не убиває безборонних! Я хочу показати повстанському зборові, що під покришкою великого Чапаєва криється безграничний боягуз! — Взяв ніж у Носатого, приміряв до свого і кинув ножа Чапаєву. — Оба однаково острі і довгі. Ставайте, поміряємося, шанси однакові, хоч ви ростом вищий. Виграєте пустимо вас вільно, отаман помилує вас! Не турбуйтеся, — звернувся до суддів, — Чапаєв уже нам не пошкодить! Прошу звільнити місце! — махнув рукою, і розступилися хлопці, відкривши площу аж до кручі. Сокіл станув, стиснув ніж, розкрячився, пригнувся в колінах, заграв блискавками енергії, і поволі підступаючи до Чапаєва, процідив:

— Ваша кров! За кров моєї родини, за погром Рожанки!

В обличчі смертельної небезпеки, де інстинкт відчуває, що вже нема рятунку, що прийдеться віддати життя, те останнє і так дороге, коли надходить кінець усьому, пропадає все набуте життям і обставинами, забувається все остається лиш гола людина, якою вона родилася, які при-

кмети одержала із молоком матері, і які інстинкти одіди-чила по попередніх поколіннях тої самої крові.

Згадкою про Рожанку Чапаєв пізнав месника, і вже нічого не осталося із зарозумілого великого Чапаєва. Не осталося і сліду із бувшого Косаря, у півколі стояв образ маленької боязливої людини, що не вмів протиставити себе наглій зміні обставин, стояв образ тваринного жаху. Сокіл зробив другий крок, Чапаєв скорчем руки держав ніж, і не відчув його, глядів, і хотів очима уткати, Сокіл зробив третій крок, Чапаєв відчув біль легко задрижав, глухо промовив щось незрозуміле, і ступив крок назад, станув, зачекав два кроки Сокола, ступив знову один назад, страх вирвався диким криком, обернув Чапаєва, і погнав його до кручі. І тоді ніж у руках Сокола змінив своє положення, підскочив рукояттю догори, сів гострим кінцем у пальцях, блиснув, описав півколо рукояттю, вирвався з руки, і блиском полетів у слід Чапаєву. У леті обернувся два рази колом, дігнав Чапаєва в бігу, дігнав гострим кінцем у ліве плече, зрівнявся із ним, хвилину летіли разом, а тоді ніж перегнав його гострим кінцем із грудей. Урвався крик, як врубаний. Чапаєв став, розкинув руки, і повалився лицем до землі. Впав, і лежав без руху. Вид крові розбудив повстанців, настав рух, всі кунились до лежачого, витягнули ніж, Чапаєв ще жив. Коло прорвалося для Сокола, підійшли судді, станули, і гляділи як надлітала смерть. Чапаєв поволи перекинувся на плечі, розкрив очі, і пізнав їх.

— Я утік вам! — промовив маленькою усмішкою. — Я не боюся вашого присуду.

Замовк, і замкнув очі; стомилевим кроком летіла смерть. Чапаєв відчув її присутність, розкрив очі і скорчив бо-лем лице.

— Я ще не хочу умирати! — глухо загув, кинувся, за-стогнав, і втишився, хвилину тяжко дихав, а тоді глянув довкруги, і сів зором на Соколі.

— У мене сестра!... Людмила!... у Смілій!... Соколе, прошу, ... розкажіть їй про мою смерть!...

Закривавилася рана, розцвіла ще дужче, Чапаєв захар-котів, устами бухнула кров, губи рухнулись, але не випу-стили звуку, він колнув ногою, рушив рукою і застиг ко-ротким скорчем. Скорчене лице не вигодилося від укри-того болю, Чапаєв остав із розтвореними очима і скор-ченим лицем, поволи висувався ніж із скорченої руки, впав на траву, і тоді перестала плисти кров. Сокіл зняв шапку, перехрестився, за його прикладом поволи хрестився та-

бір, повстанці держали шапки в руках і шепотіли молитву. Смерть затерла різницю і побратала недавніх ворогів.

— Похоронимо його, він нашої крові! — промовив Сокіл у задумі. Поглядів кругом по німих обличчях і спинився на Носатім. - Чи пригадуєте собі, поручнику, нашу першу розмову? Ви підете у Смілу!

— Так, отамане!

— Розкажете Людмилі про смерть її брата! Вирушайте заки ворог ще не заставив дороги!

— Так, отамане!

— Ми ждатимемо на вас тут у горах. Про наше місце довідаєтеся від ворога!

— Так, отамане! — і відійшов у далеку непевну дорогу.

— А ми — промовив наказом до всіх — перейдемо границю у західні Карпати. Там тепер іде шалена агітація за переселенням, будуть грабунки і розбої нашого народу. Там буде нас потрібно! Ми перейшли, і прибули якраз на час, правда, отче? — замовк, підніс горнятко до уст, але не встиг ликнути холодного чаю, бо здалека сполошеним птахом прилетів відгомін стрілів. І хоч розплилися вони у тиші, Гиля не врів її, замінився у слух і завмер.

— Чули, отче? Стріляють! Напевно хлопці в біді! Я біжу їм на поміч! Дякую за чай, отче! — побіг до дверей, запинаючи блюзку, але не добіг, бо священник заставив йому дорогу. Знову залунав відгомін стрілів.

— Ви не біжите нікуди, десятнику, бо ви нічого не можете. А може в селі повно війська? Ви останете тут, аж охолонете, гаряча голово!

— Там хлопці в небезпеці!

— Ви не прийшли воювати, ви прийшли на розвідку!

— Тому мушу поглянути надвір. Чи можна звідсіль глянути на двір? Ті дерева не дуже високі.

— Із дзвіниці видно ціле село. Я вийду перший, отворю церкву, ви прокрадайтеся за мною.

Священник вийшов, і ще не встиг увійти у церкву, а вже десятник його випередив.

— Прямо, десятнику! Через ті двері на сходи! Скоро! Я замкну церкву, бо налізе людей, і завалять стару будову.

Вилізли на дзвіницю, десятник глянув через льорнетку, здивувався, і подав льорнетку священникові.

— Гляньте, отче! Я нічого не розумію. Хлопці пішли до двора, у дворі спокійно, а військо наступає на ту саїтню хату. Чия то хата, отче?

— Та хата? То хата Юстини!

— Хто є Юстина, отче?

— Ще не знаєте, десятнику? Юстина лікує отамана...

— Ах, пані доктор! І на її хату наступає сотня війська? Хто то так борониться? — здалека долітали поодинокі стріли, сальви і серії, там шалів біл.

— Дивіться ви, десятнику! передав йому льорнетку. — Ви вояк і скоріше зрозумієте, що там діється. А я зйду і пішлю хлопця розвідати, хто з ким воює.

Гиля глядів через скла, знав, що військо окружило повстанців у хаті, але не міг зрозуміти, яка мара занесла їх із двора у хату.

Видів, як жовніри ховалися поза дерева, як оминали вікна і двері, як підкрадалися і падали від куль оборонців, тишився, що хлопці так добре бороняться, і лаяв військо, що так нездарно наступає. Кожний гуртовий наступ заломлювався на вибухові гранати, але війська ще було багато. Досада брала десятника, що він безсильний, що пропали хлопці, почув кроки на сходах, і вийшов задиханий священик.

— Як виглядає, десятнику?

— Погано, хлопцям забракне амуніції. Я вже не сумніваюся, що це хлопці бороняться, але чому вони у тій хаті?

— Може довідаємось, десятнику, а може ніколи не будемо знати. Може сиділи у дворі, побачили військо, не встигли зникнути, і сховалися в ту хату.

— Цікаво, як військо так скоро з'явилося у дворі. Ми знали рано — поміж стріляниною вирізнилися два вибухи — вісім і дев'ять...

— Що ви рахуєте, десятнику?

— Гранати, отче! Вони одинокі ще держать військо від хати.

— Чого ж ви їх рахуєте?

— Привичка, отче. У нас все бракує амуніції, тому ми нею дорожимо. Кожний із нас має шість гранат, ось бачите? — підніс поолу — у них вже вибухло дев'ять, мають ще три, а потім? Гляньте ви, отче! — подав йому льорнету.

— Підкрадаються із трьох сторін — глядів, та інформував — четвертої не бачу, станули, щось військо підготує, наступ, так, якийсь підступ. Дивний якийсь, глядїть ви, десятнику, ви вояк, і скоріше то зрозумієте. — передав йому льорнетку.

— А то дурень, а то нездара, а то баламут! — лаяв десятник. — Прямим наступом лізти на повстанські дула. Це не підступ, отче, вони хочуть прямим наступом здобути

хату. Цей командир якийсь дурень, нездара, так марнувати людей. . .

— Ви по чій стороні, десятнику?

— Вибачте, отче!! Але, як вояк, я не можу дивитися на оферми, що посилають людей на смерть без причини. Нарешті прийшли до розуму! Вони змінили тактику, хтось мудріший дає накази, бачите? Вибачте, ви не можете так далеко бачити. Ситуація така, з обох видних сторін приготується атака, коли хлопці дадуть відбій, тоді з двох інших сторін підкрадуться під стіни менші відділи ; о, вже біжать, чуєте крик, чуєте їх стріли? Чому хлопці слабо відстрілюються? Гранатою в них! Серію! Гей, глядіть на західну сторону, гранатою в них, не підпускайте під хату! Підступили, чи ви здаєтеся дурні одні, мати собача ваша! Все пропало, військо добігло до хати, чуєте радісний крик?, вже завалили двері, вже деруться до вікон, ті дурні піддалися, хата окружена, ще мають гранати, чи вони налякалися старі боевики? Чуєте, як військо тріумфує? Напевно вже їх пов'язали, тортурувати будуть, дурні, дурні, що це, ха. . .

Не договорив, загриміло, попри них майнув великий гук, дзвіниця задрижала в основах, і болоче заскрипіла, а тиск повітря мало не скинув їх на землю.

— Що це було? — питав здивований священик.

— Експльо́зія, отче! Я не сподівався того, вони хитріші за сотню війська.

— А хлопці?

— Згинули, отче!

— І тому ви звете їх хитрими? — перехрестився, і прошепотів кілька слів молитви.

— Не тому, що згинули, згинути не штука, кожний дурень те утне, штука згинути славно, і смертю принести користь. Я ляв їх, що вони дурні, що піддаються, а вони не піддавалися, це був їх маневр замиленя. Заманили військо у хату, напевно сховалися на піддапшю, і коли військо залило хату, розірвалися гранатами, і погребали військо із собою. Хата розлетілася, руїна горить, вже не маємо чого тут сидіти, я мушу зголосити отаманові про героїську смерть Гриба і Сови.

— Ще хвилину пождіть, десятнику, хлопець ще не вернувся! — просив, як сходили із дзвіниці.

— Я не хочу наражувати вас на небезпеку, отче!

— Яку, десятнику? Вас ніхто не бачив!

— Ще може побачити! Ми не знаємо, чи село не окружене, може зараз зачнеться облава і перевірка хат? Я

мушу повідомити отамана! Дякую за чай, отче, і за все дякую! Я ще прийду до вас, і ще поговоримо. Ваш чай посмакував мені.

— Дуже прошу, десятнику. І я дякую вам за ваше оповідання, за ту історію із Чапаєвим, найкращу історію, яку я чув у мойому житті.

— Вибачте, може не доладу розказав, розказував, як знав.

Станули при церковних дверях.

— Ви прекрасно розказували, неначе б я там був, і все бачив. Зачекайте ще, десятнику, я загляну надвір, чи все в порядку. Як махну рукою поза себе, ховайтеся за вівтар! — вийшов, поглянув і вернувся. — Все спокійно, десятнику!

— Прощайте, отче! Сьогодні четвер. . .

— П'ятниця, десятнику!

— Вже п'ятниця! Скоро минає час. Мабуть аж на другий тиждень прийдемо по вас, отче! До побачення, і ще раз дякую!

— Щасливої вам дороги, десятнику! І здоровіть Юстину!

26

— Ви знову будете при мені, Янголе Хоронителю? — вивтав Юстину, а серце дрижало незваним неспокоєм. Юстина стягнула брови, але випогодилася, і глянула на нього бистрим оком лікаря.

— Чи все в порядку, Олено? — звернулася до сестри.

— Так, пані докторе!

— Температура?

— Нормальна!

— Дякую, Олено! Підіть відпочиньте, а на зміну пришліть Олю!

— Черга Ксені, пані докторе!

— Ксеня вибачалася, почувается погано. Перший день!

— Розумію, пані докторе! До побачення! — і відійшла.

— Чи довго будете зі мною, мій Янголе?

— Цсс. — притишила. — Вам потрібно спокою. Пробуйте заснути!

— Я щойно прокинувся.

— Не шкодить прокинутись і зараз заснути. Коли не будете спокійні, я дам вам порошок на сон!

— Вже навкучилося спати.

— Нема ради! Сон і час це ваші два лікарі, отамане!

— А ви третій, мій Янголе!

— Знову янголе! — легкий гнів сів на чолі, а з очей

блиснула відмова. — Ви не запитали, чи мені та назва подобається! Янголом не можна кликати когобудь! І без причини. Я роблю свою повинність!

— Не без причини, докторе! Ви на правду явились мені Янголом.

— Горячкові фантазії, отамане!

— Не фантазії докторе! Я мав привид, але вам це не подобається, і я перестану. А шкода, ви вернули мене до мого дитинства, і я був щасливий.

— Мені дуже прикро, що я розбила ваш сон.

— Минулося, нема змислу жалувати за минулим. Може ліпше, що я вернувся до реальности. Наше життя повне жорстоких і кривавих днів, не місце і не час на сні. А все таки думка вертається до того спомину, де я був дитиною і бачив янгола. Це все нудить вас, докторе, правда?

— Не нудить, отамане. Прошу розкажіть, дуже прошу!

— Я не вмю розказувати, докторе, але для вас попробую. Був бій, правда? Не гнівайтесь, я не хочу розказувати вам казочок, я хотів би сказати рештки споминів свідомости, заки на мене запала ніч. Сьогодні не знаю, чи снилось мені, чи дійсно було. Прошу, коли фантазувати-му, поправте мене докторе! Ви знаєте хід подій?

— Знаю!

— То добре, не треба когось третього. Був бій, правда? Був, бо я ранений. Пригадую собі, горіли хати, військо наступало, я бився з кимсь, чи може це сниться?

— Не сниться! Ви бились з капітаном, отамане.

— Пригадую! Капітан, так, бачу його, але я маю трохи щастя і бистріше око. Він одну мить задовго держав шаблю вгорі, і я ту мить перемінів у свою перемогу.

— Слава про те облетіла вже й Польщу й Україну.

— Ет слава! — махнув зневажливо рукою. — вона тільки клопіт нам приносить. Чим більше слави, тим більше ворогів проти нас.

— Ви не тішитесь славою, отамане? Колись мандрували у світи добувати слави.

— Це було колись, докторе. Ми не зібралися здобувати слави, ми повстали проти насилля і неволі. Для самої слави шкода одної кроплі повстанської крови, бо та кров цінніша від слави.

— Ми сходимо із теми, отамане. Я цікава почути ваш сон.

— Мій сон? Той, де я був дитиною? Ну нехай, розкажу вам мій сон! Із бою я щасливим випадком вийшов переможцем. І тоді зірвався крик, щось шарпнуло моїми

грудьми, на голову тріснула ударом ніч, зашуміло вогняне коло, і я полетів у безвість. Це все, що пам'ятаю.

— А потім? — питала тихо.

— А потім? — повторив і полинув думками у те потім. — Потім я був дитиною, дома, де мати все казала мені, що коли буду чемний, побачу свого янгола. Мені снилося, що спав я у саду, шуміли бджоли монотонно, я прокинувся, і глядів у небо, воно було таке синє, як усе, і так само летіло горою. Було так солодко і томляче спокійно, що я замкнув очі, втома лягала на повіки, але сон не приходив. Десь у далині зривалися якісь голоси, замовкали, часом щось брязнуло, неначе біля мене проходили чийсь кроки, я слухав і снів, що я вдома дитиною. А потім залопотіло надо мною, немов би птиця, щось шелеснуло біля мого вуха, самі очі отворилися, я глянув, і побачив Янгола. Сидів біля мене, такий, як я дитиною уявляв собі його, як він все летів на вершку моєї ялинки, чарівне лице у морі темнозолотого волосся. Я не знав, чи сміятись до нього, чи молитися, я глядів, і був щасливий, а він узяв мене за руку і повів у сон, у забуття, у світ мрії. І в сні, і на яві я бачив його, як бачив його перший раз, він незабутній у моїй душі, бо я був із ним щасливий. І тепер бачу його при собі таким самим, як перший раз у сні. Тепер знаєте докторе, чому я кликав вас янголом?

— Знаю. — тихо відказала, легко зашарілась, а серце шукало виходу, шалено стукаючи у стіни. — Ви перемішали сон із дійсністю!

— Ні, докторе, я нераз про це думав, і все приходив до того самого висновку. Я мав привид! Коли я перший раз відкрив очі, ви сиділи при мені, правда? Ви вернули мене до життя, тому моє життя вже не моє, тільки ваше, докторе!

— А Україна?

— І про те я думав. Знаєте, докторе, людина родиться і вмирає самолюбом. Присвячує своє життя, але не в цілості, кожний із нас краде для себе із тої цілоти дрібочку свого особистого щось. І я такий. Моє життя я віддав Україні, а для себе затримав те особисте щось. І те щось, ту дрібку вкраденого особистого я віддаю вам.

— Що ж тоді лишиться для вас отамане?

— Для мене?...

Не докінчив, і Юстина ніколи не довідалася, що остало для отамана. Не докінчив, бо зашумів ліс відгомоном, зашелестіли мохи, затріщали ріща, зпоміж дерев виринули перші стежі, обмінялися кличкою із сторожею, і до табору увійшла повстанська сотня.

— Сотник Хмара! — промовила, завваживши його високу постать.

— Вернулись без бою! Мусіло зайти щось несподіване!

— Без бою? Я не вмiла би розпізнати.

— Ще навчитесь, докторе! Хоч ви повинні пізнати, ви лікар!

— Мене не вчили військового ремесла!

— Вибачте, я не докоряв вам, докторе. Ви, як лікар, повинні завважити, що нема ранених.

— Чи мусять бути ранені?

— Я не можу уявити собі бою без ран.

— А засідка?

— Це не бій! У бою б'ються дві сторони, в засідці одна сторона гине без бою. Це зветься підступ!

— Підступом нечесно воювати.

— У наших умовах всі способи чесні, коли приносять нам перемогу. Прошу не забути, що ми не маємо до діла із чесним противником. Чи методи комунізму ви зарахуєте до чесних?

— Ні! — майже дико викрикнула і перед її очима станив пам'ятний вечір, коли пережила погром і смерть батька.

— Я знав, що заперечите, докторе! Ви родилися із крові того народу, і глибоко закоренились у цій землі. І ви вірите в Бога, а хто має віру, той є відпорний на комунізм.

— І ви вірите в Бога, отамане! — відхнула з полегшою.

— Вірю! А ви сумнівалися в тому?

— Сумнівалася. Ви все говорите про випадок, про щасливий збіг обставин, а ніколи про Божу Волю. І я не бачила, щоби ви молилися.

— Я молюся, коли ніхто не бачить. Сила призвичаєння! Я довго перебував у середовищі, де поборювали релігію, я привик молитися потайки.

— Боялися переслідувань?

— Не тому; я ніколи не знав, що таке страх, але я знав своє оточення і бачив людей. І тому я переніс свою віру у катакомби, бо примусили б відректись, як примусили тисячі інших, а потім остав би біль і несмак на все життя.

— Можна опертися примусові.

— Говорите теорії, докторе! Ви лікар, і добре знаєте, до якого степеня витримує людське тіло. Крім фізичних катувань є ще методи полокання мозку, ви їх знаєте... сотник несе новини, перейдемо на іншу тему. Ви тільки ганите мене, докторе!

— Не беріть моїх слів за догану, прошу. Я люблю слухати вас! — замовкла, і піднесла очі на сотника.

— Добрий день, докторе, привіт вам, отамане! — віддав честь. — Чи можна говорити з отаманом, докторе?

— Можна, сотнику. Тільки не хвилюйте його... чи я мушу відійти?

— Прощу остатися, докторе! Є одна справа, що відноситься до вас. Ви будете мусіти дати нам потрібні інформації. Чи можна звітувати, отамане?

— Прощу, сотнику! Слава Богу, що мені так тільки привідлося, що я жонатий, і не маю нічого до говорення.

Засміялися, а Юстина запалила кров на лицах. Бачили, як почервоніла, але кожний із них інакше це розумів.

— Вибачте, отамане, — промовив сотник у доброму гуморі — я питав не дівчину, я питав лікаря. Ви ще пацієнт під опікою!

— На жаль так, хоч я невдоволений своїм тілом, що так довго хворіє. Ви, сотнику, маєте вільність дії, ви не мусите мені звітувати.

— Але я повинен, і хотів би виконати ту повинність. Не можуть дві голови володіти одночасно. Ви отаман, начальник армії, я сотник під вашою командою, і я не маю амбіцій братися за діло, до якого я не доріс.

— Ви вернулися без бою, сотнику! — звернув розмову отаман. — Чи були важні причини оминати ворога?

— Ворога не було, отамане!

— Не було комісії?

— Не було, отамане! Це був фалшивий алярм! Ми ударили в порожнечу.

— Гм, — задумався Сокіл — цікаво! Алярм повстав із нічого!

— Не з нічого, отамане. Ми знайшли відділ війська на грабунку, командував советський лейтенант, азіят, чи москаль, ми не довідалися. Ми його розстріляли, жовнірам дали по десять нагаї, і остерегли, що другим разом застрілимо. Жовніри тішилися, як діти, присягали, що не торкнуться народу. Це все, отамане!

— Дякую, сотнику! Ви ще згадували... Когось несуть! — промовив задивившись на край табору, і обое звернули туди голови. — Гиля, десятник Гиля, це відділ майора Рижого, не знаєте, сотнику, кого це несуть? — до табору ввійшов менший повстанський відділ, несучи когось на ношах.

— Не знаю, отамане! — відповів і встав — але я зараз довідаюся! Покличу їх сюди! — стійковий якраз показав

у їхню сторону, Гиля глянув, і сотник махнув рукою наказ. — Ідуть сюди, несуть раненого, то сам майор, непри- томний?

Поставили ноші і віддали честь. Юстина зайнялася майором, отаман підніс очі на прибулих.

— Спочиньте! Ви, хлопці, підіть відпочити! Прошу сі- дати, десятнику! Щось серйозне, докторе?

— Ще не можу сказати, отамане! Сильний удар чимось гострим, побоююся, що тріснула чашка.

— Дякую, докторе! Робіть, що у ваших силах, рятуйт- те майора, бо ми напередодні тяжких завдань. Що стало- ся, десятнику?

— Випадок, нещасливий випадок, отамане! Чи можу звітувати за майора?

— Прошу, розкажіть!

— Ми засілися зараз за Добреховом, як був уложе- ний плян. Але майор не був задоволений нашим місцем, не подобалась йому вогкість луки і проста лінія залізної дороги. Сказав, що швидкість поїзду буде відносно велика, можуть засипати нас вогнем, бо побачать нас іздалеку, майор оглянув околицю і змінив плян. За Стрижевом ма- йоріли узгір'я, поїзд напевно матиме закрути, і звільнить біг, позиції наші будуть на горбах, отже і перевага буде за нами. І ми пішли туди.

— То значиться, що карта неправдива. На карті горби висять над залізничною лінією.

— Добрехівські горби на віддаль стрілу від лінії, отамане.

— Не мали пригод по дорозі?

— Ні, отамане! Хлопці із майором пішли понад Висло- ком, я пішов у містечко послухати новин.

— Нерозважно, десятнику!

— Я почуваюся безпечно, отамане. Я виріс у тих сто- ронах між мазурами, і володію, як вони, польською мо- вою. Я знаю психіку тих людей, вони хоч би і відкрили мою ідентичність, то перше думатимуть про власну без- пеку, а щойно потім відважиться хтось піти із доносом.

— Але могли пошкодити виправі!

— Про неї ніхто не знав і не думав, сотнику. У містечку нічого про нас не знають. Ідучи до нашої групи, закорті- ло мене зайти на станцію, і розпитати про той поїзд, на який ми ждали. Звичайно, коли має проїжджати поїзд, станції стережуть кордони поліції, або війська, і я здивувався, що станція була порожня. Обережно обій- шов я кругом станції, а коли впевнився, що навіть паса-

жирів нема, вийшов на рейки, і щоби не збудити підозріння, почав підсвистувати популярну польську пісеньку про білі рожі і Ясенька. І при тому я зробив геніяльне для нас відкриття.

— Яке? — запитали оба нараз.

— Ця пісня є розпізнавчим знаком польського підпілля.

— То не всі дали одуритись проголошеній амнесії? — здивувався сотник Хмара.

— Мабуть ні, коли ще мають зв'язкових.

— Це дійсно геніяльне для нас відкриття знайти зв'язкового до польського підпілля. Вони ніяк не хочуть із нами співпрацювати. Як ви це зробили, десятнику?

— Випадок, отамане! Я ще не досвістив половини пісні, коли із канцелярії вибіг залізничник, бистро пооглядався, і став підсвистувати ту саму пісню. Я не звернув на нього уваги, залізничник обійшов кругом станції, і підійшов до мене.

— Може провокатор?

— І я так думав, але думав мильно. Провокатор звичайно починає нарікати на владу, той дуже її хвалив, а хто в такій дійсності хвалить владу перед чужим, той має нечисте сумління, і думає що інше. Я прямо перебив його похвали і запитав про поїзд. Залізничник все розказав, що знав, що особовий поїде аж під вечір, що тепер їхатиме тільки товаровий, везучи розібрану цілу німецьку фабрику. Про поїзд із політичними в'язнями не знав нічого.

— А як ви довідалися, що він зв'язковий, і що та пісня є насправду їхнім гаслом? — питав сотник. — Ви питали його, десятнику?

— Не питав, я тільки слухав, він сам все розказав. Питав мене, з котрого я полку Армії Крайової. Я не знав їх внутрішнього поділу, тому сказав, що я з ВІНу із Горлиць. Дуже балакучий тип, я остеріг його, що всюди повно шпівнів, але він тільки розсміявся.

— Не злякався?

— Показав мені партійний білет і референції Безпеки. Казав, що багато їх працює на два фронти.

— Які вони наївні! — дивувався отаман. — Хтось із них попадеться, виспіває все, і одним махом пропаде їхнє підпілля

— Я говорив йому про щось подібне, але він не переймався. Казав, що повітові шефи Безпеки співпрацюють із ними. Я питав його і про нас, він дещо чув, але во-

ни нами не цікавляться. Тоді зродилась у мене думка передати той поїзд політичних в'язнів польському підпіллю, він записав собі всі дані, і заповнив мене, що зараз пусить шифровану телеграму. — Поїзд не доїде до границі! — були його прощальні слова.

— Цікаво, чи з того що вийде! — подумав сотник Хмара.

— А мене цікавить що інше! — озвався отаман. — Чому нагло затримали поїзд у дорозі, чому повернули його на іншу дорогу, коли у Стрижеві спокійно. Оце чому, чи через нас? Не буде нам спокою, коли нас так бояться. Ми повинні бути горді, нас респектують, значить ми сталися для них небезпечним противником. Прошу, докторе! Знайшли певність?

— Ще ні, отамане! Все сильно напухло, нема певности. Потребую Рентгена, без нього я безрадна. Хіба різати шкіру.

— Чи є безпосередня небезпека?

— Нема зараз, про завтра не знаю. Без Рентгена, все тільки теорії.

— В наших умовах треба забути про Рентгена, докторе! — промовив Гиля. — Хіба що причепимо його до громозду!

Засміялася разом із усіми.

— Нема ради, зачекаємо до завтра, докторе. — рішив отаман. — Нічого йому не буде, коли нема безпосередньої небезпеки; його твердий німецький лоб видержав удар. Як це сталося, десятнику?

— Ударився в мостовий лук!

— Сам ударився? Дивно!

— І я не повірив би, коли б не бачив! Коли я вернувся до групи, вже все було готове, майор із хлопцями загніздився на горбах обабіч, а підмінований міст ждав на іскру, що дала б йому крила відорватись від землі. Довідавшись, що дармо ждуть, майор закликав старюю привычкою, і дав наказ вертатися додому.

— Міну лишив?

— Пригодиться, сказав. Перехолячи ріку прийшла майорові думка підмінувати і другий звичайний міст для всякого випадку. Він заложив динаміт, протягнув дрти, а при зачеплюванні гранати обірвався гзимс, і майор полетів униз, ударивши головою в мур. Прямо чудо, що не зірвався із мостом у простори. Від тоді він неприємний.

— І міна осталася без запальника? — запитав сотник.

— Ні, ми спільними силами докінчили мінування і кожної хвилини можемо зірвати оба мости.

— Дійсно, нещастя для майора! — потвердив отаман.
— Буде соромитись!

— Не його вина, що гзимс обірвався! — боронила Юстина.

— Але його вина, що не оглянув, і не випробував того гзимса наперед, докторе! — підкреслив сотник Хмара.
— Того недогляду буде соромитися, бо кожний із нас соромився б.

— Бідний майор дуже терпить, а ви його осуджуєте. Я дала б йому застрик морфіни, але нема в чім розпустити, і алькоголю нема. Чи хлопці ще не вернулися?

— Оце і справа, що відноситься й до вас, докторе! — почав сотник Хмара.— Ви післали хлопців до двора. До дідича. Ви добре його знаєте?

— Добре? Знаю його із оповідань мого тата, не можу сказати, що знаю його добре. Я все відчувала у ньому немов би другу укриту істоту, бо часто що інше думав, що інше говорив, а що інше робив. Великий самолюб...

— Те саме сказав священник! — потвердив Гиля.

— Маєте довір'я до дідича? — допитував сотник дальше.

— Трохи маю. — промовила. — Він до мене ставився добре, помагав мені, дораджував, чому ж мав би тепер змінитись?

— Не думаєте, що помагав вам із особистих причин?

— Що ви хочете тим сказати, сотнику? — гостро запитала.

— Він сказав мені, що ви обоє заручені, що ви його наречена.

— Не вірте тому, це його фантазії!

— Не обіцували ви йому вийти за нього заміж? — докинув Гиля.

— Не обіцувала!

— Але кохала його... — почав отаман, та Юстина перебила його.

— Ні, ніколи! — майже дико викрикнула.

— Ви післали хлопців із запискою. — продовжав сотник Хмара. — Чи можете повторити нам, що ви в ній написали?

— Я просила його, щоб він дав, або продав хлопцям алькоголю і ті ампулки пеніциліни, які купив на чорному ринку у Варшаві.

— Більше нічого?

— Ще писала, що скоро буду в селі, тоді поговоримо, що... але скажіть будь ласка, що це все означає! Допи-

туєте мене, немов у суді... чи може хлопцям що сталося?

— Згинули!

— У дворі згинули? — не могла погодитись із думкою. — Порембські не відважився б убити їх, а ще більше, коли прийшли із моєю запискою.

— Тому ми і допитуємо вас, докторе! Ми шукаємо причини, чому хлопці згинули.

— Я винна! — промовила в порожнечу. — Вони згинули через мене! — глухо додала, і блиснула слізьми. — Я післала їх по смерть!

— Прошу, докторе, — втихомирював сотник Хмара — успокійтеся, ми не маємо і тіні підозріння до вас. Кожний із нас поза табором приготований на несподівану смерть, така наша повстанська доля. Хлопці згинули славно, не посоромили повстанської зброї, і ми перейшли би до денного порядку, як би не деякі підозрілі факти. Назвіть їх, десятнику, будь ласка!

— Так, сотнику! Коли ми прийшли в село, військо було ще в касарні. Люди бачили, як потім шалено мчало до села. Хлопці пішли до двора, яким дивом знайшлися вони в тій хаті? Хата далеко від двора. Дідич приглядався наступові, давав поради, а відтак вгощав переможних вояків.

— Як згинули хлопці, десятнику? — питала тихо, повна болю Юстина.

— Із хатою висадилися у повітря. Із ними пропало понад дві десятки жовнірів.

— Чия то була хата?

— Ваша, докторе!

Здригнулася, і замовкла, думки насіли жалем, і придавили її, батька нема, вже і хати нема, а вона? Лишилася одна на глум долі, відорвана від гіллі, чи вже не буде, їй повороту?

— Я довідаюся правди, — енергійно вирішила — я піду в село, піду до двора, я поговорю із Порембським, і він мені все розкаже, він скаже правду! Я піду зараз!

— Скільки у вас наївности, докторе! — дивувався сотник. — Ви не підете, бо ви маєте двох дуже важних пацієнтів, і село стало дуже небезпечним тереном.

— Я не маю чого боятися, я для ворога не представляю вартости!

— І ще яку! — обізвався отаман, перериваючи свою мовчаку. — На вас, докторе, ворог тільки чекає.

— Яка ж йому з мене користь? Я не вояк.

— Але ви з нами, і що найважливіше, ви знаєте, де ми

є! Тому ви не підете в село, ще ні, аж доки ми не будемо певні, що ворога нема. Справу прослідимо ми самі! Нема ще вістки від Носатого, сотнику?

— Ще ні! Хоч вже повинен бути.

— Щось мусіло статися, що він затримався в дорозі. Зачекаємо ще трохи. Ви вмієте стріляти, докторе?

— Ще ніколи не стріляла.

— Навчіться конечно, пригодиться. Ви зброї не маєте, тому візьміть оцю забавку. — Подав їй малого бравнінга. — Добра штука, нераз виручила в пригоді. Візьміть її, і все носіть із собою, не розставайтеся із зброєю ніколи, це моє прохання і мій наказ. Ви пристали до повстаців, і ваша доля вже зв'язана із нами.

— Дякую, отамане, дуже дякую. — взяла, і раділа, оглядала кругом, а потім сховала за пояс. — Оля іде, зміна черги, отамане. Я прошу всіх лишити отамана відпочивати. Послухаєте мене так, чи може загрозити зброєю? — незручно махнула бравнінгом.

Засміялися, повставали, привітали Олю, і відійшли.

— Вибачте, сотнику! — просила ідучи. — Чи дозволи-те запитати вас?...

— Знаю, докторе, про що будете питати. Те недоговорене непокоїть і мене, висить мечем надо мною, тому говорім усе, а може успокоїмось. Годитесь, докторе?

— Я на все погоджуся, сотнику, хоч дивно мені, що ви говорите так, як би ви наперед знали, про що я буду вас питати.

— Знаю, докторе, я добрий психолог, до того я не раз зловив ваш питаючий погляд. Я побоювався, що будете питати когось із повстанського табору, і тоді мусітиму відгрібати минуле, але похвалю вас, ви характерні, ви витримали в таємниці. Ви хочете знати, чому Порембські назвав мене князем, правда, докторе?

— Так, сотнику, я хотіла б. Але коли воно...

— Переб'ю вас, докторе, нема вже але, коли зійшли на похилу дорогу, мусимо котитися в долину. — пристанули. — Я вам скажу, тільки прошу вислухати, і зараз про те забути. Дуже прошу!

— Обіцяю, сотнику.

— Дякую, докторе! Порембські знав мене, коли я називався Вишневецьким.

— Невже той князь — магнат із Поділля?

— Той сам! Для світа він помер, із його смертю явився Хмара. А про решту, як і чому, — його лице на мить зайшло за біль, але зараз випогодилося. — прошу не пита-

ти. Прошу не питати тепер, прийде час, і я сам про те розкажу. Добре докторе? Не гнівається?

— Не маю причини до гніву, сотнику. Я дуже вам дякую, прошу не брати мені за зле, що порушила ваше минуле, я терпеливо ждатиму, аж мені про себе розкажете.

— Дякую вам, докторе, я знав, що з вами можна договоритися. За те я вчитиму вас стріляти!

27

Сиділи, підперши скелю, а на устах ще горів поцілунок. Не рухались і не дихали, немов не вірили, що це не сон, а дійсність, немов би лякалися, що при найменшій звуку присне чар милянню банькою, і вони знайдуться напроти жорстокої долі.

— Юстино; — не втерпів, і задумано глядів, як покоїлася тиша по схилі гори.

— Не будить мене, прошу!

— Ти спиш?

— Я сню.

— А що сниться?

— Щастя.

— Юстино!

— Цсс. Ви прогнали мій сон.

— Кохаєш мене?

— Непоправний!

— Я хочу знати! Скажи, на правду кохаєш мене?

— Ні! — Відкрила очі і усміхнулася до нього. Пригорнув її правою рукою, пив стиглість її уст, довго довго. І цвів той поцілунок коханням, не було в ньому ані пристрасти, ані пожадання, дві спрагнені осамітнені душі знайшли себе на самоті, і напувалися собою, наповняючи себе до берегів. Напоївшись, знову сиділи, наперлися до себе раменами, і ловили повітря великими ковтками, а на устах цвів поцілунок.

— Юстино! — почав знову.

— Не говоріть, прошу.

— Вибач, я не можу так, я не привик снити на яві. Я мушу говорити, щоби прогнати тишу, вона мене придавлює, я мушу чути твій голос, щоби впевнитися, що це правда. Бо здається мені, що загорю і спалюся, спелелю, ще добре не розгорівши.

— Бідний маленький хлопчик! — пестила його волос — Спелеліє при мені, а я не взяла нічого, щоби зібрати той попіл. Який маленький наш великий отаман!

— Глузуеш із мого терпіння!

— Якого терпіння?

— Ти не любиш мене наравду. Ти тільки граєшся зі мною!

— Маленький хлопчик, ще і дурненький. — взяла рукою його волос, і притягнула його голову до своїх уст. Положився горілиць, опер голову на її коліна, і читав кохання з її очей.

— Нерозумна степова душе! — промовляла, як мати до дитини. — Ми не сміємо годувати себе скрайностями, ми мусимо розбудити і носити в собі такий світ, за який ми боремось, і який ми хотіли б кругом нас бачити. Великі діла призначено великим людям, і на ту великість треба плекати прикмети великості, силу волі і силу характеру. А великий отаман став маленьким хлопчиком і хоче розкисати.

— Я не є великою людиною. Я звичайний маленький во-як, а що доля дала мені в руки успіхи і трохи щастя, це не є мої заслуги, а Божа Воля. Я не маю амбіцій бути великим, я не хочу, щоби мене вважали надлюдиною. Життя химерне, окутана легендою людина зробить нагло щось мале, людське, і тоді народ звалює її з вершин на землю, і тоді топче з ненавистю за те тільки, що вона посміла стати людиною і знищити легенду.

— Ваш кожний вчинок тільки поглиблює легенду про вас.

— Не кожний!

— Кожний!

— Останній ні!

— Котрий? Двобій може?

— Ні, той, що я закохався, а ти мене не любиш!

— Не люблю! І що з того?

— Я скочу у провалля.

— А я не пушу! — взяла його за кінчик носа, і легко повертала головою набоки. Пробував устами зловити кінці її пальців.

— Поцілуй мене! — промовив їй в долоню.

— Не хочу!

— Чому не хочеш?

— Буде забагато!

— Мені все замало.

— Власне тому. Щоби ніколи не було досить.

— А тобі вже досить?

— Не скажу.

— Не досить. Поцілуй мене!

— Не поцілую. — дражнилася, і потягала за ніс.

— Не хочеш, тоді я сам візьму! — узяв її легко за карк рукою і притягнув її голову до своєї. Крутила головою раз уліво, раз управо, втікала від його уст, притримав її в половині дороги, устами знайшов її дрижачі губи, притримав їх устами, полонив, і пив чар та відданість її кохання.

— Юстино! — знову стривожив тишу по хвилині.

— Прошу! — приглядалася йому згори, взявши в долоні його голову.

— Кохала ти вже кого?

— Кохала!

— Кого? — питає без заздрости.

— Тата!

— Це не кохання, про яке я питаю.

— Невже є різні роди кохання?

— Є. Я питаю про кохання до чоловіки.

— Чи я знаю? — задумалася. — Ще в гімназії я закохалася і дуже терпіла, бо не хотіла зрадитися. Яка була дурненька! І так я кохалася, а він нічого про те не знав.

— Хто?

— Наш учитель історії. А потім любов до нього так скоро минула, як і прийшла, моїм вибраним став оборонець у дружині копаного м'яча, потім його місце зайняв гімназист, що дуже гарно танцював танго, потім були всякі симпатії, але чи це було кохання? Я червоніла, серце сильно ворухилося, я шукала нагоди і способу бути в товаристві тих моїх симпатій, думала про них, снила всякі сни, але чи це було кохання? Ні, це не було кохання, це були тільки слабості маленької дівчинки. Я ще на правду не кохала, і не знала кохання, читала про нього в книжках, але не таке воно, як у книжках описане. Я досі не знала кохання, я кохаю перший раз.

— Щастя моє, доле моя! — цілував її долоні, нахилилася, і поцілувала його в уста. — А ви, мій нечемний хлопчику? Котра я з черги у вас?

— Якої черги? — сів, і незрозуміло глядів на неї.

— Ну — з усіх ваших наречених!

— Моїх наречених? Я ще не був заручений, я ще не мав дівчини... а, розумію! — прояснився, коли Юстина співчутливо хитала головою. — Ти знову глузуєш, щоби роздражнити мене! — обняв її сидячу, і притягнув до своїх грудей. Глядів їй в очі, і бачив у них притаєний сміх. — Вічна жіноча вдача, недовірлива і цікава. Я знаю, що не

повіриш мені, але я досі не мав часу ані для жінок ані для кохання.

— І в найбільший навал праці знайшли час на одно і на друге! — дивувалася, хитаючи головою. Закнув її уста поцілунком, а потім пригорнув, і держав при собі. Положила йому голову на рамя, і зі замкненими очима мріяла.

— Я знаю — почав тихо і поважно — тяжко повірити, щоби мужчина в моїм віці не мав досі часу для жінок, щоби міг так довго жити із замкненим серцем. Я сам не знаю, чому, чи жорстока доля дитинства, чи чужий світ чужої хати, чи щось було, що убило у мене всі почування і зацікавлення жінками.

— А що змінило вас тепер?

— Ще не знаю, може та чужа кров, яку налили у мене, коли я вилляв свою погану, стару. Може непритомність розбудила у мені інше світосприймання. Я прокинувся, і побачив янгола в короні темнозолотого волосся.

— І закохався?

— І закохався!

— А, поганий! Закохався в янгола, а не в мене, а мені розказує казочки, що кохає мене. Всі ви мужчини однаково брехливі!

— Так що ж, не зміню себе, (повернув її голову до себе) Я не кохаю тебе, я кохаю янгола, (поцілував її), і цілую не тебе, тільки янгола, (пригорнув її) і пригортаю янгола, не тебе, і пещу янгола, не тебе (бавився її кучерями). Ти йди, а я остануся із своїм янголом, і його буду цілувати. — цілував її і пестив її кучері. — А коли ти мене покохала?

— Коли торкнула кров на грудях — шукала думкою у недавнім минулім — немов електричний струм пройшов мене, хоч я його ще не розуміла. А потім ви боролися із гарячкою, я торкнулася гарячого чола і холодної руки, світ почав змінятися, я почала жити ритмом із вашим пульсом, я оживала разом із вами, я дрижала за кожний ваш віддих. за кожний ваш рух, я відчула рай у вашому погляді, і нагло я усвідомила собі, що я не дивлюся на вас очима лікаря, тільки, я дрижу за вас почуваннями кохаючої жінки.

— І всі знають про те!

— Ніхто, я певна! А може один знає.

— Хто?

— Сотник Хмара! Я чула, як він натякнув про те в розмові із дідичем.

— Сотник не зрадиться, що знає. А дідича ти не кохала?

— Він подобався мені, але це було колись давно. Він зробив мені кривду в дитинстві, і та кривда все стояла між нами. Навіть коли він просив мене про руку, коли запропонував мені одруження, до чого прямує кожна дівчина, навіть це не зворушило мене, я була до нього байдужа.

Замовкла, і пригорнулася до нього своєю головою. Вся пахнула літом і сонцем, він пестив устами шовк її волосся. Обернула голову до нього і уста їх змагалися у довгому п'яному поцілунку.

— Твої поцілунки стаються щораз то солодші, моя маленька.

— Ах, тому ваші щораз то довші! — засміялася.

— Чи пам'ятаєш наш перший поцілунок? — запитав по хвилині мовчанки.

— Пам'ятаю. Він незабутній.

— І я його ще раз і ще раз переживаю. Ми ішли перший раз на прохід, ти піддержувала мене обома руками за рамя, і журилася моїм тяжким віддихом. Ми ішли під гору, пень лежав на стежці, я переступив його, і спотикнувся, ти налякалася, і крикнула, обняла мене обома руками для підтримки, наші обличчя приблизилися, я глянув у твої очі, і доглянув щось, що наповнило мене щастям і здоров'ям, я побачив кохання. Досі не знаю, як це сталося, я ніколи перед тим не цілував дівчини, і навіть не думав про поцілунок, а до тебе я нахилився і оп'янів від зустрічі почувань. Чи правду говорю, кохання моє?

— Правду. — примостилася на його грудях, і замкнувши очі, полинула думкою назад. А він глядів понад неї, легко було йому і спокійно, глядів, як розстелювалася перед ними залісена долина, як підорвалася рядом горбів, що замкнули їй лет у простори, як, загострившись верхами, полинула на золочену сонцем рівнину, і розпростерлася просторами аж до далекої стіни Карпат під дим'яносирим небом Дуклі. Узяв її за руку, чув тепло її почувань, і був щасливий. По схилі гори котилася тиша, знайшла їх під скельним обривом і накрила їх своїм покровом солодкого відпочинку. Рукою пліло її тепло до нього, розливалось леготом чару, Юстина зідхнула, і розприснулася тиша мильною банькою, він глянув на неї і ніжно потиснув її долоню. Відкривши очі, вона повернула легко голову до нього й усміхнулася.

— Кохання моє!

— Я тут.

— Чому зідхаєш?

— Я щаслива.

— Зідхання не є виявом щастя. Тебе щось непокоїть дівчино

— Ні, все в порядку...

— Глянь мені в очі!

Потонув у глибінь її зіниць, вони сіріли таємним блиском жіночої душі, той блиск колов його серце, і шумів його кров'ю, шукав правди, але не бачив нічого крім великого кохання. Довго шукав у спокої її погляду, заки відкрив тінь непевності. Закліпала, опустила очі, і положила голову на його рам'я. Обняв її плече рукою.

— Мене тяжко обманути, Юстино.

— Я сказала правду, я на правду щаслива, отамане.. Не вірите мені?

— Отамане, і ви, як і вчора, непоправна. Чому це так, пані докторе? — підніс її лице до себе, і питаюче приглядався.

— Хоч на самоті забудьте, що я доктор, — сховала лице на його груди, — хоч на самоті хай я буду для вас Юстиною!

— А я хотів би бути Миколою для тебе.

— Микола! — зідхнула. — Не можу, вибачте, і не смію. Ще ні, не гнівайтесь, і не настоюйте, прошу! Я хотіла б, ох, як хотіла б звати вас по імені, і знати, що ви належите мені перед усіми, але боюся, що це нам пошкодить, що скоро розвіється наш сон. Хай буде, як досі, не закаламучуймо нашого щастя!

— Не розумію твоїх побоювань.

— Я не хотіла би зрадитися із нашим коханням, я хотіла би затримати його в таємниці, тільки для нас двоїх, щоби табір нічого не знав, і не довідався. А привикнемо, і забудемося.

— Колись і так довідаються. Кохання не сором!

— Я не соромлюся, що покохала, я горда, що кохаю найкращого з усіх. Але наше кохання буде поганим прикладом для табору.

— Поганим?

— Так, недобрим і заразливим прикладом. Я не одинока, в таборі є ще три дівчата, кожна із них повна краси і принади, і кожна із них дозріла жінка. Ви всі привикли до них, до їх посвяти і обов'язку, ви всі бачите у них тільки сестри, що опікуються хворими. А у кожної із них є жіноче серце, кожна із них цвіте, як цвіт красою, хоч замкнулася силою волі і присяги, але чи довго? Жіноча вдача химерна, держиш її, але, чи вдержиш? Вибухне, як ось вибухнула у мене коханням, і нема ліку на це.

— Це правда! — притакнув, і задумався. — Я знаю, що хлопці закохані у наші сестри, але держаться набоці, бо такий наказ отамана. Не мій, мого попередника. Побачивши нас забули би про наказ, і пішла би ненависть через кохання до одної дівчини.

Замовкли, і поринули у задуму.

— І так, як досі ми мусимо викрадатися і ховатися із нашим коханням. — говорив огірчено.

— Будьмо вдячні і за те! Бо вже недовго!

— Не розумію.

— Ви скоро виздоровієте, наляжуть обов'язки, прийдуть походи, зачнуться облави на нас, не будемо мати часу для себе.

— Я все знайду час для тебе, моє кохання!

— Але чи я матиму тоді час? Обов'язки лікаря є законом.

— І тому ти так тяжко зідхнула?

— Не тому. Я мріяла.

— Я переминюся у слух.

— Я снила про інший гарний світ, не було ворогів, ми були дома, обое, ми, ви мій чоловік, я ваша жінка. Ми жили у мирі, а діти бавилися кругом нас. Прокинулася я із мрії і зідхнула, що так скоро минув гарний сон.

— Ти казала, що ти щаслива.

— Я щаслива! Але ту одну хвилину я була у казці. Казкове щастя інакше!

— Ти хотіла би вийти за мене заміж?

— Хотіла б! — сильно пригорнулася до нього, і обняла його руками.

— Дуже?

— Дуже хотіла би! Кожна дівчина хоче вийти заміж. Я часто думала про те, про сватання, про весілля, яку я буду мати сукенку, скільки буде гостей, як всі будуть веселитися... потім поїду з чоловіком у пошлюбну подорож над море, вернемося щасливі... потім думала про наше життя, про дітей, як я їх виховаю... думала, і ждала кінця війни. Війна скінчилася, але так, що ліпше було б не бачити того кінця. — Очі її звогчїли, викотили сльозу, а виплила друга сльоза, і штовхнула її по лиці в долину.

— Кохання моє! — цілував її, і ловив устами сльози.

— Не плач, шкода тих кристальних сліз, плач нічого не змінить.

— Я вже не буду! — усміхнулася. — Мені соромно, я не хотіла, але у серці загніздився жаль, що прокинувшись

із дівочого світа мрії, я застала жорстоку дійсність на руїні всіх моїх плянів.

— Бідне моє маленьке дівчатко! — пестив її по голові. Витерла сльози рукавом, глянула на нього усміхненими мокрими очима, і імпульсивно пригорнулася.

— Кохаєш мене?

— Кохаю! Ви все, що маю у світі. — довго пив відданість закоханих уст, і на силу відорвався. Юстина лежала безсильно в його раменах.

— Не думав я, — почав знова — що мені буде призначено бути щасливим, що я знайду свою долю. Такий далекий шлях пройшов я, щоби знайти тебе на тому забутому клаптику нашої землі. Ми призначені для себе, я ожениюся з тобою, і будемо щасливо жити.

— Як чоловік і жінка?

— Як чоловік і жінка.

— І будемо кохатися?

— Будемо кохатись.

— Аж до смерти?

— Аж до смерти!

— А діти?

— І діти будуть у нас. Я люблю дітей!

— І я їх люблю, дуже люблю. Таке воно крикливе і нечемне, простягає до тебе руки, як же ж його не любити? Я буду мати діти! Я дуже хотіла би мати першого сина! А потім дівчинку. А потім ще хлопчика. Троє. Чи тільки двоє? Я вроджу вам першого сина!

— А може дочку?

— Ні, сина! Буде кучерявий, як тато. Буде гордий, як тато, і матиме всі прикмети свого славного тата. Дочка не віддасть прикмет батька. — взяла його голову в долоні. — Я вийду заміж, матиму сина — цілувала його по очах, по обличчі — вроджу тобі сина, твого сина, найкращого з усіх, і виховаю його на славу. А потім вроджу дівчинку, найгарнішу з усіх дівчат. А потім, як будемо старенькі, будемо згадувати нашу молодість, і колисати внуків... — урвала, задумалася, пустила його, оперлася об стіну і знову блиснула сльозами. Немов би прокинувся.

— Що сталося? — глянув на неї бистро, і вхопив її за рамена. — Чому ти втихла, зірко Карпат? Скажи мені, — пригорнув її до себе — поділися своїм жалем зі мною. — цілував її в ухо, і промовляв до вуха, аж обняла його за шию.

... Я забула, що ми живемо на вовчих стежках. Ми не можемо повінчатись, і жити щасливо, ворог не дасть нам

відпочинку, я не буду мати часу родити діти, наші умови кажуть забути про весілля і родину. Я не плакала, я тільки задумалася, сльози самі мандрували. Така вже дівоча вдача, сльози невідлучний наш товариш, облеглиють терпіння і жаль. Але я поправляюся, я ще не привикла до умов повстанського життя, я забуду сльози, і такі сни снитиму спокійно. Нам не суджено повінчатись, ми не можемо жити разом, — годилася із долею — але ми любимося, любитись будемо, і ніхто нам не заборонить! Чи так, коханий мій? — цілувала його вухо і кучері.

— Так, серце моє! — відчував, як дрижала щастям у його обіймах. — Ніхто не заборонить нам повінчатися. Ми скоро підемо звідсіль, повінчаємося, і будемо жити у щастю.

— Коби вже прийшов той час! — вилила всю тугу у ті слова. — Але якє буде наше життя? Ворог не дасть нам спокою!

— Підемо туди, де нема ворогів!

— Вся наша країна в руках ворога.

— Ще є країни, де цвіте воля. Там, де сонце заходить.

— Покинемо батьківщину?

— Нема іншого виходу! — тяжко зідхнув, і проколов боєм її серце. — Тут ми всі призначені на загибель, і наша смерть нікому не допоможе! Шкода крові намарно! А так із зброєю в руках проб'ємо залізну заслону у широкий світ, вирвемося із країни рабства і тьми у країну світла і волі. І розкажемо вільному світові, що тут кується зброя на його загладу.

— Американцям?

— Американцям!

— Не повірять! Вони союзники.

— Завтра можуть бути ворогами! Такий світ сьогодні!

— Чого ж ми ще сидимо? Ходім вже завтра!

— Ще не час! Ще мусимо остатися і боронитись! Ще не час!

— Ви сказали, що шкода крові, що скоро марно пропадемо. А тепер заперечуете свої слова.

— Ні, дівчино, ні кохана! — пригорнув її до себе, сховав своє лице у її волос, і говорив півголосом, немов би лякався, що гори почують, і відгомоном передадуть у світ його слова. — Я не заперечую своїх слів, я знаю, що говорю. Ми не сміємо покинути своїх позицій заскоро, бо тим ми розвіяли б легенду. Це був би той малий людський вчинок, за який нарід потоптав би нас навіки. Нашим завданням є створити міт про збройну боротьбу, про чинний

опір насиллю і неволі, дати переказ в уста народу, хай він годує ним нові виростаючі в неволі покоління. Щоби через сліпу незрячість знову не програли своєї волі, як захитаються стіни імперії диктатора.

28

Носатий вернувся. Прийшов уночі, а на ранок, коли табір прокинувся, Носатий сидів під деревом, і усмішкою вивав знайомі, довго не бачені обличчя. А біля нього нетерпеливилася чорноволоса круглолиця дівчина, і чорними очима цікаво розглядалася по таборі.

— Я голодна! — промовила.

— Ще хвилину, Людмило, зараз поснідаємо! Кухня вже варить!

— Я нічого не бачу, і це мене розчаровує; я не того сподівалася. Та тиша, не чути голосів, не чути брязкоту зброї, якось не повійському це виглядає. А отамана досі нема.

— Він скоро покличе нас!

— Він знає про нас? — не вірила.

— Я просив його повідомити.

— Коли? Я нічого не розумію. Ані телефону, ані допитів, врямо впустили нас до табору, ми сіли тут куняти, і вже, мабуть, всі знають, що ми прийшли. Знають?

— Знають!

— Як звався той офіцер, що зустрів нас уночі?

— Гиля!

— А я думала, що це сам отаман. В якому він чині?

— Поручник.

— Чи його виделегував отаман?

— Отаман спав. Гиля був дижурним старшиною.

— А чому його кликали?

— Бо я не знав клички.

— Сторожа пізнала вас!

— Пізнати може, не сміє впустити без дозволу дижурного старшини. Такий наказ отамана!

— Де ж отаман? — нетерпеливилася. — Так багато дороги пройшли, і мусимо чекати. Я не привикла чекати, і не люблю чекати! Я хочу їсти, я хочу обмитись, я хочу причепуритись, я зараз піду домагатися свого права, підійду до того із перев'язаною головою, або до того високого он там... — встала але зараз сіла, бо Носатий притримав її за руку. — Пустіть! — Торгнула рукою що сили.

— Не пущу! Сидіть тут, і не рухайтесь! Ми в повстан-

ському таборі, і ви мусите заховуватися. Наказ був, що-би ми сиділи тут, аж нас покличуть до отамана. Вже несуть сніданок, може перестанете нарікати.

Снідали мовчки, Людмила розтирала руку від сильного потиску Носатого.

— Ви невихований, нелицарський, не маєте пошанування до жінки, — сердилась — ви цілу дорогу заховувалися чемно, а тут у таборі показуєте свою силу, знущаетесь надо мною. . .

— В дорозі ми діяли по своїй волі і вподобі, тут ми підлягаємо повстанським законам. Тепер треба забути про примхи розпещеної дівчинки.

— О, — лютувала, погрожуючи кулаками — я вас за те. . .

— Поцілую! — докінчив, і засміявся закохано.

— Ніколи більше, ніколи! — люто викрикнула.

— А тепер нервам кінець, — споважнів — зараз покличуть нас до отамана. Вирішиться ваша доля, Людмילו.

— Як ви знаєте, що покличуть?

— Десятник Гиля іде по нас. Доброго ранку, десятнику! — встав і привітався.

— Добрий день і вам, друже Носатий! Вітаю вас із щасливим поворотом! — кріпко потиснули собі руки. — Вчора у службі я не міг привітатися, вибачте!

— Я вдячний, що без клички впустили до табору!

— На власну відповідальність, але отаман не даяв за те. Незамітно казав вас сторожити, ви це напевно завважили. Через неї! — кивнув головою у сторону дівчини.

— Познайти вас?

— Ще ні, прошу, її доля ще не вирішена. А ну ж колись заставлять присягати, чи знаю її?

— Які новини, десятнику?

— Отаман виздоровів, і вчора перебрав команду. Всі очікують змін. Посилено розвідку. Про решту ви чули від ворога.

— Чув від ворога, і від народу чув, та правдиве воно тільки із повстанських уст.

— Не можу зараз, друже Носатий, отаман вас просить!

— Дякую, десятнику! — і Носатий відійшов.

— А я? — запитом перервала свою мовчанку, підвелась із землі, і попри Гилю попрямувала за Носатим. — Пождіть на мене! — Та Гиля затримав її у пів кроці.

— Ви, дівчино, останетесь ще тут! Вас не кликали, мусите чекати на свою чергу!

— Що це за порядки! — люто запручалася, вириваючи руку. — Таку далеку дорогу пройшли сюди, а тут мене ігнорують, зневажають, знущаються надо мною. Я жінка, чи у вас нема для мене зрозуміння?

— Без нервів, прошу! — спокійно держав її за руку. — Успокойтеся, пручання і непослух нічого доброго вам не принесуть. Наказ отамана мусите виконати!

Я вже не буду, резигнувала — я ждатиму, пустіть руку, прошу, вже задеревіла у ваших кліщах. У кожного з вас кіньська сила, і ви примінюєте її до слабкої піжної жінки. Ну, Носатому не дивуюся, він простий, але ви офіцер!

— Носатий вищий від мене, він старший поручник.

— Носатий офіцер? А мені казав, що він найнижчий із усіх. Чому він так казав?

— Не знаю, — здвигнув раменами — питайте Носатого.

— Напевно запитаю! — Хвилину мовчки розглядалася. — Яюсь дивно у вас, не пізнати, що військо. Тихо, спокійно, не видно людей, нема муштри, я думала що мене оточують солдати, і подивлятимуть отвореними ротами, а тут все мене розчарувало. Ніхто не підходить, ніхто мною не цікавиться. Чи може ще не всі встали? Скільки вас тут усіх?

— Не скажу! Як останете з нами, довідаєтесь.

— Яка нечемна відповідь від офіцера. Я це собі затямлю! Може розкажете що про отамана?

— Нанці розказувати? Скоро покличуть вас, і побачите його.

— І цієї відповіді я вам не забуду. Не соромно вам так поступати із жінкою? Чи повстанські офіцери всі такі?

— Які?

— Невиховані, нечемні, неслужні. Але нема чого дивуватися, ви невчені, ви простаки, без військової школи...

— Не погано, як на початок. — усміхнувся Гиля у добродушному гуморі. — Маєте більший запас подібних прикметників?

— Ви не образилися? Це дивно! А чому не відповідаєте на мої запити?

— Я вам дам одну добру пораду, дівчино. Повстанське життя тверде і жорстоке, повстанська розмова складається із мовчанки. Тому, прошу, мовчіть, і не випитуйте. Затямте, прошу, умійте дивитися, і самі знаходіть відповідь!

— Я не привикла дивитися, я привикла, що на мене дивляться, що мене подивляють. Чи ви завважали, яка у мене фігура, яке у мене лице, який вигляд, який хід, які но-

ги? Пождіть, хай приведу себе до порядку і зачіску уложу, кожний із вас тоді шукати буде мого погляду.

— Може! — здвигнув раменами. — За тиждень будете думати інакше!

— Носатий напевно вже в отамана. — змінила розмову. — Цікаво про що вони там говорять. Про мене? Напевно про мене, Носатий розказав про мене, отаман зараз покличе мене, треба мені причепуритись.

Але про неї ще ніхто не говорив, повстанська старшина зібралася вислухати звіту Носатого. Носатий підійшов до гурту, зустрів радісні обличчя і веселий блиск очей. Став на струнко і віддав честь.

— Отамане! Носатий голоситься із поворотом! Наказ виконав!

— Дякую, друже Носатий, прошу, спочиньте я дуже радий, що ви вернулися. Дозвольте потиснути вам руку!

Привіталися, як два добрі приятелі. А потім майор Рижий кріпко потиснув його долоню, і підморгнув весело зпід перев'язки. Сотник Хмара мало не роздусив йому руки, і довго носив той потиск із собою, поручники Нитка і Цяпка усміхнулися по своєму, всі раділи його поворотом. Носатий привітався, й відчув, що він дома між своїми, і радісно та весело стало на серці.

— Дякую за сердечний привіт, панове! Я насправду відчув, що я прийшов до дому! — засміялися із того дому.

— Прошу сідати, друже Носатий! — попросив отаман, сідаючи, і всі сіли, закрутивши під себе ноги. — Ми готові слухати ваших пригод.

— Не було пригод, отамане! Все відбулося нормально.

— Мали щастя! Що чули під час подорожі?

— Легенди і казки. Чув казку про месника, що в Карпатах збирає армію визволення, чув про чародія Сокола, що підставив ніж і шабля переломалася на двоє, чув про повстанців, що являються, зникають, і ніхто не знає, де вони, чув, що це не повстанці, тільки сплячі лицарі збираються до розправи із ворогом; багато дечого чув, усе про нас.

— Невже ми одинокі?

— Ні, ще є групи, небогато їх, але ще є, кого не знайшов, і не знищив Чапаєв.

— Які настрої у них?

— Ще держаться! Чули про нас, радіють нашими подвигами. Навіть фантасти ще є. У Чорногорі зустрів гру-

пу, рештки тих відділів, що били відступаючих німців, а сховалися, як надійшли червоні. Сиділи тихо, і Чапаєв не знайшов їх. Вони не знають, який свіг довкруги, ще не проявили ніякої дії, мабуть загинуть при першому виступі, бо всі їх заміри нерéalні. Мріють про озброєння мас, про всенароднє повстання, чваняться, що їх закордонні представництва підписують договори із західними потугами, що Америка погодилася достарчати зброю і медикаменти, що при першому їх виступі появляться союзні літаки, і скидатимуть поміч, багато подібного мені розказували. Вечером палили ватру і співали пісень. Співали червоноармійські мельодії із дешевенькими українськими фразами.

— Я знаю їх! — притакнув сотник Хмара. — У них і вся військова формація включно із назвами живцем перебрана від червоної армії.

— Шкода хлопців! — промовив отаман. — Їх збаламучено, і вложено в їх уми такі фрази й думки. А провід лишив їх, і пішов у безпечне місце. А як народ?

— У нужді! Холодний, голодний і безсильний. Годується казками про нас.

— Не чули про наше головне командування?

— Не чув! Усі групи оперують самостійно, як і ми, і роздумують, як їм ще краще замаскуватись.

— Гм, — задумався отаман — це означає, що генерал покинув гори, і пішов під землю. Мабуть скоро прийдуть накази про зміну нашої дієвої тактики. Як було у Смілій, друже Носатий?

— Легше, ніж я сподівався, отамане. Чапаєва сестра, Людмила, займала високе партійне становище, через свого брата, я думав, що тяжко буде до неї добратися, а вона зараз явилася на мою записку. Таємним входом завела мене у хату, я розказав їй про смерть брата, вона без слова відійшла, покинула все, і вже я не міг її позбутися. Прийшла до нас отамане! — промовив винувато.

— Ви не знете, чому? — запитав майор Рижий.

— Не знаю, майоре. Заявила, що скаже тільки отаманові.

— Певні ви, що вона не в контакті із МВД? — питав сотник Хмара. — Розумієте, друже Носатий, вона сестра Чапаєва.

— Я певний, що ні, сотнику! — відповів твердо. — Всю дорогу вона була при мені!

— А ночі? — підсміхнувся Цяпка. — Певні ви і за ночі?

— Ваші питання не на місці, поручнику! — блиснув очима Носатий і стягнув брови.

— Прошу, панове, — змішався отаман — маємо важні справи до вирішення. Ви поручнику, — звернувся до Цяпки — прошу не забуватися на нараді старшини!

— Так, отамане! Я перепрошую, друже Носатий. — подав йому руку. — Я признаю, що це був жарт не на місці. Вибачаєте мені? — Потиснули собі руки.

— А тепер поглянемо на сестру Чапаєва. — промовив отаман.

— Я просив би ще дозволу сказати кілька слів, отамане!

— Прошу, друже Носатий.

— Прошу не гніватися, панове старшино, я говоритиму про справи мого народу, вони мають мало відношення до повстанського руху, але вони можуть стати нам допомоги. Чи ви, отамане, пригадуєте собі нашу розмову, тоді, коли по присязі я назвав вас приятелем Косаря?

— Пригадую, друже Носатий!

— Я тоді не вірив вам, отамане, одного слова із вашої розмови не брав поважно, я підозрівав тенденційність. Дорога у Смілу переконала мене.

— Тому я післав вас, друже Носатий.

— Я вдячний вам за те, отамане. Це все правда, що ви говорили, страшна і трагічна правда про загибель мого народу у Світському Союзі. І зник комунізму є правдою, і московський імперіялізм є правдою, і зріст антисемітизму є правдою, і ненависть до жидів, усе є правдою. У Вінниці я приготував відозву до жидів, може видрукують, хоч самі жиди опираються зрозуміти правду. Колись зрозуміють її, але буде пізно.

29

Підійшли у трійку, і станули в півколі напроти отамана.

— Людмила Чапаєв, сестра знаного нам Косаря! — знайомив Носатий. Легенько вклонилась, і обвела кругом очима, старшина, сидячи, кивнула головою, і мовчала. Не очікувала такого привіту, і збентежилася.

Добрий день! — промовила, щоби розбити мовчанку. — Не познайомите мене, поручнику? — звернулася до Носатого. Легко підніс брови здивований, але погляд на Гилію вияснив усе.

— Не смію вас знайомити, бо ви ще чужа для нас людина. Прошу, сідайте, і відповідайте на питання. — і даючи приклад сам сів.

— Чужа? — скипіла гнівом, і кинула докруги лютим зором. — Я для вас чужа? Я українка!

— Прощу сідати, Людмило! — пригадав Носатий.

— Чужа! — не могла зрозуміти, і сіла повна лютого опору. — Я кинула хату, кинула становище, кинула майно, все покинула, таку далеку дорогу ішла до вас, я покинула для вас вигідне життя, а ви називаєте мене чужою? Прощу мені пояснити, чим я для вас чужа!

— Напевно всі гори вже знають, що ви Чапаєва сестра! — промовив усміхаючись отаман, і перервав мовчанку старшини. — Та сама кров, та сама вдача.

— Так добре знаєте вдачу Чапаєвих? — бистро глянула на нього. — Я вже десь вас бачила.

— Я навіть пригадаю вам, де, товаришко Чапаєв! Під час травневої паради в Москві. Ви стояли на трибуні в делегації України.

— А де ви були, товаришу?

— Я провадив кольону у дефіляді.

— О, то ви теж високий чин! Тепер не сумніваюся, що ви знаєте вдачу Чапаєвих!

— Знаю! Я добре її простудіював.

— Невже задля мене? — здивувалась, коли півголосом усміхнулися. — Чого ж ви смієтесь? Так робили всі, з ким я познайомилася. Напевно була знайома із вами, чи пригадаєте мені своє прізвище?

— Сокіл!

— Це ваше псевдо, як і Носатого псевдо Носатий. І воно мені нічого не говорить. Я питала про ваше правдиве прізвище, яке ви носили тоді, коли знайомилися зі мною. Прізвище вашого минулого.

— Минуле? — задумався. — Ми, дівчино, не були знайомі у минулому. І за нашим минулим не питайте, наше минуле мертве.

— Цеб то ви забули своє минуле.

— Замало забути. Все вернеться спомином, і буде мучити. Наше минуле мертве!

— Хіба це можливе? Минуле умирає із людиною, а людина умирає тільки раз.

— Людина умирає багато разів. Тільки великі уми, або сильні характери завважають своє поступенне умирання. Пересічна людина розуміє своє життя, як фізичну дію організму, як життя тіла. А життя кожної тварини кінчиться смертю тіла. Різниця лежить деінде. Чи ви чули що про душу?

— Чула! — втішилася. — Кажуть, що душа безсмертна, якже ж тоді розуміти ваше поступенне умирання?

— Тіло є твором із цього світа, душа є твором із того

світа, і туди вона належить. Душа може поступово ставати не з цього світа, отже поступово умирати для цього світа, інакше я не знаю, як вам це пояснити. Це важко пояснити словами, це догма, і треба вірити, щоби те все зрозуміти. Не все можна вяснити людським умом, є справи, про які ми не здібні думати, і не здібні вхопити розумом, справи вищі за нас, справи віри, справи Божі.

— Невже ви вірите?!

— Вірю! А ви сумнівалися?

— Сумнівалася! Ви вихованок Комсомолу, високий чин комуністичного режиму, довірений чин у війську, і ви вірите в Бога? Дивно! Напевно тут почали вірити.

— І там я вірив, сюди я прийшов уже із вірою. А ви не вірите?

— Не вірю, мене ніхто не вчив вірити, і не казав вірити. Мене навчили вірити у догми партії, і тому не можу зрозуміти, як ви затримали свою віру.

— Від батьків! Я розкажу вам одну малу історію, може зрозумієте. Діялось це під час голоду на степах України. Під вагою літнього пекучого сонця мандрували степом мужчина і хлопчина, батько і син.

— Я хочу їсти! — промовив малий.

Батько зідхнув, важко зідхнув, добув із кишені кусень сухаря, чорного, як земля, переломив, половину дав хлопцеві, а другу сховав назад у кишеню.

— А ти не хочеш їсти? — питає малий, і жадібно гриз сухий хліб.

— Не хочу! — зідхнув, і ковтнув слину голоду.

— Ти вчора не хотів, і сьогодні не хочеш! — щепетав малий, і підбігав за батьковими кроками. — Чи ти наївся наперед?

— Я наївся наперед, синку. Цей хліб для тебе, небагато вже остало, їж його осторожно.

— А як з'їмо все, що тоді буде?

— Що Бог дасть, сину. Будемо голодні.

— А Мітя казав, що Бога нема!

— Є Бог, сину. Мітя послухав брехливих своїх учителів. Ти не вір йому.

— Чи Бог помагає людям?

— Помагає, сину.

— А нам не хоче дати хліба.

— Ще дасть, сину! Треба тільки молитися, і вірити і працювати. Не забудь, дитино, треба молитися і вірити. Тоді ти людина! Будеш пам'ятати?

— Буду батьку!

І так ішли до вечора, другого дня бракло їм води, а третього дня забракло і хліба. Син ішов ще відносно жваво, хоч кривився, що спрага докучає, але батько вже знемагав. Не їв чотири дні, голодував, щоби його син мав що їсти, держався надією, що десь знайдуть людей і поживу. Але степ летів і летів аж у мряку обрїїв, і батько ледве волочив ноги.

— Куди ми йдемо, батьку?

— У Донбас!

— А там є хліб?

— Є, сину! Там є праця і хліб!

— А чому тут нема хліба?

— Забрали, дитино! Забрали все, останнє зернятко вигребли, відняли нам нашими власними руками. Ворог наїдається нашим хлібом, а ми опухаємо, і мремо з голоду. Така багата наша країна, і така бідна, така, плодюча і така голодна.

— Я хочу пити!

У плящі було ще кілька кропель води, але що кілька кропель на посуху і спеку степу? Батько дивлячись, як син жадібно облизує шийку пляшки, відчув біль у серці, він сів, блиснув великою сльозою, і беззвучно став молитися. Малий побачив, що батько рухає устами, глянув на пляшку, і простягнув її батькові.

— Тобі, батьку! Ще є одна крапля.

Жалем розірвалося серце, батько заплакав, пірвав сина в обійми, і оба плили слізми до стенового сонця. Плач облегшив і голод і спрагу, утома ізсунулася, і вколисла їх до сну.

Малий прокинувся перший, бо спрага горіла, та пляшка вже висохла від соняшної горячі. І голод мучив, він вибрав усі окрушини із батькової кишені, і ними розбудив охоту їсти. А батько спав. Малий рукою проганяв настирливі мухи, щось рухнулося біля його ноги, він глянув, і ще побачив, як у землю поліз великий чорний павук. Хлопець хвилину сидів нерухомо, павук не вилазив, цікавість не дала йому всидіти спокійно, він узяв стебло, і довго вертів, штуркав у дірку, але павук не вилазив. Знеохочений хлопець витягнув стебло, павук сильно держався на кінці, ударив ним до землі, павук не відлетів, обернувся показати батькові і налякався. По розхрістаних батькових грудях ліз величезний чорний павук, багато більший від того на стеблі, повагом ліз до батькової ший, а батько спав. Хлопець кинув свого павука, виломав стебло, і намагався скинути павука із батькових грудей, але

павук вперто ліз вперед, і люто кусав стебло й сорочку. Так змагаючись, роздражнений павук доліз до батькової шиї, і надавлений стеблом, впнявся у відслонене тіло. Вкушений батько прокинувся, махнув рукою по шиї, павук покотився на землю, сонце засліпило розіспані очі, він прислонив лице рукою, і побачив переляканого сина із стеблом.

— Ти вколов мене, сину? — почав розтирати вкушене місце. Малий мовчки показав на павука, старий глянув, мов би не розумів, а потім нагло зірвався, і вхопив сина на руки.

— Тарантелі! — люто розтоптав павука. — Ходім звідсіль на чисте місце. — хитаючись поніс малого на руках.

— Він вкусив тебе, батьку!

— То нічого! — пошкрябався по вкушеній шиї. — Мені він не пошкодить, але ти міг би умерти від його отруї. — Забув батько, що його зморений і виснажений організм не буде всилі опертися затроєнні. Шия свербіла і пекла щораз більше, він торкнув рукою, і відчув, що вкушене місце напухає.

— Що у мене на шиї, сину?

— Гудз росте. І твердий! — натиснув пальчиком.

— Червоний?

— Червоний. А по середині синій.

— Невже закаження! — зідхнув тяжко, поставив сина на землю, і заросів страхом на розпеченому чолі. Не за себе лякався, лякався за сина, одного малого без їжі і без води на безлюдному степу.

Ішли даліше, поволи, втомлені літом і спрагою. Старий шепотів молитву потрісканими устами, малий мовчки зиркав на вкушене місце, що із червоного синіло, чорніло і розросталося. Старий почув легку дрож, холод закрадався у тіло, замерехтіли в очах степові трави, і нагло зрозумів, що це горячка. Присів відпочити, а біля нього сів німий син, і не міг зрозуміти, як такий малий павук міг налякати його великого батька. Не знав, що його батько погасав, що горячка виступила блідістю на опалене літом обличчя, сіла блиском на очі, і забрала устам рештки вогкості. Сонце пражило немилосерно, прижовкла трава молила небо про краплину вогкості, голова шуміла і полетіла чорними колами, батько ледви держав її, старався обернути пересохлий язик, підпер голову рукою, витягнув ноги у траву, і мимоволі вирвався стогін.

— Болить батьку? — питав присуваючись.

— Не болить, сину, але краде мою силу. Тюрму видер-

жав, стільки боїв пережив, а від тарантелі прийдеться умерти. Яка дурна смерть! — Легкий корч проколов його виснажене тіло. — На кого ж я лишу тебе, моя дитино? — ледве ледве повагом викотилася сльоза, остання, блиснула до розпаленого неба, і висохла на повітрі.

— Я буду з тобою, батьку!

— Ні, дитино, слухай, що я тобі скажу, добре слухай, і зроби те, що я тобі скажу, зробиш? Обіцяєш? Обіцяй, що зробиш!

— Обіцяю, батьку!

— Слухай, синку, ти не смієш лишитися при мені. Я скоро засну, тоді ти лиши мене, і йди звідсіль. Іди все ранком до сонця, а по полудні від сонця, розумієш?

— Розумію!

— Ти скоро знайдеш людей, деś близько мають бути оселі, я мабуть змилив дорогу, і заблудив. Іди, синку все вперед, і кричи, щоби тебе скоріше почули. Добре, синку?

— Так, батьку.

Омліла рука вже не могла втримати голови, світ замрячився, кружляв і темнів. Батько положив голову на землю і тяжко дихав, а затроєним тілом пройшли легкі перші корчі.

— Не йди, батьку! — просив малий заплаканими устами.

— Божа воля, дитинко! Не плач, кожний мусить умерти. Я вже не встану, бо смерть сіла на мої груди. Але ти мусиш жити, бо ти останній з нашого роду. — Добув із за пазухи пакуночок, і подав його хлопчині. — Це залізна порція хліба. Я затримав її для тебе, візьми, і роби, як я тобі скажу. Зробиш?

— Зроблю, батьку!

— Завтра ранком з'їси четвертину, і хоч як будеш хотіти більше, не їж, бо це вся твоя сила, доки не знайдеш людей. Обіцяєш?

— Обіцяю, батьку!

— Я вірю, що ти дотримаєш обіцянки, бо ти мій син, хоч ти ще маленький. Післязавтра з'їси знову четвертину, а решту лиши на слідуючий день. І все йди, не присідай із утоми, іди поволи, але йди, і часто кричи. Пам'ятаєш мої науки?

— Пам'ятаю, батьку!

Віддих ставав тяжчий і тяжчий, затруєна кров летіла корчами по тілі, і запалювалася гарячкою, життя сильно трималося могутнього колись тіла, та не могло перемогти ворожих сил, і поволи відступало в інший світ. Хвилину думав він замкненими очима, але журба про долю

сина отворила їх наново.

— Ще послухай, синку, що я тобі скажу і тоді вирушай у дорогу. — Батько не хотів, щоби син бачив його тяжку смерть. — Може ти того не зрозумієш. Чи чуєш мене?

— Чую, Батьку.

— Нахилися до мене, мій голос може нагло завмерти, я хотів би, щоби ти чув мій шепіт. Ти мусиш іти, і хотіти жити, твоє життя доперва стелиться. Не знаю, яке воно буде, ти мій син, і ти будеш нагинати його до своєї волі. Але не смій забути одного! Коли прийде хвилинка боротьби за нашу державу, коли буде можливість добути волю, ти не смій стояти осторонь бездільно!

— Не буду, батьку!

— Не дам тобі багатства, ані землі не дам, бо ворог забрав усе наше майно. Але нам остало цінніше добро, ніж майно, це віруюча душа й українське серце. Вони не дадуть тобі пропасти, вони виведуть тебе із бур чужого моря у затишну пристань свого народу.

Замовк на хвилину, неначе шукав слів, мов би кликав силу сказати решту.

— Я передам тобі — почав знову — спадщину наших предків, пімсту і боротьбу. Пімсту за кров і сльози невинних жертв, за муки і болі твого народу. А бій даю тобі, бо прокинеться в тобі кров твоїх лицарських предків, і воювати будеш проти наших ворогів. Чи чуєш мене, сину?

— Чую батьку!

— Нахилися сину, хай поблагословлю тебе! — промовив ослабленим голосом. Малий нахилився, батько поклав розпалену руку на його голову і півголосом молився до неба: — Царю Небесний! Моїм серцем і моєю душею прошу Тебе і благаю, поглянь своїм Милосерним Оком на останнього із могого роду! Дай йому силу і розум Твого воїна, дай йому сталеві нерви і камінне серце до оборони Твоїх заповідей, дай йому славу Тобі на славу й Україні на славу!

Голос батька втихав і втихав, віддих із трудом продирався у легені, малий хлопчець нахилився щораз нижче до батькових уст, щоби почути кожне слово між довгими павзами.

— Благословлю тебе... мій сину... у життя... в далеку незнану дорогу... не забудь про Бога... і про свою батьківщину... во Ім'я... вже не знайшов сили перехристити сина, рука безвладно впала додолу, тілом пройшла хвиля корчів, і батько болем замкнув очі.

— Води! — простогнав у горячці.

Малий хлопець безрадно оглянувся, і побіг у степ. Біг травою, то підросла понад нього, то онадала, немов би протоптана стежка вела його поміж трави, біг, хоча не знав, куди біжить, і забув, чому біжить. Піт виступив на задихане обличчя, втомлений хлопчина звільнив бігу, і облизав губи засохлим язиком, нагло трави урвалися, і розкрили перед ним широкий лан. — Кавуни! — викрикнув, побачивши череваті овочі, заломив черевиком першого, і жадібно пірнув у сочисте повне вогкості м'ясо. Їв, аж ослаб, та не міг насититися.

— Тату! — і тепер пригадав собі, чому прибіг сюди. Вхопив кавуна, кинувся до бігу, і станув нерішуче, куди? Дороги не було, не знав, де батько, забув, звідки прийшов, у всі сторони розливався такий сам степ. Самота, і далечінь присіли його переляком, він вже скривився до плачу, як пригадав собі батькові слова.

— О, Боже, — зідхнув молитвою — батько жде води, допоможи знайти дорогу!

І наслухував, чи не почує Божого голосу, але кругом сиділа гаряча степова тиша, гуділи комарі, цвіркали коники, і десь далеко крякали птиці. Розчарований і безрадий хлопець сів на кавуна і гірко заплакав. Щось сіло на його ногу, привидівся йому павук, страх махнув його ногою, пильний коник скочив великим луком у трави, а хлопець перекинувся через кавуна. Сонце заглянуло в його заплакані очі, він затулював їх рукою, де було сонце, як біг по кавуни? Сонце світило на його плечі, батько лежить під сонцем, і він знайде його, коли піде до сонця. Хлопець узяв кавуна, і побіг. Птиці крякали щораз ближче, він побачив їх, як кружляли над землею, і дивувався, знайшов батька, і прогнав птиць.

— Батьку я приніс кавуна, води нема. Вставай, батьку, ти хотів пити!

Але батько не рухався, твердо заснув, і вже не потребував напою. Відломив кусник сочистого м'якуша, і видушив батькові в рот. Батько не прокидався, сік лився в рот, переливався через губи, і плив по напухлій шії у траву.

— Батьку! — порухав ним, батько був холодний, і вже не дихав. І тоді хлопець усвідомив собі, що батька нема, покинув його, щось рідне своє відійшло. Перший раз відчув, що він сам, та самота сіла на нього тятарем, розкинула перед ним тишину і безкрайний степ, хлопець налякався простору і самоти, глядів на мертвого, і плакав, і плакав. Довго плакав, аж утомився плачем, і всі сльози висохли, цей плач облеглив його жаль, біль і вагу самоти, він змив

у ньому рештки дитини, а зродив завзятого юнака. Голод дошкуляв йому, хлопець узяв у руки хліб, і пригадав собі, що обіцяв батькові, махнув рукою на птиць, що кругом йому приглядалися, з криком зірвалися, і знови посідали довкруги. Хлопець узяв кавуна, поцілував батька у холодну руку, і пішов із сонцем на плечах. За ним гомонів крик птиць, хлопець оглянувся, і вернувся, прогнав їх із землі, але тільки відійшов, як птиці знову обсіли мертвого батька.

Хлопець хотів відійти, бо обіцяв батькові, що піде, але як лишати батькове тіло для птиць? Батько казав іти, а птиці не пускають, безрадно стояв над батьковим тілом, глянув кругом на ворон, і круків, і жаль узяв його, що він безсильний.

— Батьку ! — гірко заплакав — Ніхто мені не допоможе! Коли я відійду, хто буде тебе пильнувати?

Немов би почув батьків шепіт, пригадав собі його науки, клякнув при мертвому тілі, зложив руки, і його прості слова полинули до стіп Бога.

— О, Боже у синьому небі за сонцем! Прошу тебе про поміч, забери тих птиць від мого мертвого батька, щоби я міг виконати мою обітницю, і піти туди, де сходить сонце!

І Бог вислухав молитву безрадної дитини. Хлопець ще не скінчив, як у далі загавкала собака, стрілою прибігла, і кинулася на птиць. Із криком і галасом повідлітали птиці, закружляли стадом понад ними, собака понюхала й лизнула хлопця, завила над мертвим, і тоді зпоміж трав виїхали на конях два мужі.

30

Замовк, і полинув думками у минуле, а вони сиділи нерухомо, не хотіли заколочувати його спомину. Людмила не любила мовчанки, коли ніхто не говорив, вона кинула оком по суворих поважних лицах, і звернулася до Сокола.

— Це правдива історія, чи тільки ваша фантазія? — запитала, щоби прогнати мовчанку.

— А яка ваша думка, товаришко Чапаєв? — поставив питання на питання.

— Цікава історія, неначе біблійна легенда! Але вона не є відповіддю на моє питання.

— А я думаю, що є! Я пережив ту історію. Як сьогодні бачу гарантелю, мертвого батька, собаку, двох їздців, стада птиць, бачу, як копають пересохлий степ, і хоронять батька, тільки досі не знаю, де його похоронили. А потім

взяли мене із собою, і виховали. Я твердо і сильно вірив і вірю, що це була Божа поміч, тоді, і багато разів пізніше, все, коли я щиро зідхнув до Бога про поміч, Він допоміг мені. Чи міг я втратити свою віру? Коли родичі на правду вірять і по Божому живуть, не можуть їх діти рости невірними. Добре зерно, засієне в дитинстві, все видасть плоди.

А обставини?

— Тільки нездари піддаються обставинам!

— Ви переконали мене, ви вірите, здійсниєте заповіді. Тоді не розумію, як ви, віруючий, ломите п'яту заповідь, воюєте і вбиваєте!

— В обороні церкви і в обороні мого народу. У мені кров предків і спадщина предків. Нема більшої любови, як хто життя своє віддасть за своїх друзів. Чули де таке?

— Ви такий, як той із казки. Недавно ще розказували в Україні казку про якогось месника, що нищив самі високі партійні чини. Всі дуже його лякалися, бо ніхто не знав, хто він, де він, і коли, та до кого з'явиться. То була одинока людина, яка завдала багато клопоту і трохи страху мійому братові.

— І що з ним сталося?

— Попав у пастку мого брата, і зник.

— Хто вам це розказував?

— Мій брат! Він одержав похвали і аванс, був дуже веселий і вдоволений. А потім дістав нові завдання, прощаючись натякнув, що йде очищувати від банц пограниччя.

— Ваш брат був відважний мужчина, правда?

— Правда! Все шукав нових пригод, все шукав небезпеки, і я не хотіла вірити, що він згинув. Скажіть, як згинув мій брат?

— У боротьбі! Ножем відбивався від десятиох хлопців, заки перевагою його перемогли.

— Я так і думала! — не завважила загальної веселости. — Він був великий вояк. А Носатий казав мені, що він згинув у двобою з отаманом, цебто із вами, Соколе!

— Носатий мав наказ не говорити багато. Вибачте, панове старшино — звернувся до присутніх — ми тут розговорилися, а ви напевно нудьгуєте. Ви маєте питання до товаришки Чапаєв, сестри великого Косаря. Прощу, ваша черга, я тепер відпочиватиму!

Людмила цікаво повела очима по присутніх, очікувала, що засиплять її питаннями, що будуть цікавитися її минулим, усього очікувала, але питань не падали, старшина мовчки переглянулася, дехто здвигнув раменами, і бай-

дуже мовчали. Не сподівалася тої байдужности, прийняла її за особисту зневагу, і гнівno стягнула брови.

— Чи всі вони офіцери? — ображено звернулася до Сокола.

— Всі! — потвердив. — Найкращі, які тільки бувають у війську.

— Якісь дивні ваші офіцери! Я привикла до інших.

— Так! — не втерпів Носатий. — Тамті інші, вони там! Ми тут, мусимо бути такі, як ми є, щоби бути. Ви мусите забути про те, що було.

— Я буду старатися! — сказала, щоби тільки сказати, бо наглий виступ Носатого заскочив її. — Не можна завдавати наглого насилля своїй власній волі. Я сподівалася іншого привіту, і тому я дуже розчарована.

— Іншого привіту? — здивувався поручник Нитка. — Якого привіту?

— Який належить жінці! Я одинока у вас!

— Одинока на п'ятому місці! — поправив Цяпка, і всі усміхнулися.

— Зате я з роду Чапаєвих! — не піддавалася.

— Чи це дає вам особливі привілеї? — процідив десятник Гиля.

— Досі давало, чому мало би бути інакше? Ви бачили мого брата, багато чули про нього, ви були свідками його смерті. Він був великим солдатом, уляг тільки перевазі, він знищив невхопного месника, він був надзвичайною людиною, він був генієм. А я його сестра!

— Значить така, як був брат! — кинув крізь зуби майор. — Раджу вам змінитись!

— Змінитися? Не були би ви ласкаві пояснити мені, чому?

— Я вам поясню! — відповів Гиля за майора. — Я не можу слухати спокійно, як ви хвалитеся чимсь, чого не було, і ще очікуєте від нас чогось особливого. Ваш брат, хворий своєю божевільною уявою, був великим злочинцем. Доля дала йому в руки владу, і він використовував її на мордування і катування невинного люду. Великий він був тільки ростом, цей малий садист, брехун і боягуз!

— Прошу по блищі пояснення! — промовила розгнівана і бліда від гострих слів.

— Дозвольте мені докінчити, отамане — просив Гиля, коли завважив стягнені брови отамана. — Я цілево сказав правду, щоби її приборкати, щоби присіла у своїй гордості. Ви хотіли ближчих пояснень, товаришко Чапаєв! Я

вам поясню! Він був садист — бо катування і мордування справляли йому приємність, ми всі свідками того. Брехун, — бо він не знищив месника, месник живе досі, а боягуз? — Ми всі свідками того, як великий Чапаєв кинувся до втечі, коли станув напроти месника. Не штука бути великим і відважним за плечима дивізії; небезпека показує правдиву людину. Візьміть серйозно пораду майора і змініть вдачу Чапаєвих.

Але Людмила не чула дальших його слів, на згадку про месника вона повисла поглядом на отамані.

— Це не казка, це правда! — промовила захоплено. — Ви той месник! Чому ви цього мені не розказали? — сердилася на Носатого. Носатий здвигнув раменами і мовчав.

— Не хотів я так скоро розказати вам про вашого брата, — почав Сокіл — але сталося, і тому перервемо дальшу гру в театр, товаришко Чапаєв!

— Театр? — Здивувалася. — Ви проглянули мене? Добре, я буду собою. Тільки прошу не кликати мене товаришкою, і не Чапаєв, прошу, — просила позірно скромним голосом — наше прізвище прокляте мільйонами через мойого брата. Прощу кликати мене Людмилою, дуже прошу. Забудьте, що я сестра Чапаєва, і прийміть мене, як одну із вас!

— Так легко капітулюєте? — здивувався Сокіл.

— Я погодилася на вашу пропозицію.

— Ви досить добре відіграли свою роль, дівчино! — перервав свою мовчанку сотник Хмара. — А тепер, коли театри скінчилися, скажіть правду, яка мара спокусила вас прийти до нас?

— Я хотіла подивитися на людину, що перемогла мойого брата!

— Оскільки я пізнав вашу вдачу, це може бути правда. Але нам тяжко в неї повірити! Я особисто ще не знаю, котрий із ваших театрів є правдивим театром.

— Я сказала правду. — говорила поважно, і задумалася. — Я розкажу вам минуле, щоби затерти вражіння моєї гри. Мій брат станув по стороні ворога, служив йому, батько прокляв його за те, і прогнав із хати. На другу ніч арештували батька, як контрреволюціонера, і ГПУ замордувало його в тюрмі Ніхто не знав, чому арештовано батька, все ішло нормальним ходом, тільки брат змінився, то пив, то гуляв, тижнями пропадав, вислугувався ворогові, і ліз партійною драбиною щораз вище. І мати змінилася, похилилася, захворіла, і вже не встала. Перед її смертю

приїхав брат в супроводі ГПУ. Я добре пам'ятаю той мент, тоді скінчилося моє дитинство, я стояла в кутку і приглядалася. Брат увійшов, гордо станув напроти матері, хвилину глядів на неї, але докірливе око матері покорило його.

— Може лікаря покликати, мамо? - запитав уже, як син свою матір. Мама махнула легко рукою, і кивнула його до себе. Він підійшов поволи, нахилився на кивок до неї, вона гляділа на нього материнським оком із любов'ю і вибаченням.

— Жалуєш свого вчинку, мій сину? — тихо запитала. Син незрозуміло, з острахом глядів на неї.

— Який вчинок, мамо? — запитав так само тихо.

— Я вибачаю тобі за батька, сину!

І тоді я бачила, самотній раз, як мій гордий і набундучений брат заломився, став на коліна при ложі смерті, і заскомлів до матері, плачучи як дитина.

— Ти знала, мамо?

— Знала, сину. Тільки раз глянула на тебе, зараз знала.

— Я не хотів, мамо, вір мені. Я був лютий, ображений батьковою заборонаю, там було таке веселе життя, я упився, я не знав, що роблю. Я не хотів, я ходив потім, і просив їх, щоби випустили батька, вони висміяли мене. Мене гризло сумління, я винищив їх усіх, усіх тих, що закатували батька. Але сумління не втихло, я хотів відвідати батька, але батько не хотів побачитись зі мною. Він не вибачив мені, мамо! — притулився до матеріної долоні і плакав.

— Я вибачила, тобі за нього, сину, вибачила за нього, і за себе вибачаю. Мир з тобою! — і померла.

Сумління не можна втишити словами, сумління гризло мого брата, і він все більше і більше тонув у ворожому морі, купаючись у злочинах. Наше ім'я стало пострахом для мільйонів і прокльоном для мільйонів, я пробувала направити хоч частинку того, що полсував мій брат, але народ не прийняв моєї доброї волі. Я стрічала недовір'я, страх, ненависть і погорду. Я плакала неодну ніч, терпіла, і просила небо про зміну, коли здавалося, що вже нема стриму сваволі, з'явився месник, і всі трохи присіли. Ми тим дуже зрадили, таких, як я, є більше, всі на високих партійних становищах, ми думали, що наступить зміна, що народ зірветься до зброї, повстане, але у хвилину найбільшого внутрішнього підйому месник зник. Тоді прийшли вістки із пограниччя, що там оперують повстанські відділи, мій брат пішов їх ліквідувати, як пішло багато інших спеців, і ви решту знаєте. Мені не треба змі-

нятися, — звернулася до майора Рижного — я все була інша.

— Тоді скажіть нам, прошу, — запитав майор — чому ви грали той театр?

— Через Сокола, через отамана. Він високий чин, значить — спец, а спеці пішли вищити повстанців. Я заграла театр для всякого випадку.

— Ви, дівчино, — промовив Гіля — не грали театру, ви такі є. Театр ви граєте тепер, але ми вам не віримо. І я не можу зрозуміти, чому ви прийшли грати театр до нас. Дуже нещасливий вибір сцени, і час невідповідний, місце погане, і ми невдячні глядачі, чи це все не відстрашує вас?

— Не відстрашує, а зацікавлює. Ви всі відмінні від усіх тих, кого я знала досі, — а зором повисла на отамані — я вірю, що ви не все такі шорсткі, що ви пізнаєте мене і змінитесь.

— Не нам, дівчино, змінятися до вас, — спокійно повчав сотник Хмара — не нам. Радше ви змініться до нас; нас більше. Ви сказали, що вас привела до нас цікавість подивитися на людину, що перемогла вашого брата. Прощу нам це пояснити!

— З охотою поясню, хоча це ясне. Мій брат не був боягузом, він був відважним очайдухом, і мав шалене щастя. На нього роблено кілька замахів, він усе виходив ціло, не лякався небезпеки, все чванився, що нема людини, яка могла би дорівняти йому, а не то, що перевищити. Один месник завдав йому клопоту і страху, це був одинокий випадок, що мій брат лякався, не дивуйтеся отже, що показався боягузом в обличчі месника. Месника лякався навіть Центральний Комітет партії. І нагло Носатий приніс вістку, що мій брат згинув у двобою з повстанським отаманом, що знайшлася людина, що не тільки дорівняла, але перемогла мого брата. Чи могла б я спокійно жити, не подивившись на ту людину?

— Ви подивилися на ту людину, Людмילו! — промовив отаман. — Нічого надзвичайного, правда? Наситивши отже свою цікавість, раджу вам, вертайтеся до дому. Вам тяжко буде привикнути до нашого звичаю життя і незнамого завтра. Повстанське життя не для вас. Ви повні химери, і скоро зненавидите все довкруги. Чи недобре було би вернутися до свого щиття, яким ви досі напувалися?

— Тепер вже пізно, отамане!

— Ваше "пізно" не повинно приходити так скоро. Чому пізно?

— Чапаєв мав багато ворогів у нутрі партії, бо його лякалися. Чапаєва нема, про це вже знають усі в Україні, і вороги Чапаєва пімстяться на його сестрі. Прийміть мене в повстанці, прошу! Я хочу бути з вами.

Запала мовчанка, задумалися, кожний гонив інші думки, старшини не могли погодитись із думкою, що вона інакша, як була передтим, мимоволі закрадалися сумнів і підозріння, що може і це театр? Перед очима сиділа вона, нетерпелива й химерна, старшини мовчки дивилися на неї і чекали слова отамана.

— Лишіть нас самих на хвилину, прошу! — звернувся отаман до Людмили.

Неохоче підвелася і відійшла набік. — Яка ваша думка панове старшино?

Здвигнули раменами, один Носатий притакує кивнув головою.

— Ви чули, — продовжував отаман — як ця дівчина із власної і непримушеної волі висказала своє бажання вступити до повстанської армії. Закон каже вирішити цю справу. Пристуємо до голосування. Зачнем від Носатого, він знає її найдовше. Поручнику?

— Так! — промовив Носатий.

— Нитка?

— Так!

— Цяпка?

— Так!

— Гиля?

— Ні!

— Сотнику?

— Ні!

— Майоре?

— Так!

— Я скажу "ні", але це не вирішить справи, бо більшість сказала "так"! Прошу тепер пояснити свої «ні». Десятнику?

— Небезпечний і незнаний тип, підступна вдача. Нетерпелива і химерна!

— А ви, сотнику? Ви найкращий психолог між нами.

— Безпосередньої небезпеки нема, отамане. Але будуть неприємності, ця дівчина спричинить нам багато клопоту.

— І я так думаю, сотнику. — притакував отаман. — Закон однак вирішив у її користь, піддаємось волі більшості і приймемо її з застереженням. Прошу її покликати!

Цікавість ішла перед нею і вилітала із очей на поважні старшинські обличчя, стараючись відгадати рішення

наради. Але та цікавість вдаряла у непроглядну стіну мовчанки штабу, і безсило сховзалася на придушений мох. Людмила стала нерішуче, не знала, що робити, сідати, чи стояти, не любила мовчанки, і ніяковіла під поглядом отамана.

Рішенням ради старшини шоретко вдаряли його слова — ви прийняті в ряди повстанської спільноти, прийняті із застереженням. Чи ви знаєте, що значить із застереженням?

— Не знаю!

— Із застереженням означає, що ми не візьмемо із вас присяги. Ви будете учитися нашого життя і ділом докажете, що ви гідні бути повновартним членом повстанської армії.

— Чи можу спитати, чому мене так мало цінять?

— Бо нам із вас ані користи, ані помочі не буде. Прошу покликати Юстину!

Хотіла відповісти, але зловила остерігаючий знак Носатого, і проковтнула свої слова.

— Докторе! — діловим тоном озвався отаман до Юстини, як все говорив до неї, як всі вони привикли чути його голос, але Людмила відчула зміну і бистро підвелась із задуми. Ще не знала, чому голос отамана зашелестів оксамитом, чому із рішуче ділового і непривітного став милий, і серцем поплив у світ; її жіноче серце відчуло зміну, і насторожилась. Глянула на Юстину, Юстина горіла красою, і притемнила її, зараз зрозуміла, що мусить уступити на другий плян, і безсильно признати перевагу другої, наповнилася нехиттю і опором, що мусить піддатися, із внутрішнім огнем спротиву оглянула Юстину від стіп до голови й завважила, що сотник Хмара держить її своїм зором. Глянула на отамана, він сіяв очима погоду і щастя, глянула на Юстину, вона скромно цвіла рожами на лиці, отаман стелив їй шовк своїм голосом, вона ступала по ньому молитовно, Людмила зрозуміла це, і шарпнулася заздрістю. Так далеко ішла до тої людини, що перевищила її брата, так багато думала про неї, так думками зв'язала себе із тою людиною, яка здавалося їй, призначена для неї, прийшла, і побачила, що даремно ішла, що прийшла запізно. Не вона а Юстина, інша збирає той шовк, і серцем пливе на голос отамана. Збунтувалося її ображене жіноче почування, і вона розчарована, окрадена із усіх своїх уроених плянів, задрижала гнівом і злістю.

— Докторе! — говорив отаман. — Це Людмила, новий

кандидат повстанської недолі. Віддаю її під ваше командування.

— Так отамане! — і Юстина відвернулася до відходу.

— Під командування? — не втерпіла Людмила, бо вже породила нехоть до Юстини, до суперниці в боротьбі за шовковий голос отамана. — Мною не буде командувати жінка!

Гордо кинула очима довкруги, визиваюче глянула на отамана, замовкли всі, коли він поволи вставав, придавляюча тиша вела грозу за собою, і Юстина зложила руки, немов би просила пощади за спротив наказові отамана. Отаман станув кам'яним лицем і глянув на горіючу опорою, очі його кинули лискавки гніву і дикі блиски, такі бачили, як станув до двобою із Чапаєвим. Одним поглядом переломив її спротив, зломив її непослушну волю, покоровив своїому наказові, Людмила зів'яла вся нутром, і улягла, відчула мужчину, як ніколи досі, і задрижала всею жіночістю перед його залізною волею.

— Так отамане! — скромно опустила очі, і покірно пішла за Юстиною. Перший раз зломано її опір, перший раз не мала сили опертися чужій волі перший раз пережила своє упокорення, відчула легку дрож незаного задоволення, відозвалася примхива і нерозгадана жіноча вдача, зродилася пошана до свого переможця, а за пошаною прийшло бажання добути його, посісти, наситити себе його мужністю, і на все затримати при собі. Ішла за Юстиною, бо чужа сильніша воля примусила її до того, ішла і горіла гордістю, а в ухах шовком шелестів голос отамана, такий інший, як до неї. Кривавилося серце, що мусить повинуватися суперниці, і не може виграти боротьби, суперниця перевищає її, полонила серце отамана, задрість шарпала грудьми, і капала їдь ненависти. Ненавиділа суперницю, Носатого, що привів її сюди, повстанців із цілим табором, цілий світ, саму себе, і ту сильнішу волю, що упокорила її та спричинила стільки болю й терпіння. Ще не знала, який біль і яке терпіння, знала тільки, що не все йде по її вимріяних, уложених плянах, жаль зайнявся сльозою, і вплив наверх, мовчки плили сльози, і облегували внутрішню напругу. По тілі розливалася цілюща резигнація, а за нею зморою родилося нездержне бажання відобрати його, покорити суперницю, покорити його залізну волю, розбудити кохання до себе, і, посівши, задержати при собі й для себе, щоби здійснилося призначення.

Отаман хвилину глядів за Людмилою, лице відпружи-

лося, він обернувся до старшини, і всі із здивуванням завважали втому на його обличчі.

— Дякую, панове старшино! — відійшов, за ним розійшлися усі, кожний із іншим ходом думок.

— Привели ви нам клопіт, друже Носатий. — прощався сотник Хмара.

Я не знав цього, сотнику. Вона була інша, а тут вона для мене пова, немов би чорт ускочив у неї. Як знаю її, вона скоро зміниться. Що мене більше заскочило, чи ви завважили? Отаман змінився!

— І ви змінилися, друже Носатий. Мабуть через неї. — махнув головою у сторону жіночого шатра.

— Знаєте, сотнику, — положив руку на груди — людське серце не з каменя. Наші серця ще живі, сотнику!

31

Повстанське слідство не тривало довго. Прийшли, ніхто не бачив кудю прийшли, нечаяно з'явилися у дворі, і на хвилину спаралізували увесь рух. Порембські щойно вбрався, і, голодний, задзвонив по сніданок, двері отворилися, і увійшли два. Сотника зараз пізнав, але не знав того другого, що був дуже подібний до жида. Їхня поява заскочила його і налякала. З'явилися як з-під землі, хтось так казав, Стах казав, Стах! бандити! Холодна дрож поповзла спиною в долину, Порембські положив руку на телефон, але рука зів'яла, і він не зняв слухавки.

— Будь ласка, ротмістре, телефонуйте! — промовив сотник Хмара. — Ми зачекаємо.

— Як би я посмів заставити панів чекати! — роз'яснився усмішкою господаря. — Хай телефон чекає! Прошу панів розгоститися! — встав за бюрком і припрошував, забуваючи про сніданок і про голод. — Чи можу вважати панів моїми гістьми? Пане сотнику? Порембські! — уклонився в сторону незнаного, і стукнув закаблуками.

— Вибачте, ротмістре! Старший поручник Носатий. — знайомив сотник, іронічно усміхаючись. — Я живу в лісі, і забув великопанські маніри.

— Ви жартуєте, сотнику. — зиркав на Носатого, і ніяковів під його гострим колючим зором. — У вас маніри вроджені а такі не забуваються. Прошу панів сідати! — сів, і налив чарки. — Чи можу запропонувати один коняк? — підніс чарку. — За здоров'я панів офіцерів! — випив і поставив. — Прошу панів, чому панове не п'ють? Сотнику?

— Дякую! — відповів сотник, і Носатий мовчки зале-

речив головою — Ви, ротмістре, пийте, ми відмовимось.

— Відмовитесь? — дивувався. — Ви жовніри, а жовнір не відмовить випити чарку доброго напою. — повторив слова Маліка.

— Повстанський закон забороняє пити!

— Тут ви безпечні перед оком закону.

— Ви той сам, ротмістре! — усміхнувся сотник. — Для вас закон, це мус, який ви переступаєте по своїй впадоби. Ми носимо наш закон в серці, і виконуємо його із нашої доброї волі. Повстанський закон, це закон самозбереження.

— Чим я тоді панів угошу? — мовчанка Носатого драгувала його і тривожила, Порембські не спускав із нього ока.

— Правдою, ротмістре. — відповів сотник. — Ми не прийшли в гості, ми прийшли по ділу. Маємо дві заплутані справи і шукаємо розв'язки. Ви, ротмістре, скажете нам, що знаєте.

— Самозрозуміло, сотнику, самозрозуміло. Прошу питати, а скажу, що знаю. — А думка вперто верталася до Носатого, до його мовчанки і його колючого зору. Чому він мовчить?

— Ви знали Орину, ротмістре?

— Орину? Знав! Але я тут ніпричому... почав оправдуватися, коняк розгрівав його натще. Стаха нема, але клопіт лишився.

— Прошу відповідати на питання, ротмістре! Орина пішла до двора, і зникла безслідно. Куди вона поділася?

— Не знаю, сотнику, я теж хотів би це знати. Я питав Стаха, Стах теж не знав. У дворі було повно війська, знаєте, який час. . .

— Чи правду він говорить, друже Носатий?

— Ні, сотнику. — заперечив, держачи зором Порембського. — Він сказав неправду, він знає!

— Як пан може таке казати! Це смішне! — запротестував.

— Носатий все знає, ротмістре! — притакнув сотник Хмара. — Ми чекаємо, надумайтесь і скажіть. Я забуду, що ви заперечили.

Порембські здвигнув раменами і мовчав, нерви напружилися до розриву, він нервово налив, і випив ще одну чарку, хоч дві налиті стояли перед ним. Носатий розп'яв гудзики, наставив револьвер дулом до Порембського, і, мов би нічого, оглядав набой, а потім гостро глянув на нього, бачив краплі поту на чолі, поволи сховав револьвер, та встав із крісла.

— Ми чекаємо, ротмістре! — пригадав сотник Хмара.

Носатий витягнувся, аж тріснули кості, вложив руки в кишені, і пішов оглядати кімнату. Порембські, мов загіпно-тизований, глядів за кожним його рухом, забув відповісти на слова сотника, і не почув, що хтось постукав у двері.

— Прощу! — гукнув сотник. Увійшов вояк, мовчки віддав честь, той сам вояк, що перед похороном так налякав Порембського.

— Знайшли що, Білозоре?

— Так сотнику! — відповів, і Носатий бачив, як Порембські приблід. — У зарослому куті саду над річкою хтось був закопаний. Ми руками відкопали землю, яма величини людини. У ямі знайшли багато крові й оцю хустку. — подав поваляну сотникові.

— Дякую, Білозоре! Ви пізнаєте цю хустку, ротмістре? — підніс її за кінчик.

— Ні! — заперечив, Порембські і звогчив сухі губи. — Ніколи її не бачив. І не знав, що у саді є окривавлена яма. — нервовим рухом витер мокре чоло.

— Правда це, друже Носатий?

— Ні, сотнику, він знав.

Хотів вибухнути і запротестувати, хотів вилаяти їх, розірвати цю заслону немочі, яку накинuli на нього своєю наглою появою і перевагою зброї, хотів вирватися від них, та свобідно віддихнути, Порембські багато хотів, але опанував себе, і його хотіння завмерло.

— Докажіть мені, коли так впевнено мені заперечуєте. Робити закиди легко. Я можу панові теж закинути брехню, пане Носатий! — промовив злісно, але Носатий тільки згїрдливо глянув на нього.

— Білозоре! Прощу довідатися, чи ця хустина знайома родині Орини!

— Так, сотнику! — взяв хустину, стукнув закаблуками і вийшов, лишаючи за собою мовчаливе тріо. Порембські завзявся, і розпалював у собі бурю, очі його магнетом верталися до телефону, так близько, взяти, подати гасло, й одним махом присне вся загроза небезпеки.

— Прощу, ротмістре, телефонуйте! — запропонував сотник, завваживши його погляд. Задрижав нерв руки, залоскотали м'язи, Носатий цікаво глядів із глибини, рука здригнулася раз і другий, але немов під гіпнозою зору Носатого, не піднялася до телефону. Носатий ішов далі, поволи прямував у сторону бюрка, руки держав у кишенях, і Порембські мимоволі глядів на ті руки, стараючися відгадати, в котрій кишені знаходиться револьвер, готовий плюнути смертю в його сторону.

— Де Орина, ротмістре? — гостро озвався сотник Хмара. — Маєте хвилину часу до надуми, заки вернеться Білозор. Нас не обманите!

— Я не знаю! — викинув злісно із себе. Носатий переходив поза його плечі, і дивно мурашками засвербіла спина.

— Яка іронія долі! — думав — оправдуюсь, як оправдувався Стах перед мною. — Перед очима станула вся сцена допиту Стаха, Порембські відчув за собою рух, неначе б хтось зігнувся, Носатий був за ним, скоро обернувся і сподівався відкрити спрямовану у себе зброю. Але Носатий не дивився у його сторону. На стіні висіла в рамках копія присуду, яким засуджено Порембського за комунізм, і Носатий студіював її, легко похитуючи головою.

— Ви бачили це, сотнику? — запитав.

— Присуд? Це була голосна колись справа. Що знайшли, друже Носатий? — зацікавився, коли Носатий здивовано свиснув крізь зуби, і підняв із бюрка фото.

— Фото доктора! Прошу, погляньте, сотнику! — подав йому фото. — Нитки починають збігатися в одну точку.

Сотник глянув, вийняв фото із рам, і сховав у кишеню. Порембські здригнувся, і спалахнув гнівом.

— Того мені забагато! — вибухнув. — Забираєте мені час, забираєте мою власність, випитуєте мене про справи, яких я не знаю, бо мене в тому часі не було, приписуєте мені вчинки, які вчинив хтось інший, і потім чванитеся, що ви поступаєте згідно із законом. Недавно було у мене війсьکو, яке ви винищуєте за розбої, але воно поводилося коректніше від вас. Коли ви прийшли на слідство, прошу, пишіть протокол, віддайте мені мою власність, і не крадіть мого часу! — скінчив і полегшено віддихнув, що зараз його перепросять, але ніхто не звертав уваги на його вибух.

— Ми не забираємо вашої власности, ротмістре! — промовив спокійно сотник Хмара. — Це зроблять комуністи. Ви втратили нерви, ротмістре!

Порембські зрозумів, що програв своїм вибухом, і замовк. А біля нього стояв Носатий, чому він стоїть надо мною? подумав Порембські. Підніс голову, і зустрівся зором із його темними очима. Потонув у тій ночі очей Носатого, і не міг виплисти назад, видержав хвилину, очі заболіли на заді голови, той біль мандрував до зіниць, і ледве знайшов дорогу вирватися, Порембські заморгав, і розсердився.

— Прошу сідати, пане Носатий! Чому ви так вперто дивитесь на мене?

— Бо я ще не бачив такої малої людини!

— Ви небільший ростом від мене! Наполеон теж був малий ростом!

Засміялися, і Порембські не міг зрозуміти, чому засміялися. Запала мовчанка, нелюба і неприємна для Порембського, сотник зложив руки на грудях, і замкнувши очі, здавалося дрімав. Телефон манів, ох, як манів, покликати поміч, і відобрати Юстину, він уже не сумнівався, що це сотник забрав її. Свербіла рука до телефону, але Носатий стояв побіч, Порембські підніс очі на Носатого, той заохочуюче кивнув йому головою, однак не підніс слухавки. Коби то сотник ще раз заохотив його, зараз зателефонує, подасть гасло, вони гасла не знають, подасть вістку, і тоді придержить їх у дворі, аж доки не приїде Малік. Вже хотів питати дозволу, але на коридорі залунали поспішні кроки. — Сніданок! — Порембські почув несамовитий голод, закурив цигарку, підніс Носатому, той відмовив рухом голови, кроки приблизилися, сотник даліше дрімав. Отворилися двері, і увійшов той, що знайшов хустку.

— Що довідалися, Білозоре? — запитав сотник, не отвораючи очей.

— Це хустка Орини, сотнику!

— Дякую, Білозоре, я в це не сумнівався! Що каже служба?

— Чули жіночий крик у стодолі. На тоці затерті сліди крові. Воробчик твердить, що знайшов на орчику жіночий волос, чи брати це під увагу?

— Це для нас без значіння, Білозоре! Прошу переслухати службу ще раз, кожного окремо!

— Так, сотнику! — і вийшов.

— Ваш час надуми вплив, ротмістре! Ви чули, що ми знайшли! — прижмурих очі. — Що сталося з Ориною, ротмістре?

— Я... я... — хотів заперечити, кутиком ока глянув на Носатого, від правої його кишені відривався маленький горбчок, летів магнетом прямо на нього, револьвер! Порембські глядів на притаєне дуло, і годував страх, що при неправді плюне у нього кулею. Під впливом того страху зламав свій опір. — Я скажу вам правду! Скажу, що я довідався! Орину гвалтували у стодолі, а потім убили!

— Хто?

— Жовніки! Стах знайшов її у стодолі, і закопав у саді.

— Де її тіло?

— Я не знаю!

— А де Стах?

— У Ряшеві, арештований!

— Невже? — підніс брови сотник. — Чи насправду сталося чудо, і вже було слідство у справі того морду?

— Ні сотнику! — заперечив, і пожалував, та вже було пізно. — Слідство було у справі вашого нападу. Військо слідило, а відіжджаючи заарештували Стаха.

— За?...

— За зв'язки з бандитами! Всі чули.

Переглянулися, й іронічно засміялись.

— Як по вашому виглядає справа, друже Носатий?

— Дедукційно справа проста, сотнику. Дівчина прийшла до двора, хотіла бачитись із дідичем, але у дворі було повно війська. Хтось мусів заманити її до стодоли, хтось добре знайомий, бо жовнірів не послухала б. Питання є, хто її убив! Жовнір застрілить, або проколе, не розбиває голови. І защо, за гвалт? Навіть МВД не убиває гвалтованих собою. Мені здається, що хтось хотів усунути свідка свого злочину, лякався кари. Мої здогади такі: — Убив і закопав у саді. — Але родина допитує у дворі, пан довідується правди, і разом видумують плян рятунку. Військо стає в пригоді, Стаха арештують, театральньо, бо за голосно на правдивий арешт. Стах іде возом і забирає тіло Орини із собою. Правда це, дідичу? — звернувся нагло до Порембського і проколов його вістрям свого зору.

— Правда! — І глядів переляканими очима на Носатого. Чарівник!

— Дякую, друже Носатий! — задоволівся сотник. — Вже вірите, ротмістре, що Носатий все знає? Знайдіть тіло замордованої дівчини, бо буде вам горе! Стаха ми зловимо, і покараємо, хоч би у Варшаві сховався. Це була би одна справа. А тепер друга! Юстина прислала до вас двох хлопців за ліками. Як військо довідалось про них?

— Того я не знаю, сотнику! Я про все довідався, як почув стрілянину. — Не дивився в сторону Носатого, що би не зрадитись зором, відчував на собі його погляд, але не реагував, рішив витримати у брехні, щоби зберегти своє життя.

— То значить, вони не були у вас, ротмістре?

— Не були, сотнику! Я довідався про них, як військо атакувало хату. — І вже родилася легка надія, що обманув їх і врятувався, вони повірили йому, як повірив би кожний інший, бо ніхто не знав правди. Був лютий, бандити стероризували його, він мусить розказати про це

поручникові, жадає війська для охорони, зложить ще один телефон, прийдуть ще раз, натисне гузик, заалармує укритих жовнірів і зловить їх у своїй хаті. Ще був у думках, як щось кланцнуло коло нього. Він знав, що телефон спочивав, не звертав уваги, аж почув голос Носатого, зацікавленій повернув туди голову, і від здивування аж відкрив рот. Носатий держав телефон, і говорив прямо у яму льва.

— Хто говорить? — питає Носатий. — Геня? Є пані шеф? Полковник? Поручник Малік? Не треба ще, я ще по-телефоную. А за розмову я паню поцілую. Добре, завтра! — повісив слухавку, і задумано глядів на Порембського.

— Що довідалися, друже Носатий! — запитав сотник Хмара. 2

— Пряме получення до військової команди, сотнику!

— Невже? — заскочено підніс сотник брови. — Прошу пояснити, ротмістре!

— Це не була військова команда, це була телефонічна централя. Геня пожартувала, думала, що це я, поручник Малік її наречений! — брехав, певний, що не довідаються правди, зиркнув на іронічну міну Носатого, знову завважив горбочок на кишені, але тепер не лякався. Коби хоч Геня додумалася, і заалармувала поручника.

А Носатий гостро глянув на нього. — Кажете, дідичу, що хлопці не були у вас? — запитав.

— Не були!

— І ви не одержали записки Юстини?

— Не одержав!

— Два рази сказав неправду, сотнику. Хлопці були у дворі, і він читав записку Юстини!

— Неправда! — вибухнув, силуючись переконати їх. — Пан говорить неправду!

— Мовчіть, дідичу! — вибухнув Носатий розгнівано. — Не думайте собі, що своєю безличністю щось виграєте, факти говорять проти вас. Пізнаєте це? — підніс йому до очей помнятий папірець, і Порембські із страхом пізнав записку Юстини. — Лежала там, де ви її кинули. Хлопці були у дворі сотнику! — подав йому папірець. — Дідич післав їх до хати Юстини і заалармував війсьکو. — Бачив, як Порембські поблід, і знав, що це правда.

— Дякую, друже Носатий! Чому ви обманули нас, ротмістре?

— Я... я не обманув, я налякався, я думав, що пан Носатий застрілить мене коли скажу правду, --- обтирав піт із чола — це страх говорив через мене.

— Чому ви зрадили хлопців, ротмістре?

— Я не зрадив, сотнику, божуся, присягаю, я не зрадив, я пам'ятав вашу осторогу, і не відважився б робити проти вашої погрози. Вірте мені, військо приїхало у село припадково, воно все заїжджає до мене. Чи ви думаєте, що я аж так нерозважний, щоб зробив таку дурницю? Я не зрадив!

— Ви післали хлопців до тієї хати?

— Я, сотнику!

— Чому, ротмістре?

— Я думав, що безпечніше буде для них. Тут у дворі повно людей, чи я знаю, хто шпіонує?

— Не вірю вам, ротмістре! Я видобув би правду від вас, але не маю часу допитувати. Ми довідаємося правду від війська, і коли ви зрадили хлопців, горе вам! Носатий матиме вас на оці, ротмістре. Не пробуйте подвійної гри, остерігаю вас!

— Так, сотнику! — радів урятованим життям. — Я пам'ятатиму вашу осторогу. Між нами, що може доказати пан Носатий, коли я не винен? — добувся на глумливу заввагу.

— Я вам скажу, що, дідичу! — відповів Носатий поволи із підкресленням, і підступив до Порембського. — Ви зрадили хлопців! Не знаю, через що, може через Юстину, може тільки для примхи, ми ще довідаємося. Я знаю, що ви зрадили, і ви знаєте, що це правда. Дивуетесь, як я знаю? Бачите мій ніс! Я тільки понюхаю людину, і зараз її знаю. Кожну людину чути інакше.

— А чим чути мене, пане Носатий? — не витримав із цікавості.

— Вас, дідичу? — понюхав його. — Вас чути Чапаєвим!

32

Ішла знайомими стежками, весело вклонялися їй дерева, віттями махали легкий привіт, ішла, і пізнавала місця дитячих пригод, а серце товклось і мліло від незнаної легкості. Ішла в село, у родинне село, сама не знала, чому нагло закортіло їй піти в село, чи тому, що говорять про перехід на нові терени? Іпросила отамана про дозвіл, він довго глядів на неї, і думав, а потім погодився. Не бачила, що сотник Хмара притакнув головою на його питаючий погляд.

— Я дам вам двох хлопців для охорони, докторе! — промовив ділово отаман і Юстина не знала, чому його

голос легко задрижав.

— Дякую, отамане. Я радше воліла би іти самотою!

— Не можу дозволити. Село стало небезпечним тереном, двох хлопців нагло згинуло! Ви дорогі для нас, докторе! — Глянув, зрозуміла, і зарожевіла, бо знала, що сотник теж зрозумів, хоч не давав пізнати.

— Я обороню себе! блиснула бравнінгом на долоні.

Не піду в небезпеку!

Не можу дозволити. Ви дівчина, за мало знаєте повстанське життя!

— Прошу не давати мені охорони, отамане, прошу. Але бачу, що мушу її взяти, бо це ваш наказ!

— Наказ? — здивувався, подумав, і споважнів. — Це не був мій наказ, докторе. Це була тільки моя дружня порада, і нема чого ображатися. Зрозумійте, докторе, ви дорогі для нас. Але ви дуже вартісні для ворога, бо ви знаєте, де ми, і тільки нас. Респектую однак ваше бажання, і з тяжким серцем помимо мойого переконання дозволяю. Прошу, в імені всіх прошу, бережіть себе!

— Дякую, отамане! — зідхнула полегшено.

— Наказ знаєте! Перед заходом сонця зголоситися у дижурного старшини, що ви вернулися!

— Так, отамане! — і відійшла. Ішла останнім схилом у долину, ще ліс стояв на лінії зору, і вона не бачила села, ніби щось шелеснуло за нею, бисто оглянулася і стиснула бравнінг. Не було нікого, стелив ліс свою тишу, і простував свої листясті гілляки, Юстина пішла дальше, кущі заставили їй дорогу, поміж дерева продерлося світло, нечаяно дерева розступилися, і відкрили похилі поля аж до перших хат. Глибоко віддихнула, і задержала кроки, повними грудьми пила рідний образ, привітно блистіла баня церкви, і моргали напів сліпі вікна хат. Над селом висів знайомий літній спокій, Юстина пішла прямо у сторону церкви, забілів цвинтарний мур, вона подумала, і повернула на цвинтар. Станула при гробі, гляділа на білість сухої землі, на прив'ялі квіти вінка, на новий ще непожовклий хрест, поволи клякнула у стіп, і змовила молитву за батька.

— Тату! — підступив жаль, і став клином у горлі, Юстина насилу проковтнула його, і зідхнула. — Тату! Я кохаю його! Благослови мене! — і поникла головою аж до гробу. Встала, зірвала однуку півсльозу, поправила зів'ялі квіти, і завинула в хустину грудку землі із гробу.

— Прощай, тату! І вибач, що для нього покину тебе!

Поцілувала гріб, і скоро поспішила до виходу. Жаль

рвав груди, та не видобувся наверх, ще півсльоза заглянула на світ, і вернулася назад до ока, як вона попри церкву пішла на плебанію.

— Юстино! — втішився священник. — Ти сама? — і глянув поза неї.

— Сама! Можна до вас, отче?

— Прошу, все і завжди! Ти сама! Такий небезпечний час, і тебе пустили саму?

— Я відмовила охорону. Я хотіла бути сама, отче!

— Дуже нерозважно, дівчино, дуже нерозважно! У селі часто військо показується.

— Я чула про це отче, але заризикувала. Я не хотіла вимучувати хлопців, їх чекають бої!

— Якже ж тобі живеться, дівчино?

— Я в біді, отче! Я прийшла просити помочі і поради. Прошу мене висповідати!

Без слова надів епітрахиль, Юстина клякнула у його стіп, священник положив їй руку на голову, і слухав сповіді наболілої, безпорадної й недосвідченої душі.

— Я згрішила, отче, мое сумління гризе мене, я не маю спокою. Я згрішила, бо я покохала, коли всі сили і думки треба віддати батьківщині. Я покохала його, і своїм коханням я забрала повстанцям отамана. Він через мене занедбує свою повинність, і тим ломить зложену присягу. Тяжкий мій гріх тому, що я добровільно триваю у тому грісі, підсичую його обіймами і поцілунками, відчуваю насолоду кохати, бути коханою, і не хочу покинути свого кохання. Я думаю про зраду мого народу і країни, ми викрадаємось із табору на самоту, і там укладаємо пляни, як вирватися у країну волі. Моя егоїстична любов засліпила мене, оглушила на всі упіменення сумління, і потягає за собою покусу до дальших гріхів. У мені розбуджується бажання гріха, тіло жадає заспокоєння, я борюся проти того грішного бажання, та відчуваю, що вже довго не встою покусі. Я згрішу із ним, і тоді не матиму спокою, запропану себе і його. Грішна моя любов, отче, я знаю це, однак не хочу її покинути. Я в біді, отче, прошу поради і покути.

Замовкла, похилила голову, і ждала, її лице зацвіло рожами, як отвирала своє наболіле серце, із сповіддю виплив неспокій, їй стало легше, і вона відчула, як із руки на її голові спливало на неї давно пожадане тепло. Несміло піднесла очі на священника, він сидів із заплющеними очима, і легко рухав устами, молився. А потім глянув на неї глибоким зором, вона чула його у своєму серці, і зна-

ла, що священник шукає правди на потвердження слів сповіді.

— Ти не согрішила перед Богом, дитино, — промовив спокійно — твоє серце чисте, і Божа Ласка з тобою. Тебе не гризе сумління, лише думки зайнялися внутрішнім неспокоєм, що можеш утратити своє кохання. Нехай спокій спливе на твоє серце, і хай виногодяться твої думки, все в Божих руках, і Бог один знає твою долю. Твоє кохання не є гріхом, іди в мирі!

— І покинути країну, отче?

— Як Бог дозволить, дитино. Молися, а Господь виведе вас на чисті води, як вивів Ізраель з Єгипту.

— Як знайти мені спокій, отче! Боюся, що уляжу покусі, і згрішу. Поможіть мені, отче, я не маю сили опиратися, дайте пораду, як перемогти покусу гріха!

Сидів і думав, глядів на неї своїми добрими очима, привітно і ласкаво глядів, як батько, і вона відчула до нього любов, як до батька.

— Тобі не треба ані помочі, ані поради, дівчино! — говорив батьківським тоном, і бальзамом впливав на її розбурхане нутро. — Ти сама знайдеш правильну дорогу, ти сама знайдеш силу опертися покусам кохання. Сила кохання не лежить у насолоді, тільки у терпінні. У тобі прокинулася жінка, яка хоче здійснити своє призначення, і стати матір'ю. Нема у тому гріха, дитино, це Богом сотворена природа.

— Ми не повінчані, отче!

— Прийдіть, я повінчаю вас.

— Він іншої віри, отче!

— Тої самої, що ми, дитино. За правдиву православну віру пролилося багато крові, дорогоцінної крові. Його обряд не є перешкодою.

— Є інша перешкода, отче.

— Він жонатий може?

— Ні! — майже дико заперечила. — Він ще не був жонатий! Не це, отче! Через наше подружжя пропав би спокій і сила табору. Нас є п'ять дівчат, на одну дівчину припадає около сто молодих і здорових хлопців. Наказ отамана держить їх у дисципліні, але що станеться, коли отаман сам переступить отаманський наказ?

— Не бачу в тому загрози для табору. Інші дівчата вийдуть заміж.

— Ні, отче, це не сміє статися. Наказ отамана мусить своєю силою висіти над табором. Бо прийшла б ривалізація і боротьба за дівчат, ворожнеча породила би нена-

висть, хлопці поприводили б собі дівчат, і при найменшій наскоку ворога пропала би вся повстанська сила.

— Я не бачу цього так чорно.

— Так воно було б, я все це передумала у довгі безсонні ночі. Кожний повстанець перш усього боронив би свою жінку, чи дівчину, не було би почуття тої спільноти, яка панує тепер. А потім прийшли б діти. Ні, це не сміє статися! Запорожці добре знали, чому виключили жінок із свого ордену.

— Твоя правда, дівчино! — подумав і притакнув їй.

— Я зрозумів. Не було би добра, не були б тої сили. Не бачу для вас іншого виходу, як піти у світ волі і там починати нове життя.

— Тяжко покидати батьківщину, отче. І страшно подумати, що може назавжди.

— Божа Воля, дівчино. Коли ви передасте, своїм дітям пам'ять про рідний край, коли вілєте у їхню кров почуття зв'язі із рідним народом, коли вони серед чужого моря плекатимуть у собі скарби і надбання свого народу, і не будуть соромитися свого походження, своїх предків, ви виконаєте свою повинність супроти батьківщини, і будете могли своїми потомками вернутися незіпсовані у рідний край.

— Дякую, отче, трохи полегшало. А то я відчула такий внутрішній натиск, що лякалася розриву серця.

— Не лякайся, дитино, підеш у мирі, і ждатимеш, що Бог дасть.

— Піду із страхом, що передчасно згрішу, і тим запропащу своє життя. Прошу, отче, забороніть мені!

— Не смію, дівчино, ве мало би якраз противний наслідок.

— Не розумію, чому!

— Розкажу тобі правдиву історію — почав, поринувши у минуле — приклад із життя і зрозумієш. Я знав дівчину сильного характеру, із доброго дому і від добрих родичів. Вона кохала характерного хлопця, та вони не могли ще подружитися, бо хлопець мусів закінчити науку, щоби одержати майно батька. Так хотів його батько. І, як у тебе, під впливом кохання у дівчині прокинулася жінка, що захотіла стати матір'ю, вже поцілунки не насичували її, тіло почало домагатися задоволення, дівчина налякалася того наглого внутрішнього зову, і пішла у своїй біді шукати поради й помочі у сповідника. Молодий Єзуїт фанатик не мав зрозуміння для дівочої душі, накричав на неї за грішні хотіння, загрозив прокльо-

пом, усіми пекольними карами, і заборонив їй віддаватися таким содомським думкам. Бідна дівчина відійшла із плачем, шукала розради, помочі, а знайшла страх і неспокій. Лякалася зустрічі із хлопцем, лякалася поцілунку, лякалася сама себе, плакала і піділа. Лякалася гріха, і щораз більше думала про нього, а з думками зростала покуса, дівчина почала зачитуватися у книжках про зносини полів, жіноча цікавість перемогла, вона забула страх, її хлопець не хотів узяти її, бо шпував її, вона не оцінила того і віддалася першому, хто захотів її взяти. Біль і сором мучили її, вона не мала відваги признатися своєму хлопцеві, загроза прокльону повисла над нею привидом фанатично розширених очей свого сповідника, сумління гризло її викидами, і щоб заглушити ту гризу з нутра, дівчина кинулася у вир тілесних насолод. Пішла неслава, хлопець довідався про все, та кохання все вибачає, хлопець вирвав її із цілковитого упадку, вона у сльозах обіцяла поправитися, якже ж не вибачити коханим устам? Та його батько не вибачив і через неї видідичив свого сина. А відтак заслаб, і помер, син похоронив батька, й пішов самітно у світ, одна дівчина йому осталася, линув до неї думкою перед поїздом, прийшов, і довідався, що його дівчина втекла з іншим.

Замовк, і потонув у думках, вернулися тіні минулого, але не збудили ритму серця. Почування заснули тоді на руїні попереднього життя, і часом тільки являлися сонним переказом.

— І не зустрілися більше? — запитала тихо, і мов ножем проколола мовчанку думок.

— Зустрілися! Хлопець не міг так скоро її забути, він на правду кохав її, ту першу свою незабутню дівчину. Ще раз по літах пішов її шукати. Знайшов її в упадку, ще хотів урятувати її, прийшов, і до стіп їй положив своє серце.

— А вона? . . . — затаїла віддих.

— Наглумилась, і потоптала то одинокое кохаюче її серце.

— Жаж! — викрикнула. — У неї не було душі! Запропастила себе, і хлопця кинула у розпуку. Так, отче?

— Ні, дівчино, не так! Той хлопець не піддався розпуці, він тоді перший раз вийшов переможцем у боротьбі із собою. Збираючи шматками своє потоптане серце, він прозрів, приснула полуда любовного туману, і він побачив свою дівчину у правдивому світлі. Хлопець знайшов себе, зрозумів своє призначення, і віддав життя свій полкн.

— А вона, та дівчина?

— Зникла, — здвигнув раменами — куди, він ніколи не довідався.

— Господи Боже! — зідхнула викликом. — Стільки трагізму, стільки терпіння, і все через один слабкий мент.

— Не цей мент виною, Юстино, всі ми грішні, і маємо людські слабості. До цього менту може було би і не дійшло, але тут завинив нерозумний фанатизм сповідника, що мильно зрозумів свою повинність, і не знайшов розуміння для жіночої душі. Маючи цю історію перед собою, я не можу ані погрожувати, ані тобі забороняти, знаєш уже чому. Ти сама знайдеш силу перемогти себе, Юстино.

— Так, отче, я все матиму цю історію у своїх думках, найкращу, яку я колись чула. Дуже дякую, отче, я вже спокійна, всі неясності опустили мене, я почуваюся новонародженою. Поблагословіть мене, отче. Час такий, що може вже не побачимось!

Поблагословив її, вона поцілувала його руку, і з легким серцем відійшла. Вже минала останні хатки, вже розпростерлося поле перед нею, і вужиком летіла дорога у лісові таємниці, Юстина глянула на сонце, глянула на годинник, до заходу було ще далеко, і вона знову вернулася. Пішла скорим кроком знайомою дорогою попри річку, лишила за собою цвинтарний спокій, переганялися із нею старі верби над водою, бовваніли вільхи, і гордилися тополі, село урвалося, Юстина глянула, у далі майорів двір, але щось бракувало, образ змінився, бо не було її хати. Станула над попелищем, і плач станув між нею і руїною. Юстина не плакала, здержувала глибокі прориви жалю, хоч сльози заливали її спомини, і зрешували місця її дитинства. Поволи успокоїлася, не знала, де була її кімната, слід хати змалів у її очах, не могла помістити величини спомину, глянула довкруги, стодола ще стояла, але Юстина не пішла туди. Там вона убила людину, хоч і у власній обороні, але то вбивство остане для неї злочином. Обійшла попелище у садок, щось забіліло іздалеку, підійшла, лежак, її улюблений лежак, випраний сонцем і вибілений дощем, ще ніхто його не вкрав. Повеселіла, і сіла, відчула, що втомилася, забагато ходила нараз, сонце гріло припрошуюче, замкнула очі і підповзла утома, тільки не засидітися, тільки не заснути, обіцяла отаманові, і треба дотримати слова, бо повстанський закон суворий. Завтра розкаже отаманові, своїйому Миколі про слова священика, напевно йому стане легше, він дуже журиться кінечністю відходу в чужину, що зрадить свою батьківщину, і зломить повстанську присягу. Священик поблагосло-

вив її на дорогу, Божа Воля казав, не буде за ним гріха, як легко жити, коли сумління чисте. Усміхнулася у думках, якась тінь ушала на неї, хтось станув на лінії сонця і її замкнених очей. Усвідомивши це здивовано отворила повіки, ясність літа притьмила ясність образів, прижмурила очі, хтось стояв над нею, знайомий хтось. Приглянулася, і пізнала дідича.

— Пане Казимир! — крикнула заскочена.

— Добридень, панно Юстино! — здійняв канелюх, і радісна легкість облила його цілого. — Так довго не бачив пани, вже починав забувати, як панна виглядає. А панна не змінилася, тільки приблідла трохи, видно, що замало має сонця.

— Як ви довідалися, що я тут, пане Казимир? — пита-ла із страхом, що напевно вже ціле село знає про неї. — Орина вам сказала?

— Орина? То панна не знає, що Орини нема?

— Ах так, я чула, що Орина пропала у дворі підчас погрому, Хто вам сказав, що я тут, пане Казимир?

— Ніхто не сказав, панно. Тоб то сказав, моє серце відчуло присутність пани.

— Доперва сьогодні? — прокинулася у ній жилка світової дами. А вчора ваше серце напевно спало твердим сном. І передучора, і перед тим, спало, правда? А може вже б'ється до кого іншого, пане Казимир? О, так, напевно, ви вже призабули, як я виглядаю, напевно забули про мене. Як це сталося, що ваше серце доперва сьогодні відчуло мою присутність, пане Казимир?

— Не розумію вас, панно, ви жартуєте з мене і могого кохання. Ви сьогодні тут перший раз...

— Ні, пане Казимир, я вчора тут була, і передучора, і перед тим. Я приходжу сюди щодня.

— А я осел — вдарився долонею в чоло — не знав про це, сидів у кабінеті, тужив і пив. — Лють охопила його, що прогаяв стільки днів, коли Юстина сиділа під його боком. — Чи можу запросити панну до себе в гостину? Прошу, панно Юстино, не відмовте мені, будьте моїм гостем!

— На жаль, пане Казимир — глянула на годинник — мушу відмовити, не сьогодні. Скоро пролетів час, пора мені вирушати у поворотну дорогу. Бо коли спізніюся, замкнуться мене у таборі, і більше не пустять у село.

— А чи ви, панно, мусите слухати їх наказу? Ви із вашою красою і вашим знанням повинні видавати накази, й сотні мужчин повинні гнутися перед вашим поглядом.

Останьте, панно, покиньте їх, лишіться жити тут, жити і командувати!

— Не могу, пане Казимир. Не могу, і не хочу!

— І не хочете? — повторив підозріло.

— Тут посипалися на мене удари долі, тут я пізнала біль втрати і жаль украденого життя, кожний камінчик нагадує мені минуле, і будить рештки сліз. Тому не хочу! І не могу, бо я зложила присягу.

— Присяга зложена під примусом не обов'язує.

— А може я добровільно зложила її, пане Казимир? — Встала із лежачка, і вирівняла одяг. — Я заговорила, найвищий час іти. Прощайте, пане Казимир!

Защеміло десь коло серця, що вона відходить, відійде, і більше її не побачить. Заговорити, може проговориться, за всяку ціну видобути щось із неї, коли не може взяти її всю.

— Так холодно прощаєтеся, чи я вже цілком чужий для вас панно? А ми прецінь заручені.

— Ми не заручені, пане Казимир!

— Ви погодилися, дали слово, післали мене до вашого тата.

— Ми не заручені, пане Казимир, і слова я вам не давала. Тата ви теж обманули. Але чому ми будемо говорити про те, що вже безповоротно пройшло? Божа Воля, пане Казимир, це був знак, що нам треба було розійтися — ступила у сторону руїни.

— Ви не кохаєте мене, панно Юстино, — пішов побіч неї — і бачу, що ви мене не кохали. Тепер я знаю, чому він забрав фото, ви кохаєте його, панно!

— Кого? — зашарілась питанням.

— Кн. ... сотника!

— Ні, пане Казимир. — віддихнула задоволено. — Я не кохаю сотника. І він мене не кохає. Ми добрі приятелі, це все!

— Не вірю вам, панно. Він говорить про вас, як хтось, що знає свою власність. Казав мені забути вас, панно Юстино, чи це не доказ правдивості моїх слів? А вчора забрав мені решту, забрав у мене панни фотографію.

— Мою фотографію? Яку, пане Казимир?

— Ту віденську, ще із студій.

— Ви украли її, пане Казимир!

— Я знайшов її у панни хаті, лежала потоптана на підлозі. Я підніс її і сховав на спомин про вас, на спомин про любов до тієї панни, що покинула мене, взяла моє серце, і понесла його в ліс між бандитів.

— Бандити кажете? Ви їх не знаєте. Я в лісі між ними безпечніша, ніж між панамі у сальонах. — пристанула.
— Дуже мені прикро, пане Казимир, я мушу поспішати. Тут розійдемося!

— Так скоро, панно? Прошу, не кидайте мене так скоро, останьте ще хвилину, одну малу хвилину!

— Ані пів, пане Казимир, не можу. Я мушу йти!

— Дозвольте хоч провести вас, панно! Не знаю, коли панну ще побачу. Такий рідкий гість.

— Завтра, пане Казимир. Я прийду завтра вчаснійше, і загощу до двора. А тепер розійдемося.

— Не відкидайте мене, дозвольте мені провести вас, панно! — просив, а думками шукав способів, як би затримати її, обманути, приспати, і заманити до двора.. О, вже не вирвалася б, вже була би його і мусіла би виспівати все, що знає. Тут на дворі він мусів бути чемний, бо у селі є хлопи, напевно зараз повідомили би бандитів, як би ужив сили до Юстини. Просив чемно і покійно говорив до неї, щоб її не налякати, щоб не попсувати справи, не пустити її від себе, він проведе її, піде з нею у ліс, там не буде свідків, і вже вечір налетить скоро, вже дасть собі з нею раду.

— Не вірю вам, пане Казимир! — дивилась йому прямо в очі, але витримав той зір, і вона опустила повіки.
— Ви граєте театр зі мною. — пішла скорим кроком.

— Чому панно?...

— Ви неприродні сьогодні, не такі, як я вас знаю, щось у вас на думці. Я відчуваю, ще щось не в порядку, але що зроблю з вами? Хочете провести мене, прошу, тільки мусимо приспішити кроку. Я мушу дотримати обіцянки, мушу перед заходом сонця зголоситися у таборі.

— А мені ви не дотримали обіцянки. Ви обіцяли прийти, і не прийшли!

— Коли?

— По похороні!

— Я не обіцяла. Я мала багато праці, були ранені і хворі. Вони перші всього, я лікар.

— А я так чекав, цілий день, і цілу ніч не спав. Я сидів у кабінеті і чекав, глядів у вікно, слухав кожного звуку чи не йде моя панна. А панна каже, що я граю театр. Я хворий, панно Юстино!

— Де у вас болить? — глянула на нього в ході.

— Отут, — показав на груди — серце болить, бо я кохаю вас, панно Юстино. Ви щасливі, ви не знаєте, що це біль кохання!

— На ваш біль є лік!

— Тільки один, панно Юстино. Одружитися із вами!

— Ще є один. Знайти собі панянку і закохатися. Серце зараз вигоїться.

— Не так легко, панно Юстино, серцеві не можна диктувати. Як вам це виясню, ви лікар, і бачите серце, як фізіологічний орган. Ви ще не кохали, і не знаєте терпіння кохання.

Глянула на нього й іронічно усміхнулася.

— Ви вмовили у себе певні речі, і терпите без причини, пане Казимир. Я знаю на це дуже добрий лік.

— Вилікуйте мене!

— Мусите змінити місце побуту, мусите виїхати. Забавляючися, забудете. Усвідомите собі, що всі ваші терпіння непотрібні і даремні, і зараз присне полуда нереальних бажань. — Ішли полем, і за кожним поспішним кроком зростали розміри дрімаючого лісу.

— Чому ви так спішите, панно? — віддихав тяжко, і зривав піт. — Я не знав, що ваші кроки такі легкі і скорі. Я втомився!

— Я казала, що мушу поспішати, пане Казимир. Ви втомилися? Може розпрощаємось тут? — Не спинилася у ході.

— Присядьмо трохи, панно.

— Не можу, пане Казимир!

— Лиш на мінутку!

— Які ви нерозумно вперті! Я мушу іти, і на це нема ради!

— Перепрошую вас, панно. — Утома злостила його, що не може її перемовити. — Я відвик ходити, треба буде повправляти. — Ліс підріс стіною, і з гори приглядався, як наближалася доріжкою. — А може сядемо на краю ліса? Передиска не зашкодить, ми ішли під гору.

— Тим разом зашкодила би, пане Казимир. Ось ми на місці! — затримала свої кроки, станула напроти нього, бачила як утомлений скорим ходом глибоко дихав, і той подих ішов хвилею по травах, і по зелених житах. Сонце приближалося до верхів, і золотило передвечірню тишу, Юстина полинула зором за летом піль, оперлася на хатах, на бані церкви, перескочила село, і поплила полями аж до лісів напроти, лісами підійшла до верхів, і зачепила за небо. А за нею на віддалі лету каменя, причаївшись, чекав ліс. Гляділа на місце свого дитинства, і тим образом насичувала пам'ять, а думка все підповідала, що може в останнє.

— Чому ви стали? — відпочив трохи, манив ліс своїми

тінями, і обіцявав прислонити усі його пляни. — Ходім, ви мусите поспішати, панно Юстино. — Взяв її під руку, і легко тягнув, але рішуче увільнилася.

— Тут ми розійдемося, пане Казимир! Дякую вам за товариство!

— Але ж, панно Юстино, я проведу вас даліше...

— Ні пане Казимир! Даліше я піду сама!

— У ліс, сама? Іде до ночі, панно, ліс небезпечний, бандити, о, ви бандитів не потребуєте боятися, але звірі...

— І звірів не боюся.

— Я не пущу вас саму, панно, я цілу ніч не мав би спокою.

— Пане Казимир...

— Позвольте, панно Юстино, послухайте досвідченого сусіда. Не бійтеся мене, я дбаю про вашу безпеку. Я щиро думаю, проведу вас до табору...

— Це було би дуже нерозумно, пане Казимир!

— Чому, панно?

— Бо ви більше не вернулися б. Вас засудили би за шпіонажу.

— Чи дбати про вашу безпеку рахується шпіонажею?

— Нема часу на суперечку, пане Казимир. Прощайте, завтра побачимось. Добраніч!

Обернувшись, і пішла, він хвилину стояв нерішуче, нагло зірвалася буря, і роздмухала його груди, так довго ждав на неї, і тепер так легко пускає її з рук. Послухав її слів, і остався, як послушний школяр, був зачемний, і не оцінила того, він не сміє втратити її знову, тепер жде нагода, і коли прогає її, вже вона не вернеться.

— Панно Юстино! — кликнув, і поспішив за нею. — Я не можу пустити вас саму, я не боюся жадних небезпек, я мушу знати, що ви безпечно зайшли. Я мав би докори сумління! Хочете, чи не хочете, я вас проведу... — глянув, і станув, заскочений блиском бравнінга.

— Стійте! Ані кроку даліше! — загрозливо стягнула брови. — Я просила вас, вам не помагає слово, може зброя промовить до вас, пане Казимир! Я піду сама, ви вернетесь до дому!

Глядів, дуло держало його зір, магнетом притягало у свій круг, холодна дрож сіла на груди, та легка усмішка ховзнулася по лиці, і проминув страх. Вона страшить, стріляти не вміє.

— Панно Юстино! — зробив крок до неї з наміром забрати їй зброю, але зараз станув, як кланцінула безпечником. Тепер Порембські переконався, що Юстина не стра-

шить, що наказує, і ужие зброї.

— Я не жартую! — гляділа гостро й енергійно. — Я вмю стріляти пане Казимир, повстанці навчили. Ще один крок і переконаєтея. Прошу вернутися додому!

Подумав, здвигнув раменами, глянув на око бравнінга, стежила його не дротгнувши, глянув на енергійне лице Юстини, і зрозумів, що він для неї без вартости. Сонце вже приблизилося до верхів, літній вечір вилізав із долин, Порембські знайшов новий плян, і обернувся.

— Бажаю вам, щоб ви не жалували своїх слів, панно Юстино! Я йду, і вже не побачимося. Ми вже не приятелі, сьгодні ви розірвали останні нитки, і більше ніщо нас не лучить! Прощайте! — Пішов поволи, не оглядаючися, знав, що ранив її, відчував, що вона стоїть, і глядить йому у слід. Гляділа за ним без думки, відтак прокинулася із порожнечі, глянула на бравнінг, поволи сховала його в торбину, сумно обернулася, і поволи пішла у сторону лісу. При перших корчах ще раз оглянулася, Порембські поволи сходив до села, Юстина похилила голову у думки, а відтак енергійно випростувала її, обернулася, і скоро зникла між корчами. Порембські ще не обертався, ще хвилину ждав, ідучи, може стоїть за корчами, і дивиться, чи не вернеться? Не треба оглядатися, вона тепер на все здібна, бандити навчили її всього, може у нападі шалу підстрілити його. Ще сонце не сіло, вечір ще далеко, і сліди ще видні, а потім він дожене її, піде за нею, і так знайде місце бандитського табору. Скоро обернувся, і хильцем поспішав до лісу, вступив у ліс, глядів на доріжку, і бачив її сліди. Юстини вже не було видно. Він пішов скоро за слідами глибше і глибше у ліс. Дорога роздвоювалася. Порембські нахилився, чи не побачить, котру дорогу вона вибрала, щось шелеснуло за ним, кинув собою вбік, але не встиг обернутися й подивитися. На його голову силою впала ніч, і приспала його ударом.

33

А потім він плив холодною водою, чув у головї шум водопаду, череп болів і бухало у висках. Хвиля залила його з головою, свідомість вернулася, він почув під собою землю, кріпко вхопився її руками, глибоко втягнув повітря, отряс воду, і отворив очі. При ньому стояли люди, чи звірі? Ні, люди, він бачив їхні обличчя у сутінку лісу і чув звуки їхнього говорення. Над ними нахилилися дерева, а над усім летіли проміннями світла останні погля-

ди далекого сонця. Порембські замкнув очі, щось не так, що побачив, не пасувало до його сну, чи може це дійсність? Чув бризки води на лиці, і одяг лежав вогкістю, горою летіло небо, і переганялося із верхами дерев зараз над ним, земля, кругом тверда земля, води не було, у голові шуміло не водою. Де він був? Минуле було темне і незнане, як ніч. Юстина сиділа перед ним, немов би сотки літ проминуло від того часу. Ішли полем, блиснула зброя і заболіла голова, він був у лісі, щось уяло йому на голову і він поринув у ніч. Тепер він у лісі, кругом нього стояли люди, черкнуло ведро, хтось знайомий бистро глядів на нього, він знає його, того високого, це князь, сотник Хмара! Те пізнання поразило його громом, він лежить у лісі, а кругом нього стоять бандити. Це вони підступно ударили його по голові і непритомного принесли до табору. Принесли й кинули на землю, як сніп, а потім поливали водою, аж доки не відзискав притомності. Він у руках тих зненавиджених і страшних бандитів! Страх додав йому сили, він одним рухом підірвався із землі, сотні тягарів звалилися на його болючий череп, світ зашумів танцем довкруги, Порембські обняв руками голову і похитнувся. Але не впав, вояки підтримали.

— Ми знову стрінулися, ротмістре! — наголосив сотник Хмара. — Тим разом востанне!

— Приємно бачити пана сотника! — отряс із себе підтримуючі руки, і задрижав від вогкості її неприємного почування. — Чому востанне?

— Не грайте театру, ротмістре! За шпіонажу наш закон карає смертю.

— Я не шпіонував, сотнику! — усім своїм нутром зідхав до неба про поміч. — Я прийшов...

— Ви прийшли... — промовив хтось за ним, і перервав його слова. Порембські бистро оглянувся, за ним стояв Носатий, той чарівник, що все знає. Пропав! Відчув подих смерти, і гаряче почав молитися... — по свою смерть! — спокійно докінчив Носатий, іронічно усміхнувся, і понюхав Порембського. — Так! — промовив. — Вас дідичу, чути Чапаєвим!

— Прощу, сотнику! — Порембські перервав свою молитву і обернувся. — Що означають його слова?

— Що вас чути зрадою, ротмістре!

— Зрадою? Не розумію! — Порембські оглянувся, але Носатого вже же було, поглядів довкруги, мовчали суворі вояцькі обличчя, надходили нові, й замикали колесо, Носатого не було. — Ви вели слідство, сотнику, я вам усе

розказав, що знав, усе чистий випадок... — але його не слухали.

— Отаман іде! — промовив хтось. Усі затихли, колесо отворилося, як під помахом чародійної палочки, і Порембські знайшовся перед обличчям отамана. Зударилися поглядами і Порембські зараз піддався, але закрив свій страх гнівом.

— Я протестую! — викрикнув на отамана. — Я пан, спокійна людина, нікому злого не зробив. Чому мене побили й ув'язнили? Чи вже не можна мені бути у моєму лісі? Прощу мені відповісти!

Замовк і ждав на відповідь, не змінився погляд отамана, питаючі очі залізли у його думки, і відкривали всі таємниці. Порембські легко задрижав, і вернувся страх на місце гніву. А як довідаються правду?

— Ви знаєте, де ви є? — запитав отаман замість відповіді.

— Знаю, у лісі! Підступом узяли мене, принесли сюди непритомного, і обвинувачили у зраді, у шпіонажі. Це неправда, все брехня, все через заздрість, через неї!

— Про кого ви говорите?

— Про сотника і про мою наречену.

— Нам не цікаві ваші приватні справи! Ви знаєте, хто ми?

— Знаю!...

— Тоді заховуйтеся, як пристало на мужчину! Своїми нерозумними викрутками ви тільки понижуете себе!

Гордо надувся, що хлоп образив пана, хотів вибухнути прокльоном, і поволи розтанув під гострим поглядом. Отаман відвернувся, і відслонив Носатого. Його іронічна згїрдлива усмішка почала сердити Порембського. Носатий все знає, держить свої слова на пізніше, будуть його тортурувати, мучити, чому не застрілять його зараз, щоб не відчував болю? Носатий говорив до бандита побіч себе, бандит слухав і дивився на Порембського, обняв його чорними очима, який інакший був той погляд, м'який і голодний, немов жіночий, зпід шапки викрадалися кучері довгого волосся, так, це жінка у чоловічому вбранні. А Юстина? Поглянув по безлічі голов, але не знайшов Юстини.

— Чи це дідич із того двора? — звернувся отаман до сотника Хмари.

— Так, отамане!

— Де він шпіонував?

— Я по наказу обсервував село. — виступив Білозор.

— Юстина прийшла в товаристві дідича. Під загрозою зброї дідич відійшов у сторону села. Але тільки Юстина сховалася в лісі, дідич вернувся, і пішов слідом за нею. Його поведінка була така підозріла, що ми полонили його.

— Дякую Білозоре! Що вам відомо про нього, друже Носатий?

— Самі негативи! Співвинен у смерті дівчини Орини. Допоміг втекти вбивникові. Віддав на смерть двох повстанців, покликаючи військо. І зрадить кожного з нас при першій нагоді, його телефон отриманий безпосередньо із військовою командою у Ряшеві. Він старої дати комуніст, отамане.

— Що маєте на свою оборону? — обернувся отаман до Порембського.

— Я... я... — шукав слів заскочений, і не знав, що сказати. — Я невинний! Я протестую! Все неправда, я..

— Чи ви винні, вирішить наш суд! — промовив гостро отаман. — Я питав вас, що ви маєте на свою оборону!

— Я невинен, всі обвинувачення неправдиві! Ви знаєте, — звернувся до Носатого — що дівчину убив мій слуга, коли я був у Ряшеві. І я не комуніст, може я був ним колись, але я давно змінив свої погляди. І хлопців не зрадив, військо приїхало випадково, божуся, що випадково. Я пам'ятав осторогу сотника. Хай сотник скаже про вислід слідства, його слова опрокинуть всі обвинувачення!

— Прошу, сотнику!

Очі всіх повисли на устах сотника Хмари, пасіла тиша, і Порембські облегшено віддихнув, як би вже був на волі.

— Я підтримую слова Носатого! — промовив сотник, і немов вистрілом поразив Порембського. Не хотів вірити, здавалося йому, що нагло розламалася земля, і він повис у повітрі.. Гарячково ловив повітря, закліпав повіками, і старався ликнути щось, що все верталось до уст.

— Для кого ви шпіонували? — запитав строго отаман. — Для своїх чи для большевиків!

Задрижав на слова отамана, немов би вже почув холодний ніж на горлі, відрухово глипнув угору, чи не побачить смерті із косяю, піт горяччо виступив на чоло, чи нема вже рятунку? Порембські не розумів, як аристократ може держати із жидом. Все через Юстину, Юстина, вона його вирятую!

Я не шпіонував, я вами не цікавлюся! — викрикнув у рознучливій обороні. — Я дбав за безпеку Юстини, вона пішла у ліс під ніч сама. Де Юстина? Вислухайте її. Чому

не питаєте Юстини? Я хочу, я жадаю побачення з Юстиною!

Дивні почування опанували нараз отамана. Не знав, звідки приповз сумнів і скував його непевністю. Юстина, його мила, кохана, золота Юстина мала би боронити дідича, той малий боязливий характер? Юстина пішла в село, і відмовила охорону, невже? Гострим ножем заздросоти проколов сумнів груди, і отаман заколисався підозрінням: Чи їх в'яже якась таємниця, чи Юстина сказала йому неправду?

— Прошу покликати Юстину! — промовив підкреслюючи кожне слово. За кожним словом чув уколи у кінчик серця, і ще не знав правди, а вже почав розхитувати ту будову, яку недавно збудував на вічне стояння.

— Я не радив би, отамане! — озвався сотник Хмара.

Стягнулося м'язами камінне лице, блиснули вістрями сталеві очі, сотник Хмара легко підніс брови, дивуючись наглий зміні, на нього глянув давній Сокіл.

— Чи можу знати, чому, сотнику?

— Бо Юстина може допомогти йому вибратися!

— Обвинувачений має право боронитися! І я мушу знати правду! Прошу покликати Юстину!

І тільки двоє з цілого повстанського збору догадалося, якої правди шукає отаман. Сотник Хмара і Людмила.

— Докторе! — ділово звернувся отаман до Юстини, та не був це той голос, до якого привикла. Відчула зміну, здивовано глянула на отамана, але не зустріла його очей. Порембські хотів щось сказати, вже отворив уста, але закрили їх, і на знак сотника вивели його поза колесо.

— Докторе! Я покликав вас за свідка. Важиться життя із смертю, ваші слова будуть тягарцями, що переважають в один бік. Прошу говорити правду, ми кожної хвилини можемо залприсягти ваші слова. Чи готові ви відповідати?

— Так, отамане!

— Ви були сьогодні в селі?

— Так, отамане! — думала, і не могла догадатися причини допиту.

— Ми хочемо знати, чому ви ходили до двора! — прижмурих очі і ждав.

— Я не була у дворі, отамане!

— Ми бачили вас із дідичем!

— Дідич зустрів мене випадково.

— Які ваші взаємні відношення? — поставив питання, і хоч знав відповідь, але не вірив їй. Сумнів чергувався із підозрінням, що сказала неправду, що не хотіла зрадити

своїх почувань, що голими словами хотіла приспати його цікавість.

— Він був нашим сусідом. А поза тим ми чужі.

— Докторе! — питає іншим уже тоном, розтануло закам'яніле непевністю нутро, отаман почув полегшу, і вигодилися лице. — Від ваших слів залежить багато. Подумайте, прошу, не було між вами нічого більше?

— Ні, отамане! — твердо відповіла.

— Значить, він сказав неправду!

— Для нього неправда є щоденним хлібом, отамане. — потвердив сотник Хмара.

— Докторе! — звернувся отаман знову до Юстини. — Чому ви грозили дідичеві зброєю?

— Бо дідич намагався провести мене до табору.

— Чому ви не погодилися на його пропозицію?

— Бо я йому не вірила!

— Сказали ви йому, що його очікує в повстанському таборі?

— Так отамане! Що його засудили би за шпіонажу.

— Дякую, докторе! Це все! — відпали всі сумніви, й отаман соромився своїх підозрінь. — Прощу привести обвинуваченого!

Колесо отворилося, й уштовхнули Порембського в середину. Клався легкий сутінок, зникли соняшні проміння, Юстина отворила уста, але на знак сотника не видала оклику здивування.

— На ваше бажання ми переслухали Юстину. — промовив поволи отаман.

— І вона потвердила, що я казав правду. — втішився Порембскі. — Вона опрокинула всі підозріння.

— Вона підписала на вас присуд смерті!

Порембскі не розумів, глядів і ждав, а як зрозумів, не повірив. Очікував усмішки, сподівався, що отаман спростує виправдуючися, що тільки лякає його, тиша, як туман, густіла, Порембскі не любив тиші, чому отаман не говорить? Не виглядало це жартом, та тиша віщувала грозу. Грозою горіло кам'яне лице отамана, правдою хмурилося суворе лице сотника і страхом прошивали його гострі очі Носатого. Присуд кари смерті? А кругом пахло літнім вечером, там ждав двір і розкоші, красо життя, невже прийдеться тебе покидати?

— Ні! — викрикнув Порембскі. — Не вірю! Юстина не бажає моєї смерті. Вона добра, вона справедлива, вона шанує мене, вона нікому злого не бажає!

— Вона остерегла вас!

— Не остерегла!

— Скажіть їй це в очі! — Отаман відступиц набік і відслонив Юстину. Порембські не вірив своїм очам, Юстина, рятунок, вхопився тієї останньої надії.

— Юстино! Рятуйте мене! Ви знаєте, що я говорю правду!

— Ви не послухали мене, пане Казимир! — тихо промовила. — Чому ви ішли за мною?

— Бо я не міг погодитися з думкою, що ви, дівчина, ідете самі у ліс проти ночі. — дякував небу за таку спасенну думку, і вхопившись її, промовляв до дівочих почувань. — Я забув про всі остороги, я не зважав на ніякі небезпеки, я мав тільки вас на думці. Ви мене розумієте, ви знаєте, чому я так побивався за вас, і ви знаєте, що я говорю правду. Я ішов у ліс за вами для вашої оборони, чуєте, для вашої оборони! Не мовчіть Юстино, панно Юстино, бороніть мене, чому мовчите? Скажіть правду, скажіть отаманові, скажіть сотникові і панові Носатому, скажіть їм, бо засудять мене невинного, і покарають невинного, а все через вас. . .

— Досить, ротмістре! — викрикнув гостро сотник Хмара, і втяв плаксиву мову Порембського. — Ваш театр знуdiv глядачів.

— Театр? Я бороню своє життя!

— Брехнею не виграєте! Ви самі не вірите в це, що говорите.

— Я говорю правду. . .

— Я вас знаю, ротмістре! — перервав говорення Порембського. — Я проти вас! Тому ви програли, від смерти уже не втечете! Беріть його! — кивнув повстанцям, ті підійшли, і вхопили його під руки.

Безвихідність ситуації станула перед ним, вже не лякався отамана, уявляв собі вищість роду, не лякався Носатого, все відчував погорду до жидівської раси, не боявся цілого постанського збору, вони для нього були тільки бандитами, всі зникли для нього, поринули у непам'ять, остався тільки сотник, як уосіблення суду і кари. Перед ним станула непрохідна стіна, а під ним отворилася пропасть смерти, він бачив тільки високу постать сотника, неублаганого суддю, що знав його темне минуле, і що ніяка сила не відверне князя від раз наміченого пляну. Полізли по хребті мурашки, ослабли м'язи колін, Порембські охляв і задрижав передсмертним переляком.

— Юстино! — крикнув дико, опираючись ногами. — Я вмираю через вас! Невдячністю караєте мене, за що ви

віддали мене на смерть? Я вмираю невинно, я люблю вас, і за те вмираю, ви не обороняєте мене, моя кров буде на вашому сумлінні! Я мучити буду вас у сні і на яві, ви не будете мати спокою, ви віддали мене на смерть... — Тут заткали йому рот, і крик урвався, але не пройшов безслідно. Юстина почула його, і змінилася. Мов зачарована, широко отворила очі, і полетіла ними в незнане, світ задрижав спомином недавньої вини, лице тратило краску, погасав блиск очей, груди зійшли бурею, Юстина забула про своє оточення, перед нею виною станула смерть двох повстанців. Вона післала їх у село, вона післала їх по смерть, вона пролягла їх кров, згіршила, і забула висповідатися, подвійно тяжкий гріх на її сумлінні, вона не сміє допустити до поновного пролиття крові. Порембські попався через неї, і його смерть затяжить на її сумлінні.

— Чи він на правду помре? — питала отамана, а зір її летів у порожнечу.

— Це доля кожного шпіона, докторе! — дивувався її зміні, а десь глибоко всередині прокинулася заздрість, що їй жаль дідича.

— Помре! — говорила мов сонна. — Із смертю прийде кров! Кров через мене! Нова вина тягарем на моє нечисте сумління! Ні! Не сміє бути! Ні! — викрикнула гістерично. — Не карайте його!

Мовчав, не розумів дівочої душі, вульканом вибухнула розбуджена заздрість, вона боронить його, вона кохає дідича. Горою виросло підозріння, що не тільки йому, навіть перед судом сказала неправду, боронила свого коханця, а тепер просить для нього помилування. І знову лице його наділо кам'яну маску, він силою волі придавив усі почування, поволи заздрість замінялася у лють, а лють у біль, поволи біль уступав місце жалю, що не зазнати йому долі, погасли почування, настала порожнеча, і тоді знову лють заколисалася його порожнім болем. Покарати їх обоїх!

— Докторе! — випередив його сотник Хмара, і взяв Юстину за руку. — Не ви винні, Порембські сам винен, ви остерігали його, він не послухав. Докторе! — притягнув її до себе, і потряс за рамя. — Отямтеся, докторе! То не ви, Порембські післав хлопців на смерть, він зрадник, шпіон, брехун, він усіх нас пішле на смерть, коли вирветься. Він не сміє вирватися, він мусить умерти через свою вину і через смерть хлопців. — Бачив, що його слова прикликають Юстину до дійсності, поволи поступав назад, бажаючи вивести її з кола, вже коло розсунулося на дорогу

для них, Порембські вертівся і виривався, але не міг перемогти сильних повстанських рук. — Не ви завинили у смерті хлопців, Порембські покликав військо, він комуніст, докторе! Ваше сумління чисте, скоро буде у нас священик, ви висповідаетесь, побачите, що він повторить мої слова. Ви чисті, невинні, на вас не тяжить гріх, на вас не тяжить злочин!

— Ні? — немов би прокинулася, і послухно ішла за сотником. Вже колесо замикалося за ними, вже здавалося, що справа врятована, до табору підкрадалася ніч, Порембські розпучливо пручався, отаман стояв камінно, як старинний бог пімсти, сотник зідхнув облегшено, і зустрів погляд отамана.

— Усі ждуть присуду, отамане! — кивнув головою успокоююче, і обернувся до виходу. Отаман відорвав зір від них, мить дивився на Порембського немов би шукав слів, і та мить заважила на долі цілого табору.

— Юстино! — завив дико Порембські, ніхто не знав, яким способом зумів відслонити свої уста. — Юстино! Мене мордують!.. через тебе!..

Не скінчив, Юстина вирвалася із рук сотника, прорвалася дико через повстанські ряди і кинулась до Порембського.

— Ні, не замордують! — обвила руками його шию, і кидала на всіх білими очима. — Я не дам, я не дозволю! Двох пішло на смерть через мене, не дам третього, сама загину, не дам! Чуєте? Не візьму більше гріха на свою душу! Порембські не винен, він говорив правду, він ішов тільки за мною і для мого добра, чому караєте його? Покарайте мене грішну, його пустіть, не вірю вам, сотнику; — отрясла руки сотника — пустіть мене, ви не відірвете мене від нього! Він не винен, я винна, карайте мене, я не дам убити його через мене! Отамане, я заступаюся за дідичем, помилуйте невинного, або карайте смертю нас обоїх!

— Так вам дороге його життя? Дарую вам його! — промовив блідим, аж сірозеленим обличчям, і всі відчули, кілька погорди було в його словах. — Відішліть їх додому! — Обернувся, і відійшов пружистим молодим кроком, але душею дідуган.

По відході отамана повстав рух у повстанських рядах, всі відходили гуртами, бо вже не було на що дивитися. По-

рембскому зробилося душно, він поволи звільнявся із гістеричних обіймів Юстини, глибоко втягнув повітря, випростувався, вже не лякався повстанців. Він виграв, навіть не мріяв про таке щастя, він вернеться до дому із знанням повстанського осідку, і ще приведе Юстину.

— Поздоровляю вас із вашою перемогою!

Обернувся на дзвінкий дівочий голос, Людмила грала легкою усмішкою, він потонув у її чорні очі, дівчина вдержала його зір не моргнувши. Скільки вогню і насолоди тремтіло у її жадних, голодних очах!

— Дякую! Порембські! — уклонився сальоново, знову грав ролю великого пана. Бачив її в однострою і уявляв собі, як спокусливо виглядала би у жіночому одязі.

— Приємно пізнати! — і простягнула йому руку. — А я Людмила...

Не вспіла докінчити, і Порембські не взяв її руки. Вістрям ножа влетів між них голос наказу.

— Ми чекаємо, ротмістре! Ви готові?

— Готовий до чого, сотнику? — обернувся сердитий. — Бачите, я говорю із дамою! — добувся на безличність. Знав, що сотник слухає отамана.

— Не забувайтеся, ротмістре! Ви ще в повстанських руках!

— Я вільний! По наказу отамана.

— Аж тоді, як виведемо вас із лісу!

— Не турбуйтеся, я сам знайду дорогу!

— О, так, це ви дуже хочете! — глумився Носатий — На ваше нещастя ми вміємо читати думки!

— Прощайтесь із дівчатами, і вирушаємо! — наказав сотник Хмара.

— Прощатися? Юстина іде зо мною!

— Юстина не піде із вами, ротмістре!

— То ви помимо наказу затримуєте її для себе, сотнику?

— Остерігаю вас у друге, ротмістре. — промовив спокійно і легко, дуже легко стягнулися м'язи на його лиці. — Забудетеся ще раз, кину вам рукавичку!

Здригнувся страхом, двобій із сотником, це його смерть.

— Дуже вас перепрошую, сотнику, — чемно уклонився — мій жарт був не на місці. До побачення пані, панно Людмילו! — уклонився в її сторону. — Дуже мені було приємно! Маю надію, що ще побачимось. Ходім, Юстину! — взяв її за руку.

— Я повторюю, ротмістре, Юстина не піде з вами! Прощайтесь, і подякуйте їй за волю!

— Чому ви говорите замість Юстини. — вмішалася наг-

ло Людмила. — Хай Юстина вибере сама!

.Гнівом глянув на неї сотник Хмара, і хмарою сіли брови на очі, але опанувався. Подивився на Носатого, і Носатий зрозумів.

— Людмילו! Ви попращалися, і прошу відійти!

Вперта її вдача взяла верх, Людмила обурено глянула на Носатого, і не послухала.

— Юстино! — підступив Порембські і взяв її за руку. Стояла ще напівпритомна, без думки і без розуміння, вся дія проходила попри неї, і не заторкала її, вона ще не прокинулася із свого шоку. — Ходи зі мною! Ми мусимо жити разом, ми призначені для себе! Ти врятувала мені життя, моє життя вже не моє, тільки твоє!

— Мое? — здивувалася Юстина, і прокинулася пам'ять поворотом. Хтось так уже сказав, отаман так скаав, її отаман. — Я вже маю одно життя! — Увільнила свою руку. — Я не піду з вами, пане Казимир!

Порембські не сподівався такої відповіді, і заскочено дивився на неї.

— Ви чули, ротмістре, вона бажає остатися. Ідемо!

— Вона мусить іти! — не втерпіла Людмила, не могла погодитися із думкою, що Юстина житиме поблизько отамана, тепер вже її отамана. — Отаман наказав відіслати їх разом. Вона ж дідича наречена! — кинула глумом.

— Так. — притакнув Порембські — наказ отамана! Дякую вам, панно Людмילו! Юстина мусить іти зі мною!

До болю скорчилося, і так вже нахмурене енергійне лице сотника, блиснув очима гнів, але знову його залізна воля опанувала вибух почувань.

— Ви, дівчино, — промовив з холодним спокоєм до Людмили — забули, де ваше місце! Медведю! — кивнув головою на силача. — Занесіть її на сміх дівчатам! Тут загрожене добро табору, і ніхто не сміє протиставитися повстанським законам. Беріть його! — показав на Порембського, й обернувся.

Порембські пам'ятав, як пручалася Людмила в руках силача, а потім зв'язали йому руки, насунули хустиною на очі ніч і понесли у світ. Не знав, куди його понесли, мовчав, і не питав, лякався розгніваного сотника. Довго несли його, змінялися носії, а коли затерпли руки від мотузки і заболіли кості від дужих повстанських рук, земля натиснула на його ноги, впали мотузки із рук, ще не випростував їх, як затремтіли очі привикаючи, коли зняли хустину. Привітала його ясна карпатська ніч, десь блимали маленькі цяпки вікон, Порембські ще не розглянувся,

і не успів глянути на годинник, як знову відірвалася від нього земля. Майнули луком далекі світла, вітром минуло його спокійне повітря ночі, полетів у низ, вогким холодом привитала його темрява, та заки він усвідомив собі, що сталося, вода розбризнулася на всі сторони, і залила його з головою. Не було глибоко, Порембські виліз на беріг, паркан заступив йому дорогу, він пішов попри паркан, і назустріч йому забілів крізь ніч його двір. Дома! Радість розперла його груди, перед ним його розкішне життя, він усвідомив собі всю небезпеку, з якої вирвався щасливо, і холод потряс ним на порозі його власної хати. Змінив одяг, і дрижав, не знав, що трясє його, простуда чи страх, потелефонував до Маліка, і зажадав війська. Вислано його ще в ночі й успокоївся, безпечно ждав на військо, розгрівався коняком, і тепло алькоголю вколисало його до сну. Як довго спав не знає, хтось порухав його сон, і щезли привиди, Порембські хвилину не міг зрозуміти дійсності свого кабінету, коли ж безслідно зник сон, він знайшов себе при столику, а напроти нього сидів Стах, і держав у руках його коняк.

— Ушанування пану дідичеві! На здоров'я пана дідича! — випив, і налив другу чарку. — А це за успіх! Ах, добрий коняк! Давно не пив такого, і дуже за ним заскучав.

Стах! Стах у дворі! Ворухнув рукою, і біль прийшов споминном повстанської загрози.

— Стаху! — викрикнув, і кинувся засланяти вікна. — Втікай, Стаху! Бандити все знають, вони тебе повісять! Втікай, поки час!

— Е-е! — махнув зневажливо рукою. — Перше мусять мене зловити.

— Стаху! — просив і переконував. — Не легковаж собі тих бандитів. Вони шукають тебе, через тебе і мене покарають. Вони зловлять тебе, Стаху! Не боявся ти їхати?

— Я приїхав із військом.

— Багато?

— Три десятки. І два панцирні авта. Здоров'я пана дідича

— Три десятки. І два панцирні авта. — повторив і розлилось тепло безпеки. — Це вистарчить для охорони. Я сховаю його від людського ока. Але ти, Стаху, мусиш їхати. Постав коняк, справа дуже серйозна!

— Я сховаюся із жовнірами.

— Ні, Стаху. Жовніри є випадково, коли хтось побачить. Бандити не мішаються, коли військо заховується мирно. Ти що інше. Тебе пошукують бандити за морд, вже

було слідство у мене. Побачить тебе хто, вся бандитська сила нападе на двір, а їх багато. Ти мусиш іти геть!

— Хто може мене побачити? Бандити сидять у лісі.

— А хлопці?

— Ет, хлопці за дурні! Можна ще одну чарку?

— Хлопці мають добрі очі, Стаху, а ще ліпший нюх. Зараз завтра знатимуть, що ти у дворі, і заалармують бандитів. На тебе всі злі за морд Орини, її любило ціле село.

— Хиба хлопці мають зв'язки з бандитами?

— Напевно мають! Той сам народ, та сама кров! Ті села, — то бандитська база!

— Псякрев, холера! — закрив лютий Стах. — Щоб через хлопців я не міг сидіти в дома, і спокійно випити чарку коняку? А щоб їх чорти забрали! Бандитська база! Чи можна одну чарку? Дякую пану дідичеві! Здоров'я пана дідича! Ах, що за прекрасний напій той коняк! Ніде його нема, я перешукав цілий Ряшів. І через бандитську базу я знову буду позбавлений приємності. А щоб та база пропала, щоби її чорти забрали, чому її не знищать? Її треба знищити... — задумався, і роз'яснився думкою. — Так, ту базу треба знищити, і я маю плян, як її знищити. Одну чарку, пане дідичу!

— Ти ще попередньої не проковтнув. Збирайся в дорогу!

— Так, пане дідичу. Я поїду, щоб знищити бандитську базу. Тоді бандити самі придуть у наші руки.

— Стаху не горячись! Не запропасти двора! Де я тоді житиму, що буде зі мною? Краще іди до Ряшева і сиди спокійно без плянів, аж я тебе покличу.

— Ні, пане дідичу, мій плян добрий. Я не можу всидіти у місті, я до міста не привик. Одну чарку, пане дідичу, краще говориться! Можна? Шкода, а мій плян такий добрий! Пан дідич пригадає собі, що я під час бандитського нападу переховував у дворі переселенчу комісію.

— Я вже мав неприємності через тебе.

— Комісарі обіцяли віддячитися за рятунок. Я чув учора, що вони урядують десь в околиці Ярослава. Я приведу їх сюди, виселимо хлопців, і так заберемо бандитам виводову базу.

— Бандити не дадуть виселити.

— Коли приїде дивізія війська, бандити нічого не зроблять. Правда? Чи тепер дістану одну чарку?

— Дивізія війська окружить село, і хлопці будуть мусі-

ти виїхати .Виїдуть, а земля останеться. — втішився Порембські. Гратулюю Стаху, плян дуже добрий! Я не знав, що твоя капустяна голова потрапить думати. Ти заслужив на чарку, нап'ємося на успіх твого пляну!

—Здоров'я пана дідича!

— А кінець хлопам і бандитам!

Потиснули собі кріпко руки, і не було вже між ними різниці ані роду, ані стану. Подали собі руки у змові проти життя і проти землі, заплянували забрати її кров, що віками родилася із тої землі, і до неї верталася. Вирішили виселити народ, дітей тої землі, приготували загладу для народу два вороги того народу, з якого досі жили й користали.

— Будь осторожний, Стаху! І поспішай! — упоминав Порембські, і тішився, як би було вже по всьому.

— Нема страху, пане дідичу. Я піду, поміж гори до Кросна, і поїду просто до комісії. Одну чарку на дорогу! Я вернуся скоро, коняк мене притягне!

— Конячку ти мій любий! — поцілував Порембські пляшку, і притулив її до грудей. — То не Стах, то ти вдумав той плян знищення бандитської бази і хлопів. Працюй даліше, божеський напою, для мого добра! Бери Стаху все, тут ще пів пляшки. Як бракне, скоріше поспішатимеш назад!

35

Співав ліс, горіли гори, хлюпотіло небо, пливучи хмарами, над табором пишався красою карпатський ліс, але сотник Хмара не дивився на гру літнього дня. Могильний настрій присів душі повстанської штабової старшини, і вже починав розповзатися по таборі. Могильний настрій це побратим відчаю, прийде небезпека, і не допишуть нерви. Над табором повисло марево катастрофи. Отаман сидів як ніч, слухав і мовчав, деколи кидав завваги, і тоді його голос звучав дивно глибоко. Помарніло енергійне обличчя, хворобливим блиском роїлися очі, часом губив глибокий внутрішній стогін, і тоді зраджувався тим хто знав, що він пережив болючий удар, і веде боротьбу із собою. До Юстини звертався, коли konieczність того вимагала, говорив чемно і ділово, як випадало говорити отаманові, ані слова більше. Юстина слухала скромно, і нічого не знаходила для себе. Шукала його очей, щоби доглянути хоч іскорку почування, але він був на сторожі,

вона ніколи не зловила його погляду. Коли він бездільно сидів під деревом, і не прийшов на місце їх зустрічей, вона зрозуміла, що щось не так, як було досі. Людмила крутилася поблизу отамана, невже через неї? Не хотіла вірити, вона кохала глибоко, і вірила у своє кохання. Знала, що Людмила не любила її, потім відкрила ненависть у її очах, не знаходила причини, чому Людмила посилала їй згідливі погляди, не підозривала намірів проти себе, вона не знала, що ривалізація кохання.

Не той був Носатий. Він похилився, прикрився мовчанкою, утратив свій веселий промінь ока, на світ вилітав дивний мутний блиск болю і резигнації. Він ходив і думав міряв кроками ширину табору, приймав звіти і вислав розвідки, терпінням і неспокоєм зустрічав день і зідханням прощав його, хоч ніхто не знав чому.

Що майор Рижий змінився, не дивувалися. Від пам'ятного удару в голову, коли злетів із мосту, він не прийшов до себе повнотою і не відискав ясности своєї думки. Рана вигоїлася, але поправи не було, зайшли якісь внутрішні комплікації, потрясення мозку, або внутрішній вилив крові, Юстина при своїх можливостях була безсильна.

Не змінився десятник Гиля, але він увесь свій вільний час проводив за табором. Відкривши сполуку із польським підпіллям, він вдержував її всіма засобами, заприятинився із поодинокими представниками повіту, але ніяк не міг довідатися, хто є їхнім головним командантом. Казали йому, що його мало хто знає, що він є високим чином Безпеки, і що найкраще йому бути в таємниці, коли найменше людей про нього знає. Він подавав інформації телефоном, або телеграфом, Гиля діставав їх на станції у Стрижеві, і вірив, що через добре розгалужений апарат польського підземного руху він наперед видістане для повстанців важні інформації про всі звернені проти них акції. Усі його думки і говорення оберталися кругом тої нової дороги інформацій, що давала Носатому неочінені услуги, і через ту справу десятник не міг стати сотникові до помічі.

І так сотник Хмара остався сам. Табір своїми завданнями придавив його плечі, зажурився, що в разі потреби старшина не допише, і марно пропаде дорога повстанська кров. За Юстину він не журився, вона зараз другого дня забула про Порембського, навіть не пам'ятала свого гістичного виступу в його обороні і засоромилася, коли сотник змалював їй усю сцену. Може у минулому одного слова не сказала би в обороні Порембського, але в мину-

лому вона була інша. Переживши в короткому часі навал незнаних їй досі почувань, як загрозу насилля, розпуку і вбивство жовніра, смерть батька, самотність, жаль і біль за безповоротною стратою своєї безжурности, зустріч із жорстоким життям, рана отамана, і наглий несподіваний злет на вершини правдивого кохання, її нервова система захиталася. Юстина ще не привикла, що в повстанському житті смерть є щоденним явищем, добровільно взяла на себе вину за смерть двох хлопців у селі, вмовила собі, що вона післала їх по смерть, тому коли станула в обличчі присуду кари смерті, третьої смерті через неї, вона шалом кинулася боронити засудженого, як боронила би кожного, хто крикнув би їй, що вона завинила його смерть.

Сотник говорив із отаманом, стараючись виложити правдивість обставин і реальність дії. Отаман мовчки вислухав сотника, навіть не моргнув, уже мав себе в руках, тупим зором глядів у порожнечу, а коли мовчанка утомою сідала на тіло, підвів бистро голову, і блиснув неочікуваним рішенням.

— Помиляєтеся сотнику, я хворий не через Юстину. Я вдячний їй, вона пригадала мені, що я маю заповіт до виконання. Дякую вам, сотнику що відвідали мене і старалися мені допомогти!

Сотник вийшов, і задумано похитав головою. Бачив, що даремно ходив.

— Погано! У серце капає жовч, а все живі почування видирається з коренем. В такому стані думки не вигодяться.

Покликав Носатого, сіли у кутку табору, підперли стовбурі дерев, і ловили думки, порозсівані ними по корчах і по гільках сосон.

— Ми в небезпеці, друже Носатий! — почав сотник. — Табір захитався у своїх основах.

— Є щось, чого я не знаю, сотнику? — глядів на нього широкими очима. — Мусимо рятувати. Чи отаман знає про це?

— Отаман не допоможе, друже Носатий, він ще не є собою. Він тепер очайдух, а на очайдушні вчинки шкода повстанської крові.

— Обов'язок розбудить його з отупіння, я його знаю! — промовив Носатий по хвилині надуми. — Я не журюся, коли це вся небезпека, кожний із нас захитався б під таким ударом.

— Не було удару, друже Носатий! Катастрофальний

збіг обставин, і їх мильна інтерпретація. Кохання заслїплює людей сильних характером. Юстина, та наївна чиста душа не здібна на дволичну гру, а вже ніколи на зраду.

— Я зліквідую Порембського, і все направиться! — блиснув завзяттям Носатий.

— Це було би добре, але це не наші методи, друже Носатий. Минулого тим не вернете. А Порембські скоро нам попадуться, він тепер забуде про обережність. Отамана вилікує час, або обставини, мусимо зачекати. Мене журить, що сталося з вами, друже Носатий! Ви теж хворі, — продовжував, коли Носатий мовчав. — але ви іншої раси, ви не руководитесь, як ми перечуленними інстинктами, ви руководитесь холодним розумом. І тому я хотів би дуже серйозно поговорити із вами. Із перших осталися ще ми чотири. Майор — може ще прокинеться із свого півсну, у нього випадок, ми безраді, Гиля у службі поза табором, осталися ми два. Ви скоро може знайдете себе, але я вже вас потребую, я хотів би бачити вас здоровим, я хотів би вам допомогти, коли ви потребуєте помочі. Я потребую вас, ви мусите стати зі мною, щоб ми нагло марно не пропали. Мені здається, що і ви мильно інтерпретуєте факти, ви кохаєте Людмилу, а вона тепер підтанцьовує коло отамана. Ви мовчки поборюєте свою заздрість з пошаною до отамана, у своїй вірності ви відступаєте йому свою любов, чи говорю правду, друже Носатий? Благородна ваша дія, але непотрібно болієте. Запевняю вас, що отаман не цікавиться Людмилою, що між ними ніколи нічого не буде, і Людмила вернеться до вас.

— Правду кажучи, сотнику, — промовив помовчавши хвилину, і зідхнув зрезигновано — сьогодні мені вже цілком байдуже, вернеться вона до мене, чи ні. Не іде тут про біль кохання, він не ранив би мене так глибоко, тут справа в чому іншому. Я розкажу вам, може легше стане. Людмила не кохає отамана, я це добре знаю, вона вмовила у себе, що кохає його, по правді ціль у неї інша. Він переміг її, зломив силою волі її опір, вона горить бажанням відплати за своє упокорення. До того вона завважила, що отаман кохає Юстину, а вона осталася на другому пляні, це вдарило їй на амбіцію, вона хоче вийти на перший плян, вона хоче добути отамана, розбудити коханням до себе, а потім зараз забула би його. Така її влада. Я все це давно завважив, але не звертав уваги на примхи химерної дічини, і це було моєю помилкою. Коли після

пригоди із Порембским я взяв її на розмову, вже було за пізно. Мов сонна слухала мого говорення, але думками була не при справі, механічно притакувала головою, і ждала, коли я скінчу. Аж коли я зажадав, щоби оставила отамана у спокою, і перестала про нього думати, вона прокинулася із свого півсну, повна впертости і опору.

— Я Чапаєв! — гордо кинула. — Чапаєви все нагинали світ до себе! Я полоню отамана, а хто посміє станути мені в дорозі того я знищу!

— Отаман сильніший від Чапаєвих, Людмило! Не тобі його перемогти!

Глянула на мене прижмуреними очима, і блиснула гнівом.

— Не мішайся у мої справи, поганий, бо я знищу тебе!

Я не брав серйозно її слів, узяв дівчину за руку, усміхнувся до неї, бо весело стало із її погроз знищення, сказав їй щось любе, і пригорнувши до себе, старався розбудити її до нормального думання. Розбудив її, і досі болять серце, що я будив її, не знаю, чи доживу тієї хвилини, щоби забути той мент розбудження. Я розбудив її до шалу.

— Вже пізно, Людмило! Отаман обіцяв мені, що ти не будеш його!

Я хотів відстрашити її від отамана, але вислід моїх слів був інший. Людмила дико глянула на мене, отрясла мене, немов прокаженого, відсунулася з обридженням, вилаяла мою любов, аж залінилася із ненависти і злоби, чи вона ніколи мене не кохала? Ви, сотнику, бачили у казках відьму. Такою відьмою прокинулася Людмила. Білі очі вийшли з орбіт, волос наїжився, лице скорчилося злістю, вона зашипіла лютим гнівом, і кинула мені ненависть. Я не знав, що вона мене ненавидить, дивне почування бачити ненависть у коханих очах, болюче нараз прокинутись, і замість сну побачити дійсність. Я не хотів вірити своїм очам, мої почування глибоко закоренилися у мертве колись серце, хоч моя любов покрилася ранною, я все ще видів мою кохану Людмилу, що цілу дорогу держала мене в обіймах, і шепотіла до вух солодкі слова кохання. Я знову хотів пригорнути її до себе, тоді вона вибухнула шалом, і збезчестила все, що горіло в серці ціною і пошаною. Ви знаєте, сотнику, кохання багато вибачає, все вибачає, але є ще щось цінніше від кохання, є гонор! Можна забути, — болем дрижало серце — коли хтось

коханий, близький, садинокий, з ким доля вас зв'язала зробить вам прикрість, спричинить вам біль, покине вас, все можна вибачити. Але тяжко забути, коли той хтось дорогий ологанить ваш гонор, потопче вашу віру, наплює на ваш рід і вашу кров, а після того почне плюгавити ваших предків. Чи можна це скоро забути? А коли вона втомилася плюгавленням Біблії, глянула на мене порожнім зором, і поставила мене на край мого терпіння. — В оці його блиснула несміла сльоза, півсльоза, заглянула на світ, і вернула до ока, щоб виплисти другим, і болем розприснутися на напруженім коліні.

— Ти перемовив отамана, поганий жиде, — прошепотіла до мене, — і я пімщуся на тобі! Я почала твою дитину, я вроджу її на те, щоб познущатися над нею, і убу її. Ти побачиш неживу. — всю злобу вложила у свої слова. — За те, що ти станув мені в дорозі до отамана!

Я почув горяч у серці, немов би постріл прогнав туди кулю, і лишив порожній отвір, чи зрозумієте ви мене, сотнику? На моїх очах згинули мої діти, мій плід! Той вид убив у мені всі почування. Людмила зуміла зв'язати урвану струну, і все мертве прокинулося із подвійною силою. Я загорівся на те, щоб умерти ще тяжчими терпіннями. Бо тільки пекло може добутися на такий вчинок, — сльози вже не соромилися денного світла, легко перекочувалися через повіки, і веселкою розприскувалися на колінах — звістити про ваш плід, розбудити батьківські почування надією на перехід у вічність через своїх нащадків, і в тій радості майбутнього убити зарані вашу свідомість жорстоким образом смерти того ще ненародженого, безборонного й невинного. Може є десь люди, що прийняли б це все байдуже, але я не міг, я маю ще мій гонор і гордість мого існування, я скипів гнівом і добув ножа, та не знайшов сили убити її. Не її перелякані прохання пощади і обіцянки поправи стримали мене від проливу крові, я глянув на мерзенну і побачив матір мого сина. Я відчув сильну любов до нього, початого, ще ненародженого, і з тої нової батьківської любови я пощадив її. Вона дала обітницю віддати мені дитину, але чи можна вірити Людмилі? Поволи час гоїть мою роздрту пригоєну рану минулого, однак часто мені привиджується той жорстокий образ невинної смерти немовляти з рук недоброї матері. Це мій біль, це моя хвороба. Ще трохи, сотнику, і я цілком буду собою, — урвав сльо-

зу, і потягнув носом — вибачайте, що я розкис, отут, — ударив по грудях — засів хробак, і точить мій спокій.

Сотник мовчав, похиливши голову, мовчав, бо не було слів. Оповідання Носатого було трагічно сумне. Мовчав сотник, хоч треба було щось сказати, Носатий ждав на його слова, шукав слів, але думки мрячилися, чи може згадав своє трагічне учора? Шукаючи слів розглянувся по таборі. Майор сидів під деревом, і читав військову карту, невже йому покращало? А там десятник Гиля входив у табір, поспішав, значить Гиля приніс вісті.

— Десятник Гиля прийшов, — махнув йому рукою сотник — будуть новини, друже Носатий! — тішився, що Гиля виручив його.

— Це добре! — промовив Носатий, успокоївшись. — Може запалять нам землю під ногами, і будемо мати багато праці.

— Невже ви чекаєте боїв, друже Носатий? — викрикнув зацікавлений сотник Хмара.

— Так сотнику! — притакнув твердо Носатий. — Небезпека вилікує всіх, не буде часу на порпання у своєму життєвому смітнику.

— Привіт вам! — виструнився Гиля, і віддав честь. — Про який це смітник говорите, друже Носатий? — зацвів усмішкою, і розглянувся за місцем сісти.

— Про той, що у Стрижеві при станції. Не знаєте, десятнику, кого це він так притягає?

— Я порпаюсь у ньому, друже Носатий. Багато у ньому всячини, вже вистарчило би для вас на гешефт.

— Добре відгризлися, десятнику! — повеселів Носатий, на мить забув про свій біль, і сотник повернув розмову на інші тори.

— Ви поспішали, десятнику! Налєвно сталося щось важне.

— Так, сотнику. По всіх дооколичних повітах розійшовся наказ концентрувати військові сили у наших сторонах.

— Ваше бажання здійснюється, друже Носатий! Почнеться облава, затанцюємо по вовчих стежках гір. Треба зараз повідомити отамана!

— Так сотнику, алярмове поготівля не зашкодить, — продовжував Гиля — хоч я не думаю, що вістря наказу звернене проти нас. Наказ вийшов від большевиків, підписав комісар Гуанг-Лі.

— Гуанг-Лі? — повторили одноголосно. — Не чули про нього. Хто він, десятнику?

— Шеф головної переселенчої комісії. Тієї комісії, що вихопилася нам при помочі слуги Порембського. Гуанг-Лі зарядив погром Бонарівки.

— Фію! — підвиснули оба разом, і високо підняли брови. — Не дає за виграну! — промовив сотник. — Ходім повідомити отамана!

36

Після розмови із сотником зірвалися нові бурі у грудях отамана. Певність стала сумнівом, а сумнів укрився певністю, здогади і комбінації чергувалися шаленим стуком у виски, тиснення крові зашуміло утомою, він не всидів, піднявся із землі, і хруснувши кістками, почав простувати ноги. Якось дивно стало нараз, а як усе неправдою, чим кривавив досі? Проїшовся у задумі. Тоді він осмішив себе, тоді він зробив Юстині кривду, тоді він не вартий її, бо не мав віри у своє кохання. Прикликав ще раз усі образи свіжого минулого, переглянув кожний рух, проаналізував кожне слово, але не знайшов розв'язки. Помахом руки прогнав думки від себе, хотів узятися до карти гір, але думки настирливо верталися до слів сотника. Не міг сконцентруватися, звинув карту, і почав міряти простір між двома деревами, ходив аж знудилось, а спокій сумління не вертався: — Невже він зробив кривду Юстині? — У далечині виростали шпилі, і сіро синіли ліси на узбіччях, повисло небо над долинами, і ховзалися хмари поміж гори, отаман довго не був у просторах, пригадав місце зустрічей, і закортіло піти туди. Повернувся із картою, і побачив майора, затримав задуманого, дав йому кату і, показуючи на закреслене місце, де стояв табір, озвався німецьки:

— Це ми, майоре! Випрацюйте плян прориву на випадок нашого оточення!

— Яволь, пане генерал! — стукнув закаблуками, взяв карту, і почав із мряки вилловлювати проблiski думок. Присів дерево луком плечей, і дивився на карту, але думки не знайшли давнього логічного проблisku, у голові все ще шумів хаос забуття.

Отаман ішов у простір, і кожний крок запалювався спомином розбитого кохання. Тут Юстина держала його

під руку, тут взяла за руку, на тому пеньку посадила відпочити, а тут він цілував її. Горів, і йшов на місце зустрічей із надією бути на самоті, снити самотно і спокійно, а десь далеко дурив себе несміло думкою, що може прийде Юстина, і він направить те, що попсував у своєму засліпленні. Ішов шукати самоти і спокою, хотів утишити розшалілу бурю грудей, і зашити спокоєм роздерту рану кохання; ішов і радів, що буде сам, і ніхто не бачитиме його боротьби, ішов, і не знав, що кожний його крок, кожний його рух записується у парі слідкуючих очей Людмили.

Відправивши Носатого, Людмила пішла до отамана. Отаман сидів як ніч, і мовчав, та мовчанка дражнила її, вона хотіла розважити його, стала несміло розказувати, сама не знала, що язик говорив, а думки гонили довкруги, і шукали теми, щоби розірвати ту заслону непривітної мовчанки. Побачила Юстину, о, так, Юстина, підняла очі на нього, він дивився на неї, і дрож пройняла її. Не відчула страху, відчула силу притягання, що горіла бажанням узяти його, посісти і згоріти. Звела розмову на Юстину, але при перших словах про Юстину заговорив.

— Прошу відійти! — показав рукою на дівочий куток.
— Прошу лишити мене в спокою!

Не перечила, такий був рішучий тон його слів, відійшла похнюплена невдачею, але не чула урази до нього за відкинення її від себе. Сьогодні відкинув, завтра прийме її, його рана ще свіжа, і ще ятріє від її слів. Та скоро засклепиться, присохне, а тоді її слова будуть тим бальзамом, що вигоять її, і знаку не остане на майбутнє.

Прийшла знову, usługувала йому, мовчки, бо він мовчки зпід ока слідкував за її рухами. Ох, коби їй так можна було вбирати жіночий одяг, інакше він дивився б на неї!

Сиділа осторонь, і чекала, аж сотник відійде, хотіла підслухати, що вони говорили, але не підходила, лякала-ся сотника і його захмарених очей. Інстинктом відчула, що він знає її таємниці, і Людмила тішилася, що не глянув у її сторону, але отаман утратив свій спокій. Ходив, крутився, не всидів, вона не сміла підійти до нього, а потім він пішов із табору по узбіччю в долину, і сховався поміж деревами. Перший раз вийшов із табору, за ним, тепер її черга, на самоті розбудить його із отупіння, а коли отаман прокинеться, і знайде біля себе жінку, не устоїть їй, і буде її. Вхопила сукенку в руки, і побігла за

отаманом, скоро знайшла його. Він ішов поволи, немов би шукав дороги, Людмила скинула за корчами однострій, і убрала сукенку. — Нема зеркала, — подумала, лишила однострій під обривом, і розглянулася, щоби затьямити місце. Пішла йому у слід все нижче і нижче, корчі про- ридилися, дерева підросли стовбурами, Людмила приста- нула більше позаду, синя сукенка далеко летить краскою між лісовими тінями, терен вирівнявся і підріс під кро- ками отамана, як піднімався навскоси по узбіччі. Щось блиснуло перед нею, вода! вужем утікала річка зпід її ніг. Маленький ставочок не лякав спокійної поверхні, дівчи- ка нахилилася над плесом, із пропасти неба глянула на неї Людмила, чорніли очі на білому круглолиці чорністю роз- мущеного волосся. Задоволена собою, помішала воду сво- їми кроками, і пішла по горі, кожним кроком спихаючи її в долину. Отаман повернув косо на право, Людмила пішла туди, виросла понад корчі, гора летіла зеленими верхами дерев аж у притемнену долину, і, вилетівши гор- бом, нарівні з нею станула на лінії її очей. Гора повертала- ся, пішла за її закругленою стіною. Сонце перейшло на її ліву руку, блиснувши кристалом на скелі, закужалося у жарі. Гора стіною станула над нею, Людмила чула у крудях стук несподіванки, як ступила за ріг скелі, і заси- віла сукенкою перед очима отамана. Отаман заскоче- ний, обернувся до неї, і легко відкрив рот. Але не промо- вив, слово умерло в горлі, і не вилетіло звуком на світ. Замкнув уста і на її очах початковий шал радості уступив перед ненадійним розчаруванням. Не звик бачити кого ін- шого, це було місце Юстини і отаман не міг позбутися вражіння, що її поява опоганила все, що було досі доро- гоцінне. Синіла сукенкою, він відвик від жіночого одягу, і повними очима літав по круглих жіночих лініях. Колола його очима, але він не взяв своїх, і вона закрилася довги- ми віями, зацвіла маком на лиці, а розхилені уста черво- ціли раною серед смаглявого лица. Відірвався від лица, й по відкритій довгій шиї між кучерями волосся схов- зувся на неспокійній груді. Змагалися із сукенкою, і, бунтуючись, виривалися на світ, заколисала бедрами пе- ред ним, він почув, як тепло напливає у його виски, відір- вав очі від неї, і глянув на почорнілу тінями долину. Ін- стинктом жінки відчула, що зробила на нього вражіння, і блиснула радістю перемоги, ступила ногою по скелі, і той шелест немов магнетом повернув до неї голову отама-

на. Горіла легкою спокусливою усмішкою, прибідли маки лица, тільки очі палали і дразнили його тремтінням серця і гарячими мурашками по шиї. Дивився, і відчував, як тане його опір, перед ним явилася жінка, і заблестіла своєю красою. Яка дика її краса! — прилинув давній степовий вислів. Явилася, і ждала його дії, як близько вона, взяти її в обійми, і вгасити нагло розбуджені пристрасті, яка інша вона, ніж Юстина, Юстина! Немов би побачив її, проломалася полуда захоплення, вирівнявся його віддих, і він відзискав свою мову.

— Чому ви ішли за мною? — запитав легким дрижанням голосу.

— Я не ішла за вами, отамане! Випадок! — шукала слів викруту, однак сама розхвилювалася, і не могла упорядкувати думок. Чому він остиг так нагло? Вертіла цікавість у її свідомості, отаман дивився і ждав її виправдання, вона розпучливо шукала викруту, коли тепер прожене її від себе, вже ніколи його не здобуде. — Я збирала зілля на ліки, — прийшла згадка про вчорашні слова Юстини, і в тій хвилині упали їй на плечі перші краплі дощу, — захмарилося, і я прийшла сховатися під скелю. — Тішилася, що небо прийшло їй на поміч, і зіслало короткотривалий гірський дощ. — Я не знала, що ви тут, отамане!

Дощ густішав, і мочив їй рамена, вона мимоволі поступила до нього під скельний обрив, пізнала по його мовчанці, що він повірив її говоренні і знову розпочала свою спокусливу гру.

— Чи можна сісти, отамане? — запитала легким тремтінням слів. Те тремтіння передалось йому, він глянув на неї своєю боротьбою, і без слова посунувся. Вона сіла на краю, оперла до скелі свій непослушний волос, і мить мовчала примкнувши повіки. Відчувала на собі його голодний зір, ледвехоплена усмішка спурхнула із її розхвилюваних уст, потім вона ніби прокинувшись, випростувалася, і присунулася боком до нього.

— Вода бризкає на мій одяг!

Посунувся ще даліше, лишаючи їй багато простору, стеля пригнулася над ними, і вони дотиком волосся відчували її на своїх головах. Людмила сіла біля нього, але не присунулася, ще не успокоївся від її попереднього дотику, і не хотіла роздражнювати його непокірної волі. Оперлася головою об стіну, і обняла руками відслонені коліна. Перед ними довгими чертками монотонно шумів дощ, вогкий подих гірського літа розпер дівочі груди, і напивши

ся його повними легеньми, вона глибоко зідхнула. Отаман легко звернув голову до неї, і питаюче підніс брови, але Людмила випередила його.

— Колись, маленькою дівчинкою, я любила сидіти на кручі і дивитися у дощ. Дивний спокій наводить він, як приємно відпочивати при музиці дощу. Чи не так отамане? — опустила свої коліна, і вони поклялися на ліво, дотикаючи його стегна. Відчула, що здригнувся, заложила руки за голову, і віддихнула повними грудьми.

— Яке чудове це повітря із запахом п'яного дощу. — Отаман не взяв своєї ноги, знала, що глядів на неї і ловив віддих; тільки не сполохати його неосторожним словом. — Раз тільки я впивалася таким повітрям. У Ялті, на Криму! Як сьогодні, я сиділа на кручі, і дивилася, як дощ січе хвилі Чорного Моря. Ви знаєте Ялту, отамане? — її зір був повний хотіння.

— Знаю! — промовив урвано, її обіцюючий зір палив його жаром. Був лютий, що падав дощ, і не міг відіслати її від себе, і тішився, що дощ дав йому приємність її близькості.

— А однак не було тоді так само, як сьогодні! — порушила колінами по його стегні, і тішилася, що відповідає дрижанням. — Не було так чарівно мило, не було того спокою, що сьогодні. — Випростувалася, і ліниво позіхнула. — Тоді була гроза, шаліла буря, довкруги шаленим тріскотом літали громи, я лякалася.

— Ви лякаєтеся громів? — запитав отаман, а його голос дивно застрягав у горлі.

— Дуже лякаюся. Це найстрашніше, що я знаю.

— А голос гармат, а розриви повітряних бомб?

— Не такі вони страшні, як громи. Коли я була мала, лякала мене мама, що то святі котять каміння, і кидають їх на нечемних дітей. Я, плачучи ховалася в ліжко, і накривалася з головою. Відтоді органічно боюся громів. І блискавки боюся! — Торкнула отамана ліктем, випростувала ноги, і легко присунулася ледви торкаючи його рам'ям. Не відсунувся, вперто дивився перед себе, невже остигає?

— Ви не боїтесь громів, отамане? — обернулася до нього, оперлася грудьми на його рам'я і положила відслонені коліна на його ногу. Порухав рам'ям, немов би хотів відсунутись, і той рух післав по ній дрозж. Перед нею мовчали його зціплені уста, тягнули її магнетом, так близько до

нього не була ще ніколи. Довго здержуване пожадання загоріло новою силою, і грозило наглим вибухом, пожадання прихилитися до уст, і поринути у солодкім сні забуття.

— Я не знаю страху! Її гарячий віддих затуманював його змісли, вона горіла повним цвітом жіночости, що груїв його своїм запахом, але він ще опанувався. — І ви непотрібно лякаєтесь, громів нема.

— Я боюся вже самої згадки про громи, отамане! — відповіла Людмила, а думки йшли. — Який твердий він, як зломити його опір, коли прогає сьогодні, утратить його на все.

— Громи приходять із дощем, тому я і дощу боюся. Звичайно під час дощу наступає тиша, а потім задрижать небеса, займуться вогнем, і летять шаленим тріскотом у простори. Брр. — стрепенулась, і наглим поривом обнявши його, притулилась до його грудей. Високо зашуміли його груди, піднялись, і відхилили її голову, його руки притримали її рамена, по довгим терпінні душі і кривавій рані потоптаного кохання його пристрасть вибухла жаждою. Її дрижання передалось йому, її очі горіли непереможною силою віддання, її уста тремтінням вогких губ просили напою його уст, отаман не знав досі того почування, що пройшло ним нагло, і передалось скорчем рук. Людмила відчула той потиск на своїх раменах, її ледве здержуване хотіння вибухло вульканом усіх жіночих інстинктів, потиск його рук був для неї сигналом дії, і, обвивши руками його шию невідривною силою, забулася на його устах. Отаман не привик піддаватися чужій волі, у його спокій укралася та жінка, і намагається покорити його своїй волі, у його грудях зродився бунт, і розширив їх опором. Взяв її руки у свої, і хотів відняти їх від своєї шиї, але не відняв. Її груди придавили бунт його грудей, ослаб опір його волі, зашумів світ тиском розбурханої крові, отаман обійняв Людмилу за стан, і, притиснувши до себе, всею силою відповів на її поцілунок. Відірвалася, закрила болючі губи долонею, і з недовірям дивилася, як ловив повітря, важко дихаючи. Яка інша вона, ця жінка, яка пристрасть у її очах, яке дике її кохання, нагле і насильне, яке інше, як у Юстини! Засоромився, що зрадив її, цілуєчи іншу, обіцював їй вірність, а при першій слабій хвилині забувся, і зрадив її з Людмилою, зрадив її поцілунком. Почув досаду до себе, і виповзла

песміла злість на себе, на Людмилу, на Юстину, вона винна, що не прийшла, і Людмила винна, що прийшла; й розбурхала його у хвилині боротьби із собою.

— Ви забулися, Людмילו! — промовив досадно. — Прощу зараз відійти! — говорив гостро, дивився на її розколісані груди, і не підняв очей до неї, а за наказом родилося бажання, щоби не послухала, і не відходила. Але вона послушно встала із місця, блиснула колінами перед його очима, він ледве держав себе, щоби не глянути на неї, бо побачила б його заклик остатися. Поволи обернулася, і гнучи станом пішла кроком танку до виходу. Дощ прорідшав, але ще шумів, Людмила оглянулася, отаман дивився тупо у землю, вона зараз вернеться; не вернулася, обернулася до виходу, але немов би на його бажання не вийшла. Неначе б гнівом зайнявшись зарокотили небеса, затряслися просторами, із неба недалеко відірвалася вогненна куля, і ломаною лінією полетіла до гір. А за нею навздогін полетів грім удару, відбиваючить у горах гігантним відгомонам. Одним скоком Людмила була при отамані, нечайний страх додав їй сили, вона кинулась у його рамена, шукаючи охорони, скорчем обняла його, і сіла на його коліна.

— Грім! Гремить! Я боюся! — Примостилася на його грудях, він знову почув її груди на своїх, ще не притишені почування вибухли новою силою, здавив її у своїх раменах, і увесь загинув у п'янім поцілунок. Відчув як в'яне у його раменах, зів'яла, і безсильно летіла додолу, він держав її при собі, і гнувся із її летом, вона тягнула його за собою, не піддавався, легко підніс її, і тут закінчився їх поцілунок. Отвореними устами ловили повітря і дивилися на себе, її очі замрачилися, і, тупим блиском затуманювали його. Яка бездонна глибінь жіночих зіниць! По спині полізли муравлі, як оперлася грудьми на нього, і пестила руками його голову, жагучими зіницями гляділа у його нутро, і розпалювала всі вогні пристрастей. А потім тремтінням уст горіла на його засохлих губах.

— Я хочу тебе! — шепотіла Людмила у бурю його крові, і своєю вагою тягнула його у забуття. Замрячений світ котився у непам'ять, і поривав із собою його силу, розпливався його опір у її очікуванням прижмурених очей. Та ще розум узяв перевагу над змислами, й отаман здобув перемогу над покусом, хоч та перемога розлилася болем по цілому тілі.

— Ні, ні, Людмило! Отямгесья!... але дальні слова завмерли у гуркоті далекого грому. Людмила здригнулася, новою силою обняла його, заняла отруйним поцілуванням, задрижала вся розбурханою кров'ю, і тим дрожанням заняла його. Він безсило пішов за нею замряченими очима, вона глинула у них і, вневиплась, що тепер добула його й покорила своєму хотінні. Горіла кров'ю, і чула ритм його крові, не дати йому отямитись... подумала. Без опору подався за нею, і невідомо шукав її уст, вона кусала його дрижачі губи, і нестила волос його груди. А потім потонула у його уста, поклала його руку на свої груди, чула потиск його долоні, знала, що загорівся гододним вогнем, забракло її віддиху, і вона відірвалася від його уст, відчула його тягар на собі, і замкненими очима ждала повної перемоги свого віддання. Тоді відчула, що він динив її, що встав, і відійшов. Недовірливо відкрила очі і крізь туман розбурханого нутра побачила, як із простягненими руками пішов до краю скелі, роз'яснивши лице незнаним спокоем усмішки. Людмила сіла дрижачі, і широко відкрила очі. Отама станув на краю скелі, і простягнув руки в золочений соцем дощ, а зид його піг вихопилася веселка, і маєстатичним луком урвавшись на хмарі, полетіла красою барв у небо. Людмила не могла зрозуміти, що сталося, отаман покинув її у найгорячіший мент, і став на краю скелі, дивлячись у простори, вона підійшла, і розглянулася, але не бачила нічого. А отаман глянув на неї радісним оком, мило і спокійно, в його погідному лиці не було і сліду попередньої бурі.

— Що, що сталося? — питала Людмила бурею свого голосу, і шукала причини його незрозумілої дії.

— Гляньте, Людмило! Веселка! — повів рукою за її лотом у простори. — Веселка нашого завтра, веселка нашого воскресіння!

Тепер Людмила зрозуміла, чому він покинув її, чому не взяв її, а з тим зрозумінням прийшла певність, що вона програла, що втратила його на все. Станув у горлі жаль, бідь потиснув груди, що не задоволено її хотіння, вона затряслася гнівом і бурею розгнужданих змислів. Притьмичся її розум одною тільки думкою, що вона програла, що він не уляг її, що вже ніколи не буде її, що він вернеться до Юстини, і цей навал усіх розчарувань почувать відобувся із її пересохлого горла звірчачим криком ненасиченої самці. Отаман здивувався, і дивився розширеними зіницями, порушив устами питання, та в тій хвилині цілою

силою Людмила-ударила його в лице, і його питання розплилось у її ударі. Тим ударом вона виладувала частину своєї злоти, ще раз крикнула, але вже людським голосом, триснула лють німсти безліччю сліз, і дишучи жадобою відплати за його перемогу, вона побігла шалом по схилі гори. Отаман стояв онімійий, і держався за вдарене лице, дивився за нею, і не розумів, що з нею сталося. Далеко десь громи трясали горами, і він думав, що Людмила вернеться перелякана, але Людмила не зважала на громи.

37

Головна перселонча комісія закінчила перепис ярославського повіту, і наміряла переїхати у перемиський повіт, коли прибув Стах і змінив усі її пляни. Аргумент Стаха про знищення бандитів через ліквідацію їхньої бази зробив велике вражіння на головного комісара Гуанг-Лі. Він хвилину сидів мовчки, і косими очима студював Стаха, а потім пружисто підвівся і поклав Стахові руку на плече.

— Я задержу вас при собі, товаришу! — промовив до дивованого..

— То я... то я... а-арештований? — перелякався Стах, але комісар розвіяв його страх.

— Ви будете моїм асистентом, товаришу! Такі, як ви, будували революцію. Ви знаєте всі села, ваше знання віддасть нам неоцінені прислуги.

Наступного дня поїхали до Ряшева, і за підписом комісара розіслано наказ про концентрацію військ у трикутнику Ряшів, Кросно і Ясло. Чекали на ярославський гарнізон, але Стахові задовго це все тривало. Коняк ще вчора скінчився, і мучив його згадкою, він здостився, що так близько до двора, і ще треба чекати. Стах не любив чекати. Почав переконувати комісара, що нема зміслу чекати, бо це тільки залярмує бандитів, вони полюбють на комісарів, і можуть турбувати їх по дорозі. Треба скорой дії, безпечніше буде їхати малою кільоною, вона не розбудить підозріння, і бандити не зачіпають малих відділів, коли військo мирно заховується. Бічними дорогами приїдуть усі до двора, відпочинуть під охороною схованого військa, а завтра, коли зібране військo окружить село, вони вийдуть з укриття, і безпечно перепроводять реєстрацію.

Поручник Малік був проти того пляну, і відраджував, комісарі радились, і не знали, що починати; чекали

рішення свого головного. Гуанг-Лі сидів без руху і думав, а потім дав наказ їхати.

Вийжджаючи із Ряшева, Стах був у веселому настрою, підсвистував і підсміювався, лужливо тиснув порожню пляшку, і увячав собі, як здивується дідич, коли довідається про його аванс. А у вечорі засиде з панамі до стола, і питиме коняк! До Бабиці вела їх пряма дорога, за Бабицею звернули паліво на поля, минули поля, в'їхали в ліси, пряма початково дорога погнулася поясами кругом горбів, попад ними виростали стіни гір, затримали небо і непривітно шуміли мовчанкою лісів. Відділ посувався поволи обережно, і Стахова веселість присіла позаду. На її місце задривав неспокій, і поліз мурашками ожидання. Бандитський терен! Очікували бандитів за закрутом, нічого не діялось за першою горою, тиша привитала їх за другою, їхали лісом, бачили тільки білки, що перегапаялися галузками, бандитів не було. Так вїхали із лісів. Перед ними розкинулася Гвоздянка. Обійшли її узліссям, щоби не трівожити населення, і не азірмувати бандитів. Лісом минули Гвоздянку, і лісом стали підійматися на вищій позем. Стах успокоївся, за кожним поворотом приближався до двора, і знову веселість фалшивою мелодією почала підсвистувати його устами.

А повітря густішало, і незаним налягало на плечі колони, напружені ожиданням нерви паніаналися до болю, і ждали відпруги, шум лісу присів грозою, всі ждали чогось, наглого, незвичного, ждали дії. Кожний рух гілки сживав мснгом появи незаних страшних постатей, корчі стояли видом прислонених смертоносних вогнів, колона посувалася гробовою мовчанкою власного похорону, і свист Стаха нестерпними контрастами грав усім на нервах. Комісарі мовчали, бо їхній начальник мовчав, один не знав, що другий думав, прижмуреними очима дивилися відерто перед себе, немов би лякалися глянути на виструнений по боках ліс, і відкрити спрямоване на себе дузо повстанської зброї. У кожного зринули дійсністю образи недавнього минулого, коли вони у смертельному страху приглядалися погібелі цілого полку добірного війська, і презигновано чекали своєї черги. Тоді несподівано явився між ними Стах, вони пішли за ним, не питали, і не думали, звідкіля він прийшов, розначливо вхопились останньої пилки рятунку. Стах вирятував їх із повстанського потопу, вкочовав у дворі. Та страх не кидав їх. Вони лякалися тем-

ряви і незнакої дороги, кожний корчик грозив їм небезпекою незнаного.

Поручник Малік їхав на чолі колони, держався просто і спокійно, під позірним спокоем горів цікавістю, а бистрим очима літав по обох сторонах дороги. Відраджував їхати, але, чи міг він опертися наказові всемогучого комісара? Мовчки наказав осідлати коня, а думка вперто верталася, що грає своїм життям. Вибрав ців сотні жовнірів, і сказав до них слово, але сам думав проти своїх слів. Приготовив жовнірів до несподіванки гір і лісу, представив їм небезпеку і бандитську загрозу, вони мовчали і слухали. Поручник наказав держати зброю під рукою і обороняти комісарів до останнього набою, хоч був переконаний, що не будуть воювати. Кожний жовнір знав, що бандити не зачіпають, і не карають війська, коли воно мирно заховується, і кожний із них був рішений на зазив зложити зброю, піддатися, щоб вийти ціло, і живим вернутися додому. Із сідла поручник бачив цілу колоду, жовніри ліниво держали зброю в руках, і тупо машерували, він бачив, що бою не буде. Обабіч переганялися стовбурі дерев, два кулемети одною серією поклали би його відділ додолу, він летів оком наперед за дорогою, і прошивав простір уявою бандитської появи. Бандити не являлися, чи може перенеслися на інші терени? Легкий несмілий страх поволи розпливався, наступила цікавість і бажання бачити тих казкових бандитів, поглянути на їхнього отамана, того, що проколов ножем мистця на шаблю Пшеспурского, а потім хай здійсниться його призначення. Може не уб'ють, за ним нема провини проти того народу, за яким заступаються бандити, він із заходу новий у цьому повіті, і не має ненависти до дітей тої землі. Ліс густішав і ріс, тиша дрижала нервами до розриву, поручник розглядався, але нікого не бачив, хоч не міг позбутися вражіння, що кожний їхній рух не проходить непомічений. -- Чому не являються? -- Шукав відповіді, старався розгадати повстанську тактику, поставив себе на чоло повстанського відділу, і став розробляти план дії. Поставив би два кулемети хоч би за тими корчами, і крикнув би війську зложити зброю, чи зложили би? Одна команда: Долів! — і жовніри не піддалися би, стали б до бою, стовбурі дерев дають добру охорону, а рови побіч дороги немов свіжо конані окопи. Чи він встрявав би у позиційний бій? Самогубством було би нападати у стратегічно недогідному терені. Бандити це знають, і не явля-

ються. Поручник мимоволі відчув респект до бандитських офіцерів, які знають воєнне діло, а за тим поволи розвивалися сумніви у правдивість кружляючих історій.

Нечайно ліс урвався, і на всіх ізсунувся день. Гори розхилилися, присіли ближче до землі, і над відділом повис великий шмат чистого, безхмарного неба. Всі зраділи, видаючи звуки відпруги, жовіри без наказу вішали зброю на рамена, і простували руки, кожний оживився ясним дном і кінцем лісу, малі корчі зрубу не страшили нікого. Стах пізнав місце, де все вганяв за дівчатами, що збирали малини, розказував комісареві, що це ліс його пана, радісно рахував, як далеко ще до двора, і що скоро скінчиться все солодким заслуженим відпочинком. Над відділом злетів гамір, і зачеркотіла відкладана зброя, у відпрузі жовіри забули про бандитську небезпеку, аж розпівалося небо, і кинуло між них грім. Грім? Затихли всі, і ждали, небо синіло безхмарністю, не було причини кидання грому, це стріл, чи причулося? Голос із зеленого листа сказав їм, що не причулося, за стрілом ожили безжурні корчі, шелеснули і найжилися дулами. Всі заворожено гляділи у смертоносні очі металю, і, ждучи, застигли у піврусі.

Кинь зброю!

Черкнула зброя до грудей землі, і знову затихло все, розлялася заскоченість, а підповзла лячна дійсність, що нема рятунку, що вони попалися у бандитську засідку, і прийдеться умирати на краю небезпеки.

— Руки в гору!

Поволи піднявся ліс рук, ще не піднявся, а вже мліли в очікуванні незнаного, всі нервово приглядалися, як виїщили німі з-поза зеленого листа, і відкладали набік їхню зброю. Повстанці без слів устали два ряди жовірів напроти корчів, корчі грізно їжилися дулами, обшукували одяг за зброєю, а потім дозволили опустити зомлілі руки. І тоді явилися чотири. Оком військовика поручник Малік зараз побачив, що це офіцери, тільки один із них, не офіцер, ніс автомата для всякого випадку. Той із жидівським носом, може таки жид, він не отаман, бо не згадують в оповіданнях про жидівський вигляд отамана. Може той високий, і суворий, що іде грізно, як буря, а може той середнього росту із хлоп'ячими рисами й біетрими очима? Останній напевно ні, він недбало ніс автомата, здавалося, що випустить його з рук, але вояк у поручникові пізнав містецьку недбалість досконалості.

Підходили до нього, він не відчував страху, його цікавість ішла із ними, шукаючи отамана. Чи є той Сокіл, якого довили по цідії Україні, й не могли зловити? Мовчки обняли його очима, і пішли поволі далі, він розчарувався і сердився в путрі, що офіцери зігнорували його, дивився, як кожний із його колони піддавався трьом парам очей, шукали когось, кого шукали? Цікавість гонили цікавість, прилетіли сотки питань, і присіли його кругом, кого шукають, як довідались, що вони поїдуть бачими дорогами, чи є отаман між офіцерами, як вони додумались, що вийшовши з лісу, військо забуде про осторожність, і повісить зброю на рамена? Підходили до кінця, на кінці стояли комісарі, може комісарів шукали? Повстанці спокійно переглянули жовнів, дійшли до кінця до комісарів, станули напроти них, мовчки дивилися на кожного по черзі, і бачили, як в'януть страхом всемогучі представники насилля і неволі. Не легко стояти вічна-віч із ворогом, а ще тяжче стояти, коли очима того ворога глядить смерть. І Гуанг-Лі, під маскою непорушного спокую азіята чув дивну дрож у колінах, і страх в'ялим блиском зустрічав проникливий зір отамана.

— Здрастуйте, товаришу Гуанг-Лі! — іронічно привітався отаман.

— Здрастуйте товаришу...

— Сокіл!

— Сокіл! — повторив притишено, як відгомін.

— Лякаєтесь товаришу Гуанг-Лі? Всемогучий відпоручник Сталіна не повинен лякатися. Ви нищите нащ парід! Чому, товаришу Гуанг-Лі?

— З наказу партії, товаришу Сокіл. Для добра партії і для зросту комунізму.

Для того ви прийшли сюди аж із Монголії? Наша земля не вибачає насилья! Ви засуджені на смерть за погром Болгарії. Яке вам останнє слово, товаришу Гуанг-Лі?

— Користайтеся амністії! пробував застрашення. Партія всемогуча, вона за мене суворо вас покарає. І за зраду! Ви зрадили партію, товаришу Сокіл!

— Ми не лякаємося партії, товаришу Гуанг-Лі. Всемогуча партія безсила супроти нас. Прошу виступити на бік! Всі члени комісії прошу виступити!

Виступили, і станули набоці, очікуючи своєї смерті, вже не дурили себе можливістю рятунку, знали, що ще ніхто не вирвався із рук Сєскола, коли завинив злочинном супро-

ти народу тої землі. І Стах виступив із комісарами, він рахував себе членом комісії, асистент головного комісара, виступив, як нац, і тим видав себе в руки повстанського правосуддя. Виступили і чекали смертоносної команди, незрозумілим для них була задума повстанської старшини.

Шість? — дивувалися брови отамана. — Знаєте, хто є той шостий?

Я знаю! — промовив сотник Хмара, і глянув у сторону Носатого. — Попався нам, друже Носатий!

Порембського слуга, Стах! — втішився. — Покараємо невинну смерть!

Прощу виконати присуд! — наказав отаман, і Носатий віддалився.

— Стаху! — спокійно і поволи обернувся при возі сотник Хмара.

Так єст, команданте! — викрикнув услужно Стах, забуваючи про остерогу Порембського.

Підійди сюди, Стаху! — обернувся до воза сотник Хмара. — Поясни нам, що це!

Підійшов цікаво, станув при возі, шукав поглядом, пляшка моргала склом до сонця, більше не бачив нічого цікавого, підніс голову, і питаюче глянув на сотника.

Що пояснити, команданте?

— Де Орина, Стаху? — вняло гостре питання. Стах незрозуміло дивився на сотника, думки мінялися заповоли до дії, поволи напливало питання до його свідомости, Орина, бандити, підманули, пізнали, прикликали і зловили. Питають про Орину, казав дідич, що шукають його і покарають, дідич бив нагаєм, бандити битимуть палками, казав дідич, що повісять. Все перемішалось, і вихром закрутилося, страх підповзав десь із землі, і лісовою тінню холодив піт на чолі, битимуть, і буде боліти, а потім застрілять, — смерть! У кутику ока застрягла вільна дорога до близького лісу, а там його спасіння, сховається, втікати! Білзавкою мугнув під віз, прихилено побіг, Білзор підкинув дуло автомата, Стах скочив раз, другий, і досягнув корчів. Сотник затримав Білзора, Стах скочив між корчі, радісно оглянувся, і скочив у приготовані рамена Носатого. Воля тривала мить, та мить минула, а дійсність знайшла Стаха в обіймах сильних рамен. Стах люто запручався, клямри рук не зрушилися, він напивався і виривався, але не розірвав сильних рамен. Побачив свою безсильність, глянув за себе у дуло автомата, смерть отворилась пронастю, утекли його спли, страх затрусив ним,

І завив звірячим голосом переляку: Опирався, але чи міг опертися силі Носатого? Тягнений по землі поволи при-близився докруги воза, і на очах цілого відділу війська наав безвладною масою під ноги отамана. Всі чули його крик, і великим питанням дивилися, Стах лежав і стогнав зі страху на їхніх очах, жовніри не знали, чому кричав, і чому стогне, знали Стаха, але не знали його злочину. Цікавістю дивилися, ждали своєї долі, незнаній долі, були в руках бандитів, і кожний рух, кожне повстанське слово звернене не до них було продовженням їх життя.

— Де Орина, Стаху?

— "Спокійне" рішуче питання вдарило Стаха батогом, він здригнувся, так дідич питав його, й бив, і бандити битимуть, коли не скаже.

— То не я, то дідич! Казав вивезти до Ряшева і вкинути кудись. Я вкинув її у канал, так дідич казав...

— Чому ти убив її, Стаху?

— Я... я... я не убив, жовніри убили; я тільки поховав, дідич казав, я не винен, не бийте, не карайте...

— Ти знасилував її, Стаху!

— Я... я... жовніри, не я, присягаю Богу, не я, даруйте, не бийте, не карайте; я не винен, то дідич не я...

— Дідича не було тоді дома!

— Не було? Був, сховався, він винен, не я, він казав...

— Шкода часу! — махнув рукою отаман, і відвернувся.

— Прошу виконати присуд!

Підвели коня, Стах обняв ноги отамана, і собакою скомлів, та даремно, повстанці карали за злочин, виконували закон. Тверді повстанські закони, тверде життя вимагало твердих законів в обороні землі і народу.

Відірвали Стаха від землі, скомлячого висадили на коня, закинули петлю на шию, кінв поступився під ударом, і скомління Стаха урвалося, як вривається фальшивим акордом струна, лишаючи на вітрі застигаюче злочинне тіло.

— Знасилував і убив невинну дівчину! — оголосив холодно сотник Хмара, і дав усім розв'язку загадки. — Так буде кожному, хто знущатиметься над нашим народом!

З комісарами розіравилися коротко. Вороги, приїхавши з наказу партії для поширювання комунізму, прийшли забрати землю і знищити її дітей, приїхали нужду, наенала розбої, сльози і смерть, чи може бути пощада?

— Розстріляти!

— Гаркнув автомат серією, і підтягим стеблом полетіли

комісарі долів, линяючи у світ страх пімсти і відплати за злочинні вчинки проти безборонного народу.

Ви поручник Малік!

Так ест, отамане! мимоволі виструнився, відчував респект до того казкового команданта із залізною волею і хлоп'ячими рисами лица, того, що у двобою ножем проколів мистця на шаблі Пшепорського. Поручник глядів на нього з подивом і сміло, не чув за собою провини, бачив, як покарали вищих за злочин проти народу, і думкою благословив той час, коли він наказав мирно допитувати селян про бандитів.

Шеф Безпєки на ряшівській повіт! — інформував Носатий.

Бистро дивився отаман. Поручник витримав його зір, хоч боліли зіниці, не сумнівався, що тепер убють його, дивувався, як відкрили його ідентичність. Він чув респект до повстанської розвідки, і миттю знайшов відповідь на всі невияснені питання.

Ви не тутешній, поручнику?

З Познаня, отамане! — дивувався тому питанню.

У вас нема ненависти до того народу. Я відпущу вас на волю під одною умовою!

Слухаю, отамане!

Під словом гонору, що не будете кривдити нашого народу.

Не можу дати слова, отамане!

А причина?...

По наказу я буду проти вас воювати! Бо підозрять мене в співпраці із вами, і замордують тортурами. Я не можу дотримати слова гонору. Карайте ви, умру славною смертю!

Безпека, це польське МВД, отамане! — докинув сотник Хмара.

Ми караємо за злочини проти людства, а не за приналежність. Ви теж не карали би за те, сотнику! Ваше слово, поручнику, не відноситься до нас, ми маємо зброю! Ваше слово відноситься до безборонного народу!

Даю слово гонору!

Дякую поручнику! У вас є дві природи, одна вас зніщить. Будьте обережні, поручнику!

Так ест, отамане!

Глядів їм у слід із подивом і респектом, вони відкрили і зпали його тайни, дивився за ними, і вже не сумнівався в розказуванні історії. А потім все скоро скінчилося. Жов-

ніри з радістю дали обіцянку, що не будуть кривдити безборонного населення, віддали всю амуніцію, і тишилися дарованим життям. Повстанці зникли у лісі, ніхто не думав гонитися за ними. Жовніри осталися самі, і шикувалися до повороту до касарень. Стаха відрізали, і положили на возі, але ніхто не хотів проважати його до двора. Післали віз на інстинкт коня, і поїхав Стах до свого пана, поїхав востаннє на осторогу, що на сторожі права і закону стоїть повстанська сила, і неמידосерно карає тих, що кривлять безборонний нарід.

38

Голос поручника урвався, черкнуло десь далеко, і дріт замовк, стаючи мертвим предметом, а Порембські все ще сидів, і держав слухавку при вусі. Сидів і слухав, оточений мовчанкою, із слухавки віяло холодом і мертвою, рука застигла на бюрку, сидів заворожений, глядів у порожнечу, і слухав у порожнечу. Шумів світ у мушлі вуха, вторувала слухавка тонким шипінням, гуділо і ревелю у голові, вихорем летіли думки у ліс, де висів Стах і де злуцалосяптаство над трупами комісарів. Не болів за Стахом, остерігав його, та впертий Стах не послушав, і заплятив смертю за свій непослух. Ще менше переймався смертю комісарів, чужі і незнані були вони для нього, його боліла трагедія дійсності, що із їхньою смертю пропали всі його пляни і надії, під час коли він безчинно сидів із військом і панцирними автами. Сидів не порушно, аж затремтіла напружена рука, і полізла мурашками по жилах, вій здригнувся, і механічно положив слухавку. По тілі розлилася охлялість, все пропало, так близько до двора, і все пропало, у його лісі, на його власності. Хвилею зірвалася лють із скомлячого похорону розбитих плянів і надій, зірвалася, і загоріла. Та не розгоріла вона давньою енергією, спалахнула, і в почині сполеліла. Порембські легко тільки здригнувся, і сидів охлялий, віддаючися своїй безсильності.

Незвичайний рух у дворі прогнав його безчинність. Глянув у вікно, у повені сонця блиснули бруднозелені однак однострої, і в оточенні жовніврів затуркотів візок по камінню подвіря. Бистро підвівся, але всі члени закам'яніли і тільки поволи слухали його нервів. Деревляними ногами ішов коридором, а коли вийшов на двір, візок із групом Стаха вже стояв при ганку.

— Чи це ваш віз, пане дідичу? — запитав сержант, і віддав честь.

Мій! А це Стах, мій слуга! — показав на трупа, і обернув несмак в устах. Не любив смерти, не любив виду мертвих, смерть навівала таємничий нерозгаданий страх, а він жив, думав живе, і хотів жити кожною клітиною свого пупра. — Ви із Ряшева? — запитав сержанта.

Із Кросна, пане дідичу.

Розвідка?

— Розвідка патруля! Сьогодні відкликали наказ про концентрацію військ, і наш полковник став дуже сердитий. Не міг поїхати на лови. Після нас прослідити причину.

Знаєте вже причину?

— Ще ні, пане дідичу! Ми наткнулися на цей віз із трупом, кінь ішов сам, і ми прилучилися. Чому він повісився?

— Його повісили бандити!

— Бандити? Защо пане дідичу?

Защо? Хіба бандит питає за що? Зловили й повісили!

Таке лайдацтво, таке безправ'я! — лаяв сержант.

Ми чули що бандити заступаються за простим народом.

— Не вірте цьому, сержанте, це казки. Самі бачите — показав на трупа — Стах був слугою, отже простим, а його зловили і повісили. Доки ми їх не зліквідуємо, доти не буде спокою у тих горах. Сержанте!

До услуг, пане дідичу!

Перекажіть від мене полковникові, щоби ще відложив свої лови, концентрація військ відкликана тільки тимчасово. Новий поклик може прийти кожного дня, або ночі, гарнізон мусить бути наготові, розумієте?

Так ест, пане дідичу!

Бандити зліквідували переселенчу комісію, і концентрацію військ відкладено аж до приїзду другої. Причину вже знаєте, можете вертатися додому!

Дякую, пане дідичу

— І ще перекажіть полковникові від мене, що коли все успокоїться, я запрошу його на лови в моїх лісах.

— Так ест, пане дідичу!

Поїхали, Порембські задумано глядів їм у слід, аж зникли за горою. А потім зійшов ступенями із ганку, і став у возі.

— Не послухав ти мене, Стаху! Я остерігав тебе, чому ти не послухав?

Дивився на мертвого, той лежав горілиць із незаплюсненими скляними очима, немов би летів у сине небо. Пробував замкнути мертві повіки, але вже не піддався

задеревілі, він здригнувся від холодного дотику, скоро відірвав руку, а по тілі думками пішла дрож мертвеччини. Отак живеш, із трудом прядеш свою нитку життя, дрижиш за неї, і живеш для неї, і пагло прийде хтось, і перетне ту нитку. І тоді з усіх твоїх старань, з усіх плянів і змагань не остане нічого, навіть спомину, остане непорушне тіло, як осталося із Стаха. Химерна доля життя. Смерть заскакує несподівано, не знаєш, кого вибере, сьогодні Стаха, завтра кого іншого, може його, його? Ні! — здригнувся, й махнув набік холодні кроплі страху, він хоче жити, ніхто не має права забирати його життя. Піднявся зором на залісені гори, там сидить небезпеска, там засіли бандити, і держать у руках ніж, що кожної хвилини може перетяти нитку його життя. Чи нема сили, чи нема способу зліквідувати бандитську загрозу? У нього війсьсько, у нього гроші, у нього впливи і знайомості, він знає ті терени, чи не чеде на нього доля із славою і почестями?

— Не послухав ти мене, Стаху, і загинув із бандитських рук. Не здійснилися твої пляни, та тільки пакоротко. При твоїм трупі і на твою смерть присягаю, що я пімщу, жорстоко пімщу твою смерть, і знищу бандитів у їхньому гнізді! А ти, Стаху, будь при мені до помочі й охорони!

Пооглядався, не бачив нікого, одним рухом відрізав із нити Стаха кусник шнура, і сховав у кишеню. Зідхнув полегшено, гукнув на службу, і казав поховати Стаха в тій нмі, де недавно ще лежало тіло Орини. Чи під впливом того шнура із повішеного, чи під впливом постійного страху смерті, чи під впливом зложеної присяги мертвому, відчував, що змінився, і загорів енергією чину. Десь подівся його страх перед бандитами, десь поділася його безчинність і очікування незнаного, він хвилину віддавався думкам, хоч не було зв'язку у його думанні, а потім рішився, і взяв телефон із вилок.

— Пане поручнику? Говорить Порембські! — Я саме похоронив Стаха. Прошу сказати, хто є начальним командантом операції проти бандитів?.. Нема такого?.. Чому нитаю?.. Так ест, пане поручнику, я рішив приступити до чинної боротьби, щоби очистити воевідство від бандитів... Міністерство військових справ?... Я ждатиму відповіді... Ні, прошу все затримати в таємниці, матиму більше успіху!.. Так ест, пане поручнику, я буду при телефоні!

Сидів, очікуючи відповіді з Варшави, і снував пляни

дії, сидів гордо у почуванні своєї сили, немов би вже було по всьому, плянував свій виступ проти повстанців, хоча ще не знав, як починати, і де починати. — Коби якої вістки добути, ох, коби так Юстина показалася. — Глянув у вікно, щось засніло на дорозі, не звертав уваги на сім'яських дівчат, вони хлопки, зацікавився одною Юстиною, і як вона віддячилась? Засніло ближче, хтось іде до двора, може Юстина, Юстина? Одним скоком був при дверях, не знав, коли перебіг коридор, і вискочив на ганок. Дівчина стояла плечима до нього, і розглядалася, зачехав аж обернеться, вона поволи обернулася, вже отворив рот, і витягав руки, але розчаровано втяв їх назад, це не була Юстина. Хотів вилаяти хлопку за сміливість являтися у дворі без дозволу, коли дивна знайомість зацікавила його. Він уже зустрічав ту жінку, то не тутешня, де він її зустрічав? Глянула на нього великими чорними зіницями, легко здригнула кутиком уст, посылаючи перед себе багатобачуючу спокусливу усмішку, і його губи розтаяв ще не назбиравшись по береги.

— Порембські! — легко уклонився, а зацікавлення поповзло легким дрожанням очікування. — Чим може пані служити?

Поволи підійшла до нього, коліншучи бедрами, підійшла по ступенях, і гляділа йому просто в очі, усмішка поглибилася і прискорила биття його серця. Він знає її, звідки він її знає?

— Порембські! — повторила, станула напроти, її віддих грав хвилею грудей, ов'яв жаром, в її очах бачив увесь таємний пожаданий світ. Солодкі дрижання перемінилися у легку дрож, по стільки днів очікування відчув жінку перед собою, її бездонні очі запалили його пожегом, глянув на хвилю ритмічних грудей, і під навалом розбуджених змислів замкнув очі. Людмила бачила його боротьбу, і зайнялася радістю, що так легко їй покотився.

— Порембські! — повторила. — А я Людмила! Ми знайомі з вами, не пригадуєте?

Пригадав, а пригадавши погас усім змислами. Баандити!

— А де решта? — запитав здивовану.

— Решта? — відгадала його переміну, і вогнями спалахнула жадова пімсти за вчорашнє пониження. — Я сама. Ви лякаєтесь мене, дідичу?

— Вас? — миттю забув про страх, і став собою, навіть не подумав, що показав боязливу міну. Я не лякаюся

дами. Чи можу попросити паню до мене в гості?

— Дякую! — здивовано піднесла брови. — Я і не смала про такі запросини. Я прийшла оглянути ваш двір!

— З приємністю проведу паню, пані Людмило. Прошу за мною!

Повів її кімнатами, пояснив портрети, зброю і пам'ятки своїх предків, вона незрозуміло і цікаво водила очима за тим усім дивом, що було для неї таке нове і від якого віяло такою стариною. А потім сіли у вітальні.

— Я дуже вдячна вам, дідичу, що ви потрудилися для моєї приємності. Я вам цього не забуду! — вигідно сиділа у фотелі, і насолоджуючись, курила цигарку.

— Груд? — зневажливо махнув рукою. — Приємність була по моїй стороні. Ви одинокі старалися мені допомогти. Як подяку я здібний все зробити для вас. — Зором сів на її відслонених колінах, і не міг відірватися.

— Все, кажете дідичу? — руками затягала на коліна непослушну сукенку, і дивилася на нього крізь примкнені вії. Той притемнений погляд дражнив його змисли.

— Я можу зажадати дотримання вашого слова!

— Я дотримую свого слова! Але вибачте, пані Людмило, я паню заговорюю, а пані утомлена дорогою. Порожні жолудки не здібні думати. Чи послужить пані, пані Людмило, мені товариством до стола?

Вдячна була, що запросив її, приголомшений цигаркою голод почав знову підійматися. Не очікувала того запрошення, такий великий і багатий дідич запросив її до свого товариства, значить, її ще цінять, її поважають вона ще має вартість, як мала її до часу, коли прийшла до табору, і впала під вплив отамава. Отаман! Лють і гнів підняти її прудьми, не покоровився їй, не піддався, і не віддався, пішов до веселки, й лишив її, погордив нею, роздухавши всі її жіночі пристрасті. Пімститись і знищити його за те, що не взяв її, що був холодний і нечулий на її жіночі почування її хотіння, покорити його, як він покоровив її на очах цілого табору, покорити і натішитися тою покорою та його скомлінням. Трохи притишена вчорашня жадоба пімсти вибухла подвоєною силою, і з напруги внутрішніх почувань Людмила легко заскреготіла зубами. Порембські почув той скрегіт, і насторожився, не знав, куди його прицепити. Аналізував свою розмову, поступив із нею коректно, як із дамою, не дав їй причини до гніву, а може вона у гніві прийшла?

— Прошу за мною, пані Людмило! Я не сподівався гос-

гей, нічого надзвичайного не приготував. От, щоденний обід!

Пішла за ним у їдальню, він посадив її на почесному місці, сам сів напроти на другому кінці великого стола. Здивувалася і усміхнулася, а потім підійшла і сіла побіч нього.

Я волю тут, коли дозволите. усміхнулася до нього вже так сміло, як би зналися від дитинства. На тому кінці стола почувалася самотньо. Чому ви посадили мене так далеко від себе?

— Це звичай панів, великих панів! — поправився.

Великі пани так приймають почесних і дорогих гостей.

Почесних і дорогих! — глибоко віддихнула гордістю, і цей віддих перемінив її у непримиреного ворога всього, що було поза двором. Уже не звертала особливої уваги на обслугову, приймала все таким виразом обличчя, як би привикла до того від дитинства, мило і солодко усміхалася, споглядала на Порембського, і тишилася, що своїм чаром дражнить його змисли. Мовчки пообідали, закушували солодким тістом, Людмила не сягнула по сир і по овочі, всю її увагу полонив тяжкий порт у кристальних чарках.

— Ваше здоров'я, пані Людмילו! — підніс чару Порембскі.

— І ваше здоров'я дідичу, — піднесла чарку і післала Порембському найкращий свій усміх. А потім захмарилось її лице і вона потемніла. — На здоров'я і на успіх!

— І Людмила блиснула очима кудись у невідоме.

— На здоров'я і на успіх! — повторив за нею. Думав про успіх своєї боротьби, про успіх посісти ту жінку, що перед ним, про успіх відзискання Юстини, про успіх німсти; все виринуло перед очі, і посувалося образами перед його уявою. Сидів із затисненими зубами, вдивлявся у чорночервоне вино, хоч його не бачив, сидів нерухомо, і тільки ритмічний рух м'язів ллця зраджував його неспокій.

— Ваше здоров'я, дідичу! — Людмила прокниулася перша із задуми, понюхала чарку, і запах вина подразнив її смак. Замочила губи, і любиувалася. Любила солодкі напції, від того ковтка вина розливалось солодке німічне тєло, ковтнула ще раз, і ще раз, а потім випила до дна, і вловлено зідхнувши, поставила порожню чарку. Порембскі на обив її чарку не питаючи її згоди, бачив, що вона зарум'янилася від впливу вина, очі блистїли вогнями

розгоряючого вулькану, розхвилювався від очікування, і, наливаючи собі дрижачою рукою, відчув на собі її погляд.

— Ваше здоров'я, пані Людмило! — зустрівся поглядом із пропастью її зіниць, дрижанням відчув усю жіночість у її погляді, накрив долонею її руку, і, мов електризований, здригнувся. — За ваше здоров'я і вашу красу! — промімрив, випив до дна, і прилип устами до її руки. Дотик його уст облив жаром її наболіле серце, вона вийшла до дна свою чарку, і незвичше, тяжке вищо оповило її легким заворотом. У тумані вона ловила думки, перед нею сидів мужчина, що з маючими прапорами покорився її жіночості, що кожним нервом хотів її. Знала це, і бачила це, він для неї все зробить, він буде знаряддям її пімсти. Легко попустила його волос, а потім, набравши стільки волосся, скільки вмістилось у її долоню, піднесла його голову, і хвилину не моргнувши, дивилася в його очі. Він залився кров'ю від напруги, блиснув кроплями поту і дрижачи, замкнув очі, а його рука нервово потиснула її долоню. Він хотів її, і давно узяв би її, як би не страх перед бандитами.

— Ходім звідси! — прошепотіла прижмуривши очі, і віддала йому потиск руки. — Є у вас приємний і затишний куток?

— Так, пані Людмило! — зірвався услужно. — Ваше бажання для мене наказ. Прошу до мого кабінету, пані Людмило, прошу за мною! — Ішов і втирав ніт, полегшала напруга з нутра, він услужно отворив двері, і пропускав її попри себе, а кожний її дотик роздмухував наново горючі вогні. Людмила йшла перед ним маєстатичним ходом, гнучка і жіноче кругла, ритмічно ступала нищими ногами, і легко колесала чудовою фігурою. Порембські рішив добути її і носісти, полонити своїм бажанням, а посівати всі її таємниці, використати її для знищення бандитського гнізда.

У кутку кабінету Людмила відкрила грамофон. Брала плити, але не розуміла написів, не вміла читати латинкою, переглядала, і не могла рішитися. Взяла першу, і кабінет ожив ритмом сапінтентального танга. Хвилину слухала, не розуміючи польської мови, вилловувала подібність слів, і вивчалася мелодією, змінила плиту, знову танго, Порембські легко вклонився перед нею, і поплили по м'ягкім дивані. Танцювали мовчки, поволі мицула його дреж неспокою, він чув гнучке тіло у своїх раменах, призвичаювався до її близькості, і сміліше глядів на її кругле, правильне лице. Вона замкнувши очі, танцювала, кожним нер-

вом відповідаючи на його рухи. Легенько колисалася голова на білій відслоненій шиї, і спокусливо хвилювали повні груди так близько до його грудей. Хвилику підходило бажання пірвати її, притиснути до себе, взяти її, і видушити із неї все, що знає, хотів, і не брав, ще ні; хотів зачекати до відповідного менту, бо поскаржиться, і бандити придуть покарати його, як покарали Стаха. Здрігнувся, вона отворила очі, і дивилася на нього крізь вії, відчула, як затвердли м'язи на його руці, вместилася станом, потиснула рукою його рам'я, і шалом приближала своє лице до нього. Та музика урвалася, і вони станули. Поцілував її руку і дивився у великі темні очі, за плечима скреготіла голка по плиті, Людмила увільнилася, і пішла змінити плиту. Поглядом оперся на бюрку і відкрив коняк, налив дві чарки, оглянувся, Людмила вибирала плити і не дивилась у його сторону, скоро випив та налив удруге. Людмила підійшла до нього із плитою в руці, і взяла свою чарку.

— Ваше здоров'я! . . . — підніс чарку, але не дала йому докінчити.

— Пождіть, дідичу! Ви не чекали на мене, нечемний, ви пили самі. За кару я вип'ю один більше від вас!

Випила, скривилася, наставила і випила другу чарку. Світ похитнувся перед нею, вона тяжко сіла, і зареготалась підхмеленим сміхом.

— Тепер ми рівні із вами, дідичу! Я зловила вас, ви хотіли мене обманути. Людмили не обманите, дідичу, Людмила все бачить.

— Я не хотів, вибачте, вірте, я не мав наміру, це не є звичаєм великих панів обманювати своїх гостей! — уклонився на підкреслення своїх слів.

— Не вірю вам, — грозила йому пальцем, і сміялася — ви випили самі. Я бачила. Признаєтеся?

— Т-так, я пив сам, але — шукав слів — не тому, щоби вас обманути, пані Людмילו. Я не пив, я пробував, так, — роз'яснився — я пробував. Є звичаєм великих панів, що вони перші випивають, чи добрий смак, п'ють для проби, пробують, і я так пробував. Тепер вірите мені, пані Людмילו?

— Вірю і не вірю! — сміялась, і перехилила підхмелену голову. — Я не вірю мужчинам, вони все обманюють жінок. Обманюють, щоби добути і посісти. А потім відходять, і не вертаються. Чи і ви такі, пане дідичу?

— Ні, пані Людмילו, я не такий. — увесь палав під її зором. — Я вірний все, до смерти!

— Не вірю вам! І ви присягаєте любов на все, а думаєте про що інше. Усім ви так присягали, правда? Присягали у вечорі, а ранком покидали, і забували. Багато ви так обманули, дідичу?

— Нікого, ще нікого не обманув! — викрикнув, і положив руку на серце. — Ще нікому не присягав любови до смерти, вірте мені, ще нікому!

Перед його очима пересунувся ряд жінок, він не брав їх серйозно, і не присягав їм, обіцював, але обіцянка не присяга, ряд жінок перейшов, і нагло із хаосу виринула Юстина. Їй він присягав вірність і вічну любов, чи може не присягав? Вже не пригадував собі того, вона не хотіла його любови, покинула його для бандита, воліє жити в лісі по зврячому, ніж у розкошах у дворі. Прижмурих очі, і стягнув лице гнівом. Людмила зараз завважила зміну

— Пригадали, дідичу? Багато обманули, правда?

— Ні, пані Людмילו, не про це я думав. Я думав про вас і про середовище, в якому ви живете. Вам дозволено виходити із табору?

— Дозволено! — кинула згїрдливо. — Я в нікого не просила дозволу. Пішла, й ось я тут!

— Ви прийшли до мене прямо з табору? — не вірив їй.

— Ні, дідичу! Я ще вчора вийшла погуляти, і заблудила між горами. Чере бурю! Коли б знайшла ваш двір учора, не лякалась би нічлігу, а так, зарившись із головою у сіно, куняла самотою під голим небом. Брр! — затряслась — Ніколи більше!

— Якже ж ви вернетесь назад, не знаючи дороги?

— Я і не буду її шукати. — відповіла байдуже. — Хай вони мене шукають, якщо потребують. Дозволите перечекати у вас, пане дідичу?

— З найбільшою приємністю, пані Людмילו! Ви мій гість! Дозволите одну чарку? — Налив чарки, підніс і підійшов до неї: — На нашу приязнь і співпрацю!

— Та не вспіли випити, нервово задзвонив телефон. Порембські сердито глянув на бюрко і поставив чарку.

— Вибачте! — Зняв слухавку, і слухав хвилину, поволи сходив задоволеною усмішкою, гордо простувався і, голосно втягав ніздрями повітря, іншими очима глянув на Людмилу, але вона не дивилася на нього. Підхмелена тяжко сиділа на фотелі, у її голові гуляв хаос, і молотами гупав у виски. Коняк помішався із вином і похилим на груди її розпалене лице, але груди бурєю здїймались, і не піддавалися утомі. Порембські дивився на Людмилу, і

укладав плян допиту. Бачив, що її воля ослабла, думки помішалися, одна рука безвладно звисала, а друга держала плиту на відслонених колінах.

— Дякую, пане поручнику! — промовив у телефон — дуже дякую за так шкоре полагодження справи . . . . Всі гарнізони нашого воевідства? . . Я ще не уложив певного пляну . . . Ні, за багато на початок, пів компанії вистачить . . . Так, прошу вислати зараз! . . . Так, я маю надію добути інформації, а може й інформаторів! . . Дякую, пане поручнику, дуже дякую! А коли пан загостить до мене? . . . Ов, сам приїжджає? . . . Через комісію? . . . Тоді загостите разом із ним, поручнику? . . . Буде порядний баль, пане поручнику, будьте певні, що Скверчевські від'їде вдоволений! До видження, пане поручнику!

Гордо положив слухавку, задоволений, що Варшава шкоро відповіла. Міністерство військових справ піднесло його до ранги полковника, і за апробатою міністерства оборони іменувало його Комісарем Безпеки Полудневих Областей Польщі, віддаючи під його команду військові гарнізони цілого воевідства.

39

Людмила сиділа із замкненими очима, і спокусливо відкритими колінами. Порембські вже не лякався бандитів, зашкочить їх, і знищить, відкривши їх осідок при помочі тієї жінки. Пів сотні війська вже в дорозі. Він візьме її та її таємницю, вона знає, де бандити. Підійшов поволи, і положив руки на її відслонені коліна. Зірвалася зашкочена, пустила плиту, і вона із тріском розбилася об підлогу. Дотик його рук і тріск розбитої плити вернули Людмилі пам'ять, вона глянула на рештки плити, і ніяково підвела очі на Поремського.

— Вибачте! мені дуже прикро, ви налякали мене. . .

Очі її зайшли втому, вона горіла жаром на лиці, але не був це жар змислів, як раніш, це був жар похмілля. Порембські не любив п'яних жінок, не хотів брати її п'яну, він хотів її гарячу, живу, і повну віддання жінку.

— Я вибачаюся перед вами, що налякав вас! Ви відпочивали, чи може вам погано, пані Людмило?

— Не погано, я маю сильну голову. Але я давно не пила. Все прийшло нагло, у голові гаряче, а в горлі сухо. . .

— Води, пані Людмило?

— Так, дідичу, прошу води!

— Прошу, пані Людмило! — подав їй у склянці, і при-

глядався, як вона жадібно пила. — А тепер ще соди. Сифон все переб'є, і будете почуватись, як би нічого.

випила, і скривилася, однак лице заграло іншою красою, і зникла утома з очей.

— Канапочку прошу, і зараз все направиться. Я не повинен був пропонувати вам коняк безпосередньо по вині. Коняк із нічим не мішається, хіба із чистою водою. Ще одну канапочку прошу, правда легше! А тепер цигарку, пані Людмило!

— Я не пані, дідичу, я Людмила. Прошу кликати мене Людмилою! Мені здається, що ми вже давно знайомі.

— Те саме відчуваю і я, пані... вибачай, Людмило, те саме. Неначе б ми старі знайомі, близькі знайомі, неначе б ми давно заприязнилися, покохалися, і жили разом. Правда? Людмила! А я Казмир, Казьо. Вип'ємо на нашу приязнь, зап'ємо брудершафт!

Підняв налиту чарку, і подав їй. Стукнулися, і сплелись руками.

— На нашу будучність! — промовив. — До дна!

Поцілував її гаряче, жадібно, відчув як м'яккі її губи опиралися його ненаситним, пустив чарку з рук, і притиснув Людмилу до себе. Але вона рішуче увільнилася, тяжко довлячи повітря.

— Довольте, пождіть! — віддихала повними устами, а груди підлітали розбурханими хвилями. — Чи не за шкере це темпо у вас? Ви нечемний! — грозила йому пальцем, і доторкала свої надушені губи.

— До брудершафту належить поцілунок!

— Чи такий? Скажіть, дідичу, чи це був поцілунок брудершафту?

— Дідичу! І ви! — пригадував. — Я є Казьо, Людмило, ми запили брудершафт, ми говоримо собі через ти! Чи не так, моя дорога?

І нагло виринуло недавнє минуле, станула напроти Юстина, коли він тими самими словами пропонував їй свою дружбу. Юстина! Незадоволене бажання і ненасичене чекання розлилося легкою ніжністю, він відчув солодку дрож чогось невхопного, сів на поруче фотелю, і обнявши Людмилу за плечі, пригорнувся до її непокірної голови.

— Казю! — глянула на нього з протестом, але не дивився на неї, не відчувала тремтіння у його рамени, того вздержаного тремтіння, що наповняло її розкішшю бути пожаданою, і горіти кровю. Чи може вона утратила свою вартість в його очах? — Казю! — Обняла його за стан, і при-

горнулася до нього. — Ти забуваєш про мене, чи я вже тобі надокучила?

— Ні, Людмило! — немов би розбудився, і відчула пощипу його рамени. — Жінка твого покрою не може надокучити, у тебе забагато гарячої крові. — Пригорнув її голову і поцілував її волос. Мимоволі прийшла мені на думку одна справа. Ти знаєш Юстину? — спитав.

— Юстину? — І заздрість шарпнула гнівом, невже і дідич відштовхне її задля Юстини? — Ту отаманову коханку? Знаю. . . .

— Що ти сказала, Людмило? — перебив її, і відчув, як корчилося болем довкруги серця. — Юстина коханкою отамана? Не вірю! — А розбиті ілюзії склали останній поклін його розчарованій надії і відлітали безповоротно. Холодом підповзала порожнеча.

— Якже ж я переконаю вас. . . тебе. . . — поправилася. — Хіба запитаєш її, правда? Дуже кохав її? — пригадала собі пригоду в таборі. — Так, мусів дуже кохати, коли не лякався іти за нею в повстанське гніздо. А вона вибрала отамана, ні, не так, отаман узяв її. Вона не винна, вона була би прийшла до тебе. Вона, так мені здається, знаєш, ми жінки відчуваємо почування, вона тебе кохала, якже ж не кохати такого пана, як ти, Казю? — повернула його лице до себе, і хвилину дивилася обіцяюче в його зіниці. Але за сильно був ударений її словами, і не відповів на її погляд. — Вона не могла прийти через суворий наказ отамана. Він силою держав її при собі, а потім. . . .

— Що потім? — питав її мовчанку, а у грудях горіли наново розпалені вогні.

— Мабуть узяв її, коли пристала до нього. Напевно був її першим, і тим примусив жити із ним. Жінка покрою Юстини не забуває свого першого чоловіка, хоч би ним був той, хто узяв її силою.

Урвала, бо заскреготів зубами, і закляв. Людмила зійшла усмішкою вдоволення, вона розбудить у ньому лють своїми історіями, і на границі шалу заздрости спрямує його енергію на погибель повстанців і отамана.

— Насилувати жінку є злочином, і злочин треба покарати. Забирати дівчину, наречену теж є злочином. Отаман учинив оба ті злочини, ти хіба не подаруєш йому того, мій Казю? Казю? — держала його за стан, і з долу дивилася на нього. Бачила, як хвилею мінялися заздрість, і гнів, і лють, і грозили вибухом вулькану.

— Ні — стиснув корчем руки, і потрясаючи кулаками;

кидав очима гнів, а лють скреготіла крізь затиснені зуби. — Не подарую! Покараю за зловини, як вони покарали Стаха. Отаман знасилував Юстину, і тим забрав її від мене. Вона умерла для мене, неначе б убив її. Ті самі злочини, що зробив Стах, і він сміє карати Стаха? Я знайду його, знищу його, я, Порембські, Комісар Безпеки Полудневої Польщі зберу військо, перешукаю гори, кожний корчик переверну, кожний камінчик зрушу, я знайду їх, я мушу їх знайти!

— Буде бій, полетіть кров, повстанці не піддадуться живими. А мертвих нема змислу карати!

Замовк на її слова, і примкненими віями дивився у темний куток кабінету.

— Юстина кохала тебе — почала знову свою інтригу — і вона помімо всього не забула свого кохання. Її кохання знову розгорілося б, вже інше кохання, повне віддання і вогню досвідченої жінки, коли б ти міг відістати її з табору. Чи ти хотів би мати Юстину для себе, Казю? Мій Казю? Що дав би ти за поворот Юстини? Скажи, що дав би ти, як би я допомгла вернути її?

— Ти Людмило? Що я дав би? — задумався. — Багато дав би, що зажадаєш дав би, дам, що тільки в моїй силі. А що хотіла би ти за ту поміч, скажи, що хотіла би ти? Але як же ж ти можеш мені допомгти! Ти тільки дражнишся, правда?

—Зробимо умову, Казю! Я поможу тобі вирвати Юстину з рук отамана. Скільки це варте у тебе?

— Все, що захочеш, Людмило, все, що я можу зроби-ти!

— Я беру тебе за слово, Казю, і ти ліпше дотримай його, бо Людмила жорстоко мстить. Я віддам тобі Юстину, а ти даси мені полоненого отамана!

— Отамана, Людмило? Отамана треба зловити, його тяжко зловити. На голову отамана жде нагорода. . .

— Я не хочу нагороди. Я хочу його, безсильного і безборонного, щоби лежав у моїх стіп, і скомлів ласки, щоби на кожний мій удар просив пощади і милосердя. Я хочу його смерти, повільної і болючої, щоби його життя випливало каплями крові, а біль і терпіння краплями поту, поволи і довго. Хочу приборкати його, помститись, і покинути непорушною масою.

Глядів широкими очима дивуючись, як її лице корчилося шалом, очі біліли гнівом, і поганіла її краса, Стільки ненависти і жадоби знищення він ще не бачив.

— Страшна ти у своїй ненависті, Людмило. За що?

— Бо він . . . — корчем затряслись її уста — бо він . . . учора . . . — увесь її пазбираний гнів бризнув слізми полегшення, і вона сховала лице в долоні. Він підняв її лице, як колись Юстини, і перлами розсипалися сльози по схилі лица Людмили, ті сльози змили корчі німсти й ненависти і на нього глянула зпоза сліз спокійна й мила жінка.

— Не плач, Людмило, — пестив її лице — не плач, моя дорога, шкода сліз, минуле не вернеться. — Дивилася на нього, і висихали її сльози, накрила долонею його руку, і вмостила в долоні своє мокре лице. Порембські нахилився і поцілував її розхилені уста, легко і без притиску. — За що ти ненавидиш отамана? — спитав.

— Бо він учора підчас бурі знайшов мене, і хотів мене. Я не погодилася, і він тоді силою змінював мене. . .

— Знасилював тебе? — влетів у її мову, і заграв розчарованістю.

— Ні, я не далась, оборонилася. Я втекла від нього, побігла у бурю, а я так боюся громів. . . Я хочу його смерті, допоможеш мені, Казю?

— Так, Людмило, ось моя рука! — потиснув її руку, і наглим рухом радості поцілував її. — Не гнівайся, моя мила, я тішуся, що скоро зліквідую бандитську загрозу. Без отамана вони розбіжаться на всі вітри. Ні, ще є один небезпечний для нас. Ти знаєш сотника Хмару?

— Знаю! — промовила злісно. — Але його я не боюся. Із ним я порахуюся пізніше, за те, що він не вмів поводитися із жінкою. — Не завважила його іронічної усмішки. — Розправлюся із ним, із Носатим, і тим кам'янохолодним Гилюю, що ніколи не бачив у мені жінки. Усіх їх зліквідую пострілом у потилицю за опір і непослух мені!

— Ти така жадібна влади, Людмило?

— Не через владу. Я мала владу, можу її ще мати, і буду її мати. Тільки через те, що я покинула владу, і пішла до тих, що мають відвагу опиратися тій владі, що відкрили й убили мого брата. Я ішла до них із великими надіями, а вони розчарували мене, й убили всі мої надії. До того ще зневажили мене, як жінку.

— Нерозумні, тупоголові, зневажити таку жінку, стільки краси і принади. То були хіба самі ідіоти. Чи ж вони не видять, що ти уродилася жити в сальонах, чарувати мужеський світ панів? Як знищимо бандитів, я познайомлю тебе із цвітом панської кляси. Вип'ємо, зап'ємо нашу умо-

ву! За успіх, за знищення бандитів, за твою красу, Людмило! До дна!

Подарувала йому чарівну усмішку, напій знову розбудив її кров, її лиця заграли рум'янцями, і вона вдруге обняла Порембського стан.

— Гаряче стає! — прошепотіла. — Затанцюймо! Чому марнуємо час? Життя таке прекрасне і таке коротке. — Встала, положила плиту, і завальсували по м'якому килимі. Танцювали мовчки, Порембські не любив вальса і радів, коли вальс скінчився. Відпочивав до повільного танга, Людмила положила голову на його рамя, і легко піддавалася ритмові, він притиснув її до себе, і відчував кожний рух її тіла. — Мій Казю! — шепотіла в його ухо.

— Моя найдорожча! — рукою пестив її стан.

— Ти дуже кохаєш Юстину?

— Я кохав її, Людмило! Моя любов горіла шаленим вогнем гір, але вигоріла. Не було підсилювання вогню.

— Я віддам тобі Юстину, Казю. Чи той вогонь знов спалахне, як раніш?

— Мабуть ні, Людмило. Я пізнав тебе, ти краща і більше жіноча, ніж Юстина. І Юстини ти мені не віддаси, вона не послухає тебе, і не піде з тобою.

— Вона прийде з ким іншим, з отаманом, із сотником, або навіть із священником. Я скажу тобі, коли вона прийде в село і ти її зловиш.

— Із священником, кажеш? Нашим ксьондзом? То він ходить до табору?

— Я ще його там не бачила. Але я довідалася що урядили відправити у таборі польову Службу Божу. Сьогодні мають прийти по нього. Уночі!

— Сьогодні? — станув і думав. — Коли ти це чула, Людмило?

— Вчора! Так, я чула це перед бурею, я чула це вчора. Нарадились вечером післати по священника. . . .

— Вечером! То значить учора! Сьогодні він у таборі. І буде вертатися додому. А може вже вернувся? Ні, ще вчасно. Зачекаю, аж прийде військо. Чи він дома, все ще довідаюся. Коли ще не вернувся, піду під вечір, і стану там, де вона лишила мене. А може і вона буде з ним? І отаман? Одним ударом без труду закінчив би успішно цілу кампанію. Ти прийшла в сам час, Людмило, тебе небо їслало мені на поміч!

Глянув на неї радісно вдоволений, почував за собою нову перемогу над повстанцями, ця прекрасна жінка, що

розкішно гнеться в його раменах принесла йому новий світ завтра. Глянув на неї, але не відкрила тої сили пожадання в його очах, що наповняла її гордістю, невже він вигорів на згадку про Юстину? Невже не хоче її?

Потиснула рукою його рам'я, знала, що той потиск все роздражнює, глянув на неї, немов би прокинувся, Людмила вирвала його із думок про завтра, прижмурено дрижали вії на її неспокійних очах, вона відчула як віддихом роздулися його груди, і неспокоєм заграла кров. Притулилася до нього всею довжиною тіла, і він задрижав нервами розбуджених змислів.

— Ти прекрасна, Людмילו! — задивився на неї, і набігала кров у голову, — ти кохана, чарівна! — відчув потиск її руки на своїх плечах, корчем потиснув її долоню, вона віддала потиск, кроки їх ставали повільніші і повільніші, — ти повна вогню і пожадання жінка, мила, солодка, темпераментна і таємнича! — її близькість оп'янювала його, він потонув поглядом у її очі, і полетів у незнане майбутнє. — Я кохаю тебе, Людмילו! — пошепотів рештками своєї свідомости, перервав танець, і поринув у її гарячі уста.

Здавалося вічність проминула, заки скінчився той гарячий поцілунок. Стояли сплетені обіймами і не чули, що за ними скрегоче голка по скінченій плиті. Не чули нічого, і не бачили нічого, не існував світ для них, вони горіли шалом крові, і відчували дрижаче тіло партнера у своїх обіймах.

— Кохаєш мене, Казю?

— Кохаю, Людмילו.

— Дуже кохаєш мене?

— Дуже, як ще нікого досі, понад все!

— А що ти зробиш із Юстиною, Казю?

— Покину її так як вона покинула мене. Зроблю її служницею, покорю її, покараю її, покараю тим, що мусітиме дивитися на моє щастя з іншою.

— З ким, Казю?

— З тобою, Людмילו! — цілував її, і горів пристрасстю хотіння.

— Покориш її, хочеш її покорити, як я хочу покорити отамана. Зломати, стоптати і покорити! Ти віддаси мені отамана, Казю? — горнула до нього.

— Віддам, Людмילו, для тебе все зроблю! Віддам тобі, і буду дивитися на твою пімсту, як гордий і незломний

сломлітиме ласки. Віддам тобі його, бо ти віддаси мені Юстину!

— Ти віддаси отамана на мою ласку! — поцілувала його дико, гаряче, пожадливо; здавалося їй, що цілує отамана. Загорілася, і запалила його вульканом.

— А ти повернеш мені Юстину! — притиснув її що сили до себе, вона завертілася у кліщах його рамен, і тим розбурхала всі його вздержувані інстинкти. Обняв її обома руками, і нахилився до її уст, поволи, несамовито. Оперлася руками на його груди, і вже хотіла вириватися, його хотіння запалило її, перейняла його дроз, її руки полізли вгору, і обняли його шию, але вона ще не піддавалася, хотіла простягнути той мент у болоче напруження всіх нервів.

— Пожди! — дрижала, повертаючи головою, — не спиши! — його уста шукали її уст, — опам'ятайся! — його рука потиснула її груди, і вона вся зайнялася вогнем пристрасти, — Казю! — притулилася до нього всім тілом, і глянула в його помутнілі очі. Не бачив її, і не думав про неї, він думав про Юстину, і пожадав Юстину, в раменах держав жінку, і всім тілом відчував її при собі. Уява дурила його, що в його раменах Юстина, та довгопожадана і оболена ненасиченим коханням, що вона гнеться в його обіймах, і тремтінням відповідає на його дотик, не бачив її, відчував її, жінку, і хотів її, шукав тих уст у повному вогні кипучої пристрасти.

— Я кохаю тебе! — шепотів їй в обличчя. — Я хочу тебе! Будь моею! Забудь отамана!

Забути? Дрижала вся вогнем, не забути, узяти його. Вона дістане отамана, і примусить його узяти її. Уява змалювала їй ту радість посідання, у її раменах дрижав мужчина, що кожним нервом спалював себе для її жіночости, пристрасть вибухнула нестримним пожаданням, і вона віддалась із думкою посідання отамана. Уста їх стрінулися, і вже не розлучилися, замкненими очима вони поринули у себе, почувли землю під собою, і зараз забули її, поринули у грішне кохання, і кожним нервом насичувалися тим грішним коханням. На дворі горіло стобарвне літо, та вони не знали про нього, вони готовили загладу для повстанської сили, спалюючись у спалюванні своїх пристрастей.

заки зрозуміли, що сталося, вже були переможені, зв'язані і безборонні. А потім поштовхуючи повели їх у темну ніч, вели зарослими дорогами, корчі хапали одіж, а віття било по відслоненім лиці. Вийшли на відкрите поле, зійшли у долину, із темряви виріс великий масив, отворилися двері, і її вкинули у цю кімнату. Юстина сиділа самотою, думки хаосом кружляли по перетяженій свідомості, за дверима стукали кроки вартового. Ішли в село, проводжали священника, і на краю лісу попали у засідку. Юстина сиділа у кімнаті, і не мала виглядів на втечу, замкнули світ великі віконниці, а за дверима рівномірно гули кроки вартового. Сиділа, і ждала своєї долі, аж у ритм вартового вмшалися нові кроки, отворилися двері, і на порозі станув усміхнений і радісний Порембскі.

— Пане Казимир! — кринула Юстина радістю, і підбігла до нього, як дитина до матері. — Яка я щаслива, що вас бачу!

— І я щасливий, Юстино! — обняв її, але легко увільнилася. — Я довго чекав, довго шукав, уже не вірив, що зустрінемось, і нарешті доля звела нас у моїй хаті. Чи на все, Юстино?

— То я у вашому дворі, пане Казимир? — викрикнула здивовано.

— Так, Юстино, у моїй хаті.

— А де решта?

— Хто, Юстино? — підніс брови, удаючи, що не знає.

— Священик і хлопці!

— Ах ті! Вони полонені, під сторожею.

— А я?

— Ви мій гість, Юстино. Нарешті ви вирвалися із-під бандитського терору, і вернулися до мене, моя маленька наречена. — З усміхом приблизився і простягнув руки, але Юстина відступила від нього.

— Ви зрадили нас, пане Казимир!

— Зрадив? — подумав про Людмилу, й іронічно скрикнувся. — Я не зрадив, Юстино. Військо приїхало, я не знав про нього. Приїхало, і засілося під лісом. Знаєте, чому засілося? Військо знало про ваш прихід, хтось зрадив, напевно хтось із вас, Юстино. Не я, я довідався по вас, коли вас усіх привели до двора.

— До двора! — повторила відгомоном. — Ви працюєте проти нас, пане Казимир, ви працюєте з комуністами.

— Ні, Юстино, вірте мені, — не міг дивитися їй прямо в очі, і втік зором по кімнаті — я тут безсильний, зна-

ете, який час. Військо приходить, і я мушу його приймати. А не прийму, то зараз арештують мене, як ворога держави. І добре, що вони прийшли до двора, я мав нагоду вирвати вас із полону. — Зір його упав на грамофон, зродилося бажання затанцювати, поринути у ще одному такому танці, як з Людмилою, а потім хай валиться світ. — Але ми говоримо про речі, які не повинні нас цікавити, і на які ми не маємо впливу. Це справа війська. Ви мій гість, Юстино, і я хотів би вас розважити. — наставив плиту, і кабінет віддав такт сентиментального танга. — Чи можу просити? — склонився перед нею. Та не до танцю їй було.

— Дякую, пане Казимир! — Навіть не глянула на нього, і не завважила блиску гніву. — Я не можу і не смію танцювати, я ще в жалобі по батькові. До того там допитують наших, напевно мучать їх, якже ж мені танцювати? Пане Казамир, рятуйте їх!

— Кого? — підніс питаюче брови, і ждав на її слова. Танго не підходило до загального настрою, голка скреготіла по нервах, Юстина підійшла, і затримала спів у півслові.

е!гве чср
— Я не можу стерпіти того скреготу, мої нерви напняті, як струни. — Виправдувалася сідаючи. — Прошу, пане Казимир, ви хотіли мені допомогти, коли я не потребувала помочі. Поможіть мені тепер, коли я прошу вашої помочі!

— Гм, а що дістану за мою поміч? — сів напроти неї і ждав.

— Я бідна, пане Казимир, я нічого не маю.

— Я хочу дві речі, Юстино, дві легкі до виконання речі. Перша річ — ви останетеся зі мною і обіцяєте ніколи мене не покидати. Друга — ви покажете мені, де бандитський табір.

Дивилася на нього великими очима, повна краси і принади у своїй немочі і безсилі, ще не сказала нічого, і не знала, що сказати. Порембські хотів їй підповісти, та в тій хвилині різко задзвонив телефон.

— Порембські! — промовив до мушлі, глядів на Юстину, та думками був у Ряшеві. — Чолом, пане поручнику! Що нового? . . . Скверчевські? . . . Так скоро приїхав . . . злий? . . . На жадання Світського Союзу . . . Сталіна? . . . На інспекцію пограниччя . . . вже завтра рано? . . . Чи я маю що? . . . Так, пане поручнику, я маю дещо, сьогодні я зловив у наставлені сіті, цеб то військо зловило — поправився для Юстини — трьох бандитів, і ми будемо мати завтра певні відомості та несподіванку для Скверчевського . . . . Що, про-

шу? . . . Ще сьогодні? У ночі? А військо захоче їхати? Добре, я дам наказ! . . . Щоби бандити не відбили? Вони нічого не знають! . . . Задля нашої безпеки? . . . Добре, пане поручнику! Я зараз дам наказ відвезти полонених до Ряшева. До видження, пане поручнику, до завтра!

Поклав слухавку і задумався. Міністер військових справ генерал Скверчевскі приїхав несподівано до Ряшева на слідство, і зараз ранком вирушить на інспекцію загрожених повстанцями теренів. За розстріляних комісарів сам Сталін прислав йому нагану, і зажадав покарання винних. Скверчевскі приїде ранком до нього, як до комісара безпеки тих областей, і разом поїдуть на інспекцію дооколичних гарнізонів. Яке щастя, що саме у такий важливий мент попалися йому в руки бандити. Скверчевскі напевно похвалить його, треба віддячитися Людмилі, вона своїми словами помогла зловити бандитів, і вернула йому Юстину.

— Я дуже тішуся, Юстино, що ви вернулися до мене, ви не можете собі уявити, як я радію. Завтра будуть у мене високі гості, високі військові достойники, і сам міністер військових справ. Буде великий бал, панський бал, забавимось і загуляємо! Чи це не тішить тебе, Юстино?

— Ні, пане Казимир! Я хотіла би бачитись із полоненими.

— Не могу дозволити, Юстино. Військо ледве погодилося на ваше звільнення. Коли знову покажетеся між жовнірами, можуть вас поновно арештувати. Жовніри тепер розлючені, бандити забагато тортурують полонених.

— Це неправда! — крикнула і сипала іскри із очей. — Повстанці не тортурують, це брехня! Чи вони тортурували вас, пане Казимир?

— Мене! — гордо надумався. — Мене злякалися, я пан!

— Не злякалися, пане Казимир, повстанці не лякаються нікого. Це ви лякалися, пане Казимир!

— Неправда! — скочив люто до неї. — Я ще нікого в житті не лякався! За ту неправду я убив би вас, як би ви були мужчиною.

— Це була б ваша подяка за вирятування вас від смерті.

Шарпнувся, та погамувався, і стало йому неприємно. Юстина перемогла його, і через свою непогамованість він програв перший етап гри. Чи вона на правду ще кохає його, чи можна вірити словам Людмили? Сумнів засів грижею і поволі затпоював думки, розповзалася непевність, Порембскі випив одну подвійну чарку, і трохи злегшало. Закортіло вийти, провітритися і успокоїтись.

— Я погляну, що діється із полоненими, і накажу готуватись до від'їзду до Ряшева. Жовнірам накажу коректно поводитися із полоненими, і горе їм, коли не повинуються! З охотою я взяв би вас із собою, Юстино, вірте мені. Ви мене знаєте, я не такий вже поганий, як видається із моїх слів, я трохи занервовий в останньому часі. Але не можу, і не смію показувати вас між жовнірами, вони мають зброю, відберуть вас і я вже вас не урятував би. Прошу хвилину посидіти, я зараз вернуся. Чи передати полоненим привіт від вас?

— Ні, пане Казимир! — запротестувала скоро. — Це було би дуже несмачно!

Вийшов, і скоро вернувся, прийшов змінений, задуманий, а на чолі приніс лють і гнів. Не звернув уваги на неї, сів за бюрком, випив скоро два коняки, закурив, глибоко випустив повітря, поклав руку на телефон, але роздумався, і не зняв слухавки. Юстина дивилася на нього всею жіночою цікавістю, і не могла позбутися почуття, що сталося щось погане.

— Що з полоненими, пане Казимир? — не витримала.

— Прошу? — немов би прокинувся. — А-а, з полоненими! Вони під сторожею, збираються в дорогу. Вони ще сьогодні від'їдуть до Ряшева!

— Всі?

— Всі!

— А я, пане Казимир!?

— Ви ні, ви не полонена.

— Значиться, я на волі!

— На волі!

— Чи можу відійти, пане Казимир?

— Відійти? Ха ха ха! - Сердечно сміявся із її наївності.

— І ви зараз підете в гори, до бандитів, розкажете їм, що ви всі попали в полон, бандити прийдуть до мене, і сплять мені двір. Правда? Ні, я не звільнив вас для того, щоб знову стратити, я хочу вас при собі, і на все! Ви нікуди не підете, Юстино!

— Я хотіла би попрощатися із полоненими, пане Казимир. — мусіла погодитися із своєю долею, і та згода блиснула сльозою резигнації. - Може ніколи вже їх не побачу? Дозвольте перед від'їздом попрощатися із ними, пане Казимир! Коли не можна із хлопцями, то хоч із священником. — благаюче зложила руки. — Прошу, пане Казимир!

Щось шарпнуло його нутром, він скривився, скоро сягнув по коняку, і в дикому пориві випив знову дві чарки.

— Ксьондза нема, Юстино! — процідив крізь зуби, і встав ізза бюрка. — Ксьондз помер!

— Помер? — Не могла зрозуміти. — Так нагло? Дивно! А може? . . . не докінчила, і жах думки сів на її очах. — Чи його замучили, пане Казимир? — питала тихо, лякалася своїх слів, а ще більше його потвердження. Порембські не міг витримати її зору, і першого ходив по кабінеті.

— Не знаю, Юстино! — промовив немов до себе. — Я застав його мертвого. Казали мені, що він помер. Може помер із страху?

— Священик не знав страху, пане Казимир!

— Я знав це! — потвердив викриком, пригадавши передвоєнну пригоду. — Я ще питатиму жовнірів, і коли вони замучили його, я винних жорстоко покараю!

— Тим ви його не воскресите, пане Казимир!

— То що маю робити? Я тут не винен! — крикнув нервами, прискочив до бюрка, і скоро успокоївся чаркою коняку. — Вибачте мені, Юстино, я не був ворогом ксьондза, його смерть погано вплинула на мене. — Ходив по кабінеті із руками в кишенях, а в голові розгулювався похмільний шум. — Помер у мойому дворі! Я не люблю виду трупів, чи не міг він умерти деінде? У лісі, в таборі, в дорозі, світ великий. Чому якраз у мойому дворі? — Станув напротив неї, і завважав її сльози, як вона беззвучно плакала. — Плачеш за ксьондзом, Юстино?

Мовчки кивнула заплаканим лицем. Досадно стало йому і гаряче.

— Чому плачеш за ним? — голова легко кружляла, ноги обважніли, заскоро пив, підніс долонею її лице, і як колись розприснулися відблиском сльози по лиці.

— Він був моїм батьком. Він мав завтра. . . О, чому він сьогодні не погодився! — жаль потряс її плечима, і вибухнув плачем у її долоні. Не любив жіночого плачу, нахилився, і пестив її голову, пробував відірвати її долоні, але вона сильно держала їх при лиці. Поміж пальці росила сльози на його руки, у голові змагався шум. Порембські випростувався, і йому полегло. Він узяв її за лікті, і підніс заплакану на свої груди. Знову мочили сльози його сорочку, вже знову матиме неприємність через неї — подумав.

— Що він мав, Юстино? Чого він не хотів? Я не розумію твоїх слів. — пестив її плечі, її волос і стан, вона поволи успокоювалася і віддыхала вриваним жалем. — Що він мав завтра, Юстино?

— Він мав повінчати нас!

— Нас? — відхилив її від себе, із недовір'ям дивився на заплакану. — Тебе зі мною?

— Не з вами, пане Казимир, з отаманом!

— З отаманом! — повторив відгомонам, і безповоротно похоронив увесь свій дотеперішній світ очікування і надії. Відчував, як щось опускає його, чи може його ненадійне кохання? Вона проміняла його на бандитського ватажка. Холод заповняв порожнечу у його нутрі, він так довго чекав на неї, по довгих стараннях і очікуваннях нарешті дочекався того, щоби втратити її на все. — А чому не хотів повінчати вас сьогодні? — питав, утишуючи бурю.

— Священик хотів, але отаман мав свої застереження. Не хотів вінчатися, щоби через жінку не занедбувати боротьби і справи визволення. Сьогодні по Богослужбі довго розмовляв із священиком, висповідався, відійшов на самоту, а потім покликав мене до себе, і сказав, що завтра повінчаємось. Я так ждала того завтра, і не дждусь його ніколи.

— То ксьондз мав ще завтра прийти до вас? — питав, і вже готовив пляни зловити повстанських післанців.

— Ні! Ми не хотіли вінчатися на очах цілого табору, щоби не давати поганого прикладу. Ми мали завтра прийти до церкви, і таємно повінчатися.

— Пся кров, холера! — закликав лютий, що поспішився, і зіпсував справу. Але чи був би він знав про їхній прихід? Чи знала б Людмила? Станула перед ним, як горіла жаждою пімсти, і кидала очима гнів знищення. Я віддам вам Юстину, отаман сам прийде за нею. Юстину вона віддала, чи отаман прийде? Прийде з усею силою бандитів, і відбере її. А його покарає! І спалить двір! Ні! І нагло свідомість переконала його, що він не може, і не сміє задержати Юстину при собі. Треба відслати її із полоненими до Ряшева, як бандита. Відішле її, вона відійде і не буде його! Думки шалом переганялися, і перекликувались, вона відійде і не буде його. Держить її в руках, треба взяти її, і вона буде його! Підніс за бороду її голову, глянув у вогкі дитячі очі, і не знав, чи він знайде силу узяти її? А може вона добровільно віддасться і буде його? - Значиться, доля була проти вас, Юстино, доля не звела вас обоїх до життя. А може доля звела нас разом на все, може нам призначено жити разом? Подумай, Юстино. — успокоїлася, і спокійно лежала на його грудях, він дивився на неї згори, і наповнявся пожаданням. — Кохаєш ти мене, Юс-

тино? — запитав нечайно, і відганяв від себе заперечливу думку. Сильно вхопив її рамена у свої долоні, поволи приближав її до свого лица, а у грудях розгорювалася буря пожадання, й родила сумнів, чи Людмила казала правду.

— Скажи, чи кохаєш ти мене?

Гляділа на його п'яне обличчя, на помутнілі тупоблискучі очі, він болоче держав її за рамена, вона відчула його пальці на своїх костях, обличчя палив їй віддих тютюну і алкоголю. — Ні, пане Казимире. Пустіть мене, прошу! Я вас не кохаю!

— Ні! — повторив, і скорчилося його обличчя. — Не кохаєш мене! А кохала ти мене? Скажи, кохала?

— Чи я знаю, пане Казимир? Чи було то кохання? — оперлася руками на його груди, але не мала сили опертися його раменам. — Ви подобалися мені, я радо перебувала з вами, може я і кохала вас? Я не знаю!

— Кохала! — викрикнув, і радістю блиснуло його обличчя. — Кохала доки бандит не вліз у наше життя! Вона казала правду, він узяв тебе, і тим прикував до себе. Він узяв тебе, і зруйнував нашу будучність. Ох, пімщусь я за це, зловлю його, і віддам їй на втіху, а сам глядітиму на його скомління. Він посмів мірятися зі мною, з Порембским, він ще не знає, хто я. Я комісар безпеки із генеральськими повноваженнями, я . . . а ти не слухаєш, тільки пручаєшся. Чому пручаєшся? —

— Пустіть мене, пане Казимире! Прошу, я не з дерева, мене болить!

— Пустити? — облеглий потиск пальців, але держав сильно. — Не пушу, я за довго ждав на тебе, щоби тепер пускати від себе. Він узяв тебе, знищив твоє життя, і знищив моє життя, а ти ще вириваєшся до нього? Ти кохала мене, і ще будеш кохати, я вирву його із твоєї пам'яті! . .

— Прошу, пустіть! — не могла вирватися від нього. — Змилуйтеся, пане Казимир, пустіть мене! — просила, а поза її шкіру підповзав легкий страх. — Прошу!

— Не пушу, ти вже моя! — белькотав їй у лице, вона втікала лицем від його уст, але він настирливо ловив її. Вона втікала лицем на всі сторони, і пручалася всім тілом, не могла вирватися із його рук, і не знала, що кожний її рух роздражнює його ще більше. — Я візьму тебе, і тим виб'ю із тебе пам'ять про нього. Клин клином! Ти кохала мене, і знову покохаєш. Поцілуй мене! Не хочеш, ще поцілуєш. Ти будеш моєю, сьогодні будеш моєю, і завтра, і за тиждень, і за місяць! Втікаєш устами, я придержу тебе за

волосся, ось так, лякаєшся? Не лякайся, я не звір, я тільки лікую тебе від твоєї накиненої хвороби! Сльози на твоїх очах? Жалуєш за тамтим? Вже не будеш любити його, ти будеш моя, ти мусиш бути моя!

Впав силою на її уста, і запер їй віддих, вона заперувалася, але Порембські не пустив її. Юстина увільнила руки і загринала у його груди, Порембські на мить відорвався, вона зловила повітря, і вкусила його у губу. Засичав із болю, доторкнув губу, і побачив на пальці кров, люто зімняв її, підніс, і без слова кинув на софу. Боропилася у розпучі, і беззвучно текли її сльози, не подолати їй його п'яного шалу, дралнула його по лиці, він приліг її руки, і рвав її одіж. Боропилася перед його брутальною силою, і страх сідав на її душу, що збезчестить її, висмикнула руку в бік, ударила твердий предмет, столик, вже відчула його дрижачі руки на своїх стегнах, на столику попільничка пройшла її холодом металу, Юстина поволи підняла її і силою пустила на голову п'яниного перемогою Порембського. Порембські замовк, затих віддихом, Юстина легко рушилася, Порембські перехилився, і тяжко впав на підлогу, лежав без руху, мертвий? Убила його! Взяла його руку, ні, він живе слабом пульсом, приголомшила його. Втікати! Кинулася до дверей, руки сторожа зловили її, вона легко крикнула, жовнір вкинув її у кімнату, побачив лежачого Порембського, і вчинив алярм. Юстина байдуже дивилася, як позбігалися жовніри, як офіцер розіпхав їхній круг, і приклякнув при Порембськім, вона стояла опершилася об бюрко, і не лякалася. Була певна, що тепер уб'ють її, не лякалася смерті, десь у нутрі засіла радість перемоги, що оборонилася йому, що не збезчестив її. Прибіг задиханий санітар із скриночкою, Порембські легко порушився, і застогнав, піднесли лежачого із землі на софу, Порембські сів, і за кожним дотиком санітара сичав і постогнував, як мала дитина. Офіцер оглянув її у порваній одежі і молодими очима пив її красу. Довго глядів на неї, вона почула легку дрож, соромилася, очікувала свого присуду, і сміло дивилася в його очі.

— Жаль мені пані! — промовив до неї півголосом — але не маю сили допомогти. Я зголошу про паню у Ряшеві! — обернувся від здивованої, поставив при ній сторожа, дав наказ виходити, і виструнився перед Порембським.

— Все готове до від'їзду, пане полковнику! Прошу дати наказ вирушати!

Підніс на нього розкисле обличчя, у тяжкій бандажі, і

скривлене болем, неначе б на його голову звалилися всі терпіння тортур.

— До від'їзду? — повторив плаксивим тоном. — Куди? — і втій хвилині погляд його сів на Юстині. Забув про біль і про офіцера, дивився на Юстину, поволи вставав із софи, а лице запалювалося люттю, і сходило неногомованим гнівом. — Хлопка! Хамка! — підійшов до неї, нагнувся, і лото кричав у її обличчя. — Повія! Паложниця отамана! Коханка бандита! — обличчям Юстини пробіг скорч від нечуваної зневаги, але вона опанувалася, і гордо дивилася на свого ворога. — Забрати її! До Ряшева, до тюрми! Зараз! Геть із моїх очей!

Жовнір стукнув закаблуками, і взяв Юстину за рамя, вона обернулася за жовніром, і в тій хвилині тяжка рука Порембського впала на її обличчя. Юстина похитнулася від удару, і несподіванка затримала її віддих, вона була-би впала, коли б сильна рука жовніра не підтримала її. Зловила повітря, губа закривавила, а з ока виплила одна сльоза, остання сльоза жіночого жалю. За нею осталася тверда загартована людина.

— Дякую, пане Казимир! — промовила чемною погордою, лишила отверезілого серед кабінету, і гордим кроком переможця вийшла перед жовніром. За ними вийшов офіцер, і дав наказ до виїзду.

— Нехай пані одягне це! — кинув їй на віз клунок чоловічого одягу, і поїхав на чоло кольони.

Їхали мовчки під оком чотирох карабінів, але цікавість не дозволяла Юстині мовчати.

— Як згинув священник, десятнику? — питала тихим голосом.

— Як герой, докторе! Без стогону і без слова скарги! Як мученик!

— Мучили його?

— Били, копали і тортували, вогнем і залізом. А ми сиділи побіч, і безсильно сходили люттю, що не можемо боронити його. Питали його про місце табору, але не зрадив, глядів на них і тихо молився.

— За що ж його замучили!? — викрикнула болем, і ронила тяжкі сльози.

— Бо він був з нами, бо він знав, де наш табір, докторе. Нас повели на допит до стодоли, думали, священник старий, і не витримає тортур, а він показався сильніший від нас усіх. Потім тортували би і нас, але, на наше щастя, надійшов Порембські, і наказав готувитись до від'їзду.

— Священик уже не жив?

— Ще жив, докторе. Лежав із замкненими очима, і кривавими устами молився. Немов би відчув Порембського, отворив очі, і хвилину глядів на нього проникливо. — Вона у вас дідичу? — запитав, і Порембські, отягаючись, притакнув головою. — Не смійте скривдити її, сироту! Бо з того світа прийду вас покарати! — промовив погрозливо, здригнувся від болю й напруження, зідхнув тяжким придушеним стоном, замкнув очі, а на його устах зацвила пляма крові. Шепотів молитву, випогодився, отворив очі, і поблагословив усіх довкруги. — Я вибачаю вам! — сказав жовнірам, випогодився усмішкою вдоволення, і беззвучно погас. Порембські без слова вийшов у задумі, а військо почало готувитись у дорогу.

Іхали мовчки, віддавшись своїм невеселим думкам. Світанок ждав на них на передмістях Ряшева, провозали їх порожні безлюдні вулиці, народ спав і ждав на сонце. А коли сонце протерло очі над обрієм, за полоненими замкнулися тяжкі двері ряшівської тюрми.

41

Около десятої години ранку прибув до тюрми поручник Малік, і переслухав полонених. Не питав багато, вислухав їхньої історії, всі говорили то само. Заперечили будь-яку приналежність до повстанського руху, будь-яке знання повстанського осідку. Вони, мирні горожани, ходили до хворих із священиком і доктором, а при повороті додому напало на них військо, і привезло до тюрми.

— При вас знайдено зброю!

— Так, пане поручнику! — відповів за всіх десятник Гиля. — Ті околиці повні історій про банди, кожний ходить узброений.

Довго дивився на них, і мовчав, а потім бистро встав, і почав складати свої папери. — Сумніваюся, чи генерал повірить вашій історії. — сказав лишив їх, і відійшов. Відвели їх приготованих на смерть, були певні, що генерал не повірить їхній історії.

А раннім пополуднем заграли сирени вулицями Ряшева, і затримали весь рух. Блискавкою увігналися дві панцирки на подвір'я тюрми, і ще не затрималися, а вже вискочили два арогантні червоні офіцери, капітан і поручник. За ними ішли три високі офіцери польської армії, казали покликати начальника тюрми, і предложили йому нака-

генерала Скверчевського зараз видати полонених. Начальник прочитав наказ міністра, і без слова взяв ключі, глянув на офіцерів, і дивна знайомість ударила його в обличчі совітського капітана.

— Я дуже перепрошую, товаришу капітане, — усміхаючись підійшов, — я здається з вами знайомий. Не були ви тому два роки у Ряшеві? — питав у суворій погляд капітана.

— Нет! — кинув капітан згіржливо.

— То я бачив вас у Люблині, товаришу капітане!

— Нет! — вже гостріше озвався офіцер.

— Товаришу капітан новий у Польщі! — услужно пояснив полковник польської армії. — Любимець самого Сталіна! — шепнув начальникові в ухо, і начальник побожно підніс брови.

— Дуже мені приємно, товаришу капітане, дуже мені приємно! А я присягнув би, що я товариша вже десь бачив. Може вступите на чарочку, так високий і рідкий гість! Генерал зачекає. . . .

— Товаришу начальнику! — промовив грізно капітан помосковськи, і блиснув гнівом. — Генерал не вміє і не любить чекати! Перед вами його наказ, повинуйтеся! Чи може хочете стати перед обличчям генерала за несубординацію?

— Ні, я зараз, я в тій хвилині, — не сподівався такої відповіді, Скверчевські не любить жартів, — я дуже перепрошую панів. . . е-е, товаришів, — поправився, і злякався, але не зареагували на таку капіталістичну назву, — прошу тут почекати, я зараз приведу бандитів! Вибачте, я тільки пожартував! — кивнув на виструнених ключників, і вийшов.

Загули кроки, забрязкали ключі, задрижали двері, тяжко отворились, і на порозі станули сторожі під проводом самого начальника.

— Юстина! Гиля! Білосор! Вітер!

Вичитали їх, і повели між собою і зброєю. Ішли із роєм думок, ішли на допит, як погрозив поручник Малік, напевно сам генерал поцікавився ними. Отворилися одні двері, отворилися другі, полонені увійшли в канцелярію, і станули напроти свого отамана. Вся любов і туга болем зцінила серце Юстини із страху за отаманом, він прибув за нею аж до осинового гнізда, він у небезпеці, двері сторожать тяжко узброєні жовніри, не знала вона, що всі вони повстанці. Серце її пристануло на хвилину, і забрало всю

кров із лица, страх триснув із її очей, і отворив рот до викрику несподіванки й остороги, але не крикнула. Залізні перви десятника Гилі побачили її реакцію, він узяв Юстину за руку, потиснув її, і пригорнувши перелякану до себе за плечі, промовив їй із притиском!

— Не бійтесь, докторе! Все буде добре!

Успокоїлася під натиском його руки. Начальник бачив, що випогодилися лица офіцерів, задоволений отворив тюремну книгу, і подав перо капітанові, попросив потвердити видачу полонених. Капітан скоро підписав, і обернувся.

— Ідьом! — кинув наказом, і вийшов перший.

Вийшли за ним, ведучи полонених між собою, капітан сів перший у панцирне авто із генеральськими знаками, особисте авто генерала Скверчевского. Повсідали, і заграли енергією непогашені мотори. Начальник тюрми власноручно помагав отворити тяжкі двері тюремного подвір'я, завили сирени, і в куряві диму й пилу погналися шаленим темпом із міста на захід сонця. Начальник тюрми глядів їм у слід, а неприємність розповзалася поза його плечима, присягав би, що вже бачив того червоного капітана. Знає його, добре знає, не знав, звідки знає, але був певний, що знає. Який він був гордий і мовчаливий, любимець самого Сталіна, комуніст, вони тепер панами, а свій поляк гнеться перед ними, як гнувся той полковник перед капітаном. Чи на правду зложить звідомлення перед генералом про його слова? Може ні, він не зробив нічого злого, і не сказав нічого поганого, просив на чарку, як гостя, чемність того вимагала, всі червоні офіцери люблять пити, п'ють навіть той смердючий самогон, і ще хвалять, що міцний, хіба не має причини до звідомлення. А може очорнить його, переведуть слідство, і відкриють те, що він робив у найбільшій таємниці, що крав половину тюремних приділів, і вимішовав за тютюн і мясо, чи то великий злочин? Всі так роблять сьогодні, питатимуть його, то все скаже, що знає, а може нема чога журитися, може капітан вже забув про нього? Він знає його, де він уже його бачив, залуманий обернувся на хіднику до повороту до тюрми, і застиг. Напроти нього на тюремному мурі висів великий портрет червоного капітана, і тридцять тисяч нагороди за його голову. Начальник задрижав як по ударі грому, думав, що снить, протер очі, гончий лист сміявся до нього, і навівав його жахом, охляли ноги під ним, але він зірвався і держачи в руках свій тяжкий живіт, перебіг задихом тюремне подвір'я! Прибіг до канцелярії, отворив книгу по

підпис капітана, не вмів читати слов'янського письма, післав здивованих ключників по такого, що вмів би це прочитати. Привели одного арештанта, що жив між українцями, той глянув, і прочитав спливаючому потом начальникові тюрми:

— Сокіл!

Начальник застогнав, і тяжко сів, уже не сумнівався, що це був бандитський ватажок. Мав його у своїх руках, і випустив на волю, випустив славу і тридцять тисяч золотих. Чим виправдає свій вчинок перед начальством, чи тим, що принесли документ від самого міністра? Документ! Глянув на нього, правдивий документ, печатка правдива, і підпис правдивий, підпис генерала Скверчевського. Генерал поїхав на інспекцію неспокоїного погряничча, де генерал? Підняв слухавку телефону, викликав поручника Маліка, розказав усю історію, і вдарено алярм! Удруге завили сирени вулицями Ряшева, виїхали шаленим темпом із військових казарм, і розїхалися у дві сторони, панцирні авта із військом погналися із міста на захід у сторону Ясла, а поліційне авто із поручником до тюрми. Поручник ще раз вислухав історію, слова начальника потвердили всі ключники, капітан був той сам, що на гончому листі, поручник не сумнівався, знав його особисто. Привіз документи із власноручним підписом Скверчевського, невже генерал у їх руках? Остерігав генерала про небезпеку його подорожі, він не хотів слухати, висміявся, вони розбіжаться на саму його появу, він міністер військових справ, його не відважаться зачіпати! Сів і поїхав із горсткою прибічників, самих високих комуністів. Відчув певну сатисфакцію, що сталося по його словах, чи Скверческі понав так у засідку, як його колона із комісарами? Його обов'язком довідатися, де Скверчевські, зірвався із місця, лишив здивовану тюремну сторожу, і в третє завили сирени вулицями Ряшева, турбуючи спокій мешканців. Тим разом полетіли поліційні авта Безпеки на чолі із поручником Маліком.

Військова погоня летіла чотирьома автами із найбільшою швидкістю, і збивала хмари куряви, летіла долиною Вислока на полудневий захід. Дороговказом були сліди коліс утікачів, гонила за ними й увігналася у чудецькі горби. Дорога покрутилася довкруги горбів, авта проскочили містечко Чудче,гнулися за закрутами, і, вилетівши великим закрутом зпоза горба, жовніри аж охнули з радости. Перед ними розлився Вислік широким закрутом, дорога

легко опадала до ріки, і, перекинувшись мостом на другий беріг, повзла поволи вгору. Жовніри охнули, але не мальовничий краєвид був причиною радості, перед ними повзли два авта втікачів. Вони мабуть не вміли їхати, або кінчилася бензина, авта повзли у долину, і поволи викочувалися на міст. Жовніри не надумувалися, шаленим темпом злетіли із гори, вистрілом і сиренами даючи наказ до затримки. Втікачі не затрималися, вже минали середину моста, погоня вихром майнула попри них, загатила їм дорогу, замкнула їх з усіх сторін, всі дула впали у середину втікаючих авт, і тоді всі доперва побачили, що авта були порожні. Велике було розчарування, що заскоро тішились перемогою, та вже не мали часу думати, і не було вже часу вертатися. Задрижала земля, затремтів міст, видувся серединою, дикою силою відірвав свої кінці від берегів, і поплив угору, все вище і вище у небеса. Летів, і ніс на собі всі вози, вилетів птахом понад околичні горби, і, немов утомлений, станув, загуркотів, порвав усе на кусні, що на ньому і сам розлетівся, вертаючись у здивовану ріку відломками заліза й бетону. А коли замовкло все докруги, і перестали шепотіти перелякані шуварі, удруге порвалося спокійне плесо води, трохи вище на закруті, там, де ріка обливає горб, і радіючи волею, вискакує коліном у долину. Розступилася вода, і вийшли водяні люди, спливаючи водою і перемочені водою, кожний із трощею в роті. Встали і сіли в прибережніх корчах, пооглядалися, прислухалися, лишили корчі, та хильцем вилізли на високий беріг. Лишили за собою мокрі стежки, й зникли у недалекому лісі.

Ішли мовчки й осторожно, не хотіли показуватися непрошеним очам, узброєні проломлювали незнану дорогу, а побіч ішли полонені і високі офіцери союзних армій. Нарешті привитав їх знайомий ліс, і напруга очікування минула.

— Мушу подякувати майорові за подвійну міну! — промовив перший десятник Гиля. — Я до самого кінця побоювався, що не вибухне.

— Чому мала би не вибухнути, десятнику? — поцікавився Носатий.

— Різно буває, друже Носатий! Проводи могли урватися, або зіпнятися, або вилізти із міни, або запальник міг замкнути. Є тисячі причин, що могло не вибухнути, ми не мали часу, щоб щось переглянути. Наше щастя, що все було в порядку.

— А я побоювався, що ви утратите нерви, десятнику. — Обернувся отаман. — Я придивлявся вашому обличчю, один м'яз не рухнувся, один нерв не задрижав, ви сиділи кам'яно, і ждали, а потім кам'яноспокійно натиснули підойму, одну секунду не заскоро. Тепер знаю, чому покійний отаман назвав вас людиною без нервів.

— Дякую, отамане! Не я одинокий такий, усі ми люди без нервів.

Знову ішли мовчки, але жіноча цікавість розбудила Юстину до питання.

— Ще не можу зрозуміти, що я на волі, неначе все вчорашнє тільки прикрій сон. Скажіть, поручнику, — звернулася до Носатого побіч, — як ви це все зробили, що тюремна сторожа не притримала вас, що вас не перевіряли, що повірили фалшивому документові . . .

— Правдивому, докторе! Ми привезли правдивий документ.

— А підпис?

— І підпис правдивий. Власноручний підпис генерала Скверчевського.

— Невже ! . . . — викрикнула і, не докінчила, так неймовірна була її думка. Крикнула, і глянула з подивом на ідучого побіч отамана.

— Ви правильно подумали, докторе! Скверчевські у наші руки віддав своє злочинне життя. Скверчевські вже нікому більше не пошкодить.

— Як ви довідалися про нього?

— Завдяки десятникові. Польське підпілля вже вчора знало, що Скверчевські рано вибирається на інспекцію опанованих нами теренів. Ми довідалися про це, і рішили слідити рухи червоного генерала. А над ранком прийшла вістка, що священник не вернувся додому, і що за вами всіми пропав слід. Ми засілися на ряшівській дорозі відбивати вас, а полонили Скверчевського.

— Був тяжкий бій?

— Ніякого не було! Вони піддалися без бою. Ми заскочили їх нашою появою. Вони їхали дуже бундючно, дуже здивувалися, коли хлопці нагло скочили з дерев у їхні авта, а ми вискочили з усіх сторін. Роззброєних устали ми рядом, нашою ціллю було довідатися про ваше перебування. Ми не сподівалися, що Скверчевські буде настільки безличний, щоб легковажити нас, і їхати із своїм штабом майже без охорони. Але його зарозумілість зрадила його, і тим він засудив сам себе. — Я міністер

військових справ, генерал Скверчевські! — виступив арогантно і ждав нашого страху. — Дарую вам вашу помилку, і даю вам п'ятнадцять хвилин до втечі! — Чи не була то комічна пропозиція? Нам зробилося смішно, і ми засміялися, а генерал здивувався і задумався.

— Ми не будемо втікати, генерале! — промовив отаман. — Чи ви знаєте, в чиїх ви руках?

— В руках бандитів!

— Це добре, що ви нас знаєте. Яка ціль вашої подорожі, генерале?

— Як то! — скипів Скверчевські, все ще бундючився, і чекав нашого страху. — Хто ви, що завдаєте мені питання? Я генерал, я міністер, я . . .

— Ви мій полонений, генерале! Прошу відповісти на питання!

— Я не буду говорити з бандитом!

— Зі мною говорив сам Сталін!

— Сталін? — прояснився Скверчевські. — То ви великий комуніст! Я поможу вам відзискати ваше становище і вибачення партії. Хто ви?

— Я не комуніст, генерале! Я Сокіл!

— Сокіл! Чи той? . . . .

— Той сам, генерале! Той сам, що знищив вашого приятеля Чапаєва, той, що переміг Пшеп'юрського, той, якого ви приїхали шукати і ловити на наказ самого Сталіна. Той, що варта у вас тридцять тисяч золотих, а двадцять тисяч рублів у Совітському Союзі. П'ятдесят тисяч — багато грошей за одну голову. Чи будете говорити зі мною, генерале?

— Що ви хочете від мене?

— Учора військо полонило повстанців. Де вони, генерале?

— У Ряшеві в тюрмі, чекають мого приїзду.

— Видайте їх нам, генерале!

— А ви пустите нас вільно. Я пішлю по них машину.

— Ми не віримо комуністам, генерале! Напишіть наказ видачі!

Скверчевські хвилину надумувався, потім глянув докруги, колесом стояла повстанська зброя, обернувся до полковника побіч себе, той легко кивнув головою і Скверчевські рішився.

— Принесіть мою валізку!

Написав ,і подав їм, отаман прочитав, і подав Носатому,

Носатий отворив люпу, і пильно студіював документ від краю до краю. Скверчевські здивувався і зацікавився.

— Що ви шукаєте? — спитав.

— Таємного знаку, генерале. Ми не віримо комуністам, не можемо легковажно кидатися у ворожі сіті.

— Ви? Я пішло. . .

— Ми поїдемо самі, генерале! Ви позичите нам своїх машин і свого одягу. Прошу роздягатися!

Переодяглися, полонені стояли в білизні, і виглядали дуже нещасно. Отаман оглянув своїх, але не був вдоволенний собою. Шепнув Носатому, і Носатий мовчки віддалився.

— А що думаєте зробити з нами? — питав Скверчевські, якому нагло без генеральського одягу стало лячно.

— Я ще не думаю нічого, ще маємо хвилинку часу на думання. Чому військо помагає переселенчим комісіям? Чи це ваш наказ, генерале?

— Мій! Совітський Союз наказав виселити всіх українців.

— Значиться, ви польський міністер на службі Совітського Союзу, ви явно зраджуєте інтереси своєї країни! Своім наказом про насилля і розбої ви видираєте народіві землю, його прадідівську тисячелітню власність! Це тяжкі злочини, генерале!

— Я не знав про насилля і розбої.

— Ви не знали! — іронізував отаман. — Як ви не знали, що руйнували церкви, що стріляли до хрестів, що розпинали віруючих. . . .

— Цього військо не робило! — перебив отаманові.

— Це робила Червона Бригада, генерал Вальтер!

— В Еспанії! Еспанія далеко.

— Значить, по вашому, еспанці не люди! Це робили ваші червоні офіцери! А ви утримували гарем із нелітніх дівчат, і потім власноручно всіх постріляли. Чи і тепер стріляєте дівчат, генерале?

— Нема нікого із вашого народу. — витер непрошений піт.

— Але були! Ви брали їх із політично арештованих, тих, що не погоджувалися із поневоленням країни, і не хотіли служити ворогові. А тепер набираєте собі гарем із свого власного народу, із політично засуджених поляків, тих, що не хочуть комуністичного режиму. Ви не поляк, ви комуніст! Забагато слухаєте своїх червоних майстрів! Скільки їх тепер при вас, генерале?

— Нема нікого! — оглянувся, і непевно подивився на отамана.

— Є, генерале! Ось у строю польського полковника я пізнав комісара МГБ Рудченка, тепер він дрижить побіч вас у білизні. А третій від вас комісар МВД Чіхадзе. Може ще хтось є, всі ви вишколені у Москві комуністи. Чи не віддихне польський народ по вашій смерті?

— Даруйте життя! — перелякано зложив руки Скверчевскі. — Я видав вам полонених, пустіть нас вільно. Я відкличу всі накази, я. . .

— Наш закон не щадить ворогів! — Отаман рухом руки наказав Скверчевському мовчати. Прийшов Носатий, і приніс однострої, Скверчевський глядів, як отаман одягався у стрій червоного капітана, а той із жидівським носом у стрій червоного лейтенанта. Зрозумів їх підступ, як сідали у машини.

— Повстанським законом і законом землі ви всі засуджені на кару смерти! Хоч шкода для вас кулі!

Отаман стояв у генеральській машині, і дав знак, пустили мотори, й у їх лоскоті серія автомата урвала лемент генерала. Він упав із отвореним від крику ротом, і так остався при дорозі, а його незамкнені очі дивилися у небо переляком і скомлінням пощади. Не було часу хоронити їх, ми покинули розстріляних у корчах, і поїхали випередити вістку про смерть жорстокого міністра червоної Польщі.

42

Розстріляного Скверчевського і його комуністичну гвардію знайшов поручник Малік, і блискавкою полетіла вістка у світ. Польща закипіла, газети кинули атаки на нездарність війська, поліції, і на повільну акцію уряду, що не вміє зліквідувати бандитської сваволі. Простий нарід був байдужий, він уже відчув комуністичний режим, що замість відпруження і волі після нелюдської німецької окупації приніс неволю комуністичної системи, нарід відчував певне вдоволення, що буде одного комуніста менше, як і раділо польське підпілля, що хтось мимоволі став їхнім союзником, і винищує їхніх ворогів.

Повстанцям були відомі всі події назовні, десятник Гиля приносив газети, доповняв їх вітками і інформаціями від польського підземного руху.

Повстанці знали, що проти них збираються хмари, хоча ще далеко на обрії, але гроза назріває, збереться, прибли-

зяться, ударить силою і пропаде їх спокій. Совітські комісарі при польському уряді відчули непевність і страх, польське підпілля розкинуло летючки проти диктату Москви і маріонеткового комуністичного режиму, закликувало нарід до опору владі, до спротиву режимові, закликувало вступати в ряди резистансу, і погрожувало карою високим комуністам, подаючи прикладом смерть генерала Скверчевского. Комуністи відчули непевність свого життя і страх перед німстою, почули, що в Карпатах знаходиться гніздо резистансу, котре деморалізує нарід, винищуючи високих достойників комуністичної ситеми. Пішли рапорти у Москву, що позиція Москви у Польщі починає щораз більше захитуватися, і, коли такий стан потриває, може прийти до катастрофи. Із газет повстанці довідалися, що Москва зареагувала чином, у Варшаві зібралися делегатами три заінтересовані держави, Польща, Совітський Союз і Чехословаччина, й підписали договір взаємної помочі і дії проти бандитів.

Повстанська старшина здавала собі справу, що прийдуть тяжкі дні, що обрії зарояться офензивними військами, і повстанці знову заміняться у гонені по вовчих слідах тіні. Табір поволи приготовлявся до боїв, до зміни місця, паковано харчеві припаси, посилено військові вправи, зменшено для вправи і для всякого випадку харчеві приділи, і подвоєно розвідку на всі сторони. Кругом висіла нерозгадана тиша очікування незнаного бурхливого завтра. У тому очікуванні містився певний ступень радості, що прийде до боїв, до дії, до руху. Рани від останнього кривавого бою в Бонарівці вже давно загоїлися, вже всі історії постарілися, тому повстанські серця очікували нових історій і нових пригод. Усі раділи удачною виправою отамана, і безкровною перемогою у Ряшеві, віддихнули із полегшею, коли всі вернулися ціло із полоненими, але ця радість була коротка, бо не було вогню її підтримувати.

Одна Людмила не тішилася загальною радістю, не була задоволена увільненням полонених. Вернулася до табору вчасно перед вечером, сіла у шатрі, і приглядалася, як вибиралися в дорогу священик, Юстина, той кам'янохолодний Гиля, і ще двох стрільців для охорони. Людмила знала, що там на узліссі жде на них дідич із військом, і що вони вже не вернуться до табору. По їх відході Людмила поклалася спати, не була задоволена, що отаман остався, він піде завтра за Юстиною, думала і заснула, а коли прокинулася, отамана вже не було. Пішов за Юстиною, Лю-

дмила раділа тим, і журилася, не знала де роздобути вістки, Носатого не було, а насушений, суворий сотник Хмара держав табір під зброєю, і наказом відокремив її від табору у жіночому шатрі. Сіла на краю шатра, і надумалася після полудня просити дозволу вийти пройтися, коли не вдасться їй викрастися із табору, уявляла собі образи зустрічі із полоненим гордим отаманом, і свою солодку пімсту упокорення його за те, що посів зневажити її жіночі почування. Підійде до нього зв'язаного із любовними словами, розв'яже його шнури, потішить, розвіє горе неволі, а коли він зм'якне і нагнеться до її бажань, вона насміється із нього, і лишитть його, як він лишив її підчас бурі. Або вона прийде горда і гнівна, ударить його нагайкою, і примусить просити ласки й пощади. А потім буде до нього добра, ласкава, розкохає його, і коли він загориться вогнем пожадання, о, вона вже розбудить його камінні нерви, запалить його, і на його очах віддасться дідичеві. Людмила примкнула очі, й усміхалася до свого привиду. Іздалеку долетіли якісь голоси, оклики, о, він буде терпіти і благатиме одного погляду, одного слова! На краю табору повстав рух, Людмила отворила очі, до табору входили офіцери червоної армії і польської армії. Ішли вільно, отже не полонені, і Юстина з ними. Юстина! Вона віддала її Порембському, повстанці тішається, червоний лейтенант оглянувся в її сторону, вона пізнала його, це Носатий, і капітана пізнала, що це отаман, прийшли із полоненими, увільнили їх з рук Порембського, де Порембські? А потім потом виступив страх, що буде, як Порембські розказав про неї? Людмила підійшла поволи до групи. Полонені відходили на відпочинок, Білозор рзказував повстанцям про перебіг звільнення з тюрми. Сотник Хмара відійшов з отаманом і Юстиною, вони вже не ховалися із своїм коханням, як вони дивилися на себе. Заздрість шарпнула грудьми Людмили, її плян не вдався. Отаман перехитрив усіх, сам поїхав увільнити Юстину. Вислухала до кінця цілої історії, хоч гнів і жаль тиснули їй сльози до горла, а потім вона поволи відійшла до шатра, упала на своє місце, і довго болюче плакала.

Плач, а потім дикі сні короткої літньої ночі утишили Людмили гнів, полегшало у нутрі, і уступив той несамовитий натиск, але світ поблід, і не мав ані чару, ані радості. Сіла бліда на краю шатра, на тому самому місці, де ще вчора снувала образи своєї перемоги, байдуже дивилася на табір, Юстина пройшла побіч неї і вийшла із табору, а

потім, видавши накази пішов туди отаман. Вони вже не ховаються із своїм коханням, як колись, цілий табір знає про їхнє кохання, і тишиться їхнім щастям. Людмила сиділа із зціпленими устами, а у грудях знову горіла всі бурі. Вони пішли під ту скелею!

А там даліше збиралося військо, високий офіцер переглядав його, це сотник Хмара шикував свою сотню до походу. Повстанська розвідка принесла вісті, що на полях між Бонарівкою і Ванівкою концентруються військові залоги всіх дооколичних гарнизонів, що хвилини перебувають нові відділи, вже за великі сили для повстанців, військо розтабовується по полях, і жде наказу. Невідома ціль військового збирання, тому табір на всякий випадок поставлено у боеве поготівля. А сотник Хмара вибирався у похід, на небезпечну виправу аж під Петрушу Волю. Несподівано приїхали Безпека і МВД, уночі виарештували молодь тих сіл, і під сторожею ведуть їх до Ясла. У Яслі жде на них поїзд, і проста дорога через Московщину на Сибір за поміч і співпрацю із повстанцями. Повстанці вибиралися у найбільшій таємниці, щоби не заалармувати змобілізованих військ. Плян дії був простий, на полудневій границі села Петруша Воля розкинулися густі стрімкі горби, дорога в'ється вужем, місце — як сотворене на засідку.

Людмила не знала того, сиділа, і дивилася, а думки її ішли у ліс за отаманом. Дивилася на військо, і горіла задрістю, спалювалася вмовленим собі боєм пониження, що не вона, тільки Юстина сидить під скелею, і налувається коханням. Людмила здригнулася заскочена, коли хтось станув перед нею, вона підняла очі, і пізнала Носатого.

— Я можу не вернутися, Людмילו! — стояв спокійний у повному боевому виряді. — Чи розійдемося без урази?

— Я думала, що ти ненавидиш мене! — здивувалася, і встала. — А ти прийшов прощатися! Значить ти вибачив мені.

— Вибачив! Не піду ж я у бій із загноєним серцем і злістю у душі.

— Не добре говорити про смерть перед виправою.

— Я не вірю в пересуди, я опираюся на фактах. Кругом нас повно війська, всі наші сили замалі в отвертий бій, мусимо обережно прокрадатися, бо роздушуть нашу сотню одним замахом. Всі ми приготовані, що можемо не вернутися.

— Всі, кажеш, значить всі йдуть — питала думаючи про отамана.

— Всі йдуть! — відповів за свою сотню.

— Ідете в Іюльцу, чи може в Україну? — а із хаосу думок вирвалася нагло одна, і поволи почала голоситися пляном нової зради.

— Не так далеко! — усміхнувся. — Хоч легше було би прокрастися в Україну.

— Не хочеш сказати, мені і не цікаво, куди ви йдете. Ти укриваєш ціль виправи, а я додумалася. Ви виправляєтеся проти війська, а тому що його забагато на ваші сили, ви всі приготовані на смерть.

— Ні, Людмило ми не йдемо проти війська. Бій із тим військом, що вже стоїть на полях Бонарівки, це самогубство. Військо заховується мирно, але за плечима війська діють комуністи. Виарештували невинних людей, і ведуть їх на Сибір. Бачу, сотня готова до вимаршу, я мушу відійти. Прощай, Людмило і не згадуй злим словом!

— Прощай, і вертайся! — вдячна була йому, що проговорився, і дав їй інформації. — Я ждатиму на тебе! — закинула йому руки на шию, і скоро зникла у шатрі. Всі йдуть, значить і отаман іде. Тепер напевно попадеться, і не вирветься, бо багатан війська. Мусить якнайскоріше донести про це, мусить допровадити свій плян до повного успіху, мусить пімститися. Не могла дочекатися, аж повстанська сотня вирушить із табору, пішла у ліс, і знайомою стежкою понесла смерть для тих, що добром прийняли її у себе.

Прихід Людмили наповнив Порембського новими надіями, і приніс певне відпруження його хаотичним думкам. Після ліквідації Скверчевського і його гвардії із високих комуністичних достойників Советський Союз підніс нагороду за голову отамана на тридцять тисяч рублів, і натиснув Польщу, жадаючи акції. Польський уряд автоматично підніс власну нагороду на сорок тисяч золотих, і натиснув на Ряшів новими гострими наказами, погрожуючи зміною діючого апарату. Натиск той відчули на собі шеф Безпеки, поручник Малік і Порембські, Комісар Безпеки Полудневих Областей Польщі. Порембські був безрадний, всі жадали акції, і всі очікували дії. Поручник Малік побоювався за свою шкіру, поволи назривала неприємна вістка, що із ним щось неясне, бо бандити випустили його із свого полону. Поручник сподівався скорого слідства у справі смерті міністра Скверчевського, ко-

ли скоро не станеться щось із повстанцями, і побоювався, що під час слідства зажадають від нього певних вияшень. Зажадав дії від Порембського, питав про ту наречену, що пішла з бандитами, і загрозив, що під час слідства звалить всю вину на нездарність комісара і його страх перед бандитами. Порембські сидів, і думав над способом виходу із заплутаної ситуації. Він сам захопив себе у скрутне положення. Щось треба було починати, до дії потрібно війська, тому він дав наказ усім дооколичним гарнізонам збиратися на полях Бонарівки. Із приходом гарнізонів із Кросна і Ряшева росла відвага і чистість думки. Поволи назривав плян дії, перше великими силами війська оточити село за селом і виселювати нарід, так він зліквідує бандитську базу, а без своєї бази бандити довго не вдержаться. Коли вони не стануть до бою під час виселювання, тоді він після виселення оточить усіма військами дооколичні ліси, облавою примусить бандитів вийти з укриття, і, або піддатися, або згинуть в убивчому вогні офензиви.

Прихід Людмили наповнив Порембського новими надіями, і дав йому плян безпосередньої дії проти повстанців. Військова розвідка у найбільшій таємниці взяла повстанську сотню під увагу, і провела її аж на місце засідки. Порембські горів радістю, й був дуже ласкавий до Людмили. Вгощав її, вони танцювали, пили і цілувалися, пестощі і напій втишили в Людмили всі бурі пімсти і невдачі, Людмила повеселіла, і стала принадною, повною пожадання жінкою. Вони разом уложили плян, а потім поділилися нагородами. Людмила за намовою Порембського рішила вернутися у Смілу, дістати похвалу за знищення небезпечного ворога народу, і, взявши тридцять тисяч рублів, вернутися до Порембського й обіцяних сальонів. А Порембські нагострив свій смак на сорок тисяч золотих і славу великого полководця. Наситився Людмилою, і відіслав її до табору, сам зтирає руки, в його засідку маршує повстанська сила з отаманом і сотником. Зараз по відході Людмили донесли Порембському, що повстанська сила засілася кругом закуту у прориві горбів. Порембські наказав оточити їх великим, сильним пестенем, і вирушив сам ловити небезпечного отамана, й ненависного сотника.

Людмила вернулася до табору далеко перед вечером, і яке ж було її здивування, коли стійки повели її перед отамана.

— Де ви були Людмило? — запитав ледовим голосом, і перемінив свої очі у гострі ножі. Здавалось їй, що глянув

у глибину її думок, і зараз виявить її таємницю.

— Я? . . . — промовила позірно байдуже, — я гуляла. А потім заблудила! — додала, коли мовчки колов її очима. Було боляче, але вона витримала його зір. Лють на нього і жадова щемсти дала їй силу опертись.

— Хто дав вам дозвіл виходити з табору?

— Ніхто, я нікого не питала. Юстина теж вийшла без дозволу! — кинула йому визовом. Скинів, але опанувався.

— Не вам міряться із Юстиною! — і немов засоромився свогою вибуху. — Ви не маєте прав Юстини, ви ще без присяги. — додав спокійніше. — Будете виправдуватися перед радою офіцерів! Дати їй сторожа!

Опір шарпнув її грудьми, вона високо роздула їх, але не встигла сказати своєї думки. Дужі повстанські руки взяли її, і повели до жіночого відділу. Запрудчалася й зараз зрозуміла, що даремно пручатися, нічого тим не виграє, хіба погіршить, вона тепер на ласці отамана, і мусить зачекати, аж промине його гнів. А як промине гроза і вона знову матиме волю, то вийде із табору, і вже більше не вернеться. А може уночі сторож задрімає, і вона викрадеться попри нього у ліс? Пересувала думки образами, і між тими образами поклялася до сну, щоби уночі мати силу, і витревалість мандрувати лісом і горами. Поклялася до сну, байдужі були їй настрої і непевне очікування повстанців. А молодий ранок приніс журбу і неспокій, що ще не вернулася сотня Хмари, що досі нема вістки від сотника. Не було вістки, хоч день перекотився через полудень. Невже були неосторожні, і зачепилися із військом помимо ворожої переваги?

Отаман стягнув чоло думками, покликав раду, старшина відрядила вирушати цілим табором. Вислали розвідку із трьох найбистріших повстанців, даючи Білозорові наказ і командування. Розвідка пішла окружною дорогою поза Високу, й від заходу мала приблизитися до місця, де була запланована засідка повстанської сотні Хмари. А до табору прилетіла вістка розпуки народу, що розпочалося переселення. Повстанці бездільно приглядалися, бо не могли допомогти, сотні війська оточили перстеном село за селом, давали наказ вирушати, і народ із слізми і розпукою покидав свої хати назавжди. Військо заховувалося відносно коректно, нарід пробував опиратися, але мусів піддатися, бачив військові сили, і додумувався, що повстанці не можуть. А повстанці безсилно приглядалися, і гасили свої закривавлені серця розуміючи, що починати акцію

проти такої сили ворога на очах дня було би безумним самогубством. Переселення відбулося скоро, заки вечір протер свої задимлені очі, вже останнє село вирушало сумною валкою по крутих дорогах у незнане і чуже майбутнє. Збиралися під Кросном на болотнистому полі при станції, сторожив їх кроснянський гарнізон і грабував у людей, що тільки відкрив вартісніше.

Покидали свої прадідівські землі, а коли отанні зникли за горами, запала тиша. А в тій тиші рознісся стогн, і болем мерезаний плач, це плакала земля за своїми дітьми. Військо ще трохи таборувало, не було що робити, і грабувати не було що, війна не оставила майна там де раз за разом змінювалися наїзники. Нарід не мав нічого дорогоцінного, тільки чисте серце і любов своєї землі. Коли ж забрали у нього ті останні скарби, пішов окрадений і голий у незнані простори, примушений, покинути свою землю, плакав за нею покидаючи її, і той плач остав плачем у тій землі. Остався і полинув у світ вісткою, що плаче земля. Запала тиша по відході людей, військо постояло, і вирушило у свої гарнізоніві постой, немов би не хотіло слухати того немилого їм плачу землі. Пустинею накривалося не давнє життя сіл, засумувала природа, нагнулися болем гори, стануло небо, і нахилилися ліси, запала порожнеча, а в далекий світ летіла пісня болю і туги, летів плач землі. Жорстока доба і ворожа невільнична система розділили тих двоє, землі не могли рушити, насиллям прогнали нарід, нещасними скитальцями вирушали у світ недавні горді газди. Пішли вони, та не на завжди. Ще вернуться вони, бо та земля наша.

43

Військо постояло через ніч, і відійшло додому. Порембські забув про свій плян офензиви проти повстанців, переселення відбулося без перешкод, зненавиджений нарід відійшов, і вже ніколи не вернеться назад на ту землю. Одним замахом добув дві речі, за які так довго боровся, позбувся нелюбого народу, і зліквідував бандитську базу. Він пройшовся ранком по селі. Віяло порожнечою і пустинею, але Порембські тим не журився, все тепер його власність, і він оживить свою власність. Спровадить людей із пісків Мазовша, винайме їм землю із готовими хатами, і житиме вигідно їхнім володарем.

Із такими думками він сів у кабінеті, покурював і попивав свій улюблений коньяк, його акція показалася успішною. Він телефоном переконав начальну владу, що добре бу-

де зачекати, аж голод вижене бандитів із лісу, вони тепер уже не такі грізні, бо частина їхньої сили полягла у вбивчому бою біля Петрушої Волі. Пуремські описав той бій поручникові Малікові, той бій, де він на волос не втратив життя із рук суворого сотника Хмари. Вирушив пізнім пополуднем, коли власна розвідка донесла йому, що повстанська сотня засіла рядами на залісених горбах обабіч дороги і жде на кольону із полоненими. Сидів, і розробляв плян дії. Окружити їх великим сильним перстеном, і коли вони вискочать із засідки, увільняти колону від сторожі, тоді військо вискочить із укриття, і підійшовши з усіх сторін, примусить бандитів піддатися. А як би так взяти їх у два вогні? І так Пуремський видумав плян підступу, щоби побити повстанців їх власною зброєю заскочення. Колону із полоненими затримано в Опарівці, полоненим наказано роздягатися, і убравши одягом полонених сотню війська, вислано її, як колону полонених у повстанську засідку. А головна військова сила під командуванням Пуремського підсунулась великим і сильним колесом довкруги повстанської сотні.

Повстанці не знали про рухи ворога, і не сподівалися, що ворог знає про них, вони ішли осторожно і поволи, власна розвідка знаходила відкриту дорогу, щасливо дійшли на місце призначення, і засілися у густих корчах. Ждали недовго, іздалеку долетіли притишені звуки, відгомін численних стій, ізза залісеного горба виринула голова дивного плазуна, і поповзла тілицем по вузькій дорозі. Повстанці вискочили, і колона на команду послухно затрималась. Повстанці відлучили на бік сторожу, і дивувалися чому не тішилися полонені? Глянули бистріше, і зрозуміли, та вже було запізно.

— Руки вгору! — громом упала команда за ними, і порожній досі ліс заройвся сотками готової до стрілу зброї. Все тривало мить, для декого була вона вічністю. Повстанський вишкіл не знав складання зброї, вже половина хвилини пройшла, колона в їх оточенні на очах перемінювалась в озброєного ворога, ворожий перстень підходив, і густів. Повстанці стояли посередині між двома вогнями, ішли пригатовані на смерть, чи знайшли ту смерть? Мить добігала кінця, ще відгомін ворожого наказу не погас, а вже побіг доганяти його відгомін власної команди. Сотник Хмара побачив безвихідну ситуацію, зрозумів, що вони попали в ворожу пастку, та чи дорожив він своїм життям? Він дорожив хлопцями, і рішив, хай краще умруть, ніж має

ворог тортувати їх за любов до землі і до волі. Хай вони поляжуть, та дорого продадуться. Ще не погасла ворожа команда, як вистрілом слів упав гострий наказ сотника.
— Долів! Вогонь!

Так нагло зникли у придорожніх ровах, що ворожий вогонь просвистів понад ними у середню власну колону. Повстанська зброя допомгла, і середня колона поклалася на вічний сон. Зникла небезпека за плечима, та не було виходу напереді, ворог стискав свій перстень. Ворог ховався, і підсувався залісними горбами, густими корчами, багато його було, поодинокі вистрелював кожний рух у повстанських позиціях, а клаптик неба поміж верхами закривався хмарою, не хотів дивитися на погром повстанської сотні. Із Карпат підповзав вечір. Сотник Хмара бачив, що смерть сиділа на верхах, і ждала ночі, уночі ворог обезвладнить їх своєю скількістю, рішив не віддати хлопців у полон, хай умирають у бою на очах дня, і лишать по собі славу у вічність. Коли ворог приблизився по лісовій дорозі, сотник кликнув Носатому інструкції, і дав наказ, як дав би його кожний добрий полководець, що вибрав смерть, дав наказ до прориву. Повстанці знялись нагло із землі, і ударили у дві сторони по кривій дорозі, ворог не сподівався повстанського шалу, і подався назад, але позаду стояли резерви, і затримали відступ. Сотник Хмара клином врзувався у середину ворожої застави, став на переді клина, вирвав кріс із ворожих рук, і прикладом косив собі дорогу вперед, Посувався, але поволіше, бо ворог не поступався, хлопців за ним ставало менше, кулі літали горою, але і трапляли свої жертви, ранені самі дострілювалися. Сотник бив крісом навкруги себе, і кричав накази, ворог ціляв у нього, та не попадав, хтось крикнув, що це Сокіл, і легко подалися ворожі ряди. Сотник почув утому в руках, ударив сильно вліво, і в тій хвилині із лісу на дорогу виїхав Порембські. Гнів додав сотникові сил, дістати того дегенерата, що помимо обіцянки виступив проти них. Сотник люто вихопив кріса із рук найближчого жовніра, і в тій хвилині ворожа куля сіла у його плечах. Сотник захитався і полетів, повстанські руки притримали його, плечі зацвіли кров'ю. Порембські давав накази, із коня бачив поле, і легко було великою силою перемагати горстку очайдухів. Ворог натиснув сильніше, сотник отряс біль із себе. — За мною хлопці! — крикнув на весь ліс пустив млинком кріс, і кількома ударами пробився до Порембського. Порембські обернувся до втечі, але власне військо заставило йому до-

рогу до відвороту, він добув шаблю, пізнав сотника, і страх сів на його руку. Махнув шаблею на сотника, та не досягнув, сотник уколів багнетом груди коня, кінь, роздувши ніздря, знявся угору, Поремоскі снопом звалився на землю, кінь замахав передніми ногами на сотника, заблукана куля знайшла його голову, і мертвий кінь повалився у стіп сотника. Відкрилось місце і десятки ворожих куль впали на розхрістані груди сотника. Сотник упав на мертвого коня, і кріс випав із його рук, та смерть не могла здавити могутніх його грудей, він жив ще. Кров малювала його груди й обличчя. Скочив до нього ворог, та посіяли відсіч повстанські автомати, посіяли на хвилину, ворога прибувало на гомін бою, на задах відозвалася ворожа зброя, жовніри піднесли Порембского на ноги, і вид Порембского оживив сотника до дії. Він п'яно підніс кріс, і кинувся ударами у гущу, та смерть вже сіла на його голову, і гальмувала силу ударів. Ворожі багнети вп'ялися з трьох сторін, і пробитого положили на землю. Порембські підніс голову, і побачив мертвого сотника перед собою. Бій погасав, останні ранені вистрілювали себе взаємно, повстанці полягали, бій погас, і настала тиша. Порембські підніс голову, і відчув у ній біль від упадку, лють блиснула з його очей, він вихопив револьвер, і виладував шість стрілів у мертвого сотника. А за тими вистрілами виповз із дула несмак, і наповнив усе військо, що їхній полководець після такого жорстокого і хороброго бою воює із трупами.

Повстанська розвідка прийшла на побоевище наступного дня, і побачила трагедію повстанської сотні сотника Хмари. Осторожно оглядаючи поле бою повстанці відкрили слід, що хтось ожив, і пішов із побоевища, вони пішли за тим слідом, і знайшли Носатого, як, окривавлений і побитий, останками сил повзав до річки. Не питаючи нічого, тішилися, що хоч один спасся, взяли раненого на руки, і принесли до табору. Рани від уколів багнетами показалися незначні, уплив крові був невеликий, виснаження скінчилося одним предовгим сном, і Носатий встав із лісової постелі, помимо заборони Юстини. Хоч голова від ворожого удару ще не хотіла піддаватися команді шиї, пішов звітувати старшині. Всі вже знали про загибель цілої сотні і геройську смерть сотника Хмари, слід його невдачного прориву стелився густо ворожим трупом. Отаман сам ходив шукати правду і із вигляду побоевища приблизно відтворив перебіг бою. Близько не підходили, бо побоевище

роїлося від людей, що на наказ влади прийшли хоронити убитих.

Довідавшись про смерть сотні і сотника Хмари, що він самотній із цілої сотні лишився живий, Носатий блиснув сльозою. Повстанці не знали, чи була це сльоза жалю за своїм командиром і другом, чи може радість, що повстанці своєю смертю покрили їх повною славою, вони не питали, і не рухали його задуми, аж він сам здригнувся, і поглянув по болючим німим обличчях.

— Ворог знав про нас! — промовив він із притиском на кожному слові. — Ми попали у ворожу засідку!

Не відзивалися, і не питали, німо дивилися на його уста, що може дальшими словами вияснить їм таємницю трагічної для них трагедії. Носатий глянув по них, і не знав, що говорити, голова боліла від удару, а серце боліло по втраті своєї сотні. Боєм горіла старшина, і боєм зайнялися повстанські душі, кожний утратив друга, або приятеля. Носатий глядів по них, і бачив їх біль, беззвучно плакали сестри, і ронили сльози за стільки знайомими, навіть горда Олена блистіла мокрими очима. А біля неї сиділа Людмила із корчем сціпленими устами. Вона не плакала. Носатий глянув, і прозрів нагим підозрінням.

— Нас хоть зрадив! — кинув у тишу всього табору, відірвав очі від Людмили, а відриваючи бачив, як вона здригнулася. Так, здригнулася, і холодна дрож страху полізла від землі аж до потилиці. Бачила, як завзяттям замикалися повстанські уста, як кожний із повстанців мимоволі клав руку на зброю, як гроза сідала довкруги і ждала іскри вибуху, німим питанням будився гнів, бо через зраду пропала найкраща сотня їхніх друзів по зброї, через підлу, мерзенну зраду. Німим питанням котився грозою гнів, питання хто, хто зрадив? Страх відігнав кров із обличчя Людмили, вона виходила із табору без дозволу, була у лісі а потім пропала повстанська сотня. Підозріння впаде на неї, і жаль за своїми друзями кине повстанців шалом на неї. Розірвуть її на шматки. Носатий догадався, що вона зрадила, його зір сказав усе! Треба рятуватись!

— Я знаю, хто зрадив! — промовила у грозу лютої тиші, і навіть дерева присіли на її устах. — Ніхто не вирвався із смертельного оточення, тільки зрадник задалегіть прикинувся мертвим! Носатий зрадив, він жид!

Перше може усміхнулися б на її безглузде обвинувачення, і тепер не взяли б серйозно її слів, коли б подумали над ними, але хто думає у хвилині відчаю і засліпленого

гніву? Біль за втратою друзів, і лють, що через зраду пропала повстанська зброя, засліпив їх жадою помсти, повстанці глухо загули, знялися із землі, і, ведені Медведем, кинулися на Носатого. Носатий сидів, і тупо непорушно глядів на них, як грозою котилися, не сподівався такого ходу подій. А думки вернулися до його прощання Людмили. Людмила обіймала його зрадою, і вирвала від нього таємницю походу, щоб їх зрадити. Вона не кохала його, вона дурила його, і використала, він сказав їй про похід, отже він зрадив! Він привів її до повстанського табору на погибель і знищення, він тим винен, що пропала повстанська сотня. Жаль викотився сльозою на світ, і нагло його життя стало для нього безвартісним і нестерпним. Умерти, хай уб'ють його, бо повік носитиме викиди сумління, що завинив смерть повстанської сотні. Вони несуть йому смерть, добре, що несуть, уб'ють його, і все скінчиться, своєю кров'ю утишить своє поваляне виною сумління. Ждав смерті у спокою, повстанці вже простягнули руки по нього, але Сокіл випередив їх. Одним скоком станув у маленькому просторі між Носатим і засліпленими жадою повстанцями, і кинув перед них гострим наказом: — Стій!

Станули на наказ, затримались на хвилину, на одну коротку мить, наказ прогук, і вони вже забули про нього, звіряче бажання помсти і крові прокинулось у них силою вперед, Медвідь перший ступив крок, відсунув Сокола, і вже отворив долоні до рамен Носатого, коли залізний кулак Сокола із тріском упав на його щоку, і немов мішок повалив Медведя до долу. Станули удруге і дивувалися, не сподівалися такої сили у свого отамана, він одним ударом знепритомнив силача Медведя. А Сокіл стиснув уста тоненькою лінією завязття, блиснув ножем, і кинув їм вогні визову.

— Хто сміє не послухати наказу отамана?

Опритомніли стоячи, таким ще не бачили свого отамана. Команда узяла верх, повстанці засоромилися і зніяковіли, побачили перед собою Сокола, яким він був у той час, коли гонив ворогів одинцем, побачили месника, перед яким на їхніх очах утікав спец Чапаєв.

— Я вибачаю вам вашу глупоту! — говорив їм, і сховав ніж. — Ваш сором буде вашою карсю, що ви із старих воюків стали безголовою бандою! Обвинувачення не є доказом вини, а винних судитиме законом повстанський суд! Поручнику Носатий! Прощу сказати свої підозріння!

Носатий підвівся із землі, станув побіч отамана, і глянув у сторону Людмили. Вона горіла ненавистю у його сторону, бо лякалася його слів, вона використала його на погибель цілої сотні, що буде за користь, коли він видасть її повстанському судові, чи знайдуть докази її зради? І чи втишить він тим своє сумління, що завинив у смерті повстанського війська?

— Я не зрадив вас! Ви прийняли мене за рівного, і навіть поглядом не показали різниці народу, чи раси, чи за те я мав би вас зрадити? Я добровільно зложив присягу, ваша справа стала моєю справою, ваша ціль стала моєю ціллю, я став одним із вас, чи за те я мав вас зрадити? Я жид, а правдивий жид не зраджує тих, що йому зробили добро. Ви зробили мені добро, бо ви навчили мене жити, чи за те я мав вас зрадити? Я не зрадив вас! Але я через свою неосторожність співвинний у смерті цілої сотні, і тому я прошу про суд. Карай мене повстанський суде, хай кров моя упаде на сумління зрадника, і не дасть йому спокою до кінця його мерзенного життя! Я винен, карайте мене строгим повстанським законом!

Повстанці не сподівалися того самообвинувачення і станули безраді, чому укриває правду, чи скаже її на суді? Тиша розкотилася, всі чекали слова отамана. Отаман стягнув чоло задумою, і немов би у забутті шукав розв'язки.

— Не вірю у вину Носатого, хоч він сам себе обвинувачив! — промовив твердо. — Його устами говорить біль по втраті своєї сотні. Не може людина його характеру зрадити своїх товаришів по зброї. Я вірю йому сьогодні так само, як вірив тоді, коли доручив йому справу слідства і знищення Чапаєва. Поручнику Носатий! — звернувся до нього на очах усіх, і витягнув свій ніж. — Даю ніж месника у ваші руки. Принесіть на нього кров зрадника, пімстіть смерть своїх друзів по зброї!

44

Носатий стиснув ніж у руці, обернувся, і пішов у ліс. Ішов без душі, його душа лежала убита перед стопами отамана, лежала там, де Людмила кинула на нього тавро зрадника. Ішов без думки із раною на своїй сумлінні, ішов тяжко, як утомлена життям людина, без плану і без напрямку. Поволи заглиблювався він у ліс, і поволі вертався розум ясністю думки. Бачив себе перед завданням, яке мусів виконати, щоби очистити себе від підозріння і від обвинувачення, мусів знайти зрадника і його контакт, щоби охоронити решту війська від заглади. Побачив, що

він вийшов нерозважно, не взяв виряду, не взяв харчів, і зорі не взяв. Мав ніж у руках, і шість набоїв у револьвері, а потім? Може його завдання проволікнеться на довгий час, ще не знає, де шукати точки виходу; може завтра проясниться його мозок від удару бою, і він знайде дорогу розв'язки. Завтра буде інший багатий у плоди день і завтра він зачне дію, позичаючи зброю та харчі у ворога. Із такими думками Носатий вийшов на лісову стежку, обережно попрямував побіч неї, аж доки нечаїно не прояснилося, і напроти нього вийшло поле, відпихаючи ліс позад нього. За ланами піль виринали село, лани стелилися збіжжям, але над селом висіла тиша порожнечі, і сумно шепотіли збіжжя до вітру. Носатий станув, подумав, і вернувся у ліс, там на кінці села стояв двір, і гордою смугою слав свій дим просто до неба, гордий, що затримав свого господаря, коли всі мусіли покинути свої хати. У дворі жив дідич Порембські, що зрадив ворогові повстанців, що ходив шпіонувати за Юстиною, що має просте получення до шефа Безпеки, що не любить народу, бо хоче для себе його землю, що знищив би всю повстанську силу, як би тільки міг знайти її місце осідку. Носатий сів на узліссі між корчами, затримав оком стежку в село, а в його голові переганялися комбінації і здогади. Дідич мав зв'язок із командою війська, військо концентрувалося на полях Бонарівки, першу виселили Бонарівку, хлопці пропали в Бонарівці, полонених привели до двора, священника замучено у дворі, військо часто гостює у дворі, все кружляє довкруги двора. У дворі живе Порембські, він дістав відомості про вимарш і засідку повстанської сотні, але хто, хто контактується із дідичем? Людмила знала про їхній вимарш, але вона не знає дороги в село. Може вона переказала, післала когось, а може вона не має вини у зраді, тільки цілком хто інший? Носатий сидів і шукав розгадки із хаосу думок і комбінацій, коли стежка зашелестіла. Засиніло поміж гілками, він притих і не рухався, синість одягу вирвалася із обіймів зелені, і на поле вийшла жінка. Не пізнав її, стояла плечима до нього, і студіювала лінію села, Носатий не рухався, і притаїв віддих, а вона нагло повернула краєм ліса, і попри нього пішла скоро вперед. Людмила! Сидів поражений, і заливався гаряччю, перед очі станув мент, коли вона в таборі підійшла до Порембського, і не послухала сотника Хмари. — Невже вона знайшла Порембського, і перенесла йому його слова? Порембському! — подумав зірвався із землі, і пішов слідом за Людмилою, синість її

одягу показувала йому напрям, вона ішла певно краєм лісу, немов би знала дорогу, і він зараз пізнав, що вона ішла цим шляхом не перший раз. Ішов за нею, ще не знав, куди вона йде, може вона тільки проходитьесья? Ліс пішов узбіччям паліво, від нього відривався схил, і котився полями в долину, докочувався до догори, вирівнювався, перескакував через дорогу, і, минувши руїну хати Юстини, опирався на паркані двірського саду. Людмила шла краєм лісу, а потім відірвалася від нього, де він коліном повертав на ліво і пішла схилом удолину. Носатий сів на лісовому коліні, держав її зором, вона сходила вниз, і маліла, синіла одягом за собою аж до його очей, він провадив її очима до дороги, Людмила зникла за руїною хати, а потім засиніла за садом Юстини, пройшла скоро до двора, і, обійшовши його, зникла за рогом його масиву. Пішла до Порембського! Ішла певно, вона ішла не перший раз, вона вже була у нього, вона перенесла його слова Порембському, і обвинувачила його, щоби рятувати себе. Носатий зрозумів, оперся об дерево, і відчував якусь неміч. Знайшов розв'язку, але вона не наповняла його радістю. А потім неміч розплилася, піднявся голод. Та він прогнав його, час минав, а Людмили не було, невже забавляється із Порембским? На місце голоду зморою прокинулася заздрість. Людмила дурила його, обіцяючи, що ждатиме на нього, вона використала його для задоволення свого нового коханця, вона проміняла його на нікчемного зрадливого дідича. Бурею роздулися груди, очі кинули блискавки гніву, рука стиснула предмет, Носатий глянув, і побачив ніж месника. Він має принести кров зради, піде і уб'є їх обоїх в обіймах любови, і принесе на ножі кров обоїх, кров зради. Буря горіла, і кидала блиски люті, зрозумів, що Людмила проміняла його на дідича, відплатила йому зневагою за його любов. Ніщо так не розсерджує гордого і характерного мужчину, як зрада і обман коханої жінки. Лють засліпила Носатого, він вже піднявся із землі нести пімсту до двора, коли ізза вугла засиніло знову, і він побачив обоїх. Далека відстань замазала їхні обличчя, Носатий пізнав синість її суконки, і догадався, що з нею дідич. Обое станули, обійнялися, Носатий люто стиснув зуби, і скреготнув свій гнів, не бачив, чи цілувалися, було далеко, напевно цілувалися, він знав Людмилу. А потім Людмила відірвалася, і побігла через дорогу у сторону лісу, до того коліна лісу, де він сидів у своєму засліпленому гніві. Носатий зачекав, аж Людмила прибли-

зється, а тоді прокрався передом до стежки, де бачив її, як вийшла із лісу, і зачекав на неї за деревом. Налякалася, коли нагло станув перед нею, пізнала його, піднесла на нього своє похилене обличчя, він завважив сльозу на її очах. Той слізний погляд убив у ньому всю лють, випогодив злість, і втишив шаліючу бурю заздрости. Її сльози розбудили співчуття, що вона скривджена, і потребує помочі.

— Ти у сльозах, Людмило! Що сталося? — промовив спокійним і лагідним голосом, до якого все привикла. Здавалося їй, що він все ще кохає її, що він прийшов сюди за нею, забула, що обвинувачила його зрадником, згадала про Порембського, і виала плачем на груди Носатого. Той не втишав її, і не тривожив, лишив їй волю виплакати, бо знав, що кожна жінка після плачу розм'якне своєю волею, і дозволить випитати себе. Вона довго плакала, потім бракло сліз, і плач утих, тільки жаль зривав її плечима, а потім і те затихло, і Людмила мовчки лежала на його грудях.

— Що сталося, Людмило? — повторив, легко відхиливши її голову.

— Обманув мене! — енергійно стягнула м'язи лиця, і блиснула гнівом попри нього. Із її словами обвіяв його випар алькоголю і запах тютюну. Носатий відчув несмак, відразливо роздув ніздри і скривився. — Примильювався, і сипав обіцянками, — продовжувала — навіть женитись обіцяв. Показалося, що всі його слова підшиті брехнею. Але я пімщусь! Він ще не знає Людмили, ще скомлітиме ласки у моїх стіп! — погрожувала кулаком у сторону двора.

— Ти віддавалася йому?

Мовчки притакнула головою.

— Він вгощав мене, як собі рівну, розбудив мої змисли, обіцяв віддати в мої руки того, хто кинув мене в обійми Порембського. Ми зложили умову, і стали партнерами. А сьогодні розбив нашу умову, і не захотів лишити мене у себе.

— Ти не лякалася, що повстанці знайшли б тебе поза табором?

— Їх вже нема! Сьогодні відійшли на захід, до Криниці.

— Я не вірю. — сказав у переконанні правди.

— Я чула наказ отамана!

— І ти принесла його Порембському! Чому ти це зробила, Людмило?

Здвигнула раменами, і мовчала. Зрозумів, що вона не поправиться. що все виховання системи візьме верх над

нею, що її примхи і химери знищать їх, якщо вона ще трохи останеться із ними.

— І мої слова ти повторила Порембському! — продовжував обвинувачення. — Через твою зраду згинула сотня повстанців із сотником Хмарою. Чому ти зробила це, Людмило?

Знову здвигнула раменами, і тим байдужим рухом довела його до шалу. — Чому, питаю, чому? — вхопив її за рамена, і тряс нею, як снопом. — Ти своєю зрадою післала на смерть сотню найкращих золотих хлопців, що все кинули для добра людства. Із ними ти убила сотника Хмару, велику і розумну людину, яких мало осталося на землі. І це для тебе маловажне, це для тебе тільки здвигнення рамен, це для тебе тільки заспокоєння твоїх химер і настроїв! Чому ти зрадила нас, чому?

Затримав свої руки, Людмила дивилася на нього широкими зляканими очима, немов би прокинулася, немов би отряс із неї полуду.

— Бо ви не були добрі для мене, і я зненавиділа вас. А він був добрий і служний! Я вірила йому, а він мене обманув. — Знову скривилася плачем, та жадоба відплати перемогла її плач. — Та я знищу його! — кинула дикі блиски гніву, і трясла кулаками перед Носатим. — Ви мені не допоможете, ви забагато возитеся із законом. Я обвинувачу його перед партією, комуністи мені допоможуть. Добре, що я захувала партійний білет. Чи ти знаєш дорогу до Ряшева?

— Ти пила алкоголь, Людмило. — зігнував її питання. — І тютюн чути від тебе.

— Чути! І що? — кинула визовом.

— Наш закон забороняє пити і курити.

— Ет, що мені повстанський закон, він не добрий для мене! Ви живете, як монахи, самі наложили кайдани на себе. Це не життя для мене, я так не можу. Я хочу жити, і втішатися життям. Горе тому, хто стане мені в дорозі!

Зрозумів, що не буде добра із неї, і зайнявся болем.

— Поцілуй мене, Людмило! — просив болем свого рішення. — Останній раз поцілуй мене, як тоді, коли ти звела мене. Останній раз, більше не побачимось!

Неохоче дивилася на нього мутними очима, і ловила свою свідомість, а потім груди її знялися хвилиною зідхання, обняла його за шию, і віддала йому свої уста. Взяв її уста, але не дрижали вони коханням, як колись. Подивився на її відпружене лице, на замкнені очі, той образ затримав на

все у своїй пам'яті, легко відняв від неї свою праву руку, і проколов її у її недоброму поцілунку. Горгнулася, зойкнула, і відняла уста, немов би надумувалася над причиною її болю і скривилася. Він дивився на неї енергійним завзятим оком, її кров плула по ножі на його пальці, він відчув тепло крові, і відчув, як тягарем повисла в його руці. Зрозуміла, що покарав її за зраду, і дивувалася, що не лякалася. Дивилася на нього, і з кожною каплею крові випливала із неї злість, жажда знищення, на його очах вона перетворювалася в іншу відмінну Людмилу. Ставала такою, як він все хотів її бачити. Розумів, що вона не родилася зла, що обставини зробили її злою. Стала милою і коханою Людмилою, в обличчі смерті стала собою, якою була в дитинстві, і якою родилася на світ.

— Ти приніс мою смерть? — питала спокійним діловим голосом. Мовчки притакнув, і жаль стало її такої, якою була тепер, він дивився в її очі, і бачив, як м'якля жіночістю і коханням. — Вибач мені, коханий мій! — була такою, як тоді, коли перший раз взяла його в обійми, і розбудила коханням до себе. — Я тепер бачу своє минуле. Ти один кохав мене правдиво, ти один кохав у мені людину, а не тільки жінку. А я тебе не розуміла. Я була недобра для тебе, чи вибачаєш мені?

— Я не маю жалю до тебе, — промовив із дивним тиском у горлі — я вибачив тобі все, що ти мені вчинила. Але смерть моєї сотні і сотника Хмари хай Єгова тобі вибачить. Я не можу!

— О, Боже у небі, якого я не знаю! Я жалую за свої вчинки, вибач мені!

— Це не молитва, Людмилу!

— Я не вмю молитися! — щиро призналася. — Мені забрали віру в Комсомолі, я жила без Бога, аж ти перервав моє грішне життя. Я маю одно прохання, виконаєш його, коханий мій?

— Якщо в моїй силі!

— Похорони мене, не дай птицям клювати моїх очей. Не лишай мого тіла на жир для голодних звірів!

— Обіцяю!

— Милій мій! — Всю любов вложила у свій погасаючий погляд. Плач підповз із нутра, і застиг Носатому у горлі, жаль утраченого кохання завертів сльозою на скорченій болем вії. — Я все кохала тебе, через мою любов я тебе зненавиділа. Чи ти вибачив мені?

— Вибачив, кохана моя!

— Поцілуй мене! — прошепотіла слабим голосом. —
В останнє!

Поцілував її приблідлі губи, вони віддали його поцілунок і, він не чув їх натиску, немов би забрав їм життя, відірвався від них, і побачив, що Людмила умирала. Не умирала, як грішниця, умирала праведним спокоєм, дивилася побожно у небо, уста її зложилися до якогось слова, не дочув його, глянула на нього, як колись тоді на початку їх знайомости, усміхнулася, і з тим слабим усміхом заснула легким дрогненням тіла. Витягнув ніж із її плечей, положив мертву на траву, і молився за неї, а сльози виливали увесь його біль, його жаль, його тугу, і другу трагедію його життя. А потім заніс її до стій величезного бука, ножем копав гріб, і плакав беззвучними слізьми прощання.

— Прощай, кохана моя, єдина і найдорожча! Я не маю жалю до тебе, я вибачив тобі все, і смерть моєї сотні вибачив! О, Єгово, благаю Тебе, прийми її на лоно праотців моїх, дай мені частину її гріха, щоби вона втішалася щастям Твогого престола. Вона не знала Тебе, Єдиний Боже, вона не винна, що не знала Тебе, винна система, що її виховала. Прощай нещасна моя подруго. Я кохав тебе, ти дала мені щастя, і вернула мене до життя. Прощай мати моєї дитини, я не бачив її, але вона жила надією в моєму батьківському серці. Прощай і ти, мій ненароджений сину, моєю кров'ю ти почався, і ненароджений гинеш від руки свого батька! Може воно і краще для тебе, що ти не побачив того поганого світа? Прощай Людмילו, прощай мій сину, з вами умирає моя будучність, і моє удруге проколоне серце!

Викопав яму, очистив ніж із землі, і потягнув ним по рані Людмили, щоби на ножі принести отаманові кров зради. Підніс Людмилу, вона спала із маленькою усмішкою, поцілував її у мертві уста, і притулив своє розпалене лице до холодної вже руки.

— Прощай, дружино моя! Спи без гріха, і бережи сну могого сина!

Зложив її у гробі, руками закріпив землю, і поливав своїми кривавими слізьми, болем утрати, і жалем удруге зруйнованого життя. Помолився на гробі, прикрив його камінням, і пішов до двора карати Порембського. Але Порембського не було у дворі.

Носатий прийшов до табору, станув перед отаманом, і без слова подав йому ніж месника. Отаман глянув на його болем скорчене лице, і зрозумів.

— Людмила!

Мовчки кивнув йому головою, і проковтнув болюче тиснення.

— У мене зродилося підозріння, коли вона принесла запах алькоголю. Вона перенесла ваші слова, а сьогодні понесла мій наказ.

— Порембському! — гірко докінчив, і заграв м'язами лица. — Ворог вже знає ваш наказ, отамане!

— Не шкодить! Я дав наказ вимаршу, але ми нікуди не йдемо.

— Значиться, це був підступ! — викрикнув задоволений.

— Так, друже Носатий! Підступом ми знищили контакт із ворогом.

— Як колись із Чапаєвим!

— Як колись із Чапаєвим! — повторив. — Так нищить ворог наші душі.

— Я це пізнав, отамане. Вона умирала іншою.

— Прошу віддихнути, друже Носатий, бо скоро може початися танець. Ми ждемо рухів ворога, ми ждемо на вимарш кроснянського полку, і ми приготувалися. Той полк стеріг виселений нарід, грабував його, і знущався, за те ми його покараємо.

А трохи пізніше прийшли вісті про вимарш кроснянського полку на Корчину, щоби замкнути повстанській силі дорогу на Криницю. Ворог засівся обабіч стрімкого спаду корчинської гори, зайняв догідні положенням позиції, і стратегічно засівся добре. Коли повстанська колона мине камінні прядки Чорних рік, і зачне сходити в долину, ворог вискочить із укриття і візьме усіх в полон, або пішле скорострільну смерть тим, що бігтимуть у долину. Ворог не знав, що повстанці приготувалися на ту засідку, і застелили мінами оба береги дороги, аж доки не бракло вибухового матеріялу.

Вибух мін дезорієнтував ворога, і вигнав його із укріплених зайнятих позицій, він лишив убитих, ранених, і вискочив на дорогу на повстанські вогні. Але кроснянським полком командував досвідчений старої школи офіцер, що наказом кинув переляканого жовніра у придорожні рови і шаленим вогнем почав відбиватися від повстанського вогню. Заносилося на позиційну перестрілку, повстанцям час не дозволяв на затримку, вони вискочили з укриття, і пішли наступом на опірних. Ворожа оборона заломалася, жовніри кидали зброю, піддавалися, ще тільки два гнізда відстрілювалися, перемога вже сідала на

повстанські шоломи. Тоді ворогові прийшла поміч, що мало що не розгромила повстанського в'єська. На горі впав стріл, впав другий, загуркотили мотори, і зноза закруту вилетіли два панцирні авта. Билетили, і скриплячи гальмами полетіли в долину, вилетіли малі, але росли із кожною секундою, а їхні скорострели сяли серйозну смерть і знищення. Ще кулі не досягали повстанців, розбитий ворог пізнав своїх, підніс зброю, став до бою, сили були рівні без панцирних авт, панцирні авта приближалися, а на горі заіржали нокі, і несли поміччю відділ кінноти ряшівського полку. Панцирні авта в половині гори досягли вогнем повстанські позиції десятника Гилі, десятник відступив у ліс за дерева, гранати не хотіли розривати твердого ґрунту дороги, панцирки вже рівналися із ними, над ними висіло підірване міною дерево, спільними силами звалили його на дорогу панциркам, але на мить запізно, одна вспіла проскочити. Проскочила, і понесла вогонь на головну силу отамана. Носатий стягнув свої сили у ліс, ще заки панцирка досягла його вогнем, тупіт коней приближався, розбитий ворог наказами став до бою, і нечаяно вдарив на головну повстанську силу. Повстанці легко відбили його наступ, але під загрозою величезної переваги, яка надлітала спадом гори, відступили і наскоро приготувалися до розпачливої оборони. Ворожа піхота пішла у наступ на праве повстанське крило, на ліве надлітав відділ кінноти, що пробився через запорові вогні Гилі і Носатого, панцирка зайняла центр. Та не могла вона допомогти піхоті, бо між нею і повстанцями розтягнувся рів, та зростав насипом невеликий стрімкий горбок. Повстанці відбили наступ піхоти, затримали кінноту на віддалі стрілу, панцирка застрягла у рові, і коні витягли її на дорогу, вороги стали шукати способу виїхати на стрімку стіну горбка, панцирка відїхала на бік, і очам повстанців явився майор Рижий. Лежав побіч мертвих жовнірів, впав під ударом нечаяного наладу ворога, із його голови текла кров у порох дороги. Майор лежав спокійно, і ніхто не звертав уваги на лежачого, чи мертвий? Не могли піти по нього, ворожа піхота уставлялася до атаки, шикувалися кіннотчики, команда нараджувалася під охороною придорожного насипу, жовніри із скоро зрубаних дерев кидали міст для панцирки, атака висіла із трьох сторін, а із четвертої рвалася земля стрімким спадом глибоко в долину, і кінчилася білим камінням та маленьким веселим потічком.

Парада не тривала довго. Ворожі офіцери роз'їхалися на всі сторони, і повстанці побачили, що головним командантом їхав Пурембскі із відзнаками полковника. Післали йому кулю, та не поцілили. Передиска не тривала довго, із готовим мостом унавіс наказ до атаки. із двох соків загуркотіли кулемети, їх концентрований вогонь тримав повстанців при землі, панцирка, похитуючись, викотилася на насип, і сипнула вогнем із центру, переїхала насип, і диким вогнем посувалася до повстанських позицій. Гранати не шкодили їй, гранат не було забагато, і набоїв мало, із скорострільних боків підсувалася піхота, кіннота з усіх сторін грала кіньми на сигнал до атаки, колесо панцирки виїхало на пеньок, і поцілене кулею сіло на пересохлу землю, затримуючи рух панцирки. Панцирка станула, але її тяжкий скоростріл паралізував повстанські рухи. Повстанці залягли над краєм пронасти, і знали, що кожний рух угору буде смертю від наголовного вогню панцирки. А лежачих перерубає кіннота при першому лютому наскоку.

— Не піддаватися, хлопці! — внавіс наказ отамана. — Ми в критичному положенні, та панцирка доїде нам кінця! Останню кулю собі!

— Я дістану того чорта! — викрикнув ранений Мороз, і ще заки хтось міг промовити слово, виповз ізза дерева, і пошелестів листям до дороги. Скапуючи кров'ю із прострілених легенів, підповз до панцирки, відіпняв усі чотири гранати, віддав честь своїм товаришам, і сховався під панцирним возом. Повстанці не знали його плянів, мало хто бачив його рухи, із права вискочила ворожа піхота, і пішла штурмом на повстанські позиції. На лівому крилі замовк скоростріл, а затупотіла кіннота, із двох сторін приближалася смерть на повстанські становища, вогонь панцирного кулемета прикрив їх смертоносним плащем. Нагло затих кулемет, шалений вибух перевернув панцирку на бік, і запалив її бензиновий танк, це вибухли гранати раненого Мороза. Повстанці вискочили і відбили ворожий наступ, вибух панцирки затримав ворога у наступі, урятував повстанців. Вони зносили своїх ранених у середину, і бачили, як прорідилися їхні ряди численними вбитими. А в половині гори загуркотів мотор, і став приближатися. Коні під прикриттям вогню панцирного скоростріла відтягли дерев'яну заперу із дороги. вороги вибили десятника Гілю із його позицій, і, проскочивши заперу вий вогонь Носатого, пішли формувати поновну атаку на повстанські позиції. Панцирний віз доїхав до мосту,

повернувся, і наміряв одним розмахом виїхати на насип, повернувся, постояв, ворожий вогонь набирав сили, готувалася остання шалена атака на повстанців. Панцирний віз рушив з місця, їхав до мосту, нагло завернув, і попри міст поїхав під гору спочи смерть між уставлену до атаки власну кінноту. Пусиналися прокльони, розлетілися крики, мертві і ранені полетіли з коней, кіннота відступила від вогню, і від несподіванки, подалася взад, вогонь Пусатого вдарив у її флянку, і кіншотчики, вдаривши коней острогами, ведені Порембским погальопували під гору. Повстанці бачили відступ кінноти, але не знали причини відступу, дим горіючої панцирки заслонив їм вид на дорогу, вони не мали часу на шукання причини, ворожа піхота підповзала щораз ближче, а концентрований вогонь скорострілів не дав повстанцям піднятися до протинаступу. Від вогню розірваної панцирки запалився пересушений ліс, полум'я язиками підскакувало у все нових місцях, і гарячим фронтом приближалося до повстанських позицій. Ворожа піхота готувалася до наскоку, отаман вже дав інструкції вискочити й піти по смерть бравурним наступом на ворожу піхоту, на лівому крилі впали рушничні стріли, і повстанці прислухались недовірливо, як ворожий тяжкий скоростріл замовк. Дим густішав перед ними, і перескакувало полум'я по листю і ріщу, скоростріл замовк, і мовчав, новий звук долетів крізь димову заслону, скоростріл загаркотів перед повстанцями за димом, повстанці впали, але не свистіли кулі понад ними. Ворожа піхота змішалася, фронт її заломався, і наступ повис у повітрі. Звільнилася дорога до відступу, повстанці вже чули горяч пожегу на своїх обличчях, посунулися наліво, із диму вилізло засмароване обличчя жовніра, повстанці вже підкинули дула, крикнув до них, здивувалися, що жовнір говорить їхньою мовою, і пізнали десятника Гилю у ворожій однострою.

— Викиньте їх на мої ленти! — крикнув, і сховався.

Криком вискочили до атаки, впали на ворожі становища, вибухли гранати, ворожий скоростріл замовк. Повстанці вибили ворога із укріплених позицій, і зайняли їх, а за ними запалала земля пожегом лісу. Ворожа піхота не встоялася, заломалася, і вискочила на дорогу, пішла штурмом на скоростріл десятника Гилі, клалася під лентою, і бігла, добігла і скоростріл замовк, розпочався бій на багнети. Із гори загуркотіла панцирка, ворог зібрав-

ся до нового концентрованого наступу, панцирка приближалася, ворог вискочив із ровів, і криком кинувся на держаний повстанцями насип. За насипом лютували бурі горючого лісу, знову пригрівали повстанські плечі, мотор загуркотів ближче і сильніше, вже ворог вдерся на насип до вбивчого рукопашного бою, панцирний віз сипнув вогнем, і заломався наступаючий ворог, не так від вогню, як від несподіванки, що панцирний віз заливає вогнем свої позиції. Повстанці не вірили очам, за кермою панцирки сидів окривавлений майор Рижий, одною рукою кермував, а другою сипав вогнем по ворожих лініях. Удруге розбита ворожа піхота вже не збиралася до атаки, лягла за дорогою у рів, і закривала власний відступ за масив закруту. Відступали відстрілюючись на повстанські голови, знову усміхалася перемога, повстанці вже хотіли вискочити переслідувати відступаючих і змусити їх піддатися. Десь на горі затупотіли коні, появилася лавами ворожа кіннота, не було вогню затримати її вітром неслась на повстанську силу. Ворожа піхота затрималась у відступі, панцирка лишила її, обернулася, і пішла вогнем напроти наступаючої кінноти. Впали коні, впали верхівці, але не зломалася шалена атака, роз'ярені кіннотчики оточили панцирне авто, блиснули шаблі, панцирний скоростріл замовк, панцирка вирвалася із круга коней, майнула великим півколом по дорозі, перевернула все на своїй дорозі, й розмахом виїхавши на насип, перевернулася, і затихла мотором у рові. Все тривало коротко, але вистарчило приготувати оборону, удар кінноти не був уже такий сильний, як раніш, і не прорвав повстанської лінії. Пожар лісу лякав коней, а добуті ворожі скоростріли змітали кіннотчиків. Ліс по другій стороні дороги ожив, і загравав вогнем. Носатий засів на високій кручі, і вистрілював усе під собою. Атака кінноти заломалася, заки ворожа піхота сформувала свій наступ, кіннота відступила недобитком, повстанці вискочили за нею, і вистрілювали вершників, вони полювали на Порембського, та він вирвався, і зник у лісовому закруті із рештками кіннотчиків. Носатий заставив дорогу відступаючій піхоті, ударили із двох боків, першим упав хоробрий полковник, командир кроснянського полку. Без командира ворог кинув зброю, піддався, повстанці пустили вільно недобитки, і казали забрати із собою тіло хороброго полковника, та пересторогу не знущатися над безборонним народом. Скінчився бій, що мало не приніс погрому всій повстанській силі, скінчився неочікуваний

у своїому ході і своїому завязтті, скінчився перемогою, але та перемога забрала повстанцям третину їхньої сили. Перемогли, і встигли вийти з лісу, заки розгорівся величезною пожежею, покинули горючий ліс, і вернулися до табору, саме в час, бо на місце бою прибув гарнізон із Ясла, а не заставши повстанців, кинувся гасити горючий ліс. Вернулися, і розказували про той бій, на який не були приготівані. Розказували про смерть майора Рижого, що своїм очайдушним виступом спас повстанську силу від катастрофи. Удар у голову знепритомнив його, але із тим ударом вернувся до його мозку нормальний стан. Удар вилікував майора, він відзискав притомність, перед ним горів шалений бій у горючій лісі, а побіч нього два жовніри намагалися виїхати панцирним автом на насип, де горів бій. Майор Рижий догадався, що там свої, ніхто не вважав на нього, він зірвався, і двома стрілами опанував панцирку. Ті стріли впали незаважені у загальній стрілянині, майор рейдував панцирним возом, і косив ворога, аж доки шабля кіннотчика не перетяла нитки його життя. Розказували про підступ десятника Гилі, що мало що не закінчився трагічно, що Гиля мало не поляг від власної кулі. Коли ворог пробився через його запоровий вогонь, і викинув його із зайнятих позицій, десятник відступив у глибину лісу, але не хотів сидіти і ждати, його сили були замалі до прямого наступу. Десятник перебрав свій відділ у ворожі однострої, сміло підійшов, і одним ударом зліквідував вороже скорострільне гніздо.

Вернулися окривавлені, у ранах і в лахмітті, та очі горіли задоволенням перемоги. Був це останній бравурний бій повстанської сили, що доповнив матеріалом народню легенду, пішов із народом в Україну на закінчення легенди про останніх оборонців рідної землі перед ворожим заливом. Вертаючися, розділились, десятник Гиля пішов до Стрижева по інформації, а Носатому отаман доручив спалити двір Порембського.

— Дідича приведіть на суд, а двір пустіть з димом. Без свого гнізда скоро заломиться, і присяде у своїй дії.

Носатий не застав Порембського у дворі, наказав вийти всій службі, і запалив двір з усіх сторін. Давши гострий наказ не гасити пожежі, і відійшов. Двір розгорівся, Носатий станув на узліссі, і чекав, а впевнившись, що вже не вратують горючого двора, вернувся до табору.

— Не бачили де Олени, поручнику? — чекала на нього зажурена Юстина.

— Ні, докторе, село порожнє. Олена не пропаде, не журиться!

— ще рано вийшла, поручнику! Ліси небезпечні, авантюристи полюють на голову отамана, може зловили Олену, і вбили. Кожа хоч певність мати!

— Я думаю, що вернеться, бо вже надлітає вечір!

Але Олена не вернулася, і всі крім Юстини забули про неї, бо десятник Гіля приніс тривожні вісті. Підписаний у Варшаві договір не остався тільки на папері, ворог виступив чинно проти повстанців, і почав гуртування військ. Під Дуклею пройшли чехи через Карпатські гори, і станули табором на передишку. Від Перемишля підсувалася частина Червоної Армії оба табори мали наказ приблизитися до лінії Ряшів, Кросно, Ясло, і стати чуйним фронтом проти гір. Третім противником були поляки, але їх не було, між Яслом і Ряшевом стояла відкрита дорога відступу у корінну Польщу, чи підступ? Де поляки, чому затрималася польська армія? Ударено на алярм, повстанська розвідка працювала безупинно, стежила прихід чехів під Кросно, і розставлення їхнього фронту. Ранені забули про свої рани, і приглядалися з укриття підступаючому фронтові большевиків, а на північ все ще була одверта дорога, повстанська розвідка вдаряла в порожнечу, і це напоювало неспокоєм і нервовістю незнамого, утомлених недавнім боєм повстанців. Знали про ворога, і не могли відкрити його становищ, запанувала непевність постійного поготівля, перетомлені члени домагалися відпочинку, а присохлі наскоро рани будились болем і горячкою. Очікування незнамого і непевного роззлостило десятника Гілю, і він удруге вирушив до Стрижева по інформації, вирушив під вечір, коли сонце вже торкало гір, і закривало свої промінні крила. Пішов, але не був довго, скоро вернувся, і, задиханий, станув перед Юстиною.

— Я знайшов Олену, докторе!

— Не живе?

— Так! — кивнув головою. — Згинула, славно згинула, але своїм жіночим розумом попсувала всю справу. Своєю смертю принесла ненаправну шкоду для нас, а катастрофу для польського підпілля. Чи вам відомо, докторе, куди вона пішла?

— Нарікала ранком на біль голови, і випросилася на прохід. Де ви знайшли її, десятнику?

Я знайшов її слід, вона пішла до Ряшева. Пішла прямо до полкової команди, і вистріляла всіх присутніх. Перший

упав поручник Малік, хоч він нічого не завинив. як показалося пізніше. Всі лягли від куль Олени, але деякі були тільки ранені, та із землі застрілили відважну дівчину. Після того почалося слідство, несподіванкою було для них, що вистріляла їх всіх жінка, якої ніхто не знав, і ніде не бачив. Вони не знали мотиву її дії, думали, що може покинена любка поручника, заглянули до його бюро, чи не знайдуть вияснення його смерти, не знайшли нічого, тільки писані шифром папери. Поручник Малік був шефом повітової Безпеки. Спеці Безпеки скоро відшифрували його папери, і не хотіли вірити своїм очам. Поручник Малік, шеф Безпеки, був тим таємничим невхопним шефом польського підпілля, а з ним працювали проти режиму високі військові та партійні чини комуністичної Польщі. Заграв телефон, завили сирени, хто не успів утекти, того замкнули у підвал тюрми, де ми сиділи кілька годин, одним ударом польське підпілля перестало існувати.

— Так як я їм предсказав! — промовив отаман.

— Тепер я довідався, звідки польське підпілля мало такі точні інформації всіх дій і плянів уряду.. Мій інформатор ждав на мене у прибережних корчах над Вислоком, переляканий остеріг мене, що станція в руках поліції, і просив поради, як видістатися за кордон. Я казав йому продиратися на Шлеск, а сам приніс останні вісті. Так Олена своїм нерозважним нападом урвала джерело наших інформацій, і скріпила становище комуністів. Не знаєте, докторе, що було мотивом її дії?

— Вона змінилася, коли прийшла вістка про смерть сотника Хмари. А вчора питала мене, де осідок команди тих військ, що знищили повстанську сотню. Я не знала, що сказати, і сказала, що у Ряшеві.

— Виходить, що Олена кохалася у сотникові Хмарі, і пішла пімстити його смерть! — озвався отаман.

Весело підкрадався молодий літній вечір, і сміявся, що повстанці перевивають свої рани, і не кладуться на сон, хоч утомою клеяться повіки. А за вечером підступили чехи під Кросно, і розвинули свій фронт аж до Фриштака. Підійшли червоні до Ряшева, і пішли обходом залісених гір, оперли своє крило на Кросно, получилися із чехами, і стали, розложилися на нічліг, забезпечивши себе сильними стійками. А поляків все ще не було, північна сторона великого трикутника стояла запрошуюче відкрито. Повстанці стояли, і ждали дій, не подобалось їм це, що їхня розвідка не може знайти контакту із ворожими силами на

півночі. Не клагся спати, хоч тіло мліло від напруги, куняли із зброєю в руках. Зліквідували місце свого постою, закопали все, що не було потрібне в небезпечній дорозі, і, коли ворога все ще не знайшли, рішилися вимашерувати на північний захід, обійти чеські сили поза Фриштак і піти на полудне у безпечні гори. Вирушили по півночі у відкриту лінію між Бабицю й Фриштак на північ. Та ще не пройшли Бонарівки, як розвідка вдарила на сполох, що відкрила ворога на північному відтинку, куди вони якраз машерували всею повстанською силою. Вернулися на місце свого постою і ждали ослаблені боєм і непевністю. Розвідка стежила рухи польського фронту. Поляки посувалися величезним півколом. Кінцями дуги оперлися на Бабицю й Фриштак получили свої крила із чехами і червоними й замкнули повстанців у середині величезного трикутника.

46

— Ми окружені! — промовив отаман, коли станули на місці свого попереднього постою. — Ворог окружив наші узгір'я, ми замкнені у центрі ворожого трикутника. Мусимо почати дію ще цієї ночі, не сміємо чекати до ранку. У прямому бою у день ворог змете нас без труду. Зачекаємо, аж ворог засне найтвердшим сном, і тоді підемо прократися.

Сиділи на місці, де ще вечером стояв їх табір, і ждали наказів отамана, а розвідка щохвилини повідомляла про зміну ворожих позицій. Чехи стояли, і ждали ранку, ждали його і червоні, розставивши свої сили великим півколом, але не станули поляки на сон. Розвинувшись у велику дугу, наблизилися до гір, і величезною густою лінією поволі заглибилися у ліси. Ішли поволі, осторожно, кінці бойової лінії оперлися на союзні крила, і станули, але посувалася середина, поволі випростувалися у пряму лінію, поволі середина фронту вгиналася до центру. Поляки підійшли під Стрижів, минули Стрижів, перейшли залісений ряд горбів, і, вступивши в Бонарівку, станули на нічліг.

— Той нічліг спасе нас! — промовив отаман. — Похід поляків не виглядав на військову дію. Так відбувається облава на звіра. Мабуть Порембські веде їх, коли станули у Бонарівці на нічліг! Як тільки ворог засне, ми підемо прократися через фронт. Не знаємо, чи за поляками нема другого фронту, тому сядемо при боці ворога, і зачекаємо.

мо ранку. Коли зачнеться наступ на гори, ми лісами викрадемося на Ясло, а добившись до Карпат у Криниці, покажемо їм дулю. Чехи воюватимуть нас у порожніх горах, а ми порейдуємо у їхню країну.

— Відступатимем на захід? — задумався десятник Гіля. — Подальше від нашої землі? Чужа земля не добра для нас, отамане!

— Але це одинокий вихід на чисті води, десятнику! Покійний священник поблагословив наші пляни. Із останнього бою під Корчиною осталося нас трохи понад сотню, третина колишньої нашої боєвої сили. Ми своє зробили, покоління матиме переказ збройної боротьби. Шкода марнувати одну краплю повстанської крові на безумні бої.

— Ворог скоро відкриє, що нас нема! — додав Носатий. — Чи не ліпше буде відступити в Україну, отамане?

— Ні, друже Носатий! Цим ми знищили б легенду в устах народу. Не остало би нічого для поколінь. За що ми тоді боролися?

Подумали, і згідливо притакнули. Сиділи і куняли, висиплялися на довгий, утяжливий марш на захід, на відступ у глибину незнаних гір, на рейд через ворожу країну, може це останній їх спокійний сон заки прорвуть залізну заслону? Та Носатому не спалося, думки обсіли його роєм, і він не міг їх відігнати, він не хотів йти на захід.

— Ранком ворог вирушить проти них з усіх сторін, три союзники зійдуться по середині, а як би так піддурити їх? — думав, а потім встав, і підійшов до задуманого отамана. — Дозвольте порейдувати проти ворога, отамане. — звернувся проханням.

— Шкода крові, друже Носатий! Нас мало, трохи понад сотню, не сміємо роздрібнювати наших сил на непотрібні дії.

— Я кликну охотників, отамане! Мій плян — навести ворожі фронти на себе. Заки відкриють помилку, ви будете вже безпечні в горах.

— Ви можете не вернутися, друже Носатий! Чи ви приготовані на те?

— Так, отамане! Я не боюся смерті!

Хвилину гляділи на себе, і отаман зрозумів.

— Утомилися життям, друже Носатий?

— Я не хочу у світ, отамане! Я знаю той світ. Прийдемо без нічого, назвуть нас зайдами, мене ганятимуть жидом; я не хочу бути посміховищем чужини. Оця земля прийняла мене, як свого і рівного, я тут почувався повновартною

людиною, я не знав різниці раси і походження, ви цінили й поважали мене за мою вмільсть і моє знання. Дозвольте остатися, отамане!

— Що ж, оставайте, коли ви тим щасливі, не можу йти проти вашого сумління. Кликніть охотників!

— Дякую, отамане! — віддав честь, і потиснули собі руки. — Хлопці! — звернувся притишено до куняючого війська. — Я остаюся у центрі оточення, щоби порейдувати ворога і навести фронти на себе. За дозволом отамана я кличу охотників остатися зі мною. Хто любить бої, кого манить небезпека, хто шукає пригод і вражінь, кому набридло життя і бездільність, виступай, ставай за мною сіяти смерть і страх серед ворожих фронтів!

Хвилину сиділи, і не рухались, ще швсон сидів на їхніх повіках, поволи прокидалися на відгомін слів Носатого, хвилина протягалася очікуванням, брови отамана легко ішли вгору, невже повстанці утомилися воювати? Минула хвилина, і прокинулися сплячі ряди нагло рухнулись, вставали й підходили, виступив десятник Гіля, і станув побіч Носатого, потім Медвідь, Білозор, Ворон, Лобатий, Нездара, Кухар, самі гартовані боями повстанці. А потім інші, ціла сотня виступила, і станула за Носатим, вся сотня пскійного майора Рижого, та сотня, що ще недавно простягала руки карати Носатого, як зрадника. Станули за Носатим, лишаячи тільки горстку найвірніших довокруги отамана.

— За багато! — майже викрикнув урадований Носатий, і виступив перед сотню. — Із такою силою не матимем свободи рухів. Половина вистарчить виконати наше завдання. Ось тут прошу розступитися! — простягнув руку посередині, і розрізалася сотня на двоє. — Ви — показав на ліву половину із десятником і старими боевиками — підете з отаманом, а ми — підступив до правої частини — запалимо гори під ворожими ногами. Дякую вам усім, що не лишили мене самого!

— Не журіться, хлопці, — промовив отаман, коли дехто незадоволено пробурмотів — перед нами тяжкі завдання, бої і небезпеки, не менші труди, ніж у групи Носатого. Коли все готове, прошу прощатися, за хвилину вирушаємо!

Хлопці прошались із рейдуючим відділом, а Носатий підступив до Юстини.

— Прощайте, докторе! Бажаю вам щастя і будучности, яку я мріяв для себе!

— Прощайте, поручнику! Дуже дякую! — скоро закину-

ла йому руки на шию, відчув дотик її уст на своєму лиці і вогкість сльози, тішився, що нагородила його ширістю.

— Так ми розійдемося, друже Носатий! — промовив отаман. — Зараз вирушаємо у незнане майбутнє, підемо прокрадатися через ворожі застави. Життя химерне і повне несподіванок, випадок захоче, що ворог відкриє нас, вдарить на алярм, бій чути далеко у спокійну ніч, а фронт перед нами десятикратно сильніший. На такий випадок ви підете побіч нас, із ворожим алярмом ми ляжемо долів, ви переймете на себе наступ розіспаного ворога, і, відстрілюючися, заманите його у трясовини між Красне і Ванівку.

— Так, отамане! Я маю надію, що пройдете щасливо!

— Маєте плян своєї дії?

— Ще ні, отамане! Прошу піддати думку!

— Ви не мусите прийняти її, поручнику! Місце вашого рейду вигнулося півмісяцем, рогами Фриштак і Бабиця на північ, а Кросном на південному пункті. Коли ми без перешкоди пройдемо в Бонарівку, ви рушайте на захід, але не йдьте далше, як Опарівка, ми не розвідали, яке там положення фронту. Не ждьте до дня, починайте дію зараз, чим довше протягнете ніч, тим краще для нас. Ударте на чехів і поляків рівночасно, а потім відступайте через Ріпник на Чорні Ріки, Красне і Явірник. Може статися, що заки прокинеться день, ворог розібе сам себе, і отворить вам дорогу на Криницю. Одна осторога при тому, не йдьте далі, як Явірник, там червоне військо, а йому відома повстанська тактика. Чи зрозуміли мене, поручнику?

— Так, отамане!

— Це була моя порада, не наказ, поручнику! Ви маєте свободу дії!

— Я не видумав би кращого пляну, отамане, і приймаю його наказом!

— Прощаю вас, поручнику, але не на все! Ми не хочемо тратити вас, ви віддали великі заслуги для повстанської справи. Не маю ордену ані медалі, однак нагороджу вас. За заслуги для нашої землі і в обличчі тяжкого завдання я іменую вас капітаном!

— Дякую, отамане! — промовив захоплено. — Не треба мені медалі, капітан то чин, про який я все мріяв, чин ваш і сотника Хмари. Це найбільша моя нагорода.

— Прощайте капітане! Я жду на вас у криницьких горах!

— Прощайте отамане! Я пробуватиму! Коли ж затихне по нас вітер, і поросте травою місце, згадайте про нас не злим словом, про тих морітурі, що заснули на границі

рідної землі. Не плачте, докторе, прошу, шкода ваших дівочих сліз під стопи ворога. Затримайте їх на непривітність чужини.

— Я жду на вас живого, капітане Носатий! — пригадав отаман.

— Я пробуватиму, отамане! Готово хлопці? — звернувся до чекаючої групи за собою.

— Так, сотнику! — загули півголосом.

— Ми готові, отамане! — зголосив, і віддав честь.

— З Богом у дорогу! — дав наказ, і повстанці вирушили прямо на ворожі застави.

Від сторони двора стійки не стояли так густо, як від сторони села, і повстанці прокрадалися попри них незавважені. Ворог спав твердо, і не підозривав шаленого пляну повстанців. Останній пройшов отаман, кріпко потиснувши на прощання руку Носатого, повстанці зійшли у глибоке корито річки і притаїлись при березі.

— Вороне! — зашепотів отаман до стрільця побіч себе. — Перед нами двірський сад, за ним розкинулися будинки і руїна спаленого двора. Будинки напевно заладовані плячим військом, як заладовані сільські хати. Прощу розвідати, де стоїть сторожа, щоби ми знали, як її обійти. Бо відкривши нас, принесуть нам цілковиту загибелю. Мур саду тягнеться аж до двора.

— Так, отамане!

— Будьте подвійно осторожні, не зрадьте нашої присутности!

— Так, отамане!

Відійшов, і довго його не було, немов би вічність минула від його відходу. Отаман вже почав непокоїтись, і вже зором шукав слідуючого розвідчика, коли зашелестів берег, і прийшов Ворон.

— Будинки повні війська, сторожі при будинках нема. Один сторож спить на сходах руїни двора. Військо спить на токах, засіки порожні!

— Неначе б ждали на наш прихід! — докічив отаман. — Дякую, Вороне! Хлопці! Ліземо у засіки побіч сплячого війська, і як найобережніше притрясаємось соломою. Так переचेкаємо до ранку. Коли ворог вирушить у наступ на гори, ми проскочимо у ліси, і прорвемось поза фронтом на Ясло. Прощу іти помалу і якнайосторожніше, не забути, що ми ліземо у яму льва. Дрімати, ані спати не вільно, мусите спільно пильнувати себе!

— Так, отамане!

Тінями пішли через сад, і заховалися у засіках, притрусилася соломою, і сіли ждати ранку. Побіч них на тоці розливався ворог всіми відтінями хроніння, і часто брязкнула зброя, дехто із жовнів обертався набік. Ждали ранку, що скоро зачне сіріти, але ще більше чекали на вибух бою, напруга нервів продовжувала їхнє очікування, і сумніви з'їдали спокій відпочинку: що буде, коли ворог не рушить зараз до наступу, коли зачне снідати у стодах, післявши тільки частину до наступу, коли ворог останеться у стодолі, і відкриє їхню присутність? Сиділи хвилину, а вже вічністю їм здавалася, вже привижився ранок воскресінням світла, ранок прийде, і зголоситься сірістю нічної темряви, появою зарисів будівель, із ночі випливають предмети, і стануть перед очі. Мліли від напруги і від очікування незнаного, солома докучала, колола і лоскотала, а рушитись було не тільки самогубним ділом, але і присудом смерти для цілої повстанської групи. Сиділи у засіку прикриті нічною тишею, знали, що на тоці багато війська і забагато зброї із ними, може Носатий зачне дію, але із гір повівала літня тиша Карпат. Може Носатий попав у ворожі руки, і не зачне дії? Тиша важніла, і деревіли напружені члени, хтось із повстанців не зумів опанувати нервів, чи солома залоскотала, чи порох сів у ніздря, чи може, стоячи у воді, застудився хто, хтось у засіку нагло пчихнув сильно, голосно. Завмерли і заперли віддихи, болем підповзла тиша очікування незнаного, на току повстав рух, хтось почув підозрілий голос у засіку, і будив свого товариша. Встали, засвітили сірника, й приближались до засіку, ближче і ближче, полум'я сірника танцювало на всі боки, але не гаснуло, повстанці затискали руки на зброї, жовніри вже намірялися заглянути до засіку, вже піднесли сірник до гори, як нагло у далі прокинулися стріли, цілі серії стрілів, вибухи гранат, далекі крики. Жовніри пристанули на мить, і на дворі заграла військова трубка на алярм. З лоскотом отворилися двері, і сірник погас, хтось верескнув наказ, брязкнула зброя. Жовніри вставали гамором, зривалися, і, розіспані, поспіхом вибігали надвір. Уставлялися у темряві, падали накази, трубка нагло замовкла, і тоді із гір прилинула стрілянина, сердита мова гір, тривожна й таємнича у темній глибокій нічній тишині. Зраділи напередодні рятунку, і прислухалися, стрілянина не переривалася, зірвалася вибухом на заході, і посуваючись підсилювалася, військо стояло і чекало наказу, офіцери нараджувалися, немов до-

жидали когось, бій на заході горів; нагло прокинулася полуднева сторона гір, завторувала вогнем і вибухами бою. Військо вже не чекало далі, впали накази, заграла трубка, і, розвинувшись великою густою лавою, жовніри пішли з найженими багнетами у поля на південь, у сторону Ванівки. Сиділи непорушно, бо не знали, чи всі пішли у наступ, полудневі стріли доходили далекі й переривані, військо минуло поля Бонарівки, і приблизилося до старого дрімучого лісу, жовніри вже доходили до перших корчів, коли ліс нагло прокинувся, і привитав їх серіями вогню. Впали до землі і відстрілювалися, наказ пірвав їх до штурму, вояки зірвалися до бігу, знову затримали їх стріли, впали вже ближче до лісу, наказ пірвав їх до атаки, впали багнетами у ліс, але їхній противник відступив. Кинулися за ним, ліс затримав їх рухи, дійшли до краю лісу, карколомним спадом Кичари привитала їх долина Ванівки, а в тій долині мушками блимали вогники, і несли до них смертоносні кулі. Розярені скоро злетіли в долину, та противник втік, вже підносився на протилежний пояс горбів, жовніри побігли за ним, там ждуть союзники, візьмуть їх у два вогні! Збігли в обійми лісу, пнялися по зарослім узбіччі зрадливого горба, противник мовчав, напевно вже перебіг через горби. Жовніри видрапалися на верх, і напроти них вискочив концентрований вогонь причаєного противника. Впали, зірвалися до атаки, але заломалися, на вогні противника, довкруги них гремів бій довгим фронтом по верхівях залісених горбів, горів і посувався залісеними верхами на схід, немов би вітер із заходу ніс до сходу запальну іскру. А потім вогонь лишив горби, великим скоком перенісся у Надсяння, і там запалив світанок надходячого дня.

47

Із першими сірими проблесками досвіта повстанці переконалися, що вони у stodолі самі, і простували та відтирали затерплі члени тіла. Ворота stodоли сгояли отвором, сіріло велике кам'яне подвір'я, за ним бовваніли руїни спаленого двора. Повстанці вийшли но тік, і побачили дримаючого жовніра на сходах ганку спаленого двора. Один тільки сидів, повстанці підкralися, і збудили сплячого, він протирав очі, не вірив, а коли зрозумів, що він розброєний в руках бандитів, став на коліна, заломив руки, і белькотом просив помилування. На полудне від них

за Ванівкою гримів завзятий бій, відтак спалахнув далеко наліво аж за Красним. Повстанці стояли і слухали.

— Носатий мистець! — звернувся отаман до десятника Гилі. — Так геніяльно запалив гори, що я заздрю йому!

— Добрий старшина! А ще ліпший товариш! Щкода його!

— Обіцяв вернутися!

— Він не захоче вернутися, отамане! Вони морітурі, що заснули на границі рідної землі! Мовчи, боягузе! — крикнув лементуючому жовнірові.

— Прошу спитати його, десятнику, — показав отаман на жовніра — кого він тут сторожить!

— Наш штаб! — відповів жовнір, скомлячи.

— Штаб? — здивувалися. — Я розсліджу справу, отамане! — зголосився Гиля. — Покажи нам той штаб!

Послушно пішов передом у руїну. Ішли напів заваленим коридором, і камінними сходами зійшли під землю. Від сходів відривався холодний темний коридор, стіни проривалися дверми, підвал не потерпів від вогню, жовнір підійшов до останніх дверей, і, постукавши кулаком, отворив їх для повстанців. Станули на порозі підземного мешкання, кімната була гарно умебльована, ішли очима по під стіни від ліжка до ліжка, і намагалися пізнати сплячих у похміллі. Стояв у неладі залишений стіл, розкинені карти до гри, гори недокурків і порожні пляшки від вина. Повстанці забрали зброю, і веліли жовнірові будити сплячих. Лаяли його, і не хотіли вставати, Порембські люто показав на двері, побачив повстанців, і страх отверезив його.

— Одягайтесь і виходіть!

Одягалися у поспіху і виходили поміж загрозливу зброю. Коли повстанці впевнилися, що підземелля порожнє, вийшли звітувати отаманові. Полонені станули на ганку, бльмали розсіпанними очима до далекого дня, у далі на неспокійних верхах горів бій. Полонені стояли, і не могли зрозуміти що вони попали у руки тих, із якими у горах горить бій.

Порембські станув напроти отамана, і люта заздрість вилетіла із його очей. Побіч отамана стояла Юстина, дивилася на нього, але він не бачив знаної м'яккости у її погляді, вона дивилася на нього гнівно й гордо, вона дивилася на свого ворога. Вихопилася із його рук, і не була його, стояла побіч бандитського ватажка, того що мав кров того виселеного народу, і боронив землі для того

народу проти нього, Порембського. І він спалив його улюблений двір! Покарати його, пімститися, вони не убють його, він головний командир усіх офензивних військ, крикне і жовніри виратують його. Станув напроти отамана, і в тій хвилині зайнявся бій на схід від них, десь у глибині гір за Лютчою, розгорювався, і ріс своєю завзятістю, заглушував гомін довгого фронту від Фриштака по Красне. Той наглий вибух насторожив повстанський відділ, і на мить вони відвернули увагу від полонених. У ту мить блиснув ніж у руках Порембського, ніхто не знав, де він держав його, блиснув, і дикою силою полетів у груди отамана. Завзяття бою взяло їхню увагу, так не бється військо, так бється хтось, що не має іншого виходу; туди відступав Носатий чи попав у засідку червоних, і дорого продає життя? Блиснув ніж; і полетів смертю до грудей отамана, не бачили його, там десь далеко шалів бій заглади, там боронив повстанської чести Носатий із горсткою очайдухів морітурі, так, морітурі! Стиснулися болем повстанські серця, що червоні прикрилися ніччю, підсунулися до центру горбів, і вхопили у свої приготовані вогни горстку очайдухів. Та Юстина не була вояком, і не звертала уваги на бій, перед нею станув Порембські, вона вже знала, що він ворог, бачила, як люто і вороже він глянув на отамана і блиснув із рукава ножом. Юстина заслонила собою свого милого, і, зойкнувши, впала отаманові до стіп. Легкий зойк Юстини миттю привернув повстанців із гір до руїн двора, хвилину уява не працювала, вони були ще в боротьбі, а потім кинулися до Порембського, і привели його перед отамана. Вихопив пістолу, та десятник Гиля затримав його руку.

— Стріл далеко чути, отамане! Шкода кулі!

— Дякую, десятнику! Шкода кулі! Повісимо його на ганку, хай сторожить руїни двора до судного дня!

Сховав пістолу, приклякнув, і підніс Юстину до себе. Із кожним відихом утікало її життя в безсмертя. Усмінулася до нього, і закрила очі. Порембські дико кричав на ганку, і пручався, але військо не чуло його крику. Отаман нахилився, і поцілував Юстину в чоло. Вона піднесла повіки і післала йому всю свою любов.

— Підеш на захід, милий мій?

— Ми підемо, Юстино!

— Ні, коханий. — заперечила головою. — Я лишуся тут, при боці батька, при мойому роді, на нашій землі. Ніхто мені вже її не візьме. Обіцяй мені, що ти підеш!

— Ми підемо, серце моє! Ти будеш жити, скажи, що будеш жити!

— Божа Воля, Миколо! Так краще для нас! — Порембські загойдався і затих, Юстина замовкла і прислухалася.

— Помер?

Мовчки притакнув їй головою. Знову усміхнулася, зідхнула, і з кожним усміхом вилітала третина життя.

— Я віддала тобі життя, я взяла твою смерть! — шепотіла йому слабим голосом. — У житті я була би тобі завадою. . . я взяла би тебе Україні . . . я ждатиму на тебе . . . там де вічність. . . Миколо! . . . Поцілуй мене, коханий!

Поцілував її, і не міг зрозуміти, що погасла у його руках, що її вже нема. Держав її, і беззвучно ронив тяжкі сльози болю. Повстанці респектували його біль, зняли шоломи, і німо стояли довкруги нього. Але потреба хвилини вимагала дії, десятник Гиля рішуче підійшов, і підніс болючого отамана.

— Досить болю, отамане, біль ослаблює думку. Вона піде із нами у майбутнє, ніхто не забуде Юстини, що врятувала отамана. Нам пора йти! Ми ждемо наказу, ми готові відійти!

— Відійти? — здивувався. — А її лишити тут, на насміх вертаючого війська, на очах її ворога? — показав на висячого Порембського. — Хто похоронить її? Ви йдіть, я знайду вас у горах!

Нахилився до мертвої, і пив її красу, що цвила і по смерті. Повстанці стояли кругом нього непорушні і безрадні, а за їхніми плечима горів день, і тяжко викочувалося сонце на верхи. Отаман підніс голову, і широко відкрив очі дивуючись, що ще не відійшли.

— Я дав наказ відійти!

— Ми не послухали його, отамане! — виступив перед нього десятник Гиля. — Ми не лишимо вас для ворожої втіхи!

— Бунт? — прижмурич очі. — Бунт на очах полонених? — добув пістолю.

— Стріл далеко чути, отамане! — остеріг десятник удруге. Краще ножем! — подав йому ніж і наставив груди.

— Людина без нервів! — пригадав собі слова покійного отамана, і засоромився, глянув на обличчя повстанського відділу, і відзискав свою свідомість.

— Вибачте мені! — встав, і обвів їх очима. — Біль убив мої змисли і чистоту думки. Вирушаємо! Полонених офіцерів повбивати, це високі комуністи. А жовніра? Нема

причини убивати його, зв'яжемо його, і лишимо тут! По-можете мені похоронити її? — показав на мертву. Мовчки кивнули головами, піднесли Юстину, і скоро понесли її у сторону цвинтаря.

Коли викопали яму, погас бій під Лютчою. Похоронили Юстину праворуч її батька, приклякли до молитви, і тоді почав стихати фронт на заході. Здригнулися від настигаючої тиші, христилися встаючи. Отаман узяв грудку землі із гробу Юстини, і повстанці тіннями зникли у лісах, прокрадатися на Криницю. За Опарівкою перейшли лінію недавнього фронту, військо вже давно покинуло його; де-неде валявся ворожий труп. Повстанці не знали, чи ворог впав від куль Носатиного, чи від куль свого союзника. Поспішали, бо бій скінчився на цілому фронті, вийшли за Опарівку, і лісами повернули на південний захід до Горлиць. Лишили Ясло по лівій руці, із гір побіч них розповзалася тривожна тиша, лишали стежі за собою, і ті стежі відкрили наступаючого ворога, за ними на захід. Ішли осторожно безлюдними стежками, оминали дороги й оселі, хотіли пройти незавваженими, щоб не лишити сліду ворогові, але не легко прокрастися озброєній групі невидною.

А ворог поспішав їм у слід, вислана погоня посувалася легко, ворог хотів дістати їх, і пімститись за те, що одурили його, що він впав на повстанський підступ і, воював проти свого союзника. Зв'язаний жовнір зумів увільнитись із шнурів! і задиханий доніс своїм, що повстанці вихопилися із оточення, що вони б'ються із союзником, що бандити були у дворі, повісили начального командира Порембського, повбивали його штаб, його, жовніра, звязали, і втекли. Бій затримано, вивішено білу хоругву, напроти вийшли чехи. Жовнір говорив правду, на руїні двора знайшли трупів, сипнули прокльонами, і вислали легкойдучу погню. На цвинтарі підняли слід повстанського відділу вели той слід аж під Ясло. Жовніри не знали, що наступали повстанцям на п'яти, підходили слідом уже під Горлиці, повстанці замінували дорогу, і погоня частинно змаліла, але не затрималася. Оставалися напереміну затримувати ворога, що вже не пускав їх із свого засягу. Наказ отамана не дозволяв творити Тернопілів, і коли ворог ішов оточенням, повстанці відступали за своїми. Замало було їх ставати до одвертого бою, ворога було багато більше, а кругом починалася ворожа країна. Повстанці взяли по грудці землі із собою, і вступили у ворожу країну. Осторожно посувалися горами на південний захід у Татри;

щасливо прокралися побіч границі, і сіли між дикими скелями, закрилися від ока долин і віддихнули. Із тим віддихом прокинулася, та розповзлася утома від цілоденного безупинного маршу незаним тереном. Хвилину відпочивали, гризли сухарі і попивали водою, а потім задумою виступило питання перед них: — що далі? — Запас харчів кінчився, трохи згубили по дорозі, кругом непривітно росли ворожі гори, і заселював їх ворожий нарід, вже перемережаний насланими шпіонами і пропагандистами. Що далі, яке завта, куди їм піти, чи не краще було їм відступити в Україну? Чи пробиватися крізь ворожі застави у чужину, чи може вертатися в Україну? Бились із думками, і тими думками тривожені сіли цілим відділом на нараду. Сиділи, журились, і чекали на слова задуманого отамана. Він довго думав і шукав слів; а коли підніс голову, повстанці забули свої думки, вірили йому, і знали, що дасть їм розв'язку.

— Я не сподівався, — промовив поволи і протяжно — що ми так скоро прийдемо у ці скельні масиви, неприготовані, і в такій малій кількості. Із цих скель один великий скок через Чехію на захід приведе вас у країну волі. Побіч нас недалеко границя; прокрадемося на словацьку сторону, і там розділимось. Ви підете на захід сонця без мене!

Замовк, і сидів із порожнім поглядом, хвилину снувалася тиша і спокій гір, а потім знявся притишений гомін здивованих та притишених голосів.

— Не лишайте нас самих, отамане! Ходіть із нами, хто проведе нас крізь ворожі застави?

— Ні хлопці! — заперечливо покрутив головою. — Ще вчора рано мав я пляни нашого рейду через Чехію, але тоді ще жила Юстина. Із нею я пішов би, задля неї, а без неї я став іншим. Я сокіл, чужина зв'яже мені крила, і поволи засихатиму із туги за своєю країною. Я частина тої землі, і без неї я зів'яну. У тій землі осталася Юстина, хто сторожитиме її гробу? Тут остався мій нарід, і ворог остався; хто явиться месником за кривди народу? Капітан не кидає свого корабля, тут полягло моє військо!

— Візьміть хоча сторожч для себе, отамане!

— Хай буде по вашому. Хто охотником?

Всі зголосилися, й отаман неохоче стягнув брови.

— Ми останемо вашою сторожею, отамане! — промовив за всіх десятник Гиля. — Ми не хочемо іти на чужину, дозвольте остатися, отамане!

— Ні, хлопці! — рішуче заперечив. — Ви маєте завдання до виконання. Світ волі по той бік залізної заслони не хоче розуміти нас, ми самітні у нашій боротьбі. Вашим завданням є із зброєю в руках пробитися у той світ крізь залізну заслону. Ви, десятнику, перебираєте командування рейду! Пробирайтесь рейдом у світ, де люди вільно ди-хають, де нема концтаборів, заслання і смерті. Візьміть із собою ту жевріючу іскорку волі на захід сонця аж до зоряних прапорів, і скажіть їм, що тут невірники кують зброю на поневолення цілого світа. Скажіть їм, щоби не спали, бо можуть прокинутись у вогні пожарів, і попасти у наставлені на них кайдани. Чи знаєте тепер ціль вашої виправи?

— Так, отамане!

— Ворог, здається, загубив наш слід, але чи на довго? Добре, що вечоріє, границю пройдемо разом, на тому боці Карпат розійдемося. Бережіть ту грудку рідної землі, тоді чужина буде легша для вас! Там на долі мерехтять Магура, напийтесь води із неї, це остання річка, що торкає рідну землю. Та грудка землі все нагадуватиме вам ритм вашої крові, і запах рідних ланів у вітрі чужини. Готові, хлопці?

— Ваша сторожа, отамане?

— Ви всі голосилися, я візьму перших із краю. Білозор, Вітер, Ворон, Хижак, Крілик і Ластівка! Ми підемо під землю, і таємно будемо карати ворожі вибрики.

— Прошу взяти більше, отамане!

— Не треба, не матимем свободи рухів! Перед вами далека дорога через ворожу країну і ворожі застави. Чим більше вас, тим більша правдоподібність пройти. Розумієте тепер?

— Так, отамане! Чи побачимось ще?

— Все можливе, ми не знаємо завтра нашого призначення. Коли набридне вам чужина, вертайтеся додому, і ми побачимось. Готові, хлопці?

— Так, отамане!

— Маєте плян рейду, десятнику?

— Так, отамане! Вийдемо із гір і розіб'ємося на гуртки, кожний оперуватиме самостійно, аж до німецької границі.

— Плян добрий, десятнику! Щастя вам Боже!

— Дякую, отамане!

— Молитва хлопці!

Клякнули на орлиних скелях лицем до рідної землі і серцем знялися до Бога. Просили про силу і поміч вико-

нати завдання, що чекали на них; благали про ласку і опіку для поневоленого безборонного народу. А потім рушили скельними зломами до границі, бо вже відлітали сутінки вечора перед темними колюмнами недалекої ночі.

— Прощай, рідний краю, прощай земле! Прощай, отамане!

Пішли у темну ніч, у непевне химерне завтра чужини, покинули рідну землю, і земля плаче. Пішли вони, останні її оборонці, понесли у світ іскру волі свого, світом забутого, народу, понесли пам'ять землі між чужі народи і переказ, як плаче земля. Пішли вони, але не на завжди; ще вернуться вони, бо та земля наша!

Кінець.

